

ՄԵՐ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՐ Գ

ԵՐԵՎԱՆ
2011

**Հասորը հրատարակվում է
Երևանի ֆաղափառյեսարանի հովանավորությամբ**

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Մ 660

«Մեր հաղթանակները»
Նախագծի ղեկավար և հեղինակ՝
Գագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հեղինակային խմբի ղեկավար՝
Սուրեն ՍԱՐՏԻԿՅԱՆ

Գիտական խմբագիր՝
Էդուարդ Լ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
պատմ. գիտ. դոկտոր

Մեր հաղթանակները.- Հ.3.
Մ 660 - Եր.: Նորավանք, 2011, 336 էջ

«Մեր հաղթանակները» նախագծի նպատակն է հանրությանը ներկայացնել Հայաստանի ռազմարվեստի պատմությունը: Այս հատորում ընդգրկված է XI-XIII դդ. Հայոց Բագրատունիների թագավորության, հայկական իշխանությունների և Կիլիկյան թագավորության օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարում մեր բանակի տարած հաղթանակների համառոտ նկարագրությունը և վերլուծությունը:

Գիրքը նախատեսված է ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Նախաբան

«Մեր հաղթանակների» հերթական, նախավերջին հատորում ներկայացված են Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների, ինչպես նաև այդ դարաշրջանի հայկական իշխանությունների համառոտ ռազմական պատմությունը և ռազմարվեստը: Պատմական այդ դրամատիկ փուլում Հայաստանը պայքարում էր թյուրք-սելջուկների և թաթար-մոնղոլների, ինչպես նաև բյուզանդական և «լատինական» նկրտումների դեմ:

Միևնույն ժամանակ, այդ պատերազմներն իրենց բնույթով տարբեր էին: Եկվոր ցեղերի դեմ պատերազմներն ուղղված էին ոչ միայն մեր պետականության, այլև ազգային-քաղաքակրթական արժեքների պահպանմանը, ինչը պետք է որ համընկներ Բյուզանդիայի և Եվրոպայից եկած խաչակիրների ռազմավարական շահերի հետ: Սակայն մարտավարական բնույթի հակասությունները հայ, բյուզանդական և «լատինական» ուժերի միջև թույլ չտվեցին ձևավորել դիմադրության ընդհանուր ճակատ, ինչն էլ ժամանակի ընթացքում հանգեցրեց պարտությանը և Առաջավոր Ասիայի քրիստոնեական պետությունների անկմանը:

Բոլոր պարագաներում, անգամ այդ բարդ և հակասական ռազմաքաղաքական իրավիճակներում, հայ զորավարների վարած ճակատամարտերը հարստացրել են համաշխարհային ռազմարվեստի պատմությունը: Բավական է նշել Հարսան Մուրի ճակատամարտում Բարսեղ Կամսարականի կիրառած ռազմական հնարքը՝ «սանդղածև մարտակարգը», որում կենտրոնի զորաթևն ավելի հետ էր, քան թևերը: Ռազմարվեստում նոր խոսք էր Զաքարե Զաքարյանի կողմից կիրառված «հովհարածև»՝ ալիքածև առաջ-խաղացումներով հարձակման մարտավարությունը, որը հետագայում կրկնեց նաև Լևոն Բ-ն: Հայկական ռազմարվեստի ավանդույթների պահպանման և զարգացման նման օրինակները, ինչու՞մ կհամոզվի մեր ընթերցողը, ավելի քան շատ են:

«Մեր հաղթանակների» երրորդ հատորը տպագրվում է Երևանի քաղաքապետարանի հովանավորությամբ և աջակցությամբ, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը քաղաքապետ Կարեն Կարապետյանին:

Գագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Նախագծի հեղինակ և ղեկավար

**ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԶԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ**

ՈՒՇՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Պատմական տեղեկանք. «Այն ժամանակ Չայոց աշխարհի թագավորն էր Բագրատունյաց ցեղից Աշոտի որդի, Սմբատի և Գուրգենի եղբայր Գագիկը (990-1020թթ.), որը հզոր և պատերազմներում հաղթող մարդ էր: Սա խաղաղության մեջ պահեց Չայոց աշխարհը»:

*Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն,
գլ. Բ, Չայոց թագավորության մասին*

Մի. երկրորդ տասնամյակից Առաջավոր Ասիայում հաստատված ուժերի անկայուն և խիստ հարաբերական հավասարակշռությունը սկսում է խախտվել:

Տարածաշրջանային ռազմական քաղաքականության մեջ ներգրավված ուժերի վերաբաշխումն էական ազդեցություն է ունենում Չայաստանի ներքաղաքական գարգացումների վրա և Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության իրագործման թյուրքական¹ վտանգի աճի պայմաններում 1021թ. Բյուզանդիային են միացվում Վասպուրականի Արծրունիների տիրույթները: Դրանց դիմաց Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին Բարսեղ Բ (Վասիլ Բուլղարասպան, 976-1025թթ.) կայսրից ստանում է Փոքր Չայքի Սեբաստիա քաղաքն ու շրջակա գավառները: Թագավորի հետ Սեբաստիա են տեղափոխվում նրա մերձավոր ազնվականության մեծ մասն ու զորքը:

1030-ական թթ. օղուզ-թուրքմենները հիմնականում ոչ մեծ ուժերով էին ասպատակություններ կատարում: Արևելքում իր քաղաքականությունը Բյուզանդիան կրկին աշխուժացնում է 1040-ական թթ. սկզբներին, որը ժամանակագրորեն գրեթե համընկնում է թյուրքերի ասպատակությունների նոր փուլի հետ: 1040-60-ական թթ. Բյուզանդիայի անհեռատես քաղաքականության հետևանքով թուլացած Բագրատունյաց Չայաստանը թիրախ է դառնում օտար նվաճողների համար: Իրադրությունը բարդանում էր նաև ներքին խնդիրների հետևանքով. բաժանված ուժերը չէին կարողանում արդյունավետ պայքար վարել թշնամու դեմ: Սակայն մուսլիսկ այդ պայմաններում հայկական կողմը բազմաթիվ ռազմական հաջողություններ է գրանցում:

¹ Արևելքից իրենց ասպատակություններն են սկսում թյուրքական ցեղերը, որոնց առաջին հարձակումները Չայաստանի հարավային շրջանների վրա (Վասպուրականի թագավորության տարածք) տեղի են ունենում 1016-1021թթ.:

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀՈՂԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆ ԱԲՈՒ-Լ-ԱՍՎԱՐԻ ԴԵՄ 1040Թ.

Բագրատունյաց Հայաստանի թուլացումից շտապում է «օգտվել» Շաղդադյանների քրդական ամիրայական տոհմը, որի ներկայացուցիչ Աբու-Լ-Ասվար (Ապուսուար) ամիրան (1022-1067թթ.) սկսել էր նվաճողական քաղաքականություն իրականացնել հայկական իշխանությունների նկատմամբ: 1040-ական թթ. սկզբին ամիրան հարձակվում է Գանձակի և Տաշիր-Չորագետի հայկական թագավորության վրա, որում իշխում էր Դավիթ Անհողը (989-1048թթ.):

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց 489 թվականին (11 մարտ 1040 - 10 մարտ 1041թ.)... պարսից մեծ ամիրա Ապուսուարը շուրջ *հարյուր հիսուն հազար* անհավատների զորահավաք արեց և մեծ զայրույթով հարձակվեց քրիստոնյաների վրա: Նա ավերիչ կատաղությամբ մտավ Աղվանից երկիրը, Դավիթ Անհողի գավառը և մեծ փորձանք բերեց հավատացյալների գլխին: Դավիթը... խուսափեց պատերազմից»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

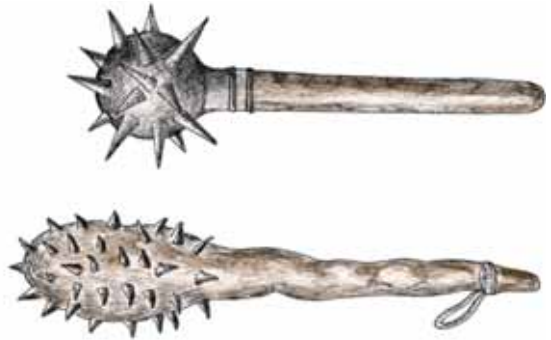
Ռազմական գործողությունները սկսվում են Աբու-լ-Ասվարի զորքերի հարձակումով: Ամիրայի զորքերը Գանձակի կողմից ներխուժում են Տաշիր-Ձորագետի թագավորության տարածք և գրավում թագավորության արևելյան գավառները: Պատմիչի՝ թշնամական զորքերի քանակի մասին տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Շադդադյանների միացյալ ուժերից բացի, հարձակմանը մասնակցում էին նաև որոշ հարևան ամիրայությունների զորքերը:

Ռազմական դաշինքը

Ստեղծված իրադրությունում Դավիթը ժամանակ շահելու նպատակով ամրոցներում կայազորներ է թողնում և դիմում խուսամավումների ռազմավարությանը: Արքան օգնության համար առաջին հերթին դիմում է Գագիկ Ա Շահնշահի որդուն՝ Յովհաննես-Սմբատին (1020-1042թթ.): Բագրատունյաց թագավոր Յովհաննես-Սմբատը ոչ միայն չորս հազարանոց ընտիր օգնական զորագունդ է ուղարկում Տաշիր, այլև Հայոց գերագույն գահակալի պարտականությունները կատարելով՝ Սյունիքի Սմբատ Աշոտյան թագավորին (1040-1044թթ.) հանձնարարում է երկու հազարանոց զորագունդ դնել նորաստեղծ դաշինքի տրամադրության տակ: Կատարելով վասալական պարտականությունները՝ Սյունիքի արքան անձամբ է գլխավորում արշավանքի ուղարկվող զորագունդը: Ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարին միանում են նաև ափսազների զորագնդերը:

Պատմական տեղեկանք. «Դավիթը ճարահատյալ դիմեց Յովհաննես (Յովհաննես-Սմբատ) թագավորին, որ Անիում էր նստում... Յովհաննեսը Դավթին չորս հազար հոգի ուղարկեց, ապա միջնորդեց Կապանի թագավորին, որը մույնպես նրան (օգնություն) ուղարկեց՝ երկու հազար հոգի... ափսազների թագավորը ևս օգնություն ուղարկեց՝ չորս հազար հոգի: Ինքը՝ Դավիթը, հավաքեց իր շուրջ տասը հազար հոգուց բաղկացած զորքը»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Գուրգեր (XI դ.)

Գուրգը կարևոր տեղ ուներ հակառակորդի գլխավոր հարվածային ներուժը կազմող ծանրագեն հետևակի և հեծելագործի դեմ մերձամարտում, որի համար կարող էր լինել կարծև երկար, ինչպես նաև՝ ծանր, միջին ու թեթև: Պատանիներին ռազմական գործին կարծեցնելու գործում անփոխարինելի էին գուրգախաղերը:

Բարոյահոգեբանական գործոնը

Հատկանշական է, որ ուժերի միավորումից հետո էլ հակառակորդին զիջող հայկական զորքերի բարոյահոգեբանական վիճակը բարելավելու նպատակով Դավիթ Անհողը դիմում է Աղվանից Յովսեփ կաթողիկոսին, որը ևս շուրջ երկու հարյուր հայ հոգևորականների ուղեկցությամբ միանում է ճակատամարտի ելած զորքերին: Կաթողիկոսի և մյուս հոգևորականների քարոզներն ու աղոթքները կարևոր նշանակություն են ունենում փոքրաթիվ ուժերը վճռական ճակատամարտի պատրաստելու գործում, քանի որ պայքարը հոգևոր երանգ էլ է ստանում:

Պատմական տեղեկանք. «Տեր Յովսեփը... նամակ գրեց վանքերը՝ վանահայրերին, որպեսզի նրանք առանց վարանելու բոլոր վանականներով հանդերձ գան միանա՝ հավատացյալների զորքին: Նա հավաքեց Աղվանքի բոլոր քահանաներին և սարկավագներին, քարոզ կարդաց բոլոր գավառներում... Լսելով դա, հայրն իր որդիներով և մայրն իր դուստրերով գնացին հավատացյալների ճամբարը: Բովանդակ դաշտը լցվեց անհամար բազմությամբ, կարծես ոչխարների և գառների հոտով: Ապուստարը, իմանալով այդ մասին, *ծիծաղեց* և շարժվեց քրիստոնյաների զորքի վրա»: *Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Մասն առաջին*

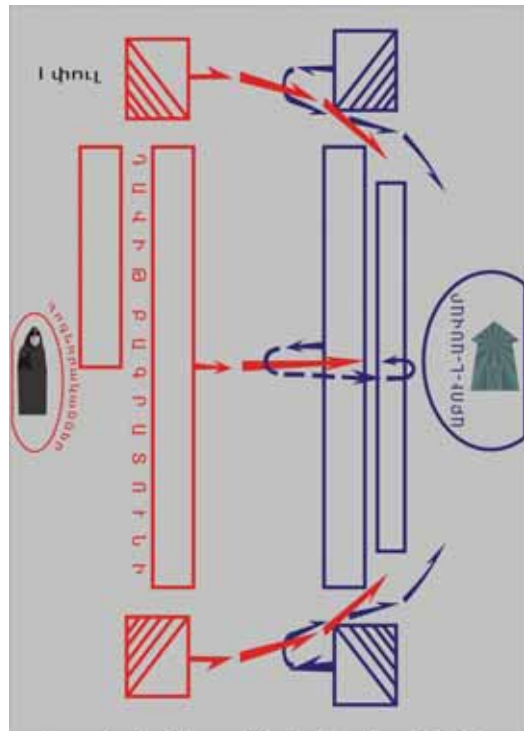
Չկարողանալով ըմբռնել իրադրության արձատական բեկումը՝ Աբու-լ-Ասվարը սպասողական դիրք է գրավում: Առաջին փուլում արձանագրած հաջողություններից ելնելով՝ նա հույս ուներ, որ ահաբեկված Դավիթն ի վիճակի չի

լինի շարունակել պայքարը: Չնայած ամիրան տեղեկություններ է ստանում, որ հայ հոգևորականների կոչով Տաշիրում աշխարհագորի գնդեր են կազմվում, սակայն նա լուրջ չի համարում սպառնալիքն ու սկզբում անգամ հեզմանքով է մոտենում Դավիթ թագավորի ռազմական պատրաստություններին: Բայց որոշակի պահից հետո արդեն անհնար է լինում հաշվի չնստել իրականության հետ, և Աբու-լ-Ասվարը հարկադրված «գործի է անցնում»:

Ճակատամարտը

Երկու բանակները շարժվում են միմյանց ընդառաջ: Տեսնելով այն արտասովոր խանդավառությունը, որը համակել էր հայկական զորքերին, Աբու-լ-Ասվարի և նրա զորախմբի տագնապը մեծանում է (տես սխ. 1):

Սխեմա 1

Աբու-լ-Ասվարի հրոսակների ջախջախումը 1040թ.

Նկատելով իր զինվորներին պատած անորոշությունը՝ Աբու-լ-Ասվարը որոշում է վճռական հարձակման անցնել, սակայն հայկական զորքերը կանխող հարվածով խափանում են նրա մտահղացումը: Փաստորեն, ճակատամարտի սկզբից ևեթ թուրդ ամիրան զրկվում է նախաձեռնությունից, որը ծանր հետևանքներ էր ունենալու նրա զորքի համար:

Պատմական տեղեկանք. «Դավիթը քսան հազար հոգով հարձակվեց այլազգիների քաջ մարտիկների վրա: Երբ նրանք ճակատեցին, քահանայական դասը միաբերան աղաղակեց առ Աստված. «Ե կ, Տեր, օգնիր և փրկիր մեզ հանուն քո սուրբ անվան», և այդ ձայնից թնդաց երկիրը: Հավատացյալների զորքը խրվեց անհավատների բազմությամբ ծովացած ճամբարը և ողողվեց: Հենց այդ ժամանակ քահանայական դասը մեկ մարդու պես բարձրացրեց քրիստոսական Սուրբ Նշանը և հարձակվեց թշնամիների վրա: Նրանցից սաստիկ հուր ցուլաց և հարվածեց այլազգիների ռազմիկներին, որոնք գլխովին դիմեցին փախուստի»:

Սատթեսու Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Հակառակորդից մի քանի անգամ փոքրաթիվ հայկական զորագնդերն ամբողջ ճակատով հուժկու հարձակման են անցնում: Ճակատամարտը ծավալվում է Աբու-լ-Ասվարի ճամբարի մոտ՝ նրա զորքի ելման բնագծի շրջանում, ու թեև երկու կողմերն էլ հասցրել էին նախապատրաստվել մարտին, սակայն տեղանքը նպաստավոր էր հայկական զորագնդերի համար: Հարցն այն է, որ նախահարձակ լինելով՝ հայկական կողմը հակառակորդին սեղմել էր իր ճամբարին ու զրկել մարտավարական ամբողջ տարածքում ազատ գործելու հնարավորությունից:

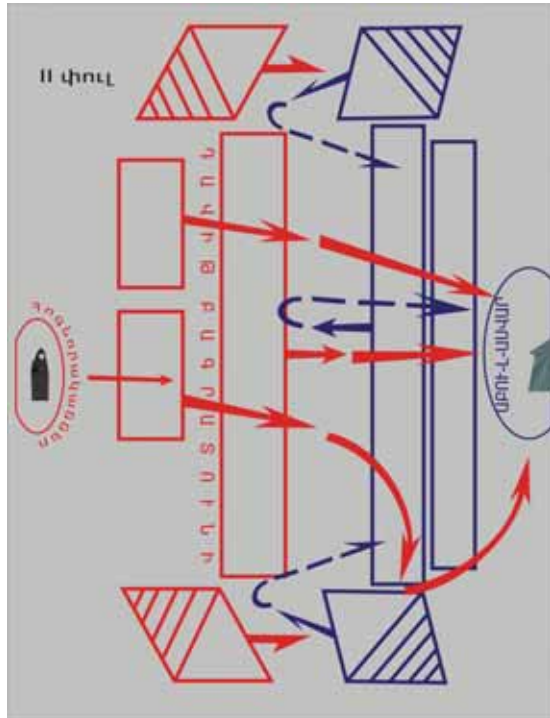
Բարենպաստ տեղանքում ճակատամարտը սկսած հայկական զորագնդերը մխրճվում են հակառակորդի մարտակարգի կենտրոնը և սկսում հակառակորդի մարտակարգի ամենաբազմամարդ հատվածում նրա զորաշարի ճեղքումը: Այս հնարքը բացահայտում է Տաշիրի արքայի *մտահղացումը*: Մարտակարգը հատող հարվածին զուգահեռ՝ ջախջախվելու էր հակառակորդի ամենամեծաթիվ զորաթևը, որի հետևանքով նրա մյուս զորամասերը հարկադրված նահանջելու էին:

Հաղթանակը

Ճակատամարտի *երկրորդ փուլում* Աբու-լ-Ասվարին հաջողվում է վերականգնել մարտակարգի կայունությունը, և հայոց զորագնդերի հարձակումը կասեցվում է: Դա հավասարեցնում է կողմերի հաղթանակի հասնելու հնարավորությունը: Դավիթ արքային ակնհայտ է դառնում, որ հարաբերական հաջողությունն անրապնդելու համար հակառակորդը կարող է մեծաթիվ ուժերով

հակագրոհի դիմել, և նա շտապում է մարտի մտցնել իր պահեստագործը: Այս զորանասերի հետ մարտադաշտ են մտնում մեկ տողանով շարված բոլոր երկու հարյուր վանականները՝ կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Մարտադաշտը «խաչ ու ավետարան դարձրած» սևազգեստ հայ հոգևորականների անվախ առաջ շարժվող շարքը սարսափեցնում է հակառակորդի զինվորներին և ոգևորում մեր զորանասերին (տե՛ս սխ. 2):

Սխեմա 2

Արու-Լ-Ասվարի հրոսակների ջախջախումը 1040թ.

Համալրված զորանասերով ուժեղացված հայկական զորքերն անցնում են հարձակման և, ի վերջո, ճեղքում են հակառակորդի մարտակարգը:

Ուշագրավ է, որ սկսված խուճապի պատճառով Շադդադյան ամիրան չի կարողանում մարտի մտցնել իր պահեստային զորագնդերի մյուս մասը: Վերջիններս անպաշտպան են թողնում ճամբարը և փախչում մարտադաշտից: Ճամբարում մնացած հսկայական ռազմավարն անցնում է հետապնդման ուղարկված զորանասերին:

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց զինվորները սրամերկ հետապնդեցին նրանց և հինգ օր (շարունակ) մեծ ջարդ տալով հալածական արեցին այլազգիների զինվորներին. դաշտերն ու լեռները արյամբ ողողվեցին: (Հայերը) տիրացան ոսկե և արծաթե անհամար գանձերի, բազում ավարի: Պարսից (կենդանի) մնացած զինվորները մազապուրծ, մերկ ու բոբիկ հասան իրենց երկիրը: Երեք օրվա ընթացքում Դավիթը տիրացավ այլազգիների ձեռքն անցած բոլոր գավառներին: Օգնության հասած բոլոր զինվորներին նա մեծամեծ պարգևներ տալով (տուև) ուղարկեց. նա բազում ինչք բաժանեց նաև եպիսկոպոսներին, քահանաներին, իր մոտ եկած բոլորին և տուև ուղարկեց: *Եվ տիրեց խաղաղությունը»:*

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Այսպիսով, Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն իրեն ենթարկելու Շաղ-դադյան Աբու-լ-Ասվար ամիրայի փորձն ավարտվում է անհաջողությամբ: Հայկական և օգնության հասած ափխազական զորամասերը փայլուն հաղթանակ են տանում:

Մարտավարության տեսանկյունից հատկապես ուշագրավ է հակառակորդի հետապնդումը, որը նոր խոսք էր ռազմարվեստում: Բավական է ասել, որ փախչող հակառակորդի հետապնդումը շարունակվել է հինգ օր: Ուժերի գերազույն լարումով իրականացված հետապնդումը *երկրորդ հաղթանակն* է բերում հայկական զորքերին: Ջարմանալի չէ, որ կրկնակի հաջողության հասած Դավիթ արքայից ընդամենը հինգ օր է պահանջվում հակառակորդի նվաճած բոլոր հողերն ազատագրելու համար:

ԹՈՌՆԱՎԱՆՈՒՄ ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՀՐՈՍԱԿԱՆՄԲԵՐԻ ԶԱՆԶԱՆՈՒՄԸ 1042Թ.

Օղուգ-թուրքմենական արշավանքների երկարատև շղթայուն առանձնանուն են 1042թ. նրանց 15 հազարանոց զորքի հարձակումը Վասպուրական աշխարհի Թռռնական (Թռռնևան) գավառի վրա և տեղի Արժրունի իշխանների կազմակերպած դիմադրության դրվագը:

Ներխուժումը

Պատմական տեղեկանք. «Անօրեն, արծաթանոլ, եղեռնագործ ու մեղսասեր... թուրքերի ցեղերն... ունեն արյունարբու գազանների բնություն: Ահավոր կերպարանք ունեցող ցեղեր են, քանի որ նրանց տեսքը զարհուրում է ու ահաբեկում դիտողներին: Նրանք վայրի գազանների մման բնակվում են լեռներում, դաշտերում և անապատներում և զիջակեր են գազանների պես: Չեն պատվում մեծամեծերին, չեն խնայում ծերունիների սպիտակ մազերը և պատկառելիությունը, չեն խղճում երիտասարդներին ու մանուկներին, ո՛չ էլ խնայում են որևէ մեկի մանկությունը: Չար և ժանտ ժողովուրդ են, որոնք չուղղեցին իրենց սրտերը և ո՛չ էլ իրենց հոգիներն ապավինեցին Աստծուն»:

Պատմություն Արծրունյաց տան

Հարձակումը տեղի է ունենում 1042թ. Ուրմիո լճի ավազանից՝ Հեր և Ջարևանդ գավառների կողմից: Թափառական թուրքական ցեղերի հրոսակախմբերը ներխուժում էին հայկական հողերն ու ամայացնող արշավանքներով ահաբեկում Վասպուրականի հայությանը:

Խուլ Խաչիկի թիկնազորի հերոսությունը

Հայրենի հողի պաշտպանությունը գլխավորում է Խուլ Խաչիկ մականունով Արծրունի իշխանը: Խաչիկ Արծրունին Վասպուրականի թագավորական տան այն փոքրաթիվ ներկայացուցիչներից էր, որոնք 1021թ. արտագաղթի ժամանակ հրաժարվել էին Սենեքերիմ թագավորի հետ հեռանալ Հայաստանից (տե՛ս քարտեզը):

Հայրենասեր իշխանը նույն ոգով էլ դաստիարակել էր որդիներին՝ Հասանին ու ճնճղուկին, որոնք ծառայության էին անցել բյուզանդական բանակում: Ստեղծված իրավիճակում Բյուզանդիայի ռազմական ուժը Հայաստանի հարավային շրջանների և Միջագետքի հայաշատ վայրերի պաշտպանությանը ծառայեցնելու ձգտումով բազմաթիվ հայ իշխաններ էին համագործակցում բյուզանդական իշխանությունների հետ:

Պատմական տեղեկանք. «Նույն տարին (1042թ.) Վասպուրական գավառում սպանվեցին *հայոց մեծ իշխան* Խաչիկը և նրա մանկահասակ որդին՝ Իշխանը: Հերի և Սալմաստի (կողմերից թափառական թյուրքերը) հավաքվելով, ավարի էին առել Թոռնեան գավառը: Այդ բանի լուրը հասել էր Խաչիկին, թե այլազգիների զորքը մտավ քո գավառը: Նա քաջ մարդ էր, պատերազմներում՝ հաղթող, առյուծի ծնունդ, սակայն ծերացել էր և թողել պատերազմական գործը: Նա հառաչում էր, ափսոսում, որ իր որդիներ քաջ Հասանն ու ճնճղուկը գորքերով հանդերձ Միքայել կայսեր հետ Արևնուտք էին գնացել»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Խաչիկ Արծրունին «թողել էր պատերազմական գործը», բայց այդ վճռական պահին անվարան գլխավորում է բարբարոս ավագակախմբերի ասպատակությունների դեմ պայքարի ելած ուժերը:

Հարցն այն է, որ բյուզանդական բանակի կազմում գործելու համար Հասան Արծրունին հարկադրված էր եղել իր հետ Թոռնավանից տանել գավառի գրեթե ամբողջ զորագունդը, և հուլ Խաչիկը մնացել էր առանց շատ թե քիչ կազմակերպված զինական ուժի: Հայրենի հողին կառչած իշխանի տրամադրության տակ մնացել էր ընդամենը յոթ տասնյակից կազմված իշխանական թիկնապահ ստորաբաժանունը:

Այդ իրավիճակում մեկ ուրիշը հուսահատության եզրին կհայտնվեր, սակայն անելիքն ինացող Արծրունի իշխանն անցնում է գործի: Նա ի մի է բերում բոլոր մարտունակ ուժերը և քաջաբար դուրս գալիս թյուրքական հրոսակախմբերի դեմ: Նույնիսկ ծանրագույն իրավիճակում Խաչիկը սառնասրտության օրինակ է ցուցաբերում: Գիտակցելով, որ մեծաթիվ հակառակորդի դեմ հաղթանակի հասնելու հույսերն անիրական են, իսկ պարտության ղեպքում պայքարը շարունակելու անհրաժեշտություն է ծագելու, նա անչափահաս (տասնհինգամյա) որդուն՝ Իշխանին, թողնում է տանը:

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց իշխան Խաչիկը... հասավ այլազգիներին, տեսավ, որ (նրանք) մեծաթիվ են, բայց կոչ անելով իր մարտիկներին, կռվի բռնվեց, ուժգին հարվածեց նրանց և գետին տապալեց»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Խաչիկ իշխանի որոշումն անբեկանելի էր. հակառակորդը *ցանկացած գնով* պետք է դուրս շարտվեր Հայաստանից: Նկատելով, որ իր մեծաքանակության պատճառով հակառակորդն անհոգ է ու տեղաբաշխվել է անբարենպաստ տեղանքում, Արծրունյաց քաջերը որոշում են հարձակվել նրա վրա: Հարմար պահ ընտրելով՝ յոթանասուն քաջերը նետվում են հակառակորդի ճամբարի վրա: Սկսվում է թեժ մարտ:

Պատմական տեղեկանք. «Այդ պահին նա (Խուլ Խաչիկը) տեսավ, որ իր տղան (Իշխանը) փակված տեղից փախչելով պատերազմի է գալիս: Խաչիկը սրտակոտոր եղավ, որովհետև տղան դեռ փոքր էր... Իշխանը, *իրևև առյուծի կորյուն* եկավ և մեծ ավյունով մտավ մարտի մեջ: Խաչիկը նրան բռնեց և տուն ուղարկեց, բայց նա *նորից փախավ* և դիմեց պատերազմի... Երբ այլազգիներն իմացան, որ նա քաջ (Խաչիկի) որդին է, նրան շրջապատեցին, բռնեցին և սպանեցին: Խաչիկի մեջքը կտորվեց՝ տեսնելով այդ բանը, սուրը ձեռքից ընկավ: Այլազգիների զինվորները տեսնելով դա, հարձակվեցին, ձերբակալեցին նրան և սպանեցին»:

Սատրեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Սասն առաջին

Հանկարծ Խաչիկ Արծրունին տեսնում է, որ երիտասարդական անհամբերություն դրսևորելով՝ Իշխանը չի կատարել իր հրամանը և եկել է մարտադաշտ ու միացել գրոհող ստորաբաժանումներին: Մարտի թոհուրոհում ծեր իշխանը չէր կարողանալու իշխանագունին ամենայն մանրամասնություններով բացատրել պահեստագործի հրամանատարի պարտականությունները կատարելու համար տանը թողնվելու քայլի կարևորությունը: Այդ պատճառով, ուղղակի պահանջում է կատարել իր հրամանն ու տուն վերադառնալ, իսկ ինքը միանում է իր մարտնչող զինվորներին:

Պատանին հարկադրված ենթարկվում է հոր պահանջին և հեռանում մարտադաշտից, սակայն կրկին զգացմունքներին զոհ գնալով՝ վերադառնում ու միանում է ուժերի գերլարումով գրոհը շարունակող քաջերին: Իշխանական հանդերձները տեսնելով՝ հակառակորդի զինվորները շրջապատում են պատանուն: Անհավասար մարտում Իշխանը զոհվում է: Որդու մահվան տեսարանն ու լարված մարտում ուժասպառ լինելը Խաչիկին վերջնական հուսահատության են հասցնում, և նա մի պահ իջեցնում է վեր բարձրացած թուրը, որից չի հապաղում օգտվել հակառակորդը: Ծերունի իշխանը ևս զոհվում է: Իրենց իշխանի օրինակով ոգևորված՝ նույն հերոսությամբ մահվան ընդառաջ են գնում հայկական փոքրաթիվ զորամասի գրեթե բոլոր զինվորները:

Թակարդը

Արտասովոր հերոսական դիմադրության օրինակի ակամատես դարձած թյուրքական հրոսակախմբերի վրա յոթանասուն հայ քաջերի հերոսությունն այնքան խոր տպավորություն էր թողել, որ *Մորանոր անակնկալներից* խուսափելու նպատակով նրանք որոշում են բավարարվել արդեն իսկ կողոպտածով ու հեռանալ Ուրմիո (Կապուտան) լճի առափնյա տարածքներ (տես քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «Մի քանի օր հետո Արևմուտքից ժամանեցին Խաչիկի որդիները... Այն ժամանակ Հասանը կանչեց մի քուրդ *ռայիս*¹, որ իր դրացին էր, նրան տվեց հազար դահեկան և ասաց. «Մտիր Չեր և Սալմաստ և ասա, թե թոռնականում և բովանդակ շրջանում մարդ չի մնացել, ի՞նչ եք պարապ նստել: (Այնտեղ) ոչխարների բազմաթիվ հոտեր և ծառաներ թափառում են: Ռայիսն այդպես էլ արեց: Հավաքվեց շուրջ տասնհինգ հազար այլազգի, որոնք եկան մտան նշված վայրը: Ռայիսը այդ բանն իմացրեց Հասանին և ճճճ-դուկին»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Ճակատամարտից ընդամենը մի քանի օր անց իրենց գորագնդով թոռնական են վերադառնում Խուլ Խաչիկի որդիները: Պաշտպանությունը գլխավորում է ավագ որդին՝ Հասանը, որն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում հակառակորդի ջախջախման ծրագրի մշակմանը:

Ավարի ու թալանի համար Հայաստան ներխուժած ավազակախումբը թոռնականից հեռանում էր կիսատ թողած գործը մի օր ավարտելու հույսով, այդ պատճառով պատահական չէ, որ հայ իշխանն առաջին հերթին հակառակորդի ընչաքաղց լինելը նկատի ունենալով է նախածեռնում ռազմական գործողությունը:

Մի կաշառված «քուրդ *ռայիսի*» միջոցով հաջողվում է թյուրքական զորքերին «հայտնել», թե նրանց զգուշավորությունն ավելորդ է եղել և Արծրունիները թոռնականում մարտունակ զորամասեր չունեն: Խայծը զգելուց հետո մնում էր սպասել: *Ռազմական խորամանկության դասական օրինակ հանդիսացող հնարքը հասնելու էր նպատակին, քանի որ ավարառության բնագոյով առաջնորդվող հրոսակախումբը հնարավորությունը ձեռքից բաց չթողնելու համար կրկին վերադառնալու էր թոռնական:*

¹ Ցեղի ավագը, գլխավորը:

Մինչ թյուրքական ավագակախմբերը «ոգևորությամբ», բայց անփութորեն պատրաստվում էին թռռնավանի երկրորդ ասպատակությամբ՝ Հասան իշխանը հայկական զորագունդը համալրում է այլ մարտունակ ուժերով (հիմնականում աշխարհագրոր ու հարձակման չենթարկված ամրոցներում մնացած կայազորային ստորաբաժանումներ)։ Նախապատրաստական ընդգրկում միջոցառումների արդյունքում հնարավոր է լինում հինգ հազարանոց զորագունդ կազմավորել։ Թեև դրանից հետո էլ հակառակորդը եռակի գերազանցություն ուներ, սակայն նրա քանակական գերազանցությունն արդեն այնքան չէր, որ հաղթելն անհնար լիներ։

Ինչպես և սպասվում էր, կողոպուտի «հոտն առած» թյուրքական հրոսակախմբերը, զանց առնելով անվտանգության միջոցառումները, անմիջապես ներխուժում են թռռնավան։ Հասան Արծրունին չի հապաղում օգտվել հակառակորդի թույլ տված մի շարք կոպիտ սխալներից։ Մասնավորապես, օր առաջ Արծրունիների հարստություններին տիրանալու մոլուցքով տարված թյուրքերին գիշերելու համար տեղ ընտրելիս չէր մտահոգել տեղանքի մարտավարական առումով անբարենպաստ լինելը։

Հաղթանակը

Որոշվում է հարվածը հասցնել առավոտյան, որպեսզի հակառակորդը հեռացած չլիներ ճամբարից։ Հասան իշխանի ուժերի հարձակումը հասնում է նպատակին։ Թյուրքական զորամասերը հարկադրված են լինում մարտավարական առումով անբարենպաստ բնագծում հապճեպ մարտակարգ ձևավորել, որի պատճառով նրանց դիմադրությունն անարդյունավետ էր։

Ճակատամարտի սկզբից ևեթ հայկական զորագունդը խլում է նախաձեռնությունը և իր կամքը թելադրում հակառակորդին։ Ընդունված կարգի համաձայն, ճակատամարտի սկզբում երկու կողմերի լավագույն մարտիկները դուրս են գալիս մենամարտի։

Հոր վրեժը լուծելու հարցում հաստատական Հասան իշխանը մենամարտի է հրավիրում նրան սպանողին։ Վերջինս մենամարտի է դուրս գալիս՝ իր հետ բերելով խուլ խաչիկի երիվարը, Արծրունյաց իշխանական դրոշը, զենքն ու զրահը։ Թյուրք մարտիկը հույս ուներ, թե դրանք տեսնելով Հասանը չէր կարողանա զսպել հուզմունքն ու կզրկվեր ամբողջ ուժով մենամարտելու հնարավորությունից։ Սակայն հայ իշխանը, **«հարվածելով նրան, երկու կտոր արեց»**։

Հաջողությունից ոգևորված հայկական զորագունդը գրոհում է հակառակորդի վրա։ Պատմիչը նշում է, որ պատանի եղբոր՝ Իշխանի վրեժն էլ լուծել է ճնճ-դուկը, որը մարտի թոհուրեհում խոցում է նրան սպանողին։

Չորս հազար զոհ տալով և նախկինում խլած ամբողջ ռազմավարը թողնելով՝ հակառակորդը խուճապահար փախչում է։

Պատմական տեղեկանք. «Հասանը սաստիկ կատաղությամբ, *խոցված գազանի պես* հարծակվեց անհավատների ճամբարի վրա... և, արիաբար մարտ տալով, այլազգիներին փախուստի մատնեց: Նրանցից չորս հազար հոգու կոտորեցին, որից հետո խաղաղությամբ ու մեծ ուրախությամբ վերադարձան և փոխեցին իրենց սգավորի զգեստները»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Մարտադաշտից փախչող օղուգ-թուրքմենական հրոսակախմբերն իրենց հետ ո՛չ խոստացված հարուստ ռազմվարն էին տանում, ո՛չ էլ իրենց սպանվածների դիակները: Հայրենի հողի համար մղվող պայքարի այս դրվագում նշանակությամբ գրեթե հավասարազոր երկու իրադարձության ենք ակամատես լինում. Խուլ Խաչիկի յոթանասուն քաջերի արտասովոր անձնագոհի հերոսության և ոչ պակաս արտասովոր համարձակ գործողությունների արդյունքում ձեռք բերված հաղթանակի:

ԱՆԻԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1042-1044ԹԹ.

Մինչ Վասպուրականի հայությունը պայքարում էր հարավից նահանգ ներխուժող թյուրքական հրոսակախմբերի դեմ՝ երկրի կենտրոնական գավառներում Բագրատունիների թագավորությունը պահպանելու համար պայքար է սկսվում բյուզանդացիների դեմ: Արտակարգ բարդ իրադրությունում վերջիններիս վարած քաղաքականությունը պետք է որակել որպես առնվազն անհեռատես. կայսրությանն իրական վտանգ ներկայացնող թշնամու՝ թյուրքական հրոսակախմբերի դեմ պայքարելու փոխարեն նրանք զբաղված էին հայկական ուժերը ջլատելով: Մինչդեռ, թյուրքական արշավանքներին դիմակայող Չայաստանը գրեթե երեք տասնամյակ Բյուզանդիայի «ռազմավարական վահանի» դերն էր կատարում:

ՅԱՂԿՈՇԱԶՈՐԻ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 1042Թ.

Արտագրողների մարտավարության զարգացումը

Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունու մահվանից հետո հայտարարելով, թե Քայոց արքան Բյուզանդիային է կտակել իր տիրույթները, կայսրական՝ բանակը ձեռնամուխ է լինում «ժառանգությանը» տիրանալու գործին:

Պատմական տեղեկանք. «Երբ Հռոմոնց ինքնակալը լսեց Քայոց թագավորի մահվան լուրը, Հայաստանին վերաբերող մասնակը (խոսքը տխրահռչակ «կտակի» մասին է) գտնելով՝ ձեռնամուխ եղավ Աճի քաղաքն ու երկիրը առնելուն՝ իբրև իր սեփական ժառանգություն»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ Ժ

Ցավոք, այդ վճռական պահին հայկական ազնվականության շարքերում պառակտում է սկսվում: Հայ իշխանների մի մասը, վստահելով բյուզանդացիների խոստումներին, սկսում է համագործակցել նրանց հետ:

Պատմական տեղեկանք. «Մեր հայոց 490 թվականին (11 մարտ 1041թ.- 10 մարտ 1042թ.)... հռոմեները (բյուզանդացիները) կրկին անգամ հարձակվեցին Քայոց երկրի վրա: Հայոց զորքի հրամանատար չունենալու պատճառով բազմաթիվ շրջաններ հռոմեներին հպատակություն հայտնեցին»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Պատերազմը

Հայկական ուժերը կարողանում է համախմբել և գլխավորել 998թ. Ծունքի ճակատամարտի հերոս¹, տաղանդավոր զորավար, իշխանաց իշխան Վահրամ Պախլավունին (967-1047թթ.): Նա կարճ ժամանակում կարողանում է իր շուրջը համախմբել կենտրոնամետ ուժերին և ծայրահեղ դժվարին իրադրությունում զինված պայքարի է ելնում: Ցավոք, ծերունագարդ զորավարի ամենավատ սպասումներն իրականանում են: Շուտով սկսվում են երկիրն ավերելու և ամեն կերպ մայրաքաղաք Աճին գրավելու նպատակով Հայաստան ուղարկվող բյուզանդական բանակների արշավանքները:

¹ Տե՛ս «Մեր հաղթանակները», հատոր II, էջ 281-290:

Պատմական տեղեկանք. «Այս օրերուն Հոռոմոց (բյուզանդացիների) զորքերը չորս անգամ իրար ետևից մտան Հայոց աշխարհը, սրով, հրով ու գերությանը անմարդաբնակ դարձրին ամբողջ երկիրը: Երբ մտորուն են այդ աղետները, խելքս թռչում է, միտքս՝ ցնորվում և ահավոր զարհուրանքից ձեռներս դողալուց՝ չեն կարողանում շարունակել շարադրանքս, որովհետև դառն է այս պատմությունը և անհատուն ողբերի արժանի»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ Ժ

1042թ. վաղ գարնանը բյուզանդական շուրջ հարյուր հազարանոց բանակը Իբերիա բանակաթեմի դուքս Միքայել Իսսիտեսի գլխավորությամբ ներխուժում է Հայաստան և շարժվում դեպի Անի (տես քարտեզը): Ամայացնող արշավանքի պատճառով երկրում հակաբյուզանդական տրամադրությունները տիրապետող են դառնում, և Վահրամ Պահլավունու շուրջը համախմբված ուժերը ստվարանում են:

Ճակատամարտի վերածված արտագրոհը

Պատմական տեղեկանք. «Հոռոմների հարյուր հազարանոց զորքը համախմբվեց ընդդեմ թագավորաբնակ Անի քաղաքի և բանակեց նրա դարպասի առջև: Հայոց մնացած զորքը համախմբվեց մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու շուրջը, խնդրելով նրան պատերազմի դուրս գալ հոռոմոց զորքերի դեմ, որովհետև նրանք մեծապես անարգելով ու նախատելով էին դիմում պատերազմի»:

Սատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Վահրամ Պահլավունին հասկանում էր, որ մարտահրավերը չընդունելը նորանոր մարդկային զոհերի պատճառ է դառնալու: Մինևույն ժամանակ, գիտեր, որ եթե շեղվի իր ռազմավարական ծրագրից, կծախողի օտար նվաճողներին երկրից վտարելու գործը: Հետևաբար, չենթարկվելով հորդորներին՝ նա եռամդուն գործունեություն է ծավալում: Կարճ ժամանակում հաջողվում է մայրաքաղաքում կենտրոնացնել ու հակառակորդի բանակի դեմ մարտական գործողությունների նախապատրաստել շուրջ 30 հազարանոց կայազոր: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև Անիի ամուր պարիսպները սպարապետին ակտիվ պաշտպանություն վարելու հնարավորություն են տալիս:

Իշխանաց իշխան Վահրամը անկանոն մարտավարությունից հրաժարվելու ջատագովն էր եղել: Երիտասարդ տարիքում բազմաթիվ ճակատամարտեր հաղթելով՝ նա հնարավորություն էր ունեցել հանդգնելու իր տեսակետի

ճշմարտացիության մեջ, սակայն զորավարն աստիճանաբար գիտակցում էր, որ բոլոր ուղղություններից երկիրը հեղեղած զորախմբերի դեմ պայքարի նախկին ձևերն ու եղանակներն այլևս չեն կարող արդյունավետ լինել: Իրավիճակը ճիշտ գնահատելով՝ զորավարը որոշում է վերադառնալ անկանոն մարտավարությանը:

Միքայել Իսախտեսը տարակուսանքի մեջ էր: Արշավանքի սկզբում նա ուղղակի վստահ էր, որ նվաճված տարածքների ամայացումը հայկական կողմին վճռական ճակատամարտի է դրդելու: Արշավանքի ընթացքում հայկական կողմի ակտիվ դիմադրությանը չհանդիպելուց հետո նա վստահ էր, որ Վահրամ Պահլավունին խուլ պաշտպանության մարտավարություն է ընտրել:

Հայոց սպարապետի հնարքը հաջողվել էր. Անիի մոտ ուժերը կենտրոնացնելուց հետո բյուզանդական բանակի հրամանատարն անակնկալներ (պաշարվածներին օգնության եկող ուժերի հարձակումներ, Անիի կայազորի արտագրոհներ և այլն) չէր սպասում, բայց առանց թագավորության հիմնական ուժերին հանդիպելու մայրաքաղաքին հասնելով՝ մտահոգված էր միանգամայն այլ խնդիրներով: Հարցն այն է, որ երկշար հզոր պարիսպներ ու բազմաթիվ աշտարակներ ունեցող Անին հնարավոր չէր լինելու գրավել կարճ ժամանակում կամ հանկարծակի գրոհով, իսկ բյուզանդական բանակը, համաձայն պատմիչների, չուներ բավարար քանակի պաշարողական միջոցներ: Նկատենք, որ առավելապես հարձակողական գործողություններ վարող բյուզանդական բանակն աչքի էր ընկնում պաշարողական միջոցների առատությամբ և բազմազանությամբ, այնպես որ՝ այս արշավանքի ընթացքում դրանց բացակայությունը Միքայել Իսախտեսի բացթողումն էր:

Բյուզանդացիների մեջ երկարատև պաշարման «տրամադրությունները» տիրապետող են դառնում, երբ պաշարումը սկսելուց ընդամենը մի քանի օր անց բացվում են Անիի Ծաղկաց կոչվող դարպասները և քաղաքից դուրս է գալիս Հայոց զորքը: Սպարապետի առաջնորդությամբ 30 հազարանոց բանակը վճռական ճակատամարտի էր դուրս եկել:

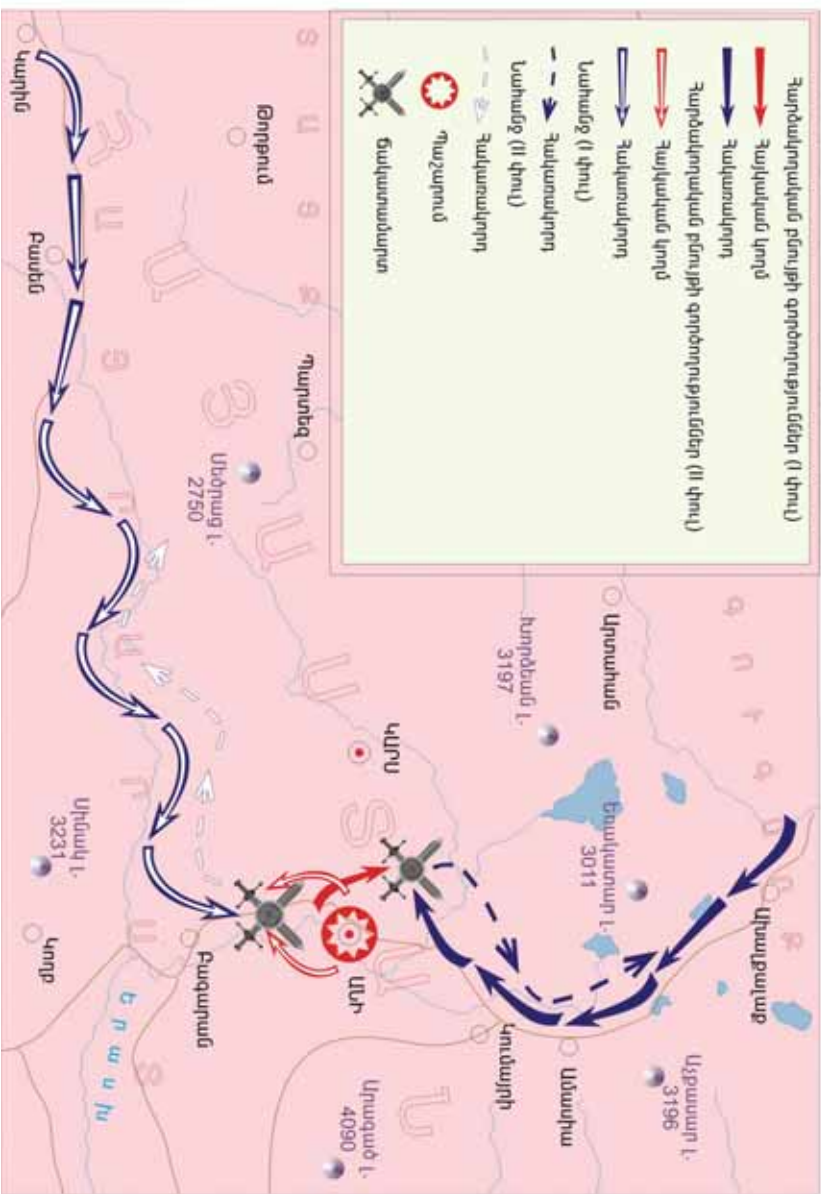
Բյուզանդացիների համար նման հանդգնությունն անսպասելի էր, սակայն շուտով նրանք սթափվում են ու զենքի դիմում:

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց զորքը, մեծ զայրույթով ու բարկությամբ լցված, գազազած գազանների նման, բոլորը միասին՝ երեսուն հազար հետևակ ու ձիավոր, դուրս գալով Ծաղկաց կոչվող դարպասով, դիմեցին մարտի և որպես կայծակ թափվեցին հռոմոնց զորքի գլխին, անխնա սրի քաշեցին և կտորրելով՝ այնքան գազազած ու ամբարտավանացած զորքերին փախուստի մատնեցին: Ախուրյան գետը արյուն դարձավ»:

Սատրեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Սասն առաջին

Ուճեսակալ գործողութիւնները 1042-1044 թթ.

→ Հայկական կողմ
→ Հակառակ կողմ
 Հարձակողական բնույթի գործողութիւններ (II փուլ)
⇄ Հայկական կողմ
⇄ Հակառակ կողմ
 Նսիւածը (I փուլ)
⇄ Հակառակ կողմ
 Նսիւածը (II փուլ)
⇄ Հակառակ կողմ
⊗ Պաշարում
✖ Ճակատամարտ

Ճակատամարտի սկզբից ևեթ իրավիճակի թելադրողը Վահրամ Պահլավունին էր: Նա ոսկերչական ճշտությամբ և մեծ արագությամբ կարողանում է զորքը դուրս բերել ընդամենը մեկ դարպասից և շարել մարտակարգով: Թեև բյուզանդական բանակի հրամանատարը հմարավորություն ուներ հետևելու հայկական զորամասերի վերախմբավորումներին, սակայն ճակատամարտի սկզբում չի հասցնում ավարտել մարտակարգի ձևավորումը: Դրա պատճառը ոչ թե հակառակորդի զորքերի կամ հրամկազմի ապաշնորհությունն էր, այլ հայկական զորագնդերի փոխգործողությունների խստագույն համաձայնեցվածությունը:

Հաղթանակը

Հատող հարվածների ենթարկվող բյուզանդական բանակի հրամանատարությունն այդպես էլ չի կարողանում միասնական մարտակարգ ձևավորել և փակել ճեղքվածքները: Հակառակորդի շարքերում սկսված խառնաշփոթը հնարավորություն չի տալիս նույնիսկ զորաթևերի կամ առանձին գնդերի կազմով դիմադրություն կազմակերպել: Ծանր պարտություն կրելով՝ նրանց բանակը շուտով սկսում է նահանջել: Ընդ որում, հակառակորդի նահանջն այն աստիճան անկազմակերպ էր, որ հետապնդող զորամասերի ցասումը զսպելու համար Վահրամ Պահլավունին ստիպված է լինում անձամբ միջամտել ու դադարեցնել մարտադաշտից ճողոպող բյուզանդացիների ջարդը:

Պատմական տեղեկանք. «Սրբակրոն, մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին միջամտեց, մարդիկ ուղարկեց հայոց զինվորների մոտ, շատ աղաչեց ու պաղատեց նրանց և հազիվ կարողացավ համոզել, որ թույլ տան (կենդանի մնացած) սակավաթիվ հռոռն զինվորներին գնալու: Հռոռոնց կենդանի մնացած զինվորներն ահա այդպիսով փրկվեցին: Այս բանից հետո հռոռոնց զորքերը այլևս չպահանջեցին Անի քաղաքը, այլ խայտառակ եղած դարձան գնացին Կոստանդնուպոլիս, Սիբայելի¹ մոտ»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Մարտադաշտում հակառակորդին անխնա ոչնչացնելու կոչ անող սպարապետը, կատարելով *հայ զինվորականության պատվո վարքականոնի* պահանջները, ճակատամարտից հետո անձամբ է մարտադաշտ դուրս գա-

¹ Խոսքը Սիբայել Ե Կալաֆատես (1041-1042թթ.) կայսեր մասին է:

լիս և իր զինվորներին հրամայում չկոտորել դիմադրությունը դադարեցրած և փախչող բյուզանդական զինվորներին: Այս մարդասիրական քայլը վկայում է, որ եթե Վահրամ իշխանը հայրենի հողի պաշտպանության համար պատրաստ էր ցանկացած զոհողության (ընդհուպ մինչև ծեր հասակում հասարակ զինվորի կողքին մարտնչելը), ապա ճակատամարտից հետո էլ կարող էր ցույց տալ, որ իրավամբ մարդասեր բանակի զորավարն է:

Այսպիսով, Անիի պարիսպների տակ հայկական բանակի հաղթանակը Վահրամ Պահլավունու անթերի մարտավարության և նրա զլխավորած բանակի զինվորների անձնուրացության արդյունք էր: Միևնույն ժամանակ, հաղթանակին մեծապես նպաստեցին բյուզանդական բանակի հրամանատարության ապաշնորհ վարքագիծը և հսկայական բանակի զորամասերի փոխզործողությունները կազմակերպելու անկարողությունը, ինչի վկայությունն էր բյուզանդացիների տված զոհերի մեծաթվությունը:

Ճակատամարտում մեկ անգամ ևս դրսևորվեց Հայոց ռազմական իրավունքում մարդասիրության նորմերի առկայությունը. Հայոց բանակի զինվորները հակառակորդի դիմադրությունը դադարեցրած զորամասերին մեծահոգաբար թույլ տվեցին հետ վերադառնալ:

Որքան էլ Ծաղկոցածորի (Անիի մոտ) ճակատամարտը մարտավա-

Բյուզանդական բանակի զինվոր
 Բյուզանդական բանակի ծանրազեն զորամասերն աչքի էին ընկնում իրենց բարձրորակ և տարատեսակ սպառազինությամբ, իսկ մեծ վահանը, ոտնազրահները և բազկակալները ժառանգվել էր հունահռոմեական ժամանակաշրջանից:

րության և ռազմական իրավունքի տեսանկյունից կարևոր և ուսանելի լինելը, Հայոց պատմության մեջ նրա նշանակությունն առաջին հերթին քաղաքական էր: Փայլուն հաղթանակից և բյուզանդական զորքերը երկրից վռնդելուց հետո՝ նույն 1042թ. Վահրամ Պահլավունին և նրա շուրջը համախմբված 30 հայ իշխանները Բագրատունյաց գահին են նստեցնում Հովհաննես-Սմբատի եղբայր Աշոտի տասնութամյա որդի Գագիկին և նրան օծում Հայոց թագավոր:

ԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ 1044Թ.

Մաղկոցածորի ճակատամարտում տարած հաղթանակից հետո թագավոր դարձած Գագիկ Բ-ն (1042-1045թթ.) շարունակում է կրել «շահն-շահ» տիտղոսը: Հայոց արքան հանդես է բերում ոչ միան պետական, այլև ռազմական գործչի մեծ ընդունակություններ: Պետության հզորացումը սկսելով ներքին պառակտումների դադարեցումից՝ նա կարճ ժամանակում հիմնականում լուծում է բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող ուժերի գապման խնդիրը: Պետության գոյությանը սպառնացող վտանգի պայմաններում հաջողվում է շատ թե քիչ միասնական ճակատ ձևավորել: Այդուհանդերձ, տարածաշրջանային իրադրությունը շարունակում էր արտակարգ բարդ մնալ:

Պատմական տեղեկանք. «Այն ժամանակ բարերար Աստծո կամքով հոռոմոց զորքը խաղաղվեց, հոռոմներն այլևս չպահանջեցին Անի քաղաքը և հայոց դեմ նոր պատերազմի չհիմնեցին: Սուրբ Հոգու շնորհիվ, հաջողությամբ անցան Գագիկի թագավորության երկու տարիները: Այդ օրերին Գագիկ թագավորը, զորահավաք անելով, շարժվեց գնաց իր հայրենի շրջանները և բոլոր անհնազանդներին հնազանդեցրեց, թշնամիներին սաստիկ զայրությով (երկրից) դուրս շպրտեց և բազում զորքերով բանակեց Այրարատյան գավառում՝ հարավային ազգից վրժ լուծելու նպատակով»:

Սատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Ռազմական քաղաքականությունը

Նույնիսկ թյուրքական հրոսակախմբերի ավերիչ արշավանքների պարագայում բյուզանդացիները չէին հանդուրժում Հայկական թագավորության գոյությունը, թեկուզ որպես դաշնակից՝ տարածաշրջանում թյուրքական վտանգին դիմակայելու ընդունակ ուժ: Բյուզանդացիները շարունակում էին իրականացնել կայսրության արևելյան սահմանները «մերկացնելու» գնով տարածաշրջանում տիրապետության հաստատման իրենց ռազմավարությունը: Արդյունքում՝ ընդհաները մի քանի տասնամյակում բյուզանդացիները զգալի տարածքային կորուստներ էին ունենալու և, ի վերջո, կործանման էին հասցնելու երբեմնի հզոր կայսրությունը:

Կոստանդին Թ Մոնոմախոսը ևս (Մոնամախ, 1042-1055թթ.), զանց առնելով կայսրությանն իրական վտանգ ներկայացնող թյուրքական ցեղերի ներ-

խուժման վտանգը, գահակալման առաջին տարիներին գլխավոր խնդիր է դարձնում Բյուզանդական արքունիքի «բաղձանքի» իրականացումը՝ Անիին տիրանալը:

Պատմական տեղեկանք. «Ինդիկտինի 13-րդ տարին (1045թ.) սկիզբ առավ Անիի դեմ պատերազմը: Բայց նախ պատմենք, թե ինչպես եղավ, որ Անիի տուպարքեսի (իմա՝ թագավորի) հանգիստ տեղը նստած և *ոչ մի արտառոց բան չարած* ժամանակ, Կոստանդին կայսրը դիմեց պատերազմի¹... Նրա (Յովհաննես-Սմբատի) մահից հետո իշխանությունը ժառանգում է (նրա եղբոր՝ Աշոտի) որդին՝ Կակիկոսը (Գագիկ Բ), որը խաղաղություն և զինակցություն էր պահպանում հռոմայեցիների (բյուզանդացիների) հետ, սակայն նա տիրում էր *հայրենական իշխանության* և չէր ուզում այն զիջել հռոմայեցիներին»:

***Սկիզբես-Կեղրինոս,
Համառոտագրություն պատմությանց, Երկրորդ մաս***

Թյուրքական ներխուժումներին դիմակայության նախապատրաստվելու համար պետք էր բյուզանդացիների հետ հաշտության եզրեր գտնել: Գագիկ թագավորը դժվարին իրադրության մեջ էր հայտնվել և հասուն պետական գործչին վայել քայլի է դիմում: Իր թագավորության բարգավաճման մասին հոգալով՝ նա բյուզանդացիներին ևս մեկ անգամ ամեն ինչ ծանրութեթև անելու առաջարկ է անում: Կոստանդին կայսրին հայտարարվում է, որ երկու ժողովուրդների բարօրության համար հայկական կողմը պատրաստ է ընդամենը մի քանի ամիս առաջ երկիրն ամայացնող բյուզանդացիների դաշնակիցը դառնալ: Ավելին, տեսնելով, որ հարևանը չի գիտակցում թյուրքական վտանգի մասշտաբները և պատրաստ չէ կառուցողական երկխոսության, Գագիկը հայտարարում է, որ եթե Բյուզանդիան հանդես գա տարածաշրջանային ուժերը միավորելու առաջարկով, նա պատրաստ է *նույնիսկ* ընդունել հզոր հարևանի գերիշխանությունը: Միևնույն ժամանակ, նա չի մոռանում շեշտել, որ ինքը հաղթանակած կողմի թագավորն է և իր իշխանությունը կայսրին չի զիջի: Սակայն արտասովոր համառություն ցուցաբերող հարևանի հետ «լեզու գտնելն» անհնար էր և, ի վերջո, տեսնելով, որ բյուզանդացիների նպատակը Հայոց թագավորության վերացումն է, Գագիկ Բ արքան որոշում է դիմադրել:

¹ Այնուհետև պատմիչը նկարագրում է Յովհաննես-Սմբատի տխրահռչակ «կտակը», որն իբրև թե բյուզանդական կայսրերին իրավունք էր տալիս օրինական ժառանգորդից պահանջել հրաժարվել իր թագավորությունից և այն բռնակցել կայսրությանը:

Առաջին հաղթանակը

Ամեն ինչ հուշում էր, որ Բյուզանդիայի նվաճողական միտումները վաղ թե ուշ ավարտվելու էին նոր արշավանքով:

Գագիկ արքան բազմափորձ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու հետ միասին մի շարք քայլեր է ձեռնարկում (բերդերի ամրացում, զորագնդերի նախապատրաստում և այլն): Քանի որ հայ ընտրանին և բնակչությանը վաղուց արդեն գիտակցում էին բյուզանդական արշավանքների ամբողջ վտանգը, ուստի երիտասարդ արքան իր ձեռնարկումներում ամենուր աջակցություն էր գտնում: Յնարավոր չի լինում կարճ ժամանակում (մեկ տարուց քիչ ավելի) իրականացնել ամբողջ ծրագրվածը: Սակայն 1044թ. վաղ գարնանը, երբ բյուզանդական բանակը հերթական արշավանքն է սկսում, երկիրն ավելի պատրաստված էր հակառակորդին դիմակայելու, քան երկու տարի առաջ (տե՛ս նախորդ ակնարկի քարտեզը):

Բյուզանդացիները ևս որոշակի նախապատրաստական աշխատանքներ էին կատարել: Մասնավորապես, վերլուծելով նախորդ արշավանքի անհաջողությունների պատճառները՝ բյուզանդական բանակի հրամանատարությունն ամեն ինչ արել էր տիպիկ անակնկալներից խուսափելու համար: Երկու

Ճանկիչ

Ղայաստանում ճանկիչներ կիրառելու սակավաթիվ հիշատակումներ կապված են բյուզանդական բանակի հետ: Կիլիկիայում ճանկիչներ կիրառել են նաև Ասորիքում հաստատված խաչակիրները (XII դ. առաջին կես):

կողմերի՝ համակողմանիորեն ռազմական գործողություններին նախապատրաստվելը վկայում էր, որ հակամարտության մոր փուլն ավելի լարված է լինելու:

Պատմական տեղեկանք. «(Գագիկը) չէր ուզում հրաժարվել հայրենական իշխանությունից. դրա համար կայսրը որոշեց պատերազմել նրա դեմ: Կայսրը զորահավաք արեց, զորքը հանձնեց վեստ Միքայել Իասիտեսին, որ Իբերիայի արխոնտ էր նշանակված, և որոշեց պատերազմել Կակիկիոսի (Գագիկի) դեմ: Իասիտեսը գնաց կատարելու հրամանը: Կակիկիոսը, իմանալով այդ մասին և տեսնելով, որ ինքը բարեկամի և դաշնակցի փոխարեն թշնամի է համարվել, ինքը ևս հավաքեց իր զորքերը և ուժերի ներածի չափով դիմադրում էր հարձակվողներին»:

*Սկիլիցես-Կեղրինոս,
Համառոտագրություն պատմությանց, Երկրորդ մաս*

Կարող է տարօրինակ թվալ, սակայն բյուզանդական արքունիքն այս արշավանքը զլխավորելը ևս վստահում է ընդամենը երկու տարի առաջ մույն Անիի պատերի տակ խայտառակ պարտություն կրած Միքայել Իասիտեսին: Հավանական է՝ Կոստանդնուպոլսում հույս ունեին, որ Իբերիայի դուքսն այս անգամ կփորձի «վարձահատույց» լինել նախկին ստորացման համար: Սակայն բյուզանդական զորավարն այս անգամ էլ չի կարողանում էական արդյունքների հասնել:

Հակառակորդի բոլոր գործողություններին ուշադիր հետևող Վահրամ Պախլունին և ներխուժումը կանխելու միջոցառումներին ակտիվորեն մասնակցող Գագիկ Բ-ն բաց չեն թողնում հնարավորությունը: Հայոց բանակը համարձակ հարձակվում է հակառակորդի վրա և մոր պարտության մատնում բյուզանդացիներին:

Երկրորդ հաղթանակը

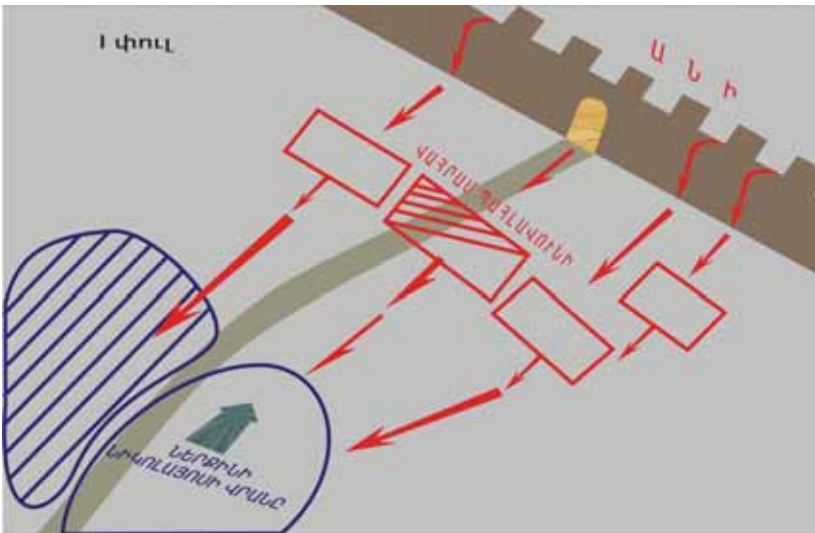
Կոստանդին կայսրը բյուզանդական զորքերի կրած երկրորդ պարտությունից հետո վերջապես հակվում է արևելյան ուղղությամբ գործող զորքերի հրամանատարին փոխելու մտքին: Նույն 1044թ. Գագիկ Բ-ի դեմ ուղարկված զորքերի հրամանատար է նշանակվում կայսեր սենեկապետը՝ մերքինի Նիկոլայոսը:

Օգտագործելով իրենց քանակական գերազանցությունը՝ բյուզանդական զորքերին հաջողվում է հասնել Անի և պաշարել քաղաքը: Սակայն այս անգամ

ևս հայոց բանակին, ակտիվորեն մարտական գործողություններին մասնակցող աշխարհագրի օժանդակությամբ, հաջողվում է կազմուպատրաստ դիմավորել հակառակորդին: Մինչ բյուզանդացիները մոտենում էին մայրաքաղաքին, Գագիկ արքան եռանդով նախապատրաստվում է վճռական ճակատամարտին: Այս անգամ ևս նրա կողքին էր անխոնջ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին, որի խորհրդով էլ որոշվում է կրկնել 1042թ. հաջողությունը բերած հնարքը (տե՛ս սխ. 1):

Ինչպես և նախորդ անգամ, արտագրոհին իրականացվում է պաշարումը սկսելուց մի քանի օր անց, երբ բյուզանդական զորքը, նույն սխալը թույլ տալով, «հասցրել» էր տրամադրվել երկարատև պաշարման ու սպասում էր հայկական կողմի դիմադրությունը դադարեցնելուն: Արտագրոհին այս անգամ ևս աչքի էր ընկնում կազմակերպվածությամբ և սրընթացությամբ: Հաշվի առնելով 1042թ. փորձը՝ սպարապետը հարձակումն ավելի արդյունավետ դարձնելու նոր միջոցներ էր մշակել: Մասնավորապես, քաղաքից դուրս գալը և պարսպից դուրս մարտակարգ ձևավորելն այնքան արագ է կատարվում, որ հակառակորդը ոչ միայն մարտակարգ շարել է չի հասցնում, այլև զինվորների մեծ մասը չի հասցնում հագնել զրահները, իսկ հեծելազորի մարտիկները՝ հանդերձավորել երիվարները:

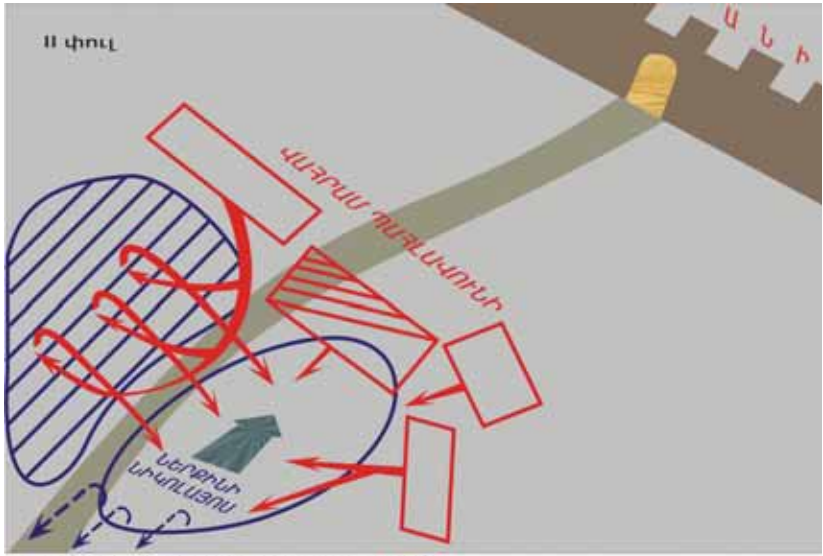
Սխեմա 1

ԱՆՅԻ պաշտպանների արտագրոհը 1044թ.

Վահրամ Պահլավունին ճիշտ պահ էր ընտրել վճռական հարվածը հասցնելու համար, անթերի էր ընտրված նաև գլխավոր հարվածի ուղղությունը: Արտագրոհի նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ հայոց սպարապետը հատող հարված է կիրառել և մասնատել է հակառակորդի զորքերը (տես սխ. 2):

Սխեմա 2

Անիի պաշտպանների արտագրոհը 1044թ.

Պատմական տեղեկանք. «Անի քաղաքում գտնվող հայ ժողովուրդը... մի մարդու պես Անիի դարպասից դուրս եկավ պատերազմի և հոռոնոց զորքերին փախուստի մատնեց, ջարդ տվեց և հալածական արեց, թալանեց նրանց ամբողջ ճամբարը: Հայոց զորքը մեծ հաղթանակով վերադարձավ Անի քաղաք»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Բյուզանդացիները ոչինչ չէին կարող հակադրել տաղանդավոր զորավարի՝ մանրուքներն անգամ հաշվի առնող մարտավարությանն ու կատաղի, սակայն կարճատև դիմադրությունից հետո սկսում են նահանջել, որը շուտով վերածվում է խուճապահար փախուստի: Մարտադաշտից ճողոպրող բյուզանդացիներին նույնիսկ չի հաջողվում իրենց հետ տանել ամրացված ճամբարում կու-

տակված այն ավարը, որը հասցրել էին իլել արշավանքի սկզբում ասպատակության ենթարկված շրջաններից:

Բյուզանդական մեծաթիվ բանակների հետ պայքարի ելած հայոց տաղանդավոր զորավար Վահրամ Պահլավունին ցույց տվեց, որ հաղթելու համար ոչ թե մեծաթիվ բանակ է պետք, այլ հաղթելու կամք և ռազմարվեստի բարձր մակարդակ: Այս կարողությունը Հայոց բանակին հնարավորություն էր տալիս հաղթանակներ տանել հզոր հարևանի մեծաթիվ բանակների դեմ:

ԱՆԻԻ պարսախի ավազ դուռը

ՇՈՒՂԱԿ ՍՈՒՐՄԱՐԻՈՒՄ 1053Թ.

Բյուզանդական կայսրության անհեռատես քաղաքականության հետևանքով շարունակվում էր թյուրքական վայրենի հրոսակախմբերի ահազնացող ասպատակությունների դեմ միայնակ մնացած Հայաստանի ռազմական ուժի մասնատումը: Տեսնելով, որ երիտասարդ Գագիկ Բ արքան հզորացնում է պետությունը և բյուզանդական բանակներին պարտության մատնելուց հետո արտաքին և հատկապես թյուրքական ներխուժումներից երկիրը պաշտպանելու միջոցառումներ է սկսել, Կոստանդին Թ կայսրը 1045թ. կեղծ խոստումներով իր մոտ է հրավիրում Գագիկին և ուխտադրժորեն հրաժարվում նրան բաց թողնել իր երկիրը:

Սելջուկ թյուրքերի առաջնորդ Տուղրիլ բեգը զբաղված էր Տիգրիսի արևելյան կողմերի նվաճումով, սակայն չի ցանկանում ձեռքից բաց թողնել եգպկի ռազմավարական հնարավորությունը: 1047թ. սկսած՝ Հայաստան են ուղարկվում սելջուկ-թյուրքական հրոսակախմբեր:

Պատմական տեղեկանք. «(Տուղրիլի) արքունիքից երկու զորապետ, որոնք Աբրեհմ (Իբրահիմ Յաննալ) և Գթլմուշ էին կոչվում, հսկայական զորքով եկան Հայոց երկիրը՝ համոզված, որ հռոմոնց տիրապետության տակ գտնվող Հայոց ամբողջ երկիրը *անտերունջ և անպաշտպան կլինի*, քանի որ հռոմոնները քաջ ու հզոր տղամարդկանց հեռացրել էին Արևելքից և աշխատում էին Հայոց երկիրն ու ամբողջ Արևելքը պահել ձվատ գորահրամանատարներով»:

Սատրոնո Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Մասն առաջին

Հայաստանն ամայացնելու շտապող 100 հազարանոց զորքը, որոնց պատմիչն անվանում է «*քաղցած և անհագուրդ գայլեր*», Տուղրիլ բեգի եղբոր՝ Իբրահիմի և Գթլմուշի գլխավորությամբ մեծ ավերիչ ասպատակություն է իրականացնում: Թյուրքերը դեռևս պատրաստ չէին Հայաստանը նվաճելուն ու, որքան էլ մեծ լինեին նրանց արշավանքներին ներգրավվող ուժերը, դրանք ընդամենը հարուստ երկրի ավերման պատեհ առիթից օգտվելու նպատակ էին հետապնդում:

1053թ. արշավանքը

1050-52թթ. Հայաստանում հարաբերական խաղաղություն էր տիրում, որը, սակայն, անդորր էր 1053թ. փոթորկից առաջ: Հարցն այն է, որ խռովություններ էին սկսվել սելջուկյան տիրույթներում: Ապստամբած Իբրահիմ Յաննալը փախչելով ապաստանում է Գթլմուշի մոտ, որը նույնպես ապստամբել էր: Տուղրիլը պարտության է մատնում Իբրահիմին և գերում նրան, սակայն Գթլմուշը 60 հազարանոց զորքով փախչում է Վիրքի սահմանները, իսկ այնտեղից ներխուժում է Վանանդի (Կարսի) Բագրատունյաց թագավորության տարածքը, ավերում Կարսի շրջակայքը (տես քարտեզը):

Յաթաղան

Հետագայում թուրք ջարդարարների միջոցով տարածաշրջանում կոտորածների խտրահռչակ «խորհրդանիշ» դարձած այս զենքը թյուրքական հրոսակների ամենատարածված զինատեսակներից էր:

Պատմական տեղեկանք. «Փրկվեցին միայն նրանք, ովքեր հասցրեցին քաղաքի վերևում գտնվող ամրոցը մտնել: (Գթլմուշի) Ջորքերն անբողջ օրը մնալով այնտեղ՝ կողոպտեցին ու քարուքամո արին տները, հետո կրակ տալով այրեցին քաղաքը, իսկ իրենք առնելով ավարն ու գերին՝ գնացին իրենց երկիրը»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ ԺԵ

Կարսի անառիկ միջնաբերդը գրավված չէր: Կարսեցիների հերոսական դիմադրությունն արդեն իսկ լուրջ կասկածի տակ էր դրել հաջողության հասնելու հնարավորությունը, ուստի թյուրքերը Վանանդից հեռանում են Դվինի ուղղությամբ:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1052-1053 ԹԹ.

Հարձակողական բնույթի գործողություններ (I փուլ)

➡ Հակառակորդ

➡ Հարձակողական բնույթի գործողություններ (II փուլ)

➡ Հայկական կողմ

➡ Հակառակորդ

↔ Նահանջ (II փուլ)

↔ Հակառակորդ

Պաշարում

Ճակատամարտ

Սուրբ Մարիի «գիշերամարտը»

Թյուրքական մեծաթիվ զորքի հետ բաց դաշտում ճակատամարտելու համար բավարար ուժեր չունեցող հայոց զորագնդերը, ամեն պահ համկարծակի հարվածներ հասցնելու պատրաստ լինելով հանդերձ, հակառակորդից որոշ հեռավորության վրա էին գործում: Այնպես որ, երբ վերադարձի ճանապարհին Գթնուշը որոշում է գիշերել Սուրմարիում (Սուրբ Մարի), նրա բնակչները որոշում են վրեժխնդիր լինել թյուրքերից: Իրավիճակը բարենպաստ էր նաև նրանով, որ մեծ քանակությամբ գերիները, անասուններն ու դեռ վերջերս բարգավաճող քաղաքից բերված հարուստ ավարը բթացրել էին թյուրք զորապետի զգոնությունը (տես քարտեզը):

Սուրմարիի բնակիչները հակառակորդին վարպետորեն կազմակերպված ծուղակն են գցում: Ձևացնելով, թե Կարսում կատարվածն իրենց չի հուզել և որ իրենք անհանգստացած են միայն իրենց ճակատագրով, սուրմարեցիներն առատ հյուրասիրություն են պատրաստում Գթնուշի հրոսակների համար:

Սուրմարիի տներում գիշերելու համար «տեղավորված» թյուրքական զորախումբը, կարծես, մոռացել էր, որ գտնվում է այն երկրում, որն ընդամենը մի քանի օր առաջ անխնա ավերում էին: Առատ հյուրասիրությունը տեսնելով՝ նրանք տարվում են անզուսպ կերուխումով: Մի քանի ժամ անց Գթնուշի ամբողջ զորքը «գինովցած» քնած էր:

Սպասելով մինչև բոլոր «հյուրերը» քնեն՝ սուրմարեցիներն ու շրջակա գավառներից օգնության եկած զորագնդերը քաղաքապետ իշխանի¹ ազդանշանով սկսում են նրանց ջարդը:

Պատմական տեղեկանք. «Կարսն (բացի Միջնաբերդից) ավերելուց հետո Գթնուշը, լսելով Տուրքիլ բեգի բանակով իրեն հետապնդելու լուրը, արագ կերպով նահանջեց, և ճանապարհին մի մեծ փորձանք պատահեց: Գթնուշը, Անիի մոտ Մարին (Սուրբ Մարի կամ Սուրմարի-հեղ...)... ճանապարհորդի նման մտավ և բանակը տեղավորեց այնտեղ... Այս քաղաքի քաֆիր («անհավատ», այսինքն՝ քրիստոնյա) ռայիսը խաբելով Գթնուշի զինվորներին, յուրաքանչյուրին հյուրասիրեց մի բնակարանում: Ռայիսի գաղտնի հրամանով յուրաքանչյուր տանը հյուրասիրվող մահմեդական զինվորին առատ ուտելիք և զինի տալուց հետո՝ զինովցուցին: Ուշ գիշերը բոլորը քնելու ժամանակ, հատուկ նշանի վրա տանտերերը 60 հազար հյուր զինվորներին առանձին-առանձին սպանեցին: Առավոտյան Գթնուշը սարսափած և վշտահարված տեղի ունեցածից, իր շուրջը գտնվող հրամանատարների ուղեկցությամբ, հետապնդվելով հայերի կողմից, քառասմբակ փախուստի է դիմում»:

Արու Նաար Բուրհան ադ-Դին, Անիս ալ-Կուլուբ

¹ Ցավոք, պատմիչները չեն նշում հերոս հայորդու անունը:

Հարբած թյուրք հրոսակների մեծ մասը քնի մեջ էլ սպանվում է: Հանկարծակիի եկած թյուրքերի այն փոքր մասը, որն, այնուամենայնիվ, հասցրել էր արթնանալ, չի հասցնում զինվել և կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ: Կոտորածն ավարտվում է լուսադեմին, երբ Գթլմուշի շուրջը համախմբված ոչ մեծաթիվ մարտիկների խումբն արդեն փախել էր Սուրմարիից:

Սուրմարեցիները սկսում են հակառակորդի հետապնդումը, որը ևս արտասովոր համարձակության ու հաղթանակը տրամաբանական ավարտին հասցնելու ձգտման վկայություն է: Սակայն Գթլմուշին հաջողվում է ճողոպրել Հաաստանից:

Սուրմարեցիները թյուրքական զորքը ոչնչացրել էին մի այնպիսի պատմական ժամանակաշրջանում, երբ Բյուզանդական կայսրության կամ տարածաշրջանի մյուս պետությունների բանակները չէին կարողանում նույնիսկ հաջող պաշտպանություն կազմակերպել, իսկ շատ թե քիչ նշանակալի հաղթանակ տանելու դեպքերը եզակի էին:

ՏՈՒՂՐԻԼ ԲԵԳԻ ՉՈՐՔԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՄՈՏ 1054Թ.

Տուղրիլը 1054թ. Ատրպատականից ներխուժում է Հայաստան և իր հսկայական բանակը կենտրոնացնում Մանազկերտի մոտ (տես քարտեզը): Քաղաքի դիրքը (Հայաստանի գրեթե կենտրոնում) երկիրն ասպատակելու համար ռազմավարական մեկնակետի վերածելու հնարավորություն էր տալիս: Սակայն թյուրք զորավարը մեծ սխալ է կատարում. նա Մանազկերտի տակ մնում է ընդամենը երեք օր և արշավում է դեպի Ավնիկ և Կարին: Մինչդեռ քաղաքի բնակիչները պատրաստ չէին հարձակմանը, և եթե պաշարումը երկարեր, գուցե և սելջուկները հաջողության հասնեին:

Պատմական տեղեկանք. «Առաջին անգամ, երբ անհամար զորքով (Տուղրիլը) եկավ շրջապատեց Մանազկերտ քաղաքը, բնակիչները... անպատրաստ էին: Եթե նա տասն օր շարունակեր պաշարումը, ապա քաղաքն առած կլիներ. բայց Աստված... նրա մտքերը մոլորեցրեց. երեք օրից հետո ամբողջ բանակով շարժվելով՝ գնաց իջավ... Ավնիկ կոչված անառիկ ամրոցի մոտ. այնտեղ տեսնելով մարդկանց ու անասունների բազմություն և միայն նայելուց զգալով, որ անառիկ է, ոչ մի բան չձեռնարկեց և նրա մոտով անցնելով՝ եկավ... այն բարձունքի վրա, որ նայում է դեպի *Կարին*, տեսավ, որ քաղաքը զինված է ամեն պատրաստությամբ. երկար ժամանակ նայելուց հետո կրկին ետ դարձավ: Իսկ Մանազկերտի բնակիչները, քանի որ հենց հնձի ժամանակ էլ էր, առանց վախենալու դուրս գալով քաղաքից՝ մարդկանց ու անասունների համար առատ պաշար պատրաստեցին: Եվ մինչ Սուլթանն¹ (Տուղրիլն) այս ու այն գործն անելուց հետո նորից կվերադառնար այնտեղ, նրանք արդեն անհոգ պապահովված էին»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ ԺԶ

¹ 1054թ. Տուղրիլը դեռևս *սուլթան* չէր, նա այդ տիտղոսը խալիֆայից ստացավ միայն 1058թ.՝ Բաղդադը գրավելուց հետո:

Սակայն Կարինի ու Կարսի շրջաններում թյուրքերը համառ դիմադրության են հանդիպում (տե՛ս քարտեզը): Առանձնապես հաջող էր Վանանդի Գագիկ Բագրատունի արքայի (1029-1065թթ.) կազմակերպած դիմադրությունը:

Կարսեցի զինվորները բազմաթիվ ասքերի հերոսներ են դարձել: Արիստակես Լաստիվերցին պատմում է, որ հայ քաջարի Թաթուլ իշխանը մահացու հարված էր հասցրել Տուղրիլի ազգական մի զինվորի, բայց ինքն էլ գերի էր ընկել: Տուղրիլը Թաթուլին ասում է, որ եթե վիրավորն ապրի, ապա նրան կազատի, իսկ եթե մեռնի՝ կիրամայի սպանել: Թաթուլը խիզախորեն պատասխանում է, որ թե հարվածն իմն է՝ չի ապրի:

Տուղրիլը բարդ խնդրի առջև է կանգնում: Կազմակերպելով արշավանքը՝ նա մտադիր էր գրավել ոչ միայն Հայաստանը, այլև հարևան երկրները: Սակայն Մանազկերտի, Ավնիկի, Կարինի ու Կարսի մոտ կրած անհաջողությունները ցրում են մեր երկիրը «մեկ շնչով» նվաճելու նրա պատրանքը: Ավելին, օրակարգից դուրս է գալիս նաև այլ երկրներ ներխուժելու հավակնությունը: Սակայն թյուրք զորապետը համառություն է ցուցաբերում և որոշում է երկրորդ անգամ պաշարել Մանազկերտը:

ՌԱՅԱՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1054 թ.

Արշավանքի վերջնական ձևադրումը

Քաղաքի պաշտպանության ղեկավարը բյուզանդական հայազգի անվանի ռազմական գործիչ Բարսեղն էր՝ Ուռհայի (Եդեսիա) կառավարիչ Ապուքապի որդին¹: Բարսեղն աննկուն զորավարի անուն է վաստակել, և պատահական չէ, որ նրա զորավարական տաղանդով հիացող պատմիչները միաբերան դրական խոսքեր են շռայլում նրա հասցեին:

Սանազկերտի մոտ կենտրոնացնելով իր մեծաքանակ զորքը՝ Տուղրիլն անընդիստ գրոհներով ձգտում էր ուժասպառ անել քաղաքի պաշտպաններին: Նկատենք նաև, որ սելջուկներն ամեն անգամ թարմ զորամասեր էին ուղարկում հարձակման, իսկ քաղաքի պաշտպանները համալրում էին ստանում և նորանոր գրոհները կասեցնում էին անընդիստ նոսրացող շարքերով: Նրանք էլ ավելի դժվարին իրավիճակում են հայտնվում, երբ առաջին անհաջող գրոհներից հետո հակառակորդը սկսում է կիրառել պաշարողական միջոցներ: Թյուրքերի զինամուցում կային միջին դարերում հայտնի գրեթե բոլոր պարսպակործան մեքենաները, որոնք նրանք խլել էին նվաճված երկրների բանակներից կամ բյուզանդացիներից: Բացի այդ, լայնորեն կիրառվում էր ամրոցի պատերի տակ անցքեր փորելը:

Յետախուզական գործողություն

Սակայն այս իրավիճակում պաշարվածներն անգնահատելի օգնություն են ստանում Տուղրիլի «նտերին» մարդկանցից մեկից, որը թշնամու ճամբարից շարունակաբար խիստ կարևոր տեղեկություններ էր հաղորդում մանազկերտցիներին:

Պատմական տեղեկանք. «Մի ամիս (Տուղրիլը) քաղաքը պաշարած պահեց. օրը երկու անգամ՝ մեկ լուսանալիս և մեկ էլ երեկոյան, կռվի բռնվելով քաղաքի հետ: Բայց այստեղ դու տես Աստծո իմաստությունը, թե ինչպես գիտի հակառակներով էլ հակառակի համար օգուտ առաջ բերել. մինչդեռ քաղաքն այս ծանր դրության ու վտանգի մեջ էր, մի բարի միտք է ծնեցնում մի իշխանի մեջ, որը Սուլթանի ամենամտերիմներից էր. սա Սուլթանի մտադրությունները կամ բանավոր, կամ գրավոր հայտնում էր քաղաքին: Շատ անգամ թղթի վրա գրելով և այն նետի սլաքին կապելով՝ պատերազմի կարգով մոտենում էր պարսպին ու նետը քաղաք ձգում և դրանով կռվի բոլոր հանգամանքները հայտնում էր նրանց՝ թե վաղը այսպիսի կամ այնպիսի ձևով է լինելու կռիվը, կամ թե

¹ Բարսեղ (Վասիլ) զորավարի մասին տես հաջորդ ակնարկներում:

այս նշված տեղում գիշերը ցանկանում են պարսպի տակը փորել ու ներս մտնել, բայց դուք ամուր կացեք և այդ տեղերի վրա հսկեցեք... Այսպիսով, թե՛ գիշեր, թե՛ ցերեկ, որ կողմում նրանք ճակատամարտ կսեսցին, սրանք զինավառված ու պատրաստ այնտեղ էին գտնվում»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ ԺԶ

Դժվար է այսօր ասել, թե «բարի միտք» ունեցող «իշխանը» նախապես ներդրված կամ արդեն պատերազմական գործողությունների ժամանակ հավաքագրված հայկական գործակալ էր, թե ինքնակամ էր որոշել օգնել պաշարվածներին: Սակայն ակնհայտ է, որ նա կապ է ունեցել քաղաքի պաշտպանների հետ և իրագործել է բարդ հետախուզական գործողություն, որը մեծ ներդրում է հանդիսացել վերջնական հաղթանակի գործում: Մասնավորապես, հետախույզի օգնությամբ մանազկերտցիները ժամանակին տեղեկանում են պարսպի տակ հակառակորդի փորելու մասին, և իրենք էլ քաղաքի կողմից փորելով՝ գտնում են փոսն ու ոչնչացնում քաղաք ներթափանցել ցանկացող թյուրքերին: Բարսեղ Ապուքապը նրանք հրամանատարին կախաղան է բարձրացնում, իսկ դիակը պարսպից ի ցույց դնում Տուղրիլին: Դա հակառակորդի մարտիկների վրա հոգեբանական ճնշող ազդեցություն է ունենում:

Միջնադարյան «հակամարտկոցային» պայքարը

Երկու կողմերի հակամարտության կարևոր ուղղություն է դառնում «տեխնիկական» հակամարտությունը: Պարսպակործան և ամրոցների պաշտպանական մի ամբողջ խումբ մեքենաների նկարագրություն կա Մանազկերտի հերոսական պաշտպանության վկայություններում: Մասնավորապես, ուշագրավ է երկու կողմերի քարանետ մեքենաների «մեմամարտը», որը մի քանի օր տևելով՝ Մանազկերտի մեկամսյա պաշտպանության կարևոր փուլերից է դառնում:

Պատմական տեղեկանք. «Դրանից (անհաջող գրոհից) հետո մեքենաներ պատրաստելով՝ նրանցով էին պատերազմում: Բայց մերոնցից մի ծեր քահանա, որ քաջատեղյակ էր այդ արհեստին, ինքն էլ իր փիլիկվանը¹ շինեց. երբ նրանք քարը մեքենայի պարսատիկի մեջ դնելով դեպի քաղաք էին ձգում, քահանան իր քարը ուղիղ դեպի նրանք քարն էր արձակում, որը դիպչելով նրանք քարին՝ իրենց վրա էր գցում: Անօրենները յոթ անգամ այս կրկնելով՝ ոչինչ չկարողացան անել»:

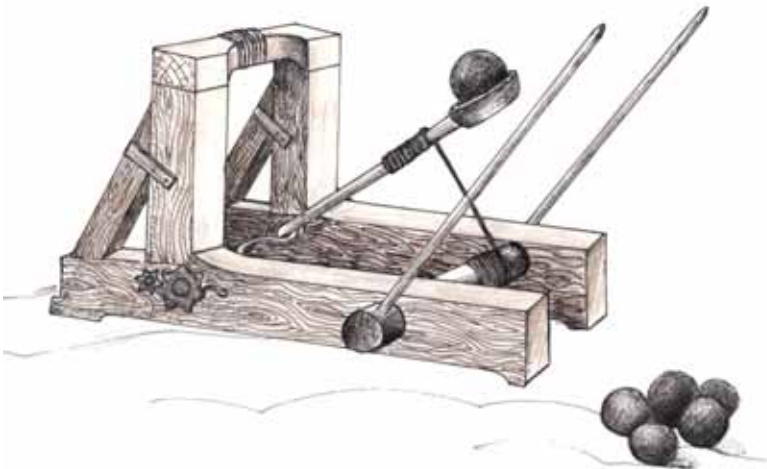
Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ ԺԶ

¹ Տես բառարանը:

Անհաջողությունների շարանը թյուրքական բանակում պառակտություն է առաջացնում: Տուղրիլին աջակցող թյուրքական ցեղապետերը Հայաստանի գյուղական շրջաններում նշանակալի ավար էին ձեռք բերել, և նրանց առանձնապես չէր հուզում արշավանքի ռազմական, առավել ևս, քաղաքական հաջողության խնդիրը, և ցանկանում էին օր առաջ ավարտել արշավանքը: Տուղրիլն էլ գուցե դեմ չէր վերադառնալ Ատրպատական, սակայն Մանազկերտի պատերի տակ պարտությունը կարող էր հեղինակագրկել նրան և, ի տարբերություն իր «գորապետերի», նա ցանկանում էր արշավանքն ավարտել Մանազկերտի գրավումով:

Դիվերսիոն գործողությունը և հաղթանակը

Անհաջողություններ կրող Տուղրիլը հրամայում է Բաղեշից բաբան բերել: Մանազկերտցիները մինչ այդ էլ ուժերի գերագույն լարումով էին հետ մղում թշնամուն, իսկ բաբանի տեղ հասնելուց հետո հայտնվում են շատ ծանր իրավիճակում: Ակնհայտ էր, որ հակառակորդը վճռական գրոհի է պատրաստվում:

Քարանետ մեքենաները միջին դարերում պաշարողական ամենագորեղ միջոցն էին: Սակայն, եթե դրանց կիրառումը չէր էլ հանգեցնում ամրոցի գրավման, ապա հոգեբանական ճնշող ազդեցություն անպայմանորեն ունենում էր:

Պատմական տեղեկանք. «Ապա այլ պատերազմական գործիք պատրաստելով, որը իրենք *բաբան* էին կոչում, որը շատ զարիուրելի էր այնպես, որ, ասում էին, չորս հարյուր սպասավորներ ուներ, որոնք պարաններն էին քաշում և վաթսուն լիտր¹ դնելով պարսատիկի մեջ՝ դեպի քաղաքն էին ձգում... Եվ երբ այս այսպես կարգավորեցին, արծակեցին մի դար, որն ուժգնորեն դիպչելով պարսպին փլցրեց և անցք բացեց... Հաջորդ օրը առավոտյան դելմիկների² զորավարը... հարծակվելով բացվածքի ուղղությամբ ցանկանում էր ուժով ներս մտնել... Պարսպի վրա եղողները երկաթի ճանկը ձգելով՝ նրան բռնեցին ու քաշելով գցեցին պարսպից ներս: Նրա զորքերն այդ տեսնելով՝ տրտմությամբ վերադարձան իրենց բանակը, իսկ քաղաքի համար դա եղավ մեծ ուրախություն»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ ԺԶ

«Նա (Տուրքիլը) մարդ ուղարկեց Բաղեշ և բերել տվեց տասնհինգ ատիլանոց³ ահավոր և զարմանալի բաբանը, որը Վասիլ կայսրն էր սարքել տվել Հեր քաղաքի համար... Ամեն կողմից անմատչելի դարձրին այն և սկսեցին հսկայական քարերով հարվածել քաղաքի պարիսպը... Առաջին հարվածով կայազորի երեք մարտիկներ և կրծապահը⁴ գետին տապալվեցին»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

Բաբանի արծակած արկը անցք է բացում ամրոցի պատին, որով շտապում են ներս խուժել դելմիկների զորագնդերը: Սակայն նրանց գրոհը հաջողվում է հետ մղել, իսկ իր մարտիկներին նոր գրոհի տանելու համար ոգևորելու նպատակով պայքարի ամենաթեժ տեղամասը մտած դելմիկների ցեղապետը չի նկատում ճանկիչը, որով քաղաքի պաշտպաններին հաջողվում է նրան գերել: Մարտի ամենաթեժ պահին այսպիսի սխրանքի ակնատես եղած Տուրքիլի զորամասերը խուճապի են մատնվում և հերթական անգամ փախչում:

Հաղթանակը նոր ոգևորություն է առաջ բերում մանազկերտցիների շրջանում: Նրանք անմիջապես ձեռնամուխ են լինում քանդված պարսպի վերականգնման աշխատանքներին, որը շուտով հաջողվում է ավարտել: Սակայն մարտի ընթացքում տված զոհերը և բաբանի դեմ պայքարի «տեխնիկական» միջոցների բացակայությունը նրանց հարկադրում է իրավիճակից ելքեր փնտրել: Եթե կարճ ժամանակում բաբանը չոչնչացվեր, նրա արծակած արկերի ավերածությունները ողբերգական կարող էին լինել: Բարսեղ իշխանը որոշում

¹ ըստ Անանիա Շիրակացու, մեկ լիտրը հաշվվում է 326,4 գրամ: Հետևաբար, վաթսուն լիտրը կլինի մոտ 20 կգ: Սակայն XI դարում փիլիկվաններով (փիլիկոններով) կարողանում էին անհամեմատ ավելի ծանր արկեր արծակել:

² *դելամիները* կամ *դելմիտները*, որոնք մեր պատմիչները դելմիկներ են կոչում, իրանական ցեղ էին, որոնք բնակվում էին Կասպից ծովից դեպի հարավ-արևմուտք:

³ Ենթադրություն կա, որ *ատիլը* չափի միավոր է: Այն *օդի* (*աւրի*) բառի աղավաղված տարբերակն է:

⁴ *կրծապահ*- պարսպի առաջակողմը պահպանող:

է բաբանը ոչնչացնելու համար կամավոր մարտիկներից մեկին ուղարկել հակառակորդի ճամբարը: Այդպիսով մշակվում է բավական հանդուգն դիվերսիոն գործողություն:

Կամավորության սկզբունքով ընտրությունը կանգ է առնում բյուզանդական մի զինվորի թեկնածության վրա: Վերջինս բանակցությունների գնալու պատրվակով դուրս է գալիս քաղաքից ու բաբանի մոտով անցնելիս կարողանում նավթով ու ծծմբով պատրաստված դյուրավառ խառնուրդով այրել բաբանը: Ուշագրավ է, որ վարժ հեծյալ լինելով՝ զինվորը հասցնում է գործած սխրանքից հետո Մանազկերտ վերադառնալ:

Պատմական տեղեկանք. «Այս ժամանակ Հռոմեների զորքերից մի կտրիճ մարդ նավթով ու ծծմբով կրակ պատրաստելով և լցնելով ապակյա ամանի մեջ, քաջասիրտ արիությամբ, վահանով միայն թիկունքը ապահոված, նստելով ազնվացեղ նժույզը՝ քաղաքի դռներից դուրս եկավ ու մտնելով այլազգիների բանակը, իրեն մանդատոր¹, այսինքն՝ թղթաբեր հայտարարելով. գնալով մինչև բաբանը պտտվեց նրա շուրջը և հանկարծակի վերցնելով շիշը թափեց նրա վրա. անմիջապես բորբոքված կրակի ծիրանի բոց բարձրացավ, իսկ ինքը շտապով վերադարձավ: Անօրեններն այդ տեսնելով, ապշած, ձիերը նստելով՝ ընկան նրա ետևից, բայց հասնել չկարողացան: Նա անվնաս մտավ քաղաք, Աստծու օգնությամբ ոչ մի վերք չունեցավ, իսկ Սուլթանը կատարվածը տեսնելով՝ մեծ բարկությամբ հրամայեց պահապաններին սրակոտոր անել»:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Գլուխ ԺԶ

Դժվար է գերազանհատել այս դիվերսիոն գործողության ազդեցությունը Մանազկերտի տակ ծավալված մարտական գործողությունների հետագա ընթացքի վրա: Այստեղ խոսքը միայն հակառակորդի բանակի վրա ունեցած հոգեբանական ազդեցության մասին չէ. թյուրքական բանակում քարանետ մեքենաների վարպետներ չկային, այնպես որ այս անհաջողություննից հետո նրանք չէին կարողանալու կարճ ժամանակում նոր բաբան պատրաստել:

Ձայրացած Տուրիլը հրամայում է անցքեր փորել ամրոցի պատի տակ, սակայն Մանազկերտի պաշտպանները խափանում են նրա նոր ձեռնարկումներն ու հարկադրում հեռանալ Հայաստանից:

¹ Կատահելի, սակայն, որպես կանոն, ցածրաստիճան զինվորական, որն ավագ հրամանատարի կարևոր նախնիները կամ ուղերձները հանձնում էր հասցեատեղերին: Բանբեր, սուրհանդակ:

Պատմական տեղեկանք. «Սուլթանը, սաստիկ զայրացած, նորից ձեռնարկեց գետնափոր անելուն, մտադիր լինելով պարիսպը տապալել, բայց սրտապնդված քաղաքացիները նրա բոլոր մեքենայությունները բանի տեղ չէին դնում: Երկաթե կեռ սարքերով և նրանք թշնամու բոլոր փորողներին դուրս էին քաշում և սպանում: Սուլթանը, տեսնելով դա, խայտառակ եղած վերջ տվեց գործին»:

Մատթոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

Պատմական տեղեկանք. «Սուլթան Թուրքիլբեկը (1054թ.) արշավանքի ընթացքում մեծ գործեր կատարեց և շատ կողոպտեց, սպանեց, գերեվարեց... ապա, երբ ձմեռը վրա հասավ, վերադարձավ Ատրպատական, առանց Մանազկերտը գրավելու»:

Իբն ալ-Ասիր

Մանազկերտի հերոսական պաշտպանությունը թյուրքական հրոսակախմբերի դեմ հայ ռազմարվեստի փայլուն վկայություններից է: Ռազմական տաղանդավոր գործիչ Բարսեղ Ապուքայի գլխավորությամբ փոքրաթիվ կայազորը և քաղաքի ամբողջ բնակչությունը մեկ ամիս շարունակ դիմադրում էր բազմաթիվ բանակների պարտության մատնած և մի քանի տարում Միջին Ասիան ու Իրանական բարձրավանդակը նվաճած մեծաթիվ բանակին:

Մանազկերտի տակ տարած հաղթանակը Հայաստանի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ, քանի որ Տուրքիլ բեգը ստիպված էր հանգիստ թողնել մեր երկիրը և պատերազմել Միջագետքում ու Պարսկաստանի հարավային կողմերում:

**ՌԱԶՄԱՐԿԵՍԸ
ԱՐԾՐՈՒՆԻ-ՉԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ
ԻՇԽԱՆԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

ԱՐԾՐՈՒՆԻ-ՉԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՂՄԸ

Չաքարյանների հռչակավոր իշխանական տան մասին տեղեկություններին հանդիպում ենք XIդ. կեսերի պատմության մեջ, երբ Մեծ Հայքի հարավային՝ Կործայք նահանգի Կարթունիք գավառից հյուսիսային՝ Գուգարք նահանգի Տաշիր-Չորագետի թագավորությունն է տեղափոխվում Խոսրով Արծրունին իր տոհմով:

Պատմական տեղեկանք. «(Արծրունիները) տեղափոխվել և եկել էին Չորագետի թագավորների մոտ... արժանացել էին պատիվների. իբրև բնակության տեղ նրանց տրվել էր Խոշորնին և, որովհետև խիստ քաջ էին՝ առաջացան օրըստօրե դիրքով ու պատվով»:

Վարդան Վարդապետ, Հավաքումն պատմության, գլ. 2Բ

Խոսքով իշխանը հաստատվում է Ձորագետում և ճանաչում Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կյուրիկե (Գուրգեն) Բ Բագրատունու (1048-1089թթ.) գերիշխանությունը: Քաջություն և անձնվիրություն դրսևորելով՝ Խոսքով Արծրունին կարճ ժամանակում աչքի է ընկնում և որպես կալվածք ստանում է Խոշորնի (Խոժոռնի) գավառակը՝ համանուն ամրոցով:

Արծրունիների տոհմի այս ճյուղի բարձրացումը շարունակվում է 1120-ական թթ. սելջուկների դեմ վրաց Բագրատունիների մղած պայքարի ծավալման պայմաններում: Շարունակելով ապրել իրենց հայրենիքում՝ Արծրունիները վերջիններիս հետ համատեղ պայքար են մղում ընդդեմ սելջուկների¹: Խիզախությամբ աչքի է ընկնում Խոսքով իշխանի որդին՝ Ջաքարիան (Ջաքարե), որի անունով էլ տոհմը սկսում է կոչվել Ջաքարյան:

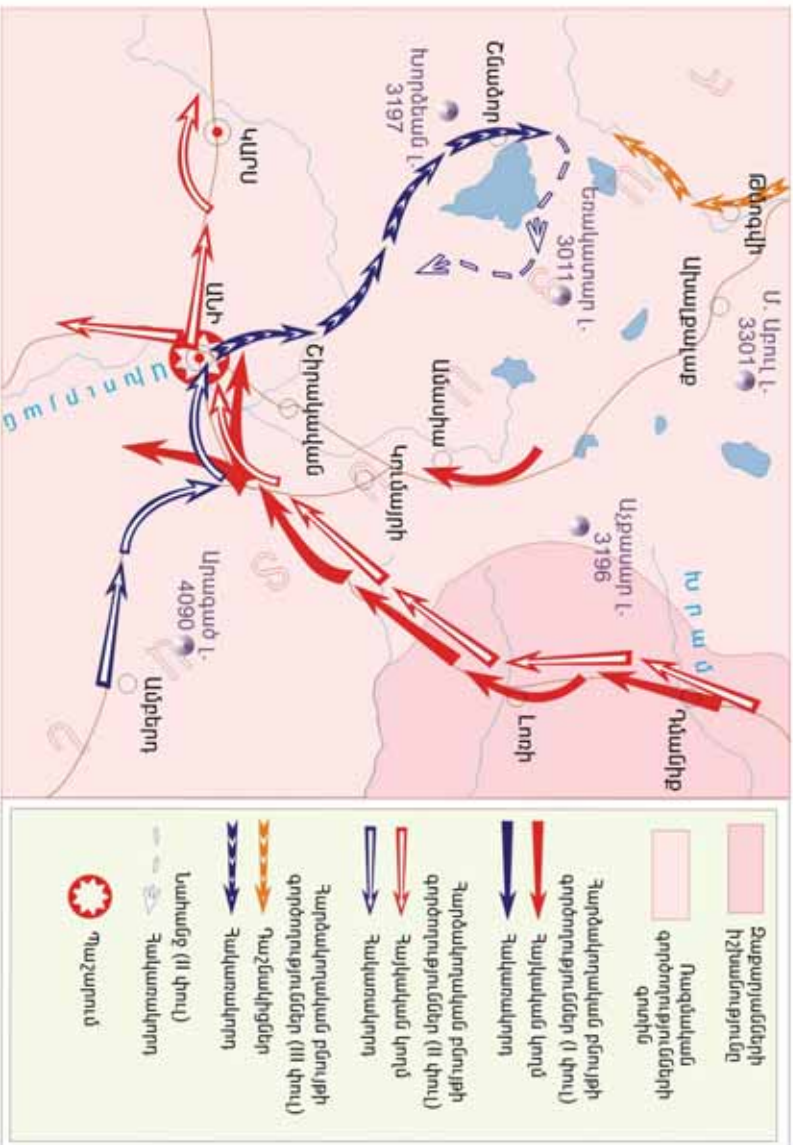
Գեորգի Գ-ի օրոք (1156-1184թթ.) աչքի ընկնող հայ իշխաններից մեկն է դառնում Ջաքարիայի որդի Սարգիսը «Մեծ» պատվանունով²: Նա նշանակալի մասնակցություն է ունենում հայ-վրացական զորքերի Շիրակի արշավանքին (1161թ.): Անիի ազատագրումից հետո եռանդուն իշխանը նշանակվում է քաղաքի կառավարիչ, վրաց զորքի սպարապետ Իվանե Օրբելու օգնական, և ներգրավվում Ատրպատականի ամիրայության Ելտկուզ աթաբեկի (1148-1172թթ.) զորքերի դեմ մի քանի տարի շարունակվող պատերազմին (տե՛ս քարտեզ 1):

Երիտասարդ Սարգիս իշխանի համար առաջին լուրջ փորձությունն է դառնում 1162թ. մեծ արշավանք սկսած Ելտկուզ աթաբեկի զորքերի դեմ պայքարի կազմակերպումը: Անիի հերոս պաշտպանները մեկ ամիս շարունակ դիմադրում են հակառակորդի հսկայական բանակին և հարկադրում դադարեցնել պաշարումն ու հեռանալ: Այդուամենայնիվ, պահպանել Շիրակը չի հաջողվում, որն անցնում է Շաղաղայան ամիրայությանը:

¹ Դավիթ Դ Շինարար թագավորի գահակալության (1089-1125թթ.) վերջին տարիներին:

² Նույն պատվանվանն է արժանացել նաև Սարգիս Ջաքարյանի որդին՝ Ջաքարիան:

Ուսթուսական գործողությունները 1161-1174 թթ.

Սարգիս Մեծ

Հայոց Բագրատունյաց երբեմնի մայրաքաղաքն ազատագրելու պայքարը շա-րունակվում է նաև հետագայում: Հերթական հաղթարշավից հետո՝ 1174թ., Անին անցնում է հայ-վրացական զորքերի հսկողության տակ: Եվ կրկին քաղաքի կառա-վարիչ Իվանե Օրբելու կողքին էր անխոնջ Սարգիս Ջաքարյանը, որը պարթևահա-սակ և լայնաթիկունք լինելու և անսովոր ֆիզիկական ուժի պատճառով Բագրա-տունյաց արքունիքում ստանում է «Երկայնաբազուկ» (վրացերեն Մխարզոձելի) պատվանունը: Ի դեպ, վրաց ժամանակագիրների մի մասը, որոնք անհրաժեշտ չափով ծանոթ չէին Ջաքարյան տոհմի պատմությանը, Սարգսի որդիներին ևա եր-կայնաբազուկ են անվանում՝ դրանով փոխարինելով նրանց տոհմանունը:

1177թ. Սարգիս Ջաքարյանը ներքաշվում է վրացական թագավորության ներքաղաքական պայքարին՝ հարկադրված լինելով միանալ Գեորգի Գ-ի դեմ վրաց սպարապետի բարձրացրած խռովությանը: Սակայն Սարգիսը խռովու-թյանը միացած առաջին իշխաններից է լինում, որն անցնում է թագավորի կող-նը: Իր որդի Ջաքարիայի (Ջաքարե) և եղբորորդի Ջաքարիայի հետ միասին Սարգիսն ակտիվորեն մասնակցում է խռովության ճնշմանը, մեծարվում թագա-վորի կողմից և ամրապնդում իր տոհմի դիրքը:

Իվանե Օրբելու խռովությանը հաջորդած տարիներին Ջաքարյանները դառ-նում են վրացական թագավորության հայկական ամենաազդեցիկ իշխանական տոհմը: Նրանց դերը հատկապես բարձրանում է Գեորգի Գ-ի դստեր՝ Թամար թագուհու գահակալության տարիներին (1184-1213թթ.): Սարգիս Մեծը 1185թ., որը մինչ այդ հայկական զորքերի սպարապետն էր (ամիրսպասալար), նշա-նակվում է նաև վրաց զորքի սպարապետ: Նա վրաց արքունիքի կողմից ճանաչ-վում է ոչ վաղ անցյալում Տաշիր-Չորագետի Բագրատունի թագավորներին պատկանող և նրանց մայրաքաղաքի շրջակա գավառն ընդգրկող տարածքնե-րի տերը և դառնում ամենահեղինակավոր իշխաններից մեկը¹: Հայ-վրացական դաշնակցության ամրապնդումը հետագա հաղթանակների **կարևոր** նախապայ-մանն է դառնում (տես քարտեզ 2):

Սարգիս սպարապետն անմիջապես լծվում է Հայաստանի ազատագրման գործին: Նախքան գլխավոր հիմնահարցերի լուծմանն անդրադառնալը՝ որոշ-վում է ապահովել հարձակման գլխավոր ուղղության (Շիրակի) ռազմավարա-կան թևերն ու թիկունքը և կանխող հարվածներ ուղղել դեպի Վանանը, Արագա-ծոտն-Կոտայք-Արարատյան դաշտ, Ուտիք-Արցախ:

¹ Հայկական հողերի ազատագրմանը զուգընթաց աճում էր հայկական զորագնդերի թիվը, որոնք անվե-րապահորեն ենթարկվում էին Ջաքարյաններին: Արդեն 1170-ական թթ. վերջերին հայոց զորագնդերն առաջնորդող Սարգիս Մեծի իշխանության ներքո ավելի քան 20 հազարանոց ուժեր կային:

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ 1185-86ԹԹ.

1185-1186ԹԹ. ՊԱՏԵՐԱՉՄԱՇՐՉԱՆԸ

1185 թ. Թամար թագուհին ամուսնանում է Վլադիմիր-Սուզդալյան իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդի Յուրիի (Գեորգի) հետ, որին հաջորդած տարին փորձությունների շրջան է դառնում ինչպես վերջինիս, այնպես էլ նորանշանակ սպարապետի համար:

Շրջակայքի թյուրքական ամիրայությունները վճռական հաճակման էին պատրաստվում, որի պատճառով անհրաժեշտ էր նրանց կանխող հարվածներ հասցնել: Սակայն մինչ հայ-վրացական բանակը նախապատրաստում էր այդ գործողությունները, ռազմական գործողություններ են սկսվում սահմանի հարավարևելյան տեղամասում, ուր արշավում են թյուրքական հրոսակախմբերը:

Բժախնդրորեն նախապատրաստվող գլխավոր (արևմտյան) հարվածը չթուլացնելու նպատակով որոշվում է այդ ուղղությունից ուժեր չտեղափոխել արևելք: Հակառակորդի ջախջախումը հանձնարարվում է Գամրեկել թորեցուն: Վերջինս հաջողությամբ կատարում է իր առջև դրված խնդիրը. դա ոգևորում է հայ-վրացական ուժերին:

Հաղթանակները

Հարավարևելյան ճակատում ձեռք բերված հաջողության լուրը ստանալուն պես Յուրիի գլխավորությամբ հայ-վրացական զորքերն արշավում են դեպի Կարս: Արշավանքի սկիզբը մարտավարական առումով հաջող էր, իսկ արդյունքներն առավել քան գոհացուցիչ էին: Այդ նկատի ունենալով որոշվում է հաջողությունը զարգացնել Կարինի ուղղությամբ: Երկրորդ հարվածը ևս հասնում է իր նպատակին: Դաշնակիցները շարունակում են առաջխաղացումն ու ի վերջո հասնում են մինչև Բասեն: Հայ-վրացական զորքերը խորտակիչ հարված են հասցնում այս շրջաններ ներխուժած թյուրքական ուժերին:

Պատմական տեղեկանք. «Նախ արշավեցին Կարսի և Կարնեփորի երկրները և ավերեցին մինչև Բասիան (Բասեն): Եվ հաղթանակած ու լի վերադարձան ու եկան Աստծով լուսավորված պատրոնի առաջ և լցվեցին սիրով ու ուրախությամբ»:

«Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», էջ 377

Դա հնարավորություն է տալիս լուծել ևս մեկ կարևոր ռազմավարական խնդիր. հակառակորդին այնքան ծանր դրության մեջ դնել, որպեսզի նա ի վիճակի չլինի խոչընդոտել մոտ ապագայում հարավային ուղղությամբ հասցվելիք հարվածներին:

Հայ-վրացական գլխավոր ուժերի ուշադրությունն արշավանքից շեղելու նպատակով հակառակորդը թարմ ուժեր է բերում ռազմական գործողությունների գոտի: Հյուսիսային Ասորիքից Կարինին օգնության եկած թյուրքական զորախմբերը տեղ են հասնում արշավանքի եզրափակիչ փուլում, երբ հայ-վրացական բանակը գտնվում էր Բասենում: Նրանք հարձակվում են Շավշեթի ու Կղարջքի ուղղությամբ:

Հայ-վրացական զորքի ուշադրությունը շեղելու նպատակով հասցվող հարվածը միայն մասամբ է հաջողվում: Գլխավոր ուժերն ավարտին են հասցնում սկսած մարտական գործողությունները, և նրանց դեմ է ուղարկվում միայն Գուզան Տայեցու զորագունդը: Հակառակորդն այս անգամ ևս ջախջախվում է և մարտադաշտում զգալի ռազմավար թողնելով՝ մահանջում:

Կղարջքի ուղղությամբ ևս իրադրությունը կայունացնելով՝ Սարգիս Մեծը հնարավորություն է ստանում արևելքում և արևմուտքում մարտական գործողություններ վարող ուժերը կենտրոնացնել հարավում: 1186թ. գարնանը սկսված հարձակման նպատակը Դիինն էր լինելու:

Հայոց Միջնաշխարհում հասցվող հարվածը սպարապետի համար առանձնակի կարևորություն ուներ: Պատահական չէր, որ արշավանքին ներգրավվել էին հայկական բոլոր զորագնդերը: Հատկանշական է, որ արշավանքին մաս-

նակցում էին Ջաքարյան տոհմի բոլոր ներկայացուցիչները: Ընդհանուր ուժերով հաջողվում է ջախջախել հակառակորդին և ռազմավարական այս ուղղությունը ևս անվտանգ դարձնել:

Պատմական տեղեկանք. «Գնացին Երկայնաբազուկները, Սարգսի ու Վահրամի որդիները, ազնիվ կտրիճներ, ավագները՝ Ջաքարիան... Իվանեն ու Սարգիսը... և արշավեցին Դաիվանի (Դվիմի) երկիրը¹: Հաղթանակածների ու ավարառածների վրա հասան ուժեղ զորքեր: Բախվեցին առյուծի կատաղությամբ: Ի վերջո (Ջաքարյանները) նրանց փախուստի մատնեցին»:

«Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», էջ 378

Այսպիսով, 1185-86թթ. պատերազմաշրջանի ընթացքում հայ-վրացական բանակին հաջողվում է ջախջախել արևմտյան, հարավարևելյան և հարավային ուղղություններով ուժերը կենտրոնացնող թյուրքական ամիրայությունների զորքերին և պայմաններ նախապատրաստել Հայաստանի հյուսիսային և արևելյան շրջանների ազատագրման համար: Արշավանքների ընթացքում զորավարական տաղանդով փայլուն է Հայոց և Վրաց զորքերի սպարապետ (ամիրապասալար) Սարգիս Ջաքարյանը: Ռազմական գործողությունները, սկսվելով հաջորդաբար, վարվում էին միաժամանակ մի քանի ռազմավարական ուղղություններում: Այս առումով, սպարապետը հանդես է գալիս նաև որպես հայոց ռազմավարության բարեփոխիչ:

¹ Արարատյան դաշտ:

ՀԱՄՔՈՐԻ ՃԱԿՏԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ԱՄԲԵՐԴԻ ԱԶՏԱԳՐՈՒՄԸ 1195-1196ԹԹ.

Հաղթանակների ռազմավարությունը

Հաջողությամբ ավարտելով կանխող հարվածների իրականացումը՝ Հայոց և Վրաց զորքերի սպարապետը ձեռնամուխ է լինում լայնածավալ հարձակողական ռազմավարության մշակմանը: Նոր հայեցակարգի մշակմանը, ամենայն հավանականությամբ, մասնակցել են մաև Ջաքարեն ու Իվանեն: Համաձայն այդ ռազմավարության, նախատեսվում էր հարձակողական գործողություններ ծավալել հարավարևելյան, հարավային, հարավարևմտյան և արևմտյան ուղղություններով և ազատագրել Հայաստանի մեծ մասը: Ռազմավարական հայեցակարգի առանցքը կազմում էր մեկ խնդիր. ազատագրումն իրականացնել այնպես, որպեսզի բացառվեն տարածքները վերադարձնելն ու տեղական բնակչությունից թյուրք ամիրաների վրեժխնդրությունները:

Ապարապետը որոշում է հարձակողական գործողություններն իրականացնել մեկ գլխավոր և մեկ կամ մի քանի աջակցող հարվածների տեսք ստացող *ալիքածն առաջխաղացումներով*¹: Ակնկալվում էր, որ նույն պատերազմաշրջանի ընթացքում տարբեր ուղղություններով հասցվող մի քանի հարվածների շնորհիվ աջակցող հարվածները հնարավորություն էին տալու գլխավոր հարվածներին զուգընթաց տարածքներ ազատագրել: Ապա մաև, հակառակորդի ուշադրությունը գլխավոր հարվածների ուղղություններից շեղելով, նրան զրկելու էին իրադրությանը համարժեք քայլեր ձեռնարկելու հնարավորությունից: Ակնհայտ էր, որ ազատագրական արշավանքների բանալին Շիրակն էր՝ քաղաքամայր Անիով:

Ապարապետը գտնում է խնդրի ամենապարզ լուծման եղանակը. նախորդ արշավանքներից դասեր քաղելով՝ որոշվում է ապահովել գլխավոր հարձակման ռազմավարական թևերը և թիկունքը: Այդ նպատակով առաջին հարվածները հասցվելու էին սելջուկների հենակետերի ուղղությամբ՝ հակառակորդին զրկելով Հայաստանում իր տիրապետության պահպանման հնարավորությունից: Սակայն Սարգիս Մեծին վիճակված չէր իրականացված տեսնել իր մտահղացումները:

¹ Տե՛ս բառարանը:

1187թ., երբ ավարտվել էր պատերազմի մշակումն ու սկսվել էին արշավանքների նախապատրաստական աշխատանքները, սպարապետը մահանում է: Նրան փոխարինած Գամրեկել Թորեցին իր ռազմավարական ծրագրերն ունենալով՝ հետաձգում է արդեն իսկ մշակված և ամբողջացված նախագծի իրականացումը: Նրան ավելի շատ հուզում էր Թամարի ամուսին Յուրիի ապստամբության ճնշումն ու դրա հետևանքների վերացումը, քան Ջաքարյանների գլխավորությամբ ազատագրական պայքարին աջակցություն ցույց տալը:

Ջաքարե Մեծ

Կիլիկիայում Լևոն Բ-ի իշխանապետության տարին (1187թ.) մշանավորվում է ևս մեկ կարևոր իրադարձությամբ. Ջաքարյան տոհմի առաջնորդությունը ստանձնում է Սարգսի որդի Ջաքարեն:

Պատմական տեղեկանք. «Լևոն Չայոց արքայի թագավորության ժամանակ Արևելքում ապրում էին երկու եղբայրներ, բարեպաշտ Սարգիս իշխանի որդիները... առաջինի անունն էր Ջաքարե և երկրորդինը՝ Իվանե. սրանք քաջ տղամարդիկ էին ու հզոր էին իշխանությամբ և արժանացել էին պատիվների»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Չայոց, էջ 122

1191թ. Իվանեն մշանակվում է արքունի վեզիր¹, իսկ մեկ տարի անց Ջաքարեն հայ-վրացական զորքերի սպարապետ է դառնում:

Պատմական տեղեկանք. «Եվ այդ ժամանակ մահացավ ամիրսպասալար Գամրեկելը (Գամրեկել Թորեցին)... Այնժամ շնորհեցին ամիրսպասալարությունը Ջաքարիա Երկայնաբազուկին՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդուն, որը նստում էր Չայոց թագավորի տեղում և տերն էր Լոռու: Կտրիճին, որ արժանի էր սպարապետության, ավելացրեցին նաև Ռուսթավ քաղաքը²»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 394

¹ Չեստագայում՝ 1212թ. Ջաքարեի մահից հետո Իվանեն ստանձնում է արքունի խնամակալի՝ արքեպիսկոպոստի պաշտոնը, իսկ արքունի վեզիր է մշանակվում հորեղբոր՝ Վահրամի որդի Ջաքարեն:

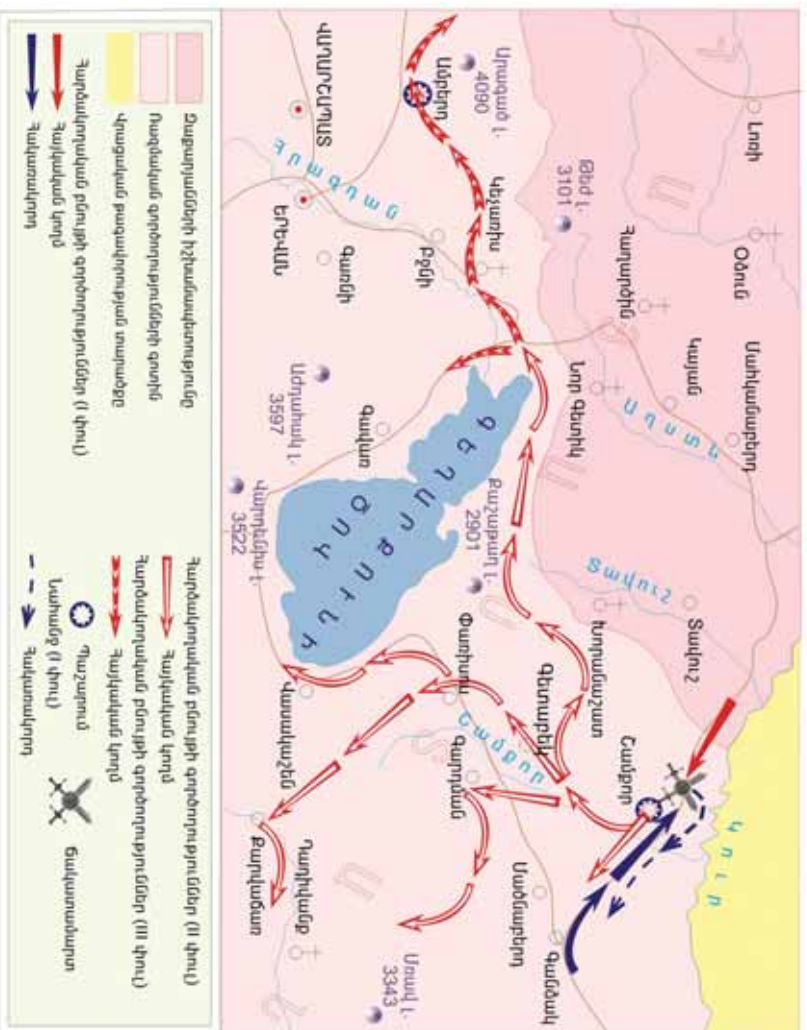
² Մինչ այդ քաղաքը և Արագվի գետի հովիտը եղել էին Մահկանաբերդի տեր Ամիր-Քուրդ Արծրունու կալվածքը:

Թամար թագուհու արդեն նախկին ամուսին Յուրիի (Գեորգի) գլխավորած ապստամբության ճնշմանն ակտիվ մասնակցություն ունեցած Ջաքարյան եղբայրներն էլ ավելի են ամրապնդում իրենց դիրքերը Բագրատունիների արքունիքում: Եվ այժմ, երբ վերացվել էին Հայաստանի հյուսիսային և արևելյան շրջանների մյուս մասն ազատագրելու բոլոր արգելքները, Ջաքարիան ձեռնամուխ է լինում հոր հեղինակած ռազմավարական ծրագրերի իրականացմանը:

Ստեղծված իրադրությունը և, հատկապես, դրա զարգացման անհրապույր հեռանկարը չէին կարող չմտահոգել Ատրպատականի ու Գանձակը զավթած ամիրայության աթաբեկ (խնամակալ) Մուհամմեդ Փահլևանի որդի Աբու-Բաքրին (1191-1210թթ.): Նա զիտակցում էր, որ հարկավոր էր արագ կանխել Ջաքարյանների հզորացումը:

Ռազմավարական իրադրությունը բարդ էր և աթաբեկից պահանջում էր զգուշություն: Չնայած իր զորքերի թվային առավելությանը՝ նա նախ հայվրացական բանակի առաջխաղացման դեմ պաշտպանական միջոցառումներ է իրականացնում: Դրանից հետո միայն Աբու-Բաքրը և նրա դաշնակից բոլոր ամիրայությունների հսկայական բանակը 1195թ. սկսում է գործողություններ հայվրացական զորքերի առաջխաղացումը կանխելու նպատակով (տե՛ս քարտեզը):

ՌԱԵՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄԻ ԴՅՈՒՆԻՆԵՐԸ 1195-1196 ՁՈՒՑ

Հաղթանակը

Սկզբնական շրջանում հաջողությունն ատրպատականյան գորքի կողմն էր, բայց խաբուսիկ հաջողությունը կարճ է տևում: Հայ-վրացական բանակը Շամքոր ու Գանձակ քաղաքների միջև տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ջախջախիչ պարտության է մատնում թշնամուն: Եռանդուն հետապնդումը հնարավորություն է տալիս ավարտել հակառակորդի ջախջախումը:

Պատմական տեղեկանք. «Բերեցին նվեր, ընծա ու գանձ անթիվ, մարդիկ (տիրակալ-ազնաուրից մինչև ծառա) 12.000, հովազ՝ 40, ձի՝ 20.000, ջորի՝ 7.000, ուղտ՝ 15.000:

Ո՞վ կարող էր հաշվել այդ դրոշմերը, բազում ամանեղենը, ոսկին ու կտորեղենը»:

«Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», էջ 411-412

Ուզանվարական նշանակության հաջողությունը հնարավորություն է տալիս մի քանի ուղղություններով *ճառագայթածն*¹ հարձակման անցնել Ռաշտային Արցախում ու հարակից շրջաններում:

Պարտված հակառակորդի փախչող զորամասերի հետապնդումից բացի, գրեթե միաժամանակ հուժկու հարձակում է կատարվում այդ տարածքի բոլոր քաղաքների ուղղությամբ: Արդյունքում՝ կարճ ժամանակում Վահրամ Ջաքարյանին, ապա նաև նրա որդի Ջաքարեին հաջողվում է ազատագրել մի շարք շրջաններ, այդ թվում Շամքորը, որը կցվում է Գագ կենտրոնով նրանց կալվածքին: Գանձակը զավթած աթաբեկության թուլացումը նպաստավոր էր հատկապես Ջաքարյանների Վահրամյան ճյուղի համար: Ջաքարեի ու Իվանեի հորեղբայր Վահրամն ու նրա որդիները կալվածքներ ունեին Գուգարաց աշխարհի Ջորափոր կամ Կայեն գավառում: Թամար թագուհու առաջին ամուսին Յուրիի ապստամբության ճնշման գործում աչքի ընկնելու համար Վահրամը ստանում է նաև Գագն ու շրջակայքի ամրոցները: Հետագայում Վահրամն ու նրա որդիները, որոնք այդուհետ սկսում են կրել Վահրամյան տոհմանունը, ակտիվ մասնակցություն են ունենում Ուտիքի և Արցախի ազատագրման գործին:

¹ Տե՛ս քառարանը:

Ազատագրական առաջին «ալիքը»

Ըստ ամենայնի, Արագածոտնի ուղղությամբ հասցվող առաջին հարվածի հեղինակը Սարգիս սպարապետն էր: Սակայն արշավանքի փայլուն իրականացումը կապվում է նրա որդիների և, առաջին հերթին, Ջաքարիայի անվան հետ: Մասնավորապես, նա սկզբից ևեթ մեծացնում է արշավանքի շրջանակները և այն վերածում Յայաստանի արևելյան նահանգների մահմեդական տիրապետության դեմ վարվող լայնածավալ հարձակման: Ինչպես և որոշված էր, հայ-վրացական բանակը հարվածը հասցնում է Գանձակը զավթած ամիրայության զորքերի գլխավոր խմբավորման ուղղությամբ: Կարևոր էր նաև, որ հարվածը հասցվում էր հայեցակարգի մշակմանը հաջորդած տասնամյակի ընթացքում ձևավորված ռազմաքաղաքական իրադրությունը հաշվի առնելով: Իրադրության սթափ գնահատականը և ներգրավված ուժերի մանրամասն նախապատրաստումը կարճ ժամանակում տալիս են սպասված արդյունքը:

Յայ-վրացական բանակը տապալում է Գանձակը զավթած ամիրայության զորքերի դիմադրության բոլոր փորձերը և հարվածն ուղղում դեպի Ամբերդ: Յակառակորդն անգոր էր դիմադրություն ցույց տալ և կարևորագույն նշանակություն ունեցող ամրոցը գրավվում է (տե՛ս քարտեզը):

Ամբերդի ազատագրումով Ջաքարյանները հուսալի ռազմահենարան են ստեղծում Այրարատ աշխարհում: Արագածոտնի ազատագրումով հայ-վրացական զորքերը ռազմավարական նախաձեռնությունը վերցնում են իրենց ձեռքը՝ օտար ամիրայություններին զրկելով փոխգործողությունների կազմակերպման և ընդհանուր ճակատի ձևավորման հնարավորությունից:

1195թ. Շամքորի ճակատամարտը և 1196թ. Ջաքարե սպարապետի գլխավորած բանակի հաղթարշավը մեր ամենանշանավոր հաղթանակներից են: Աբու-Բաքրի բանակի ջախջախումով Ջաքարյանները հակառակորդի առջև հուսալիորեն փակում են ազատագրված տարածքներն ու ապահովում Ամբերդ-Շամքոր գծով անցնող տարածքների անվտանգությունը: Բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում Արցախի և Սյունիքի ազատագրման համար: Շիրակի և Արարատյան դաշտի ուղղությամբ հարձակումը շարունակելու նպատակով անվտանգ ու ռազմավարական առումով հուսալի թև է ձևավորվում:

ԻՎԱՆԵ ՉԱՔԱՐՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆՅԱՏ՝ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ 1197Թ.

Նամքորի մոտ կրած պարտությունը թյուրքերի շրջանում խուճապային տրամադրություններ էր առաջացրել, և ստեղծված իրադրությունն օգտագործելու նպատակով Ջաքարյան եղբայրները որոշում են մոր արշավանք իրականացնել, այս անգամ՝ Գեղարքունիք: Հայ-վրացական զորքերը՝ Իվանեի հրամանատարությամբ, ուղարկվում են հետախուզական արշավանքի, որը հաջողությամբ է սկսվում:

Ամհաջողություններից ոգելքված մահմեդական զորամասերը չեն կարողանում լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Իվանեի զորախմբին: Հայոց զորքը Շամքորից շարժվում է դեպի արևմուտք և առանց էական խոչընդոտների մոտենում Սևանա լճի ավազանին: Շուտով վրացական զորամասերը վերադառնում են, և արշավանքը շարունակելու խնդիրը դրվում է միայն հայկական զորագնդի վրա: Նրանց փոքրաթվությունը համարձակություն է հաղորդում հակառակորդին: Հետախույզներից տեղեկանալով, որ առաջխաղացումը ոչ մեծ ուժերով է շարունակվում, Գեղարքունիքը զավթած թյուրքական զորքն ավելի վճռական է դառնում:

Այդ պայմաններում Իվանեն կարող էր դադարեցնել արշավանքը և անրանալ ազատագրված տարածքներում: Ուժերի ստեղծված հարաբերակցության պայմաններում զգուշավորությունն ավելորդ չէր: Հայկական կողմը ռազմերթն ապահովելու նպատակով անընդհատ հետախուզական խմբեր էր ուղարկում գլխավոր ուժերից առաջ: Առաջխաղացման ընթացքում հակառակորդի գլխավոր ուժերի հետ ընդհարումը բացառելու նպատակով ձևավորվում է նաև առաջնային երթային ուղեկալի դեր կատարող առաջապահ (առաջապահ ջոկատ):

Կարճ ժամանակում հնարավոր է դառնում հսկողության տակ առնել արշավանքը շարունակող զորամասերի շրջակայքում ստեղծված իրավիճակը, և ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքում հակառակորդը զրկվում է հայկական զորագնդերի դեմ անսպասելի գործողություններ վարելու հնարավորություններից: Մարտական ապահովման բարձր մակարդակը և հետախուզության ակտիվությունը հնարավորություն են տալիս թվային առավելություն ունեցող հակառակորդի հետ մարտավարական հավասարակշռություն հաստատել:

«Յակածուղակը»

Տեղեկություն է ստացվում, որ Գանձակի կողմերից դեպի Արարատյան դաշտ է շարժվում Բաբլաանի զորքը (տե՛ս քարտեզը): Սկսված մարտական գործողությունների մասին տեղեկանալով՝ վերջինս զորքը շարժում է դեպի արևմուտք և փորձում կտրել հայ-վրացական գլխավոր ուժերի և Գեղարքունյաց արշավանքի ելած ուժերի միջև կապը: Ի վանեի զորագնդից տասնապատիկ ավելի ուժեր ունենալով՝ նա հույս ուներ արագորեն ծուղակը գցել հայկական զորագնդերը և նախքան Ջաքարեի գլխավորած ուժերի հետ վճռական ճակատամարտի դուրս գալը՝ նպաստավոր ռազմավարական իրադրություն ձևավորել:

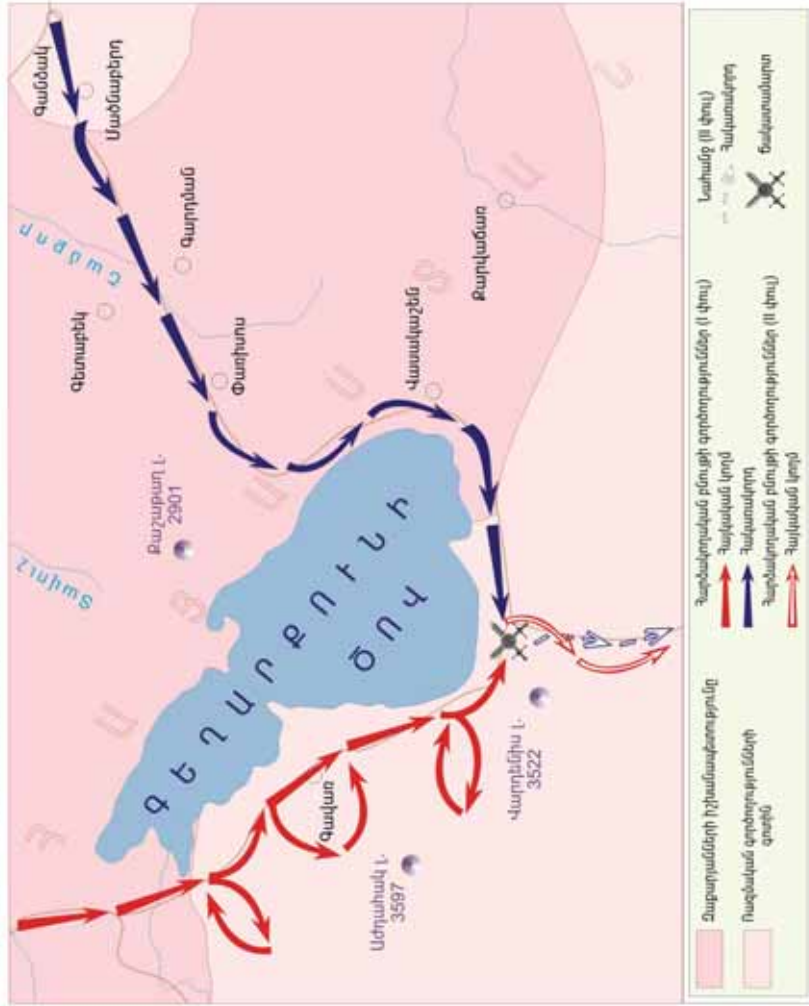
Յետախուզական ջոկատները ժամանակին տեղյակ են պահում Ի վանե իշխանին հակառակորդի առաջխաղացման մասին: Յայտնի է դառնում նաև, որ հակառակորդը ճնշող գերազանցություն ունի: Բաց դաշտում ճակատամարտ տալն անիմաստ էր: Կրկին զինամոցից հանվում են անկանոն մարտավարության հնարքները: Ի վանեն որոշում է ծուղակը գցել հակառակորդին: Այդ նպատակով նա, տեղանքն օգտագործելով, հմտորեն դարան է կազմակերպում: Ստեղծվում է ուշագրավ իրադրություն, քանի որ հայկական զորագնդերին ռազմավարական ծուղակը գցելու մտադրությամբ արշավանքի ելած հակառակորդն ինքն է ընկնում մարտավարական ծուղակը:

Յաղթանակը

Սպասելով՝ մինչև հակառակորդը հասնի դարանակալ ուժերին, Ի վանեն վճռական գրոհի հրաման է տալիս: Մոտ տարածությունից ամբողջ ճակատով հակառակորդի երթակարգի թևին հասցված հարվածն անսպասելի էր Բաբլաանի համար:

Յակառակորդի համար անբարենպաստ իրավիճակում սկսված մարտը հնարավորություն է տալիս զգալիորեն չեզոքացնել նրա քանակական գերազանցությունը: Սկսված մարտի ընթացքում Բաբլաանին չի հաջողվում զորքի երթակարգը շատ թե քիչ կանոնավոր մարտակարգի վերափոխել, որի հետևանքով թյուրքական զորքի դիմադրությունը սկսում է արագորեն թուլանալ: Դա ըմբռնում է նաև Բաբլաանը, որը դժվարին իրավիճակում համախմբում է իր թիկնազորը և նետվում է մարտի: Թշնամու մարտական դասավորությունը մի պահ կայունանում է, և հետ քաշվել սկսած ստորաբաժանումները կրկին սկսում են համառորեն դիմադրել: Այս դեպքում արդեն վճռական նշանակություն է ստանում հակառակորդի մեծաթվությունը:

Ուղեւորական գործողությունները 1197 թ.

Թշնամու հակագրոհի պահին հայկական կողմը հիմնականում կորցրել էր հանկարծակիության հետևանքով ստացած առավելությունը, իսկ մարտական իրավիճակի կայունացումով թյուրքական զորամասերը միասնական մարտաշար էին կարողացել ձևավորել: Նկատելով փոփոխությունը՝ Իվանեն բուրդ ուժերը կենտրոնացնում է այն տեղամասում, որտեղ Բաբլանի գլխավորած զորամասը հակագրոհել էր հայոց զորքի մարտակարգը: Ծանր հարվածի ենթարկված զորամասին օգնության շտապող ստորաբաժանումները փաստացի թևանցում են հակառակորդին: Կատաղի մարտ է սկսվում, որի ընթացքում հայ մարտիկներին հաջողվում է գերել Բաբլանին:

Պատմական տեղեկանք. «Որովհետև Իվանեն առյուծի սիրտ ուներ, անտեսեց իր (զորքի) փոքրաթվությունն ու թշնամու մեծաթվությունը, և դուրս թռչելով ցրեց, փախցրեց, սպանեց, ոչնչացրեց... և Աստծու զայրույթը թափեց նրանց (թշնամու) գլխին: Գերի վերցրեց իրեն՝ Բաբլանին, զորքերին ու դրոշմերը»:

«Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», էջ 415

Հրամանատարի գերումը որոշիչ ազդեցություն է գործում հակառակորդի զինվորների վրա, որոնք գրեթե անմիջապես դադարեցնում են դիմադրությունը: Իվանե Ջաքարյանն, օգտվելով ստեղծված հնարավորությունից, սկսում է հետապնդումը և գերումը թշնամու մեծ թվով զինվորներ:

Այսպիսով, Իվանե Ջաքարյանի գլխավորած հայկական զորագնդերի Գեղարքունյաց արշավանքն ավարտվում է հաղթանակով, որով նոր թափ է ստանում հայկական երկրամասի ազատագրումը: Ի դեպ, հենց Իվանեն է հետագայում Գեղարքունիքը ստանում որպես կալվածք:

Հաղթանակը ձեռք է բերվում հակառակորդի մասին հստակ տեղեկություններ ստանալուց հետո ճիշտ կազմակերպված դարանի շնորհիվ: Վճռական ճակատամարտը հետախուզական ստորաբաժանումների գործողությունները ճիշտ կազմակերպելու, ռազմական խորամանկության, տեղանքն օգտագործելու, հակառակորդի հակագրոհի անդրադարձման և մարտավարական մի շարք կարևոր խնդիրների առումով օրինակելի է: Այն վկայում է Ջաքարյանների օրոք հայոց ռազմարվեստի զարգացման բարձր մակարդակի մասին:

Հայկական զորագնդերի մարտակարգը թվաքանակով գերազանցող հակառակորդի դեմ ճակատամարտելիս չէր երերում, ինչը վկայում է նրանց բարձր բարոյականային որակների մասին:

ՇԻՐԱԿԻ ԵՎ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ԱՉԱՏԱԳՐՈՒՄԸ 1199-1203ԹԹ.

Փործելով առավելագույնս օգտագործել հակառակորդ ճամբարում ձևավորված խուճապը՝ սպարապետը որոշում է հասցնել երկրորդ՝ գլխավոր հարվածը: Նկատենք, որ նախկինում մշակված ծրագրի համաձայն, ազատագրական պայքարի այս փուլը մի քանի (նվազագույնը՝ երկու) պատերազմաշրջան-ալիքներով պետք է իրականացվեր: Սակայն հաշվի առնելով ստեղծված բարենպաստ իրադրությունը՝ Ջաքարե Ջաքարյանը ցուցաբերում է ռազմավարական ճկունություն և մեկ միասնական մտահղացումով «կապում» է Շիրակում (Անիի), Կոտայքում (ռազմավարական հենադաշտի ստեղծման) և Արարատյան դաշտում (Դվինի) վարվելիք հարձակողական գործողությունները:

Անիի ազատագրումը

Հարավային և հարավարևելյան ուղղություններն անվտանգ դարձնելուց անմիջապես հետո սպարապետի ուշադրությունը սևեռվում է Շաղդադյաններին Շիրակից արտաքսելու խնդրի վրա: 1199թ. հայ-վրացական զորքերը սկսում են Շիրակի ազատագրման արշավանքը (տե՛ս քարտեզը):

Գործողությունը հնարավորինս մանրամասնորեն էր նախապարաստված և վարվում էր շրջահայացորեն: Ջորջի առաջխաղացմանը նպաստելու համար արվել էր ամեն ինչ: Դաշնակիցները, որոնք նախորդ երեք տասնամյակների ընթացքում երկու անգամ ազատագրել էին քաղաքը, քաջածանոթ էին տեղանքին:

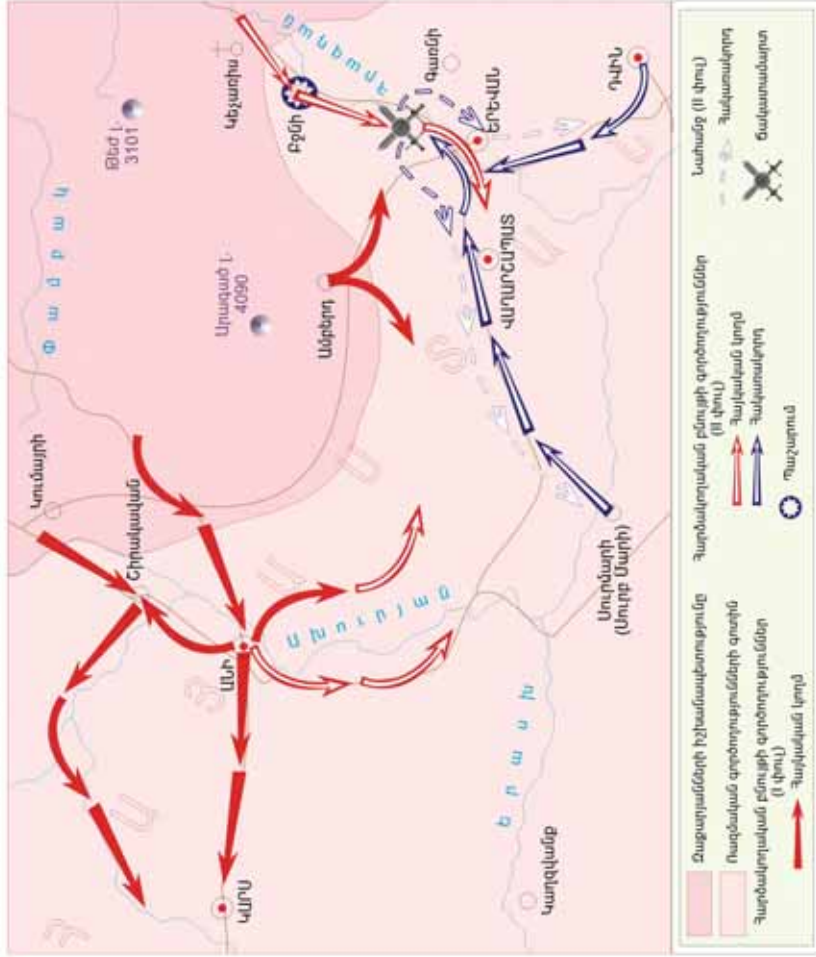
Անին զավթած Շեղդադյան Քեյ-Սուլթանը գիտեր, որ հայոց և վրաց սպարապետի զխափորած բանակի հետ ընդհարումը վճռականն է լինելու: Հայ ժողովրդի համար Անին գերված Հայրենիքի յուրօրինակ խորհրդանիշի էր վերածվել, և ակնհայտ էր, որ ազատագրական պայքարը նախ և առաջ հոգեբանական է լինելու: Իրողության գիտակցումը կանխորոշում է հակամարտության ելքը:

Անիի ամրություններն այնքան հզոր էին, որ կարելի էր հայ-վրացական բանակից անհամեմատ ավելի մեծ զորքի հարձակում կասեցնել, սակայն ռազմական գործողություններն այլ ընթացք են ստանում: Ամիրան չի կարողանում լուրջ դիմադրություն ցուցաբերել հայ-վրացական զորքերի 1199թ. արշավանքին: Թերևս, խորհրդանշական էլ էր, որ Հայոց քաղաքամայրը հայկական զորագնդերին իր օրինական տերերին էր հանձնվում առանց դիմադրության:

Անիի ազատագրումն իրավական հարթությունում որակապես փոխում է վրաց Բագրատունիների և աննախադեպ հզորացած Ջաքարյանների հարաբերությունները: Վերջիններս ստանում են նաև նախնիներն Անիի տիրակալ հայ Բագրատունիների գերագահությունը հավաստող «շահնշախ» տիտղոսը: Այսպիսով, ազատագրական պայքարի ծավալմանը զուգընթաց փոխվում է Ջաքարյանների իրավաքաղաքական դրությունը, և նրանք դառնում են ազատագրված Հայաստանի ինքնիշխան տիրակալներ:

Պակաս կարևոր չէ նաև, որ Շիրակի ազատագրումով այդ տարածքի Հայոց շուրջ 10 հազարանոց զորագունդը միանում էր Ջաքարյանների բանակին: Անիի ազատագրման կարևորությունը շեշտելու համար Ջաքարեն նոր ձևավորվող պետության զործակալությունները (արքունիքը) Լոռիից տեղափոխում է այստեղ:

ՈՒՋԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄԻՆՏՈՒՆՆԵՐԸ 1199-1202 ՅԹՎ.

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ԱՉԱՏԱԳՐՈՒՄԸ 1203Թ.

Անիի ազատագրումը տագնապեցնում է Ջաքարյանների տիրույթների հարևան բոլոր զավթիչ թյուրքական ամիրաներին¹: Չկարողանալով դիմակայել հայկական արշավանքներին՝ նրանք խուլ պաշտպանության են անցնում:

¹ Տե՛ս ռազմական տերմինների բառարանը:

Դեպի Կոտայք

Արագածոտնի ու Շիրակի ազատագրումը՝ աջից, Շամքորի ազատագրումը՝ ձախից հուսալիորեն պաշտպանում էին դեպի Արարատյան դաշտ շտապող հայ-վրացական զորքերի ռազմավարական թևերը: Ավելին, ատրպատականյան զորքերի ջախջախումը մախապայմաններ էր ստեղծել հաջողությունը դեպի Արցախի լեռնային շրջաններ և Սյունիք զարգացնելու համար:

Արշավանքի կազմակերպման հետ կապված դժվարությունները հիմնականում «տեխնիկական» էին: Հարցն այն է, որ դժվար էր մեկ «ցատկով» Արարատյան դաշտից հակառակորդին դուրս մղելը, իսկ հենադաշտի դեր կատարելու համար նպաստավոր ամրացված կետեր չկային: Ստեղծվել էր ուշագրավ մի իրավիճակ, երբ Լոռեն (Լոռի) շարունակում էր գլխավոր հենակետի դեր կատարել այնպես, ինչպես մինչ այդ կատարում էր հարևան Շիրակի, Արագածոտնի կամ Ուտիքի ազատագրման ընթացքում: Շամքորը հեռու էր մարտական գործողությունների գոտուց, իսկ Ամբերդը, որքան էլ հուսալի պաշտպանական նշանակություն ունենար, ռազմավարական հարձակում իրականացնելու առումով բավարար նպաստավոր չէր:

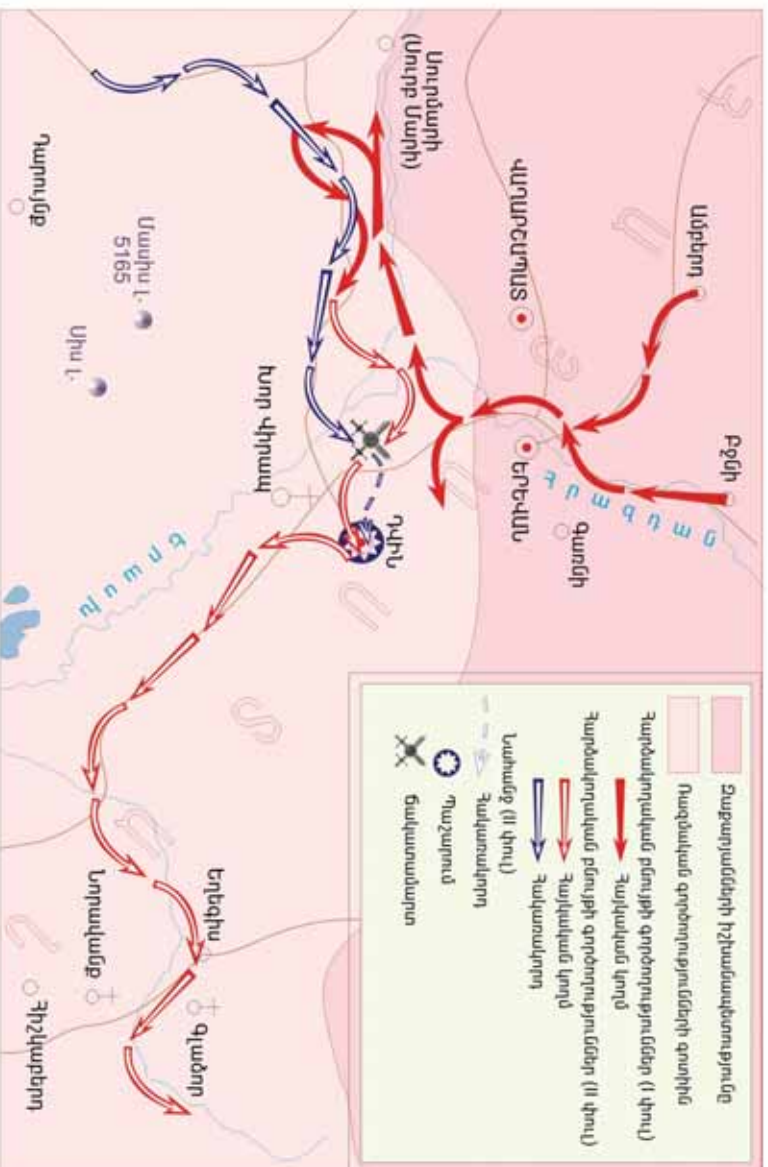
Ձաքարե շահնշահը խնդրի ուշագրավ լուծում է գտնում: Որոշվում է Արարատյան դաշտում հարձակողական գործողությունները սկսելուց առաջ ռազմավարական մոր հենադաշտ ստեղծել: Այդ նպատակով 1201թ. հարված է հասցվում Կոտայք գավառի ուղղությամբ (տես քարտեզը):

Կոտայքի դիրքը և բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր էին հաջողությունը դեպի հարավ զարգացնելու համար: Բացի այդ, արևելքից կթևանցվեին Այրարատ մահանգի անդրարաքսյան գավառները գավթած հակառակորդի ամրությունները՝ պայմաններ ստեղծելով հետագայում Վասպուրական-Տուրուբերան-Բարձր Հայք գծով ակտիվ գործողություններ վարելու համար:

Կոտայքյան արշավանքի (1201թ.) ընթացքում Ձաքարյանների գլխավոր հաջողությունն է դառնում Բջնիի ազատագրումը: Պահլավունի իշխանները ռազմարվեստի ամենախիստ պահանջների համապատասխան ամրացրել էին բերդը, որի գրավումը նշանակալի էր մի շարք հիմնահարցեր լուծելու համար.

- Բջնին ինքնին հզոր բերդ էր և գերիշխում էր շրջակայքի վրա,
- Կոտայքում ամրացած հակառակորդը սպառնում էր Արագածոտնի ու Գեղարքունիքի ազատագրված տարածքների (ռազմավարական թևերի) անվտանգությանը,
- կային Բջնին հարավային ուղղության համար ռազմահենադաշտի վերածելու բոլոր մախապայմանները:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ 1203 թ.

Արարատյան դաշտի ազատագրումը

Արշավանքը վարվում է ռազմավարական երկու ուղղություններից: Արագածոտնից (դեպի հարավ) ու Կոտայքից (գլխավոր հարվածը դեպի հարավ-արևմուտք, իսկ աջակցող հարվածը՝ հարավ) հարձակում վարող Ջաքարյանների զորագնդերն արագորեն հսկողության տակ են առնում Արարատյան դաշտի հյուսիսային մասն ու հասնում են Արաքս գետի ափը (տե՛ս քարտեզը):

Երեք ուղղություններով հասցվող հարվածները հակառակորդին զրկում են հայկական ուժերի հարձակումը կասեցնելու հնարավորությունից: Համարժեք հակաքայլեր ձեռնարկելու հնարավորությունից զրկված հակառակորդը սկսում է ուժերը հետ քաշել: Աստիճանաբար նրա զորքերը կենտրոնանում են Դվինում:

Հաղթանակը

Դեպի Դվին հայ-վրացական զորքի առաջխաղացմանը զուգընթաց, հակառակորդի դիմադրությունն աճում է: Որոշվում է նախքան վճռական հարվածը հասցնելը հայկական զորագնդերը միավորել Ջաքարե Ջաքարյանի հրամանատարության ներքո: Մարտավարական իրավիճակին համապատասխանող այս մտահղացումը տալիս է սպասված արդյունքը:

Արշավանքի ելած ուժերը միավորված էին, երբ հակառակորդը մի վերջին փորձ է անում կասեցնել Ջաքարյանների առաջխաղացումը: Ամբերդից ու Բջնիից քշված զորամասերը, որոնք, պատմիչների պնդմամբ, զբաղված էին քարավանների թալանով, միանում են Դվինից եկած զորքին: Իրենց ուժերը վճռական ճակատամարտի համար բավարար համարելով՝ նրանք որոշում են քաղաքից հյուսիս-արևմուտք ընկած բաց տարածքում հանկարծակի գրոհով պարտության մատնել հարավ արշավող հայոց բանակին (տե՛ս քարտեզը):

Ջաքարեն հերթական անգամ հաղթում է հակառակորդին և պաշարում Դվինը: Անառիկ ամրություններով շրջապատված քաղաքի գրավումը դժվարին և երկկողմանի հյուժիչ գործ էր: Աբու-Բաքրից օգնություն ստանալու հնարավորություն չունենալով համղերձ Դվինում պատսպարված թշնամու զորքը շարունակում է հուսահատ դիմադրությունը և, ի վերջո, հանձնում է քաղաքը:

Այսպիսով, Ջաքարյաններին հաջողվում է ազատագրել Դվինն ու հսկողության տակ առնել ամբողջ Արարատյան դաշտը: Հերթական անգամ ջախջախվում են Ատրպատականի ու Գանձակը զավթած ամիրայության զորքերը, որոնք կորցնում են հակամարտության ընթացքում ռազմավարական նշանակություն ստացած բարեբեր շրջանները:

Դվինի ազատագրումը Ջաքարյանների առջև բացում է երկպառակտչական պատերազմներով թուլացած ամիրայության զորքերից Կապանն ու Նախճավանն ազատագրելու հնարավորությունը:

ԲԱՍԵՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ **1204/05ԹԹ.**

Հարավուն հաջողության հասած Ձաքարե Ձաքարյանի ուղեղադրությունն աստիճանաբար սկսելովուն է արևմուտքում ծավալվող զարգացումների վրա: Աբու-Բաքրի գործի կրկնակի ջախջախումից և Շամքորի ու Դվինի պես կարևոր հենակետերի ազատագրումից հետո պայքարի գլխավոր խոչընդոտ է մնում Իկոնիայի սուլթանությունը:

Չորրորդ խաչակրաց արշավանքը

Երրորդ խաչակրաց արշավանքը և Կիլիկիայում ու Իսադրիայում Լևոն Բ-ի տարած հաղթանակները նկատելի հարված էին հասցրել Իկոնիայի սուլթանությանը, սակայն այն շարունակում էր իր դիրքերը պահել Փոքր Ասիայի զգալի մասում:

Օգտվելով Չորրորդ խաչակրաց արշավանքի ընթացքում (1204թ.) Բյուզանդական կայսրության պարտությունից, որի մեծ մասում՝ արևմտյան նահանգներում, ստեղծվում է Լատինական կայսրությունը (1204-1261թթ.) Կոստանդնուպոլիս նայրաքաղաքով, Իկոնիայի Ռուբն ադ-Ղին Սուլեյման Բ սուլթանը¹ (1196-1204/05թթ.) որոշում է պատերազմ սկսել արևելքում: Նա իր ռազմական ուժերը տեղափոխում է արևելք. թյուրքական հսկայական բանակը կենտրոնացվում է Բասենի դաշտում: Նա մտահոգված էր, քանի որ Երասխաձորում հաջողության հասած Ջաքարյանները «վտանգավոր» հարձակումը շարունակում էին Արաքսի հոսանքին հակառակ՝ դեպի արևմուտք: Հայկական զորագնդերը հարավից թևանցել էին Վանանդը և օրախնդիր դարձրել Կարսի ազատագրումը:

Նախքան ռազմական գործողությունների ծավալումը, սուլթանը յուրովի է պատերազմ հայտարարում: Վրաց արքունիք է ուղարկվում հատուկ դեսպանություն՝ Թամար թագուհու համար վիրավորական նամակով: Սուլթանից ստացած հրահանգի համաձայն, դեսպանն իրեն լկտիաբար է պահում: Նա իր վարքագծով ամեն կերպ ձգտում է հայ-վրացական կողմին դրդել պատերազմի: Ջաքարեն, չհանդուրժելով դեսպանի անպատկառությունը, այնպես է հարվածում վերջինիս, որ նա ընկնում է «ինչպես մահացած»:

Պատմական տեղեկանք. «(Ռուբն ադ-Ղինը) ուղարկեց թագավորի² մոտ դեսպան, և տվեց գիր, որում գրվածը ուներ այս պատկերը... «Աշխարհի բոլոր կողմերի տիրակալից³: Բոլոր կամայք հիմար եմ, և դու, որ հրամայել ես սուր վերցնել: Արդ, ուղարկել եմ իմ ամբողջ զորքը, որ ոչնչացնեն այդ երկրի բոլոր տղամարդկանց»...

Եվ երբ եկավ (սուլթանի) դեսպանը ու տարան թագավորի մոտ, Թամարի առաջ, տվեց գիրը և առաջ գալով սկսեց ասել ոչ պատշաճ խոսքեր. «Եթե ձեր թագավորը թողնի իր հավատը, սուլթանը կամնի նրան կնության, իսկ եթե չթողնի հավատը, կլինի սուլթանի հարձը»:

Որովհետև (դեսպանը) խոսքերը ասում էր ամբարտապանությամբ, առաջ եկավ Ջաքարիա ամիրսպասալարը և ձեռքով այնպես հարվածեց

¹ Տե՛ս ռազմական տերմինների բառարանը:

² Պատմիչը նկատի ունի Թամար թագուհուն, որն այս դեպքում հանդես է գալիս որպես ինքնակալ:

³ Ռուբն ադ-Ղինը նկատի ունի իրեն:

Որա դեմքին, որ ընկավ ինչպես մահացած ու մնաց: Երբ քաշեցին ու ...ուշքի եկավ, Ջաքարիան ասաց. «Եթե դեսպան չլինեիր, արդար էր, որ նախ լեզուդ կտրվեր, և հետո՝ գլուխդ, լլտի համարձակությամդ համար: Այժմ ավելորդ է խոսքը: Այս գիրը տուր Նուբադիմին (Ռուբն ադ-Դիմին) և ասա. մենք պատրաստ ենք կռվելու և հանդիպելու (քեզ հետ), թող Աստծու դատաստանը լինի»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 431-433

Միևնույն ժամանակ, ինչպես նշում են պատմագիրները, Ջաքարե շահնշահը արժանապատվորեն է ընդունում մարտահրավերը: Ժամանակ չկորցնելով՝ Ջաքարեն զորահավաք է կազմակերպում:

Պատմական տեղեկանք. «Այնժամ կոչեցին Այնկողմի ու Այսկողմի զորականներին՝ Նիկոփսիայից մինչև Դարուբանդ, և հավաքվեցին Ջավախքում: Առաջամարտիկը ամիրսպասալար Ջաքարիա Երկայնաբազուկն էր... Ջորքերը շարժվեցին Բասիանի (Բասեն) կողմերը»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 433

Ուժերը համախմբելով՝ հայ-վրացական բանակը համարձակորեն շարժվում է դեպի Բասենի դաշտ, որտեղ հասել ու բանակ էր դրել Ռուբն ադ-Դիմի հսկայական զորքը:

Պատմական տեղեկանք. «Եվ (Տոնականի կամ ճառընտիրի) գրության ավարտման ժամանակ (1204/05թթ.), Սեբաստիայի սուլթանը, հավաքելով անհուն բազմություն ...հասավ Թեոդոսուպոլիս (Կարին) և այնտեղից կանենում էր անցնել Դայոց և Վրաց աշխարհը: Եվ նա բոլորովին մոռացել էր Աստծուն և, հույսը դնելով իր նանրության վրա՝ ուզում էր ավարի առնել ամբողջ այդ աշխարհը»:

Մշո Առաքելոց վանքի ճառընտիր հիշատակարան

Ճակատամարտը

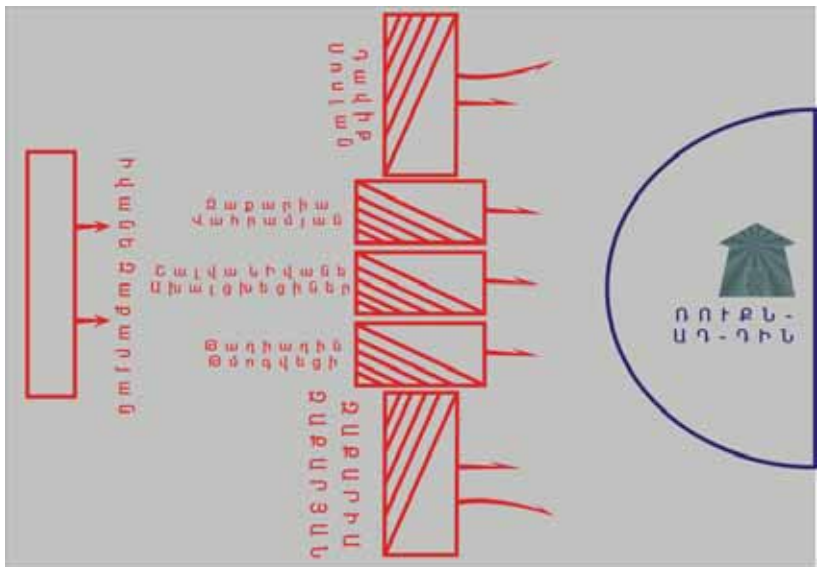
Մեծաթիվ հակառակորդի դեմ տասնյակ ճակատամարտեր տված զորավարին չի վիստեցնում Ռուբն ադ-Դիմի բանակի մեծաթվությունը: Անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումները ձեռնարկած դաշնակիցների բանակն անմիջական շփման մեջ է մտնում հակառակորդի հետ:

Մինչդեռ հակառակորդի զորքի մարտական պահպանությունն անբավարար էր, որը Ռուբն ադ-Դիմի մարտավարական սխալներից պետք է համարել: Այս պայմաններում Ջաքարիան որոշում է զորաթևերի բաժանած և մարտակարգ

ձևավորած գործը հակառակորդին մոտեցնել հնարավորինս անաղմուկ: Դաշնակիցների հրամանատարությունը ձգտում է մոտենալ հակառակորդին, որպեսզի մոտ տարածությունից գրոհելու և նախքան հակառակորդի սպառազինվելն ու մարտակարգ կազմելը նախաձեռնության հնարավորություն ստանա:

Սակայն հակառակորդը պատահականորեն տեղեկանում է հայ-վրացական զորագնդերի առաջխաղացման մասին և հասցնում սպառազինվել ու առաջապահ ուժերի կողմից վարվող մարտի ընթացքում մարտակարգ ձևավորել (տես սխ. 1): Այդուհանդերձ, հանկարծակի գրոհը մասամբ հասնում է նպատակին, քանի որ նախքան զխավոր ուժերի հետ ընդհարման մեջ մտնելը, դաշնակիցներին հաջողվում է ջախջախել հակառակորդի առաջապահ ուժերի մի մասին:

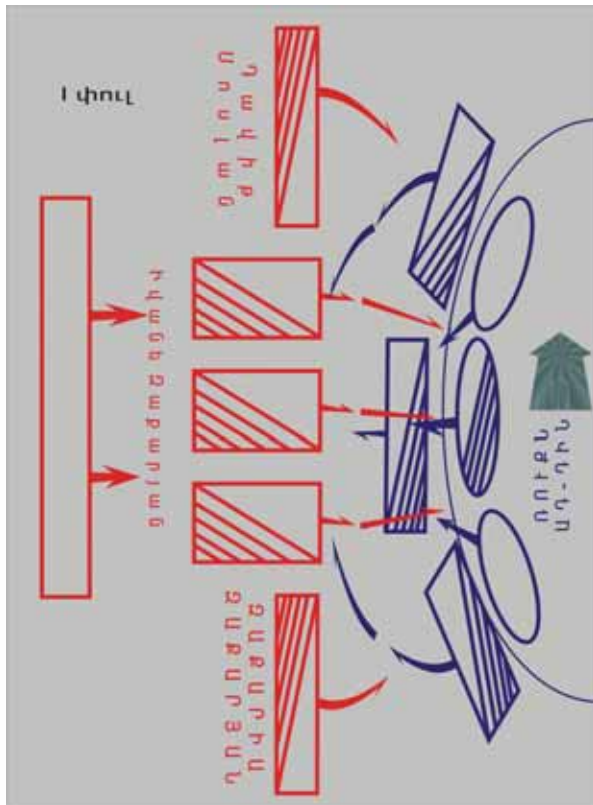
Սխեմա 1

Հայ-վրացական բանակի մարտակարգը Բասենի ճակատամարտի սկզբում

Առաջինը մարտադաշտ հասած հայ-վրացական հեծելազորն ամբողջ ճակատով գրոհում է և մինչև հետևազորի գնդերի բացազատումն իր վրա վերցնում հակառակորդի գլխավոր ուժերի հակագրոհի անդրադարձման խնդիրը: Գրեթե հավասար մարտը շարունակվում է մի քանի ժամ (տես սխ. 2): Այդ ընթացքում հակառակորդի մարտիկներին հաջողվում է խոցել հեծելազորի մարտակարգում գործող Իվանե Զաքարյանի և հայոց ու վրաց ազնվականների մի շարք այլ ներկայացուցիչների ձիերին: Սակայն հակառակորդի հետևազորի դեմ մարտը Իվանեն շարունակում է հետևակի կազմում: Իրենց հրամանատարի կողքից չեն հեռանում առանց ձիու մնացած մյուս քաջերը ևս:

Սխեմա 2

Բասենի ճակատամարտը (1204/5)թ.

Հայ-վրացական բանակի մարտակարգի կենտրոնում իրարանցում է սկսվում, քանի որ Ջաքարյան իշխանի համարձակությունից ոգևորված հեծյալները շտապում են օգնել իրենց հրամանատարին և խմբվելով նրա շուրջը՝ սկսում են խոչընդոտել հետիոտն մարտնչողներին:

Հակառակորդը փորձում է օգտվել բարենպաստ մարտավարական իրավիճակից ու մարտի ընթացքում բեկումն մտցնելու հույսով հակագրոհի է անցնում կենտրոնում:

Հաղթանակը

Իրավիճակն օրհասական էր, երբ Հայոց և Վրաց զորքն իրականացնում է միջնադարի ռազմարվեստում հազվագյուտ և հանդուգն վերախմբավորում:

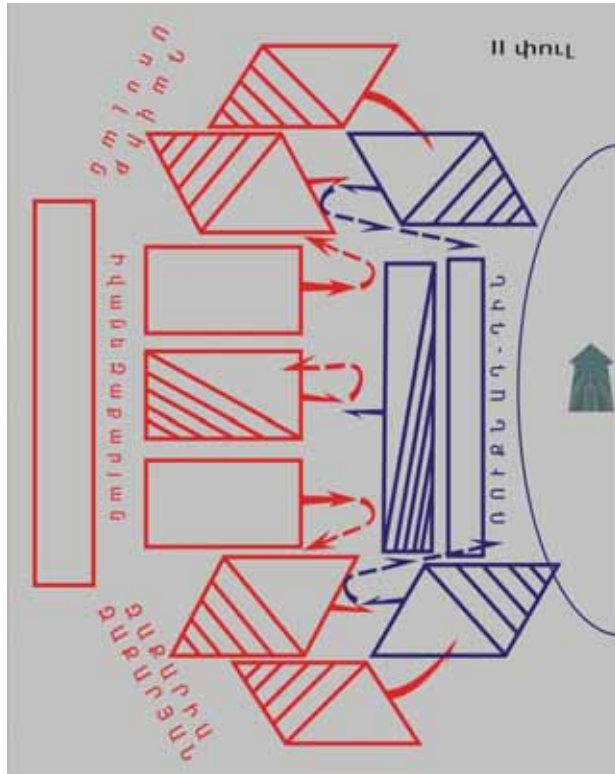
Շարունակվող մարտի պայմաններում հակառակորդի գերազանցող ուժերի հակագրոհն անդրադարձնելուն զուգընթաց մարտակարգի կենտրոնում մարտնչող հեծյալների մի մասն իջնում է ձիերից և միանում հետևակայիններին (տես սխ. 3): Փաստորեն, ճակատամարտի երկրորդ փուլում դաշնակիցները մարտը վարում էին «դասական» մարտակարգով, երբ թևերում կենտրոնացված հեծելազորն ապահովում է կենտրոնի հետևակի գործողությունները: Բացի այդ, կենտրոնում ծավալված թեժ մարտի պայմաններում հետևակի մարտակարգ ձևավորող զորամասերի վերախմբավորմանն աջակցելու նպատակով աջ թևում Ջաքարե շահնշահը և ձախ թևում Դավիթ Սուլամը¹ հեծյալ զորամասերը հեռացնում են կենտրոնից:

Հեծյալ զորամասերի վերախմբավորման հետևանքով կենտրոնի ժամանակավոր թուլացումը հակառակորդին որոշ չափով առաջանալու հնարավորություն է տալիս: Դրա հետևանքով թևերում նոր գրոհի նախապատրաստվող հեծյալ զորամասերը հայտնվում են սանդղաձև դարձած մարտակարգի առաջ քաշված դիրքում ու երկու կողմից էլ հնարավորություն են ստանում թևանցում սկսել:

Ալքցանի մեջ հայտնված թյուրքական զորքի թվային գերազանցությունը դադարում է եական դեր կատարել, քանի որ թևանցման պահից սկսած՝ նրանց մեծ մասը խռմվում է իրենց զորքի մարտակարգի կենտրոնում և արհեստականորեն զրկվում մարտին ակտիվորեն մասնակցելու հնարավորությունից: Սկսվում է մարտակարգ ձևավորել չկարողացող թյուրքական զորամասերի ջախջախումը, որը բավական երկար է տևում:

¹ Թամար թագուհու երկրորդ ամուսինը:

Սխեմա 3

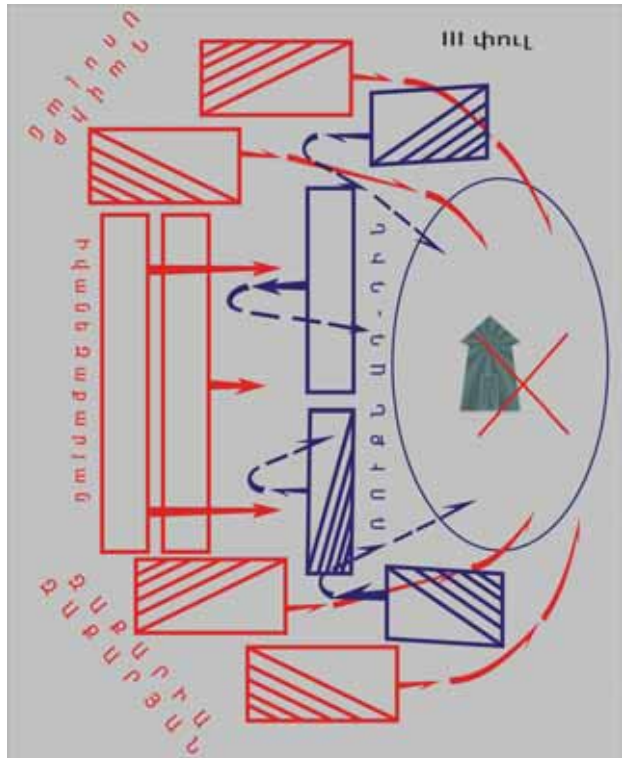
Բասենի ճակատամարտը (1204/5)թ.

Պատմական տեղեկանք. «Եվ հանկարծ զորքերի այնպիսի բազմություն ջարդվեց, պարտվեց, ցրիվ եկավ, որ թվում էր, թե անժայռածիր անտառը հողով հանդերձ պոկվել էր ու փուլ եկել: Հագիվ թե որևէ տեղ մնան բան եղել է: Ինչքան աչքը կտրում էր, ամենուր երևում էր անտառի մնան զորք փախչող»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 435

Աջ և ձախ թևերուն դաշնակիցները զգալի հաջողության են հասնում, որը վճռում է ճակատամարտի ելքը (տես սխ. 4): Խորացնելով հասցվող հարվածները՝ Ջաքարի ու Դավիթ Սոսլանի զորամասերն անցնում են շրջանցման: Հեծելազորը սպառնում էր շրջապատել հակառակորդին:

Սխեմա 4

Քանոնի ճակատամարտը (1204/5)թ.

Անսպասելի ընթացք ստացած մարտի և շրջապատման ակնկալիքը խուճապային տրամադրություններ է առաջացնում հակառակորդի շարքերում: Նահանջ սկսած զորամասերը հայ-վրացական զորքի հարվածների տակ չեն կարողանում քաշվել դեպի ճամբար, և անկանոն նահանջը շուտով վերածվում է փախուստի:

Հետապնդումն ինքնուրույն մարտական գործողության է վերածվում: Հատկանշական է, որ այս փուլում հետիոտնացված զորամասերի մարտիկները կրկին նստում են իրենց ձիերը և մինչև ուշ գիշեր հետապնդումը շարունակում իրենց համար սովորական հեծելազորի մարտակարգով:

Այսպիսով, 1204/05թթ. Բասենի ճակատամարտում հայ-վրացական բանակը Ջաքարե Ջաքարյանի և Դավիթ Սոսլանի գլխավորությամբ ծանր պարտության է մատնում Իկոնիայի սուլթան Ռուքն ադ-Դինի հսկայական բանակին՝ կիրառելով երկկողմանի թևանցման ու երկկողմանի շրջանցման զորաշարժեր: Ուշագրավ հնարքով աքցանի մեջ հայտնված հակառակորդի թվային գերազանցությունը գրեթե ամբողջությամբ չեզոքացվում է և դադարում էական ազդեցություն ունենալ մարտավարական իրավիճակի վրա: Ինչպես նշում է պատմագիրը, «Ինչպես որ հաղթանակը Շամխորի ճակատամարտում լայն հնարավորություններ ստեղծեց Ատրպատականի կուսակալության գերիշխանության տակ գտնվող հայկական տարածքի ազատագրման համար, այնպես էլ հաղթանակը Բասենում ճանապարհ էր բացելու Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Շահիարմենների տիրապետության տակ գտնվող տարածքի ազատագրման համար»:

Իրենց հաղթանակով դաշնակիցները հակառակորդին զրկում են արևմտյան ուղղությունից առաջ շարժվելու հնարավորությունից: Ավելին, նոր հովհարածև հարձակում իրականացնելու հնարավորություն է ընձեռվում: Հովհարածև հարձակումը դառնում է Ջաքարե Ջաքարյանի կիրառած ռազմարվեստի բնորոշ գիծը:

ՎԱՆԱՆԴԻ ԱՁԱՏԱԳՐՈՒՄԸ 1206/07ԹԹ.

Քասենի ճակատամարտում Իկոնիայի (Ռում) սուլթանության զորքերի ջախջախումը կարևորագույն ռազմավարական հետևանքներով ռազմական մեծ հաջողություն էր: Դրանով չեզոքացվում են արևմտյան ուղղության սպառնալիքները, ինչը թույլ է տալիս նախ՝ կենտրոնանալ արևելյան ուղղությամբ վարվելիք գործողությունների վրա, այնուհետև արշավելով հյուսիս՝ զբաղվել Վանանդի ազատագրման խնդրով:

Արշավանքներ հսլաթի ամիրայության դեմ

Կարսի ազատագրման խնդիրը լուծելուց առաջ Ջաքարեն որոշում է հարավում հուսալի թիկունք ձևավորել, որը բխում էր ստեղծված իրադրության պահանջներից և համապատասխանում 1180-ական թթ. մշակված ռազմավարության ոգուն: Կարևորվում էր նաև այն հանգամանքը, որ Կարսի հզոր ամրություններում պատսպարված թշնամու կայազորը՝ զրկված լինելով իր սելջուկ ցեղակիցներից օգնություն ստանալու հնարավորությունից, չէր կարողանալու երկար դիմադրել:

Տեղեկանք. 1100թ. Հարավային Հայաստանը (հսլաթ կենտրոնով) զավթված սելջուկ Սուքման ալ Կուբքին և նրա հաջորդները իրենց *Շահ Արմեն* էին կոչում: Դարավերջին նրանց ամիրայությունը Ջաքարյանների հասցրած ծանր հարվածների արդյունքում քայքայվեց:

Արշավանքի ընթացքը հաջող էր, և Ջաքարյան եղբայրների գլխավորած հայկական զորագնդերը սկզբից ևեթ տիրանում են մախաձեռնությանը և հասնում մինչև Մանազկերտ ու Արճեշ: Ամիրայության գլխավոր ուժերը չեն համարձակվում դեմ դուրս գալ, որի հետևանքով, չնայած արշավանքի ակնհայտ հաջողությանը, նրանց ջախջախել չի հաջողվում: Հաջորդ տարի Ջաքարե շահնաշահը հարկադրված է լինում ևս մեկ արշավանք իրականացնել այդ ուղղությամբ: Արշավանքը մասամբ է հաջողում: Հայկական կողմը լուծում է իր առջև դրված խնդիրը. հակառակորդը հարկադրված անցնում է պաշտպանական ռազմավարության:

Վանանդի արշավանքը

Բասենի ճակատամարտին հաջորդած տարիների համառ պայքարում Ջաքարյաններին հաջողվում է Կարսը զավթած թյուրքական կայազորին զրկել օգնություն ստանալու բոլոր հնարավորություններից:

Հայկական բանակը պաշարում է Կարսն ու հուսալիորեն մեկուսացնում քաղաքն արտաքին աշխարհից: Հզոր ամրության գրոհը մեծաթիվ զոհերի պատճառ կարող էր դառնալ: Այդ պատճառով հյուժող պաշարման ձևով մարտական գործողությունները շարունակելը նպատակահարմար էր: Դիմադրությունն աստիճանաբար անհեռանկար ու ինքնամպատակ էր դառնում, որը թյուրքական կայազորի հրամանատարին հարկադրում է քաղաքը հանձնել Ջաքարե շահնաշահին:

Պատմական տեղեկանք. «Երբ խնդիրը երկարեց ու (Կարսը զավթած կայազորի հրամանատարը) տեսավ, որ ոչ ոք չէր օգնում, հաշտություն կնքեց՝ պարտավորվելով ամրոցը հանձնել»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Հայաստանի հարավային շրջանները զավթած Շահ Արմենների ամիրայությունը խոր ճգնաժամի մեջ էր: Ջաքարեն շտապում էր հարավային ուղղությամբ նոր հարվածով ազատագրել երկրի կենտրոնական շրջանները: Կարսի ազատագրումից հետո, կրկին՝ հարվածների մի ամբողջ շարքով, ազատագրվում է Վանանդի մյուս մասը, ինչպես նաև Կարնիփորի և Արաքսի ավազանի ամրոցները:

Այսպիսով, Ջաքարեի գլխավորությամբ Հայոց բանակը 1205-1207թթ. ընթացքում փայլուն կերպով զարգացնում է Բասենի ճակատամարտում ձեռք բերված հաջողությունը: Կարսի ազատագրումն, իր հերթին, կարևոր մեկնակետ է դառնում այնտեղից արևմտյան, հարավարևմտյան և հարավային ուղղությամբ լայնածավալ հարձակողական գործողությունների համար: Ազատագրվում են Վանանդը՝ Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից մեկը հանդիսացող Կարս կենտրոնով և Բասենի շրջակա գավառները: Հայկական զորագնդերը հասնում են Հայկական պար լեռնաշղթային:

Կարսի բերդը

Պատմական տեղեկանք. «(Զաքարյան եղբայրները) բազմաթիվ հերոսական մարտեր մղեցին, որովհետև պարսիկների ու արաբների կողմից գրավված հայոց շատ երկրամասեր խլեցին նրանցից իրենց համար. (ազատագրեցին) Գեղարքունյաց ծովի շուրջ գտնվող գավառները՝ Տաշիրը, Այրարատը, Բջնի քաղաքը, Դվինը, Ամբերոը, Անի քաղաքը, Կարսը, Վայոց ձորը, Սյունյաց աշխարհը ու նրա շուրջ գտնվող բերդերը, քաղաքներն ու գավառները: Հարկատու դարձրին նաև Կարին քաղաքը զավթած սուլթանին, ավերեցին պարսից ու Ատրպատականի շատ գավառներ. ամեն կողմից ընդարձակեցին իրենց սահմանները»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 122-123

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ 1208Թ. ԵՎ 1212Թ.

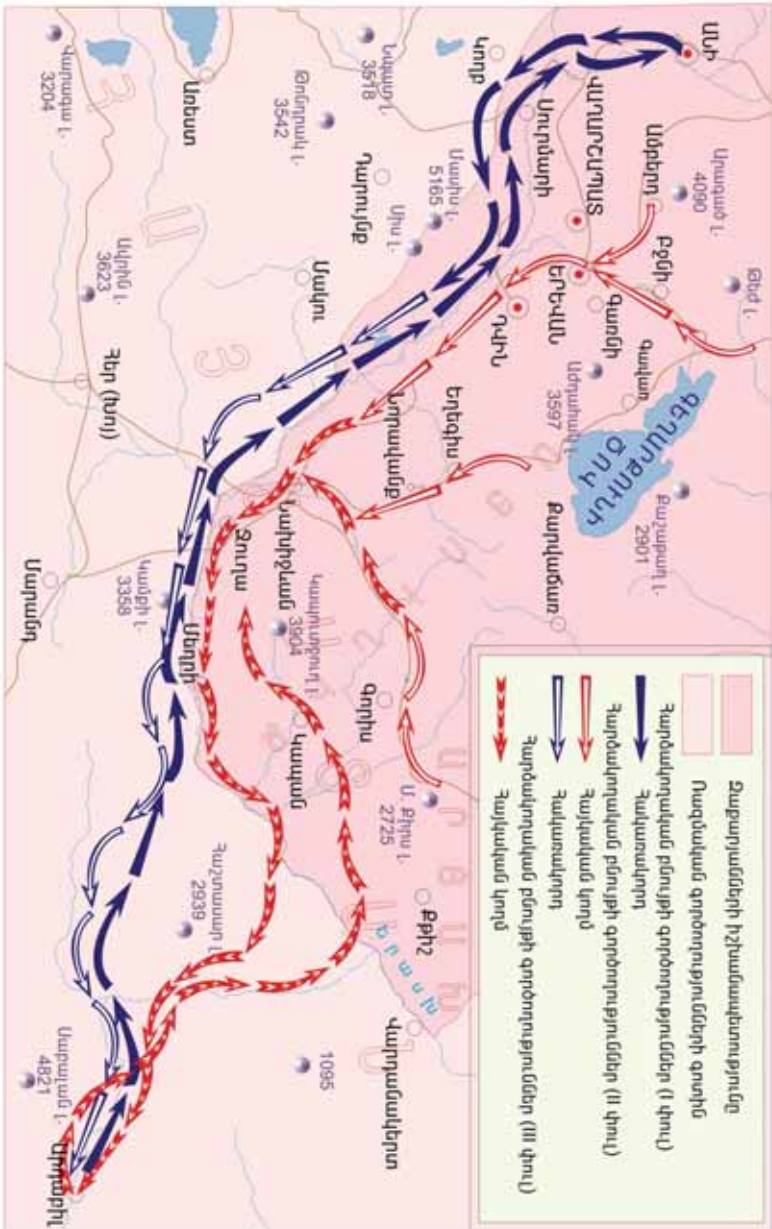
Ներխուժումը

1207թ. արշավանքի երկրորդ փուլը ևս հաջող էր հայկական կողմի համար: Ազատագրված տարածքներում ամրանալու նպատակով Ջաքարիան տարեվերջին դադարեցնում է զորքի առաջխաղացումը: Այդ պահին տեղեկություն է ստացվում նաև Թամար թագուհու ամուսին Դավիթ Սոսլանի մահվան մասին: Կենտրոնական Հայաստանն ազատագրելու նպատակով մեծ արշավանքի նախապատրաստումով զբաղված Ջաքարիան և Իվանեն միայն 1208թ. գարնանն են կարողանում ժամանակ գտնել ու մեկնել Գեզուժ՝ ամուսնու մահը սզացող Թամարին ցավակցելու:

Ջաքարեի բացակայության մասին տեղեկանալով՝ Հայաստան է ներխուժում մահմեդական տիրակալներից Արտավեստը (Արդաբիլ) զավթած ամիրան: Գիտակցելով, որ Ջաքարե շահնշահը հայկական հողերի ասպատակություններն անհետևանք չի թողնի, ամիրան որոշում է հարվածը հասցնել հայոց վերականգնված պետության մայրաքաղաք Անիի ուղղությամբ և արագորեն հեռանալ՝ իր հետ տանելով այնքան ռազմավար, որքան կկարողանա:

Ընդունված ռազմավարության պահանջների համաձայն՝ առանց միասնական հրամանատարության մնացած հայկական զորամասերը խուսափում են ընդհարման մեջ ներքաշվելուց և միանում են մոտակա ամրոցների կայազորներին ու պատրաստվում դիմադրության: Գիտակցելով, որ հայկական զորագնդերի միավորումը բարդագույն խնդիրների առջև կարող է կանգնեցնել իրեն, ամիրան առաջխաղացումն արագացնելու նպատակով հրամայում է շրջանցել ճանապարհի ամրությունները: 1208թ. ապրիլին հակառակորդը հանկարծակի հայտնվում է մայրաքաղաքի պատերի տակ ու գրավում այն (տե՛ս քարտեզ 1):

Ուժեղացած գործողությունները 1208թ.

Պատմական տեղեկանք. «Թագավորը (Թամար թագուհին) Գեգուբում էր, որովհետև սուրբ պատմ էր: Երկու Երկայնաբազուկներն էլ թագավորի մոտ էին: Եվ երբ իմացավ այս մասին Արդավիլի (Արտավեստ) սուլթանը¹, քրիստոնյաների նկատմամբ թշնամությունից մղված, կոչեց իր զորականներին, եկավ ու ավերեց Անին, որովհետև գիտեր, որ Երկայնաբազուկները տանը չեն»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 438

Չոյակերտ եկեղեցիներով հռչակված Անիի ավերումն իրականացվում է առանձնակի դաժանությամբ: Վայրագությանը զոհ է գնում ավելի քան 12 հազար մարդ: Թշնամու բանակի այս գործելակերպը պատահական չէր: Ամիրան ձգտում էր հայկական պետության մայրաքաղաքի ամայացումով սարսափ տարածել և հոգեբանորեն ճնշել հայերին:

Առաջին պատասխանը

Խուսափելով հայկական զորագնդերի կենտրոնացումից ու պատասխան միջոցառումներից՝ ամիրան հեռանում է իր երկիրը: Ըստ նրա, ավերված մայրաքաղաքը բավարար ահագանգ էր դառնալու Ջաքարյանների համար, որոնք Անիի վերանորոգումով զբաղվելով՝ դադարեցնելու էին առաջխաղացումը:

Պատմական տեղեկանք. «Եվ Երկայնաբազուկները գնացին Անի ու սկսեցին պատրաստվել... Քարթլեցիներին չտարան (արշավանքի), որ Արդավիլում եղողները գլխի չընկնեն: Հավաքվեցին Անիում ու շարժվեցին դեպի Արդավիլ: Անցան Գելաթունը (Գեղարքունիքը) և իջան Սիսիան, անցան Խուսիփրիդ կամուրջը² և ուղղվեցին Արդավիլ: Այնպիսի ժամ ընտրեցին, որ երբ լուսամար, կլիներ «աիդ», որ է նրանց գատիկը, այդ գիշերը պաշարեցին Արդավիլը»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 438-439

Հայկական կողմն այնքան մեծ արագությամբ է առաջ շարժվում, որ հակառակորդի հետախույզները չեն հասցնում նույնիսկ տեղեկացնել ամիրային սկսված արշավանքի մասին: Սրընթաց ռազմերթով Հայոց բանակը հայտնվում է Արդաբիլի պատերի տակ և պատրաստվում վճռական հարվածի: Արշավանքի սկզբից ևեթ հակառակորդը զրկվում է նախաձեռնություն ստանալու բոլոր հնարավորություններից:

¹ Հայտնի է, որ այս ժամանակ Արդաբիլում սուլթան չկար: Հեղինակն ամիրային է սուլթան կոչում:

² Արաքսի վրայով գցված նշանավոր կամուրջներից մեկը:

Հանկարծակիության հասնելու տեսանկյունից պահը ճիշտ էր ընտրված: Համարելով, որ Աճիի արշավանքի հետևանքները վերացնելը հայկական կողմից որոշակի ժամանակ է պահանջելու, իրեն «ապահովագրած» ամիրան պատրաստվում էր վայելել ձեռք գցած ռազմավարը, երբ Հայոց բանակը սկսում է պատասխան արշավանքը: Պարզվում է, որ հայկական վերականգնված պետության ուժերն այնքան կենսունակ էին, որ ստացված վերքերն ամոքելուն զուգընթաց ի վիճակի էին մեծամասշտաբ հարձակողական գործողություն իրականացնել Ատրպատականը զավթած ամիրայության տարածքում (ՏԵՆ քարտեզ 1):

Պատմական տեղեկանք. «Երբ ծայն տվեց նրանց պիղծ հավատի ծայնարկուն և հաճախեց մուեզինների կոչը, Երկայնաբազուկները խթանեցին ձիերը, ամեն կողմից ներխուժեցին և առանց կռվի ձեռք գցեցին քաղաքը (Արդաբիլը), և իրեն սուլթանին, նրա կանանց ու զավակներին, և սուլթանի ու քաղաքի ողջ հարստությունը»:

«Թագակիրների պատմությունն ու զովաբանությունը», էջ 439

Առավոտյան Արդաբիլի դարպասները բացելուց քիչ անց, հանդուգն գրոհով հայոց հեծյալ զորամասերը ներխուժում են քաղաք, որի ապշահար եղած կայազորը չի կարողանում պատշաճ դիմադրություն ցույց տալ մեծաթիվ հայկական բանակին: Խուճապի մատնված ամիրան ի վիճակի չի լինում կազմակերպել Արդաբիլի պաշտպանությունը: Հայոց բանակը գրավում է Արդաբիլը և գե-

Խուղափերին (Քարավազ) կամուրջը

րում ամիրային, նրա կանանց ու զավակներին: Հայկական կողմն Անիում հակառակորդի կազմակերպած կոտորածին նույն կերպ է պատասխանում. Արդաբիլի մզկիթներում սպանվում է 12 հազար մարդ:

Ջաքարեն պարտված հակառակորդից պահանջում է վերադարձնել Անիից թալանածը, որից բացի, որպես ռազմատուգանք խլում է նաև ամիրայի ու նրա պալատականների ամբողջ հարստությունը: Ռազմավարն այնքան շատ էր, որ արդեն իսկ ժամանակակիցները լեգենդներ էին հյուսել այս մասին:

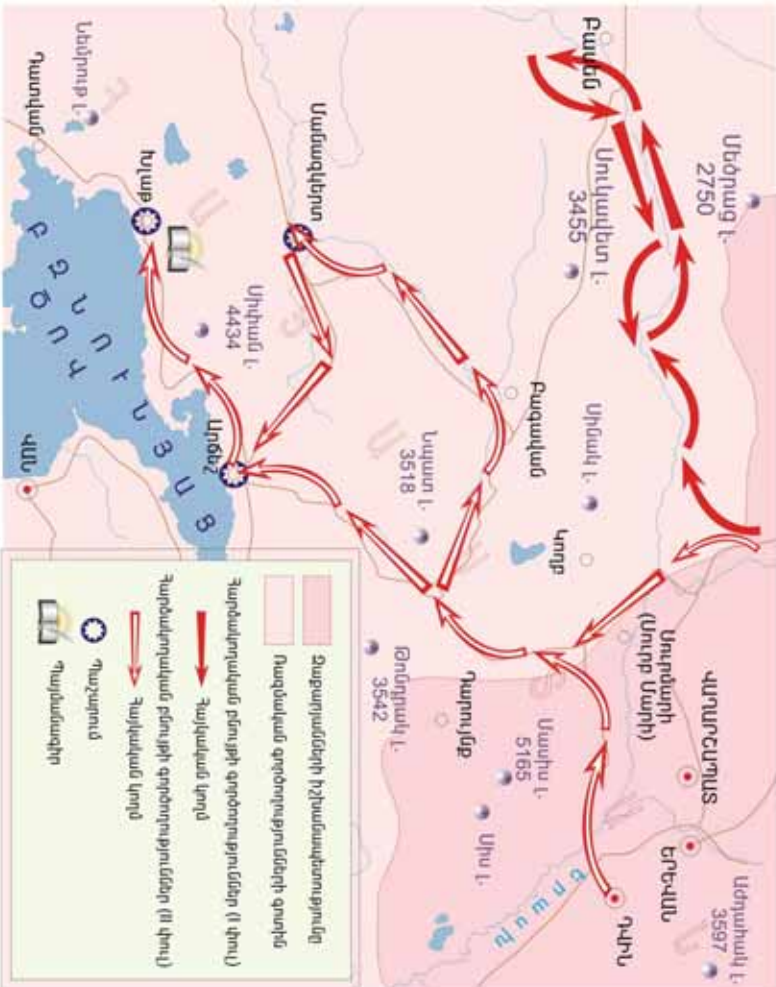
Պատմական տեղեկանք. «Այնպես լցվեցին անթիվ հարստությամբ, ակոլ ու մարգարիտով, ոսկով ու արծաթով, ոսկյա ու արծաթյա անոթներով, հագուստով, գորգով ու ամեն տեսակ հարստությամբ այդքան հարստացած քաղաքի, որ պատմելը, իսկապես դժվար է: Լիացան ձիերով, ջորիներով, ուղտերով: Նրանց ունեցվածքը նրանց իսկ գրաստների վրա հազիվ բարձելով, բռնեցին ետդարձի ճամփան»:

«Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը», էջ 439

Երկրորդ պատասխանը

1208թ. արշավանքի ընթացքը հաջող էր հայկական կողմի համար, որը վերադարձի ճանապարհին մի շարք միջոցառումներ է իրականացնում Սյունիքում ամրանալու, իսկ հնարավորության դեպքում՝ ամբողջ նահանգն ազատագրելու ուղղությամբ: Արդաբիլում կրած ստորացուցիչ պարտությունից հետո հակառակորդն այնպիսի խուճապի էր մատնվել, որ իրական հիմքեր էին ստեղծվել ամբողջ Սյունիքի ազատագրումն ավարտելու համար: Սակայն մինչ այդ, հունիսին (Արդաբիլից վերադառնալուց գրեթե ամիջապես հետո) Ջաքարեն իրականացնում է այն հարձակումը, որը նախապատրաստվում էր գարնանը (տես քարտեզ 2):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄՈՒՅՈՒՆՆԵՐԸ 1208թ. ՎԵՐԳՐԻ ԵՎ 1209թ.

Այս անգամ հարձակման թիրախը Խլաթը գավթած (1207թ.) Հյուսիսային Միջագետքի Այյուբյան ամիրայությունն էր: Հայկական զորագնդերն ազատագրում են Բագրևանդն իր շրջակայքով, հարձակումն ուղղում դեպի Տուրուբերանի հյուսիսային գավառները: Այստեղ ևս դիմադրությունը հաղթահարվում է, և զգալի տարածքներ են ազատագրվում: Հաջորդ տարի նոր հարձակման ուղղություն են ընտրվում Մամազկերտն ու Արճեշը:

Իրադրությունն առավել քան նպաստավոր էր, եթե նկատի ունենանք, որ թշնամին չէր համարձակվել դուրս գալ իր գավթած Խլաթ քաղաքից, որը պաշարում է առաջխաղացումը հաջողությամբ շարունակող հայկական բանակը: Խլաթի պաշարման ընթացքում Իվանե Ջաքարյանն անզուշտության պատճառով գերվում է, որը Ջաքարեհին հարկադրում է դադարեցնել արշավանքը և Իվանեհին ազատելու նպատակով Աուհադ ամիրայի հետ խաղաղություն կնքել:

Երրորդ պատասխանը

1211թ. Ջաքարեն ևս մեկ արշավանք է իրականացնում դեպի Ատրպատական: Այն հայոց ռազմարվեստի փայլուն օրինակներից մեկն է և պսակում է Ջաքարե շահնշահի քսանամյա զորավարական գործունեությունը: Նախճավանի ու Ջուղայի վրայով հայոց բանակը շարժվում է դեպի Արդաբիլ (տե՛ս քարտեզ 3):

Պատմական տեղեկանք. «Վեց հարյուր վաթսուն թվականին (1211/1212թթ.) վերցրին (Ջաքարիան և Իվանեն) նաև Սյունիքը, Որոտնը, Բորոտանը, Բղենը, Բարկուշատը¹: Թեպետև դա տեղի ունեցավ տարբեր թվականների, սակայն բոլորն էլ նրանք ու իրենց որդիները գրավեցին և մեր երկիրն ազատագրեցին սելջուկ-թուրքերի լծից»:

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, գլ. 4Զ

Հակամարտության սկզբնական փուլում մարտավարական առումով բարենպաստ տեղանքում հակառակորդին ջախջախելու նպատակով հարվածը դեպի Մարանդ ուղղելը շահնշահի զորավարական տաղանդի առաջին վկայությունն է:

¹ Սյունիք նահանգի բերդերը:

ՌԱԲԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄԻՅՈՒՆՆԵՐԻՆ 1211-1212 թթ.

Արշավող զորքի թևերն ու թիկունքն անվտանգ դարձնելու նպատակով Ջաքարեն Մարանդուն բանակը բաժանում է մի քանի մասի: Հակառակորդի գլխավոր ուժերի կողմից կազմակերպված դիմադրության հանդիպելու ոչ մեծ հավանականության պայմաններում այս որոշումն առավել ճիշտն էր: Ինքնուրույն գործող զորագնդերը կարողանում են միաժամանակ մի քանի խնդիր լուծել: Արդյունքում՝ կարճ ժամանակում գրավվում է Մարանդի ամբողջ շրջակայքը: Այդ հնարամիտ որոշումը հակառակորդին զրկում է ռազմավարական նախաձեռնությունը խլելու բոլոր հնարավորություններից (տե՛ս քարտեզ 3):

Մարանդից հետո հարձակումն ուղղվում է դեպի Թավրիզ, ապա՝ Ղազվին: Սրընթաց ռազմերթով Ջաքարիան մարտական գործողությունները տեղափոխում է Արդաբիլի շրջակայքը:

Պատմական տեղեկանք. «Եվ այսպես ի վերուստ հաջողվեց նրանց (Ջաքարյան եղբայրներին) իրենց հաղթությունը. նրանց քաջության համբավը տարածվեց շատ երկրներ և շատ ազգեր, որը սիրուց, որն էլ երկյուղից, հարկատու դարձան նրանց: Վերաշինվեցին բազմաթիվ վանքեր, որ վաղուց ի վեր ավերվել էին արաբական ավազակների կողմից»:
Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 123

Այս անգամ ևս հաջողությունը Հայոց բանակի կողմն էր, որը մեծ ռազմավարով և, գլխավորը, հակառակորդի հարձակողական «պոռթկումը» վերջնականապես վերացնելուց հետո վերադառնում է:

Այսպիսով, Ջաքարե շահնշահի գլխավորությամբ Հայոց բանակը 1208թ. զարնանը հակահարձակման է անցնում, ռազմական գործողությունները տեղափոխում է Արդաբիլի ամիրայության տարածք, պարտության մատնում հակառակորդի բանակը և գրավում Արդաբիլը, որտեղ գերվում է թշնամի ամիրան: Ատրպատականում տարած հաղթանակը նախապայմաններ է ստեղծում հարավարևմտյան ուղղությամբ արշավանքի իրականացման համար, որն իր հերթին հնարավորություն է տալիս նոր հզոր հարձակում իրականացնել դեպի Ատրպատական: Այս փուլում Ջաքարե Ջաքարյանը մեծացնում է հովհարածն¹ հարձակումների ծավալները՝ դրանք վերածելով ռազմավարական միջոցառման: Հովհարածն հարձակումների կիրառումը Ջաքարիայի կողմից նորություն էր հայոց ռազմարվեստում:

¹ Տե՛ս բառարանը:

Պատմական տեղեկանք. «Նրանք (Զաքարեն և Իվանեն) մեծ ջանքերով Հայոց աշխարհն ազատեցին պարսիկներից¹, գրավեցին Առանից մինչև Ներքին Բասեն, Բարկուշատից մինչև Մժնկերտ²: Վերցրին Կարսը, Վաղարշակերտը³, Կազվանքը⁴, Սուրբ Մարին, Անին, Անբերդը, Բջնին, Գառնին, Դվին նայրաքաղաքը, Գարդմանը⁵, Գանձակը, Չարեքը⁶, Յերթը⁷, Շամքորը, Շաքին⁸, Պարտավը, Չարբերդը⁹»:

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, գլ. ԿԶ

¹ Խոսքը ոչ թե պարսիկների, այլ Իրանում գերիշխանություն հաստատած սելջուկների մասին է:

² Մժնկերտ (Մաժանակերտ) գյուղ և բերդ: Մտնում էր Աբեղյանք գավառի մեջ:

³ Վաղարշակերտ քաղաք Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառում: Քաղաքի անունը հետագայում աղավաղվելով դարձել է Ալաշկերտ:

⁴ Նշանավոր հին ավան էր Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում Արաքսի հովտում:

⁵ Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի Գարդմանաձոր գավառում է Գարդման ամրոցը:

⁶ Չարեք բերդը գտնվում էր Փառիսոս գավառում:

⁷ Յերթ (Յերեթ) բերդ և համանուն գավառ Աղվանքում Կուր գետի ձախ ափին:

⁸ Շաքի՝ քաղաք բուն Աղվանքում:

⁹ Չարբերդ անրոց Արցախում՝ Տրտու գետի և նրա Թղրի վտակի միջև եղած մի բարձր ժայռի վրա:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԶԱԼԱԼ ԱԴ-ԴԻՆԻ ԴԵՄ 1226-28ԹԹ.

13-րդ դարի սկզբին մոնղոլական ցեղերը միավորվում են Չինգիզ խանի (Թեմուչին, 1206-1227թթ.) իշխանության ներքո և կարճ ժամանակում իրենց իշխանությունը տարածում հսկայական տարածքներում: Ընդարձակելով նվաճումների աշխարհագրությունը՝ մոնղոլներն արշավում են դեպի Միջին Ասիա, որտեղ նվաճում են հորեզմի շահ Ալա ադ-Դին Մուհամմադի տիրույթները: Մոնղոլների դեմ պատերազմը գլխավորում է շահի ավագ որդին՝ Ջալալ ադ-Դինը, որը 1225թ. արագորեն նվաճում է Իրանի հյուսիսարևմտյան և հարևան տարածքներն ու ձգտում դրանք վերածել մոնղոլների դեմ վարվելիք արշավանքների մեկնակետի:

Պատմական տեղեկանք. «Նախապես հիշատակված հյուսիսարևելյան ազգը, որը թաթար էր կոչվում, մեղեց խորասանի սուլթան Ջալալադինին ու ջարդեց նրա զորքը, կործանեց նրա երկիրը: Նրան հանեցին (և) փախստական գցեցին Աղվանից աշխարհը: Նա եկավ Գանձակ քաղաքը ու գրավեց այն: Պարսիկներից, արաբներից, թուրքերից անչափ զորք հավաքեց իր համար ու եկավ Հայոց աշխարհ»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 163

Ջալալ աղ-Դիևի 1225թ. արշավանքը

1225թ. աշման սկզբին Ջալալ աղ-Դինը 60 հազարանոց բանակով ներխուժում է Հայաստանի արևելյան շրջաններ, գրավում Դվինը: Գառնի ամրոցի մոտ տեղի ունեցած մարտում հայկական առաջապահ զորամասը հերոսական դիմադրություն է ցուցաբերում, սակայն հայ-վրացական հիմնական ուժերը, մեծ կորուստներ կրելով, չեն կարողանում կանգնեցնել թշնամուն, և Ջալալ աղ-Դինի զորքերն ասպատակում են Հայաստանը՝ ավերելով Գանձակը, Լոռին, այնուհետև, անցնելով Կուր գետը, մտնում Վրաստան և պարտության մատնելով վրացական բանակին, գրավում են Տփղիսը: Ջավթած քաղաքներում կայազորներ թողնելով՝ Ջալալ աղ-Դինը հեռանում է Քիրման (Կրման):

Առաջին հաղթանակը

Խորեզմյան բանակն այնպես էր ամայացրել Վրաստանի կենտրոնական շրջանները, որ Տփղիսում թողնված կայազորի պարենավորման գործում խնդիրներ են ծագում: Ջալալ աղ-Դինի վեզիր և Վրաստանում տեղակայված զորքերի հրամանատար Շերեֆ ալ-Մուլքը նախաձեռնում է պարեն հայթայթելու գործը: Ձգտելով մեկ հարվածով երկու խնդիր լուծել՝ նա ավարառության նպատակով զորագունդ է ուղարկում Հայաստան՝ Կարինի ուղղությանը: Արշավախմբի խնդիրն էր սնունդ հայթայթելուն զուգընթաց ավերել ճանապարհին ընկած բնակավայրերն ու պայմաններ ստեղծել այդ գավառների գրավման համար:

Իրենց բնորոշ եռանդով խորեզմյան զորագնդերը կատարում են առաջադրանքը և հարուստ ավարով ճանապարհ ընկնում դեպի Վրաստան: Սակայն վերադարձող խորեզմցիներին անակնկալ էլ սպասում: Խլաթի տիրակալ ալ-Աշրաֆի¹ զորքերը, որոնց մեծ մասը Խլաթի ու շրջակա գավառների հայկական զորագնդերն էին, Հուսամ աղ-Դին Ալի ալ-Մաուսիլիի գլխավորությամբ դարան են գցում ասպատակներին ու գլխովին ջախջախում:

Կարինից վերադարձող զորամասերի պարտության և Տփղիսի կայազորի դժվարությունների մասին տեղեկացած Ջալալ աղ-Դինն արագ ավարտում է գործերը հարավում և 1226թ. ամռան վերջին հարկադրված վերադառնում Տփղիս:

¹ Շահ Արմեն Ալ-Մալիք ալ-Աշրաֆ Այյուբյանը Իվանե Ջաքարյանի փեսան էր, նրա դստեր՝ Թամթայի ամուսինը:

1226թ. արշավանքը

Լավ իմանալով, որ Հայաստանում իշխանություն հաստատելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է պարտության մատնել հայկական իշխանական տների գերագահ Ջաքարյաններին, Ջալալ ադ-Դինը նոր արշավանքի թիրախ է դարձնում նրանց տիրույթների կենտրոնական շրջանները՝ Շիրակն ու Վանանդը: Խորեզմյան հսկայական բանակը Վրաստանից մտնում է Հայաստանի հյուսիս-արևելք և ճանապարհին ամրոցների պաշարման վրա ժամանակ չծախսելով՝ ներխուժում Շիրակ:

Արագացված ռազմերթով Անի հասնելու նպատակը հայկական կողմին հանկարծակիի բերելն էր, որը, սակայն, մասամբ է հաջողվում: Դարեր շարունակ անկանոն մարտավարություն կիրառող հայկական զորագնդերին դժվար էր հանկարծակիի բերել, մանավանդ որ Շիրակում հայկական զորքի հրամանատարությունը ստանձնել էր բազմափորձ զորավար Իվանե Ջաքարյանը:

Ջալալ ադ-Դինի բանակը 1226թ. սեպտեմբերի սկզբին պաշարում է Անին: Սուլթանը չէր կասկածում իր հաղթանակին և զորքերի առջև նոր՝ էլ ավելի մեծ խնդիրներ է դնում: Չսպասելով Անիի պատերի տակ ծավալված գործողությունների ավարտին և ձգտելով նախքան ձմեռնամուտը հնարավորինս ընդարձակ տարածքներ գրավելով հաջողությամբ ավարտել պատերազմաշրջանը՝ նա ուժերի մի մասն ուղարկում է Վանանդ, որտեղ պաշարում է Կարսը:

Անիի ու Կարսի պաշտպանները համառ դիմադրություն են ցույց տալիս խորեզմյան զորքերին, ինչը վերջին տարիների հաղթանակներից հետո անակնկալ էր նրանց համար: Իրադրությունն էապես չի փոխում նաև պարսպակործան մեքենաների կիրառումը:

Պատմական տեղեկանք. «Ջալալ ադ-Դինը վերադարձավ Քիրմանից Տփղիս և այնտեղից գնաց Անի քաղաքը: Նա պաշարեց (Անին) և զորքի մի մասն ուղարկեց Կարս քաղաքը: Դրանք երկուսն էլ այդ երկրի ամենամուր և ամառիկ բերդերից են: Նա եկավ, պաշարեց, կռիվ մղեց այնտեղ եղած զորքերի հետ: Նա քարանետ մեքենաներ դրեց և համառ պայքար սկսեց երկուսի համար էլ... (Քաղաքների կայազորները) մեծ ջանքեր թափեցին պաշտպանվելու համար, վախենալով, որ իրենց հետ կանեն այն, ինչ որ նախապես արել էին իրենց հավատակիցների հետ Տփղիսում»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Հնուտ պաշտպանությամբ հերոս քաղաքների պաշտպանները խափանում են հակառակորդի մտահղացումը: Ականատես պատմիչ Սամուել Անեցին նկարագրում է, թե ինչպես Այծենմիկ անունով մի հայ աղջիկ քարեր էր գլրում Անիի պարիսպը մագլցող թշնամու զինվորների գլխին:

Հաղթական պաշտպանությունը

Մեկ և կես ամիս շարունակ խորեզմյան բանակն ապարդյուն ջանքեր էր թափում գրավելու Աճին ու Կարսը: Արագ հաղթանակի հասնելու հեռանկար չունեցող Ջալալ ադ-Դինը որոշում է ուժերի մի մասով վերադառնալ Տփղիս և այնտեղից արշավել Աբխազիա, և անողոքաբար ամայացնում է երկիրը:

Չհամարձակվելով նորից հարձակվել Իվանե Ջաքարյանի գլխավորությամբ հուսալի պաշտպանության պատրաստված Շիրակի ուղղությամբ՝ նա որոշում է Ատրպատական վերադառնալ Խլաթի ամիրայության տարածքով: Խլաթում գլխավոր ուժերին աջակցելու նպատակով Ջալալ ադ-Դինը հրամայում է դադարեցնել Աճիի ու Կարսի պաշարումը, որը նրա բանակի առաջին մեծ պարտությունն էր:

1226թ. նոյեմբերի 6-ին Ջալալ ադ-Դինի զորախմբերը պաշարում են Մաճակեբտը: Սուլթանն այս անգամ ևս որոշում է չբավարարվել միայն մեկ քաղաքի պաշարումով և ուժերի մեծ մասն ուղարկում է Խլաթ, որը պաշարվում է նոյեմբերի 8-ին:

Դեռևս 1054թ. Տուղրիլ բեգի հորդաների առաջխաղացումը կասեցրած Մաճակեբտի հզոր ամրությունները և երկար ժամանակ ազատագրական պայքարի առաջամարտիկների համարում վաստակած քաղաքի բնակիչների առկայությունը վկայում էին, որ պաշարումը դյուրին չէր լինելու: Այդ պայմաններում ուժերը մասնատելու Ջալալ ադ-Դինի որոշումը մարտավարական սխալ էր: Նրա զորախմբերի կրկնվող գրոհներին Խլաթի պաշտպանները համառ դիմադրություն են ցուցաբերում, և սուլթանն այստեղ նույնպես անհաջողության մատնվում:

Պատմական տեղեկանք. «(Ջալալ ադ-Դինը) անմիջապես հարձակվեց, և սաստիկ կռիվ տեղի ունեցավ նրա և Խլաթի բնակիչների միջև: Նրա զորքը հասավ քաղաքի պարսպին, սակայն շատերը սպանվեցին, ապա երկրորդ անգամ հարձակվեց և խիստ ընդհարվեց քաղաքի բնակիչների հետ: Չորքը մեծ վնաս պատճառեց Խլաթի բնակիչներին, հասավ քաղաքի պարսպին, մտավ նրա արվարձանը և սկսեց կողոպտել, հափշտակելով կամանց: Երբ Խլաթի ժողովուրդը այս բանը տեսավ, վրդովվեց և... կռվեց ու նրանց դուրս քշեցին քաղաքից»:

Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Հաղթանակների երկրորդ փուլը

Ջալալ աղ-Դինի պարտությունները որակապես փոխում են ռազմավարական իրադրությունը ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում: Իվանե Ջաքարյանը հնարավորություն է ստանում ակտիվացնել պաշտպանությունը և օգնության հասնել Տփղիսի ազատագրման ծրագրեր մշակող վրաց զորքերին: Շիրակի հայկական զորագնդերը ծնունդ են առնում աշխատանքներ են իրականացնում և 1227թ. գարնանամուտին ավարտում Տփղիսի արշավանքի նախապատրաստումը: Մարտ ամսին սրընթաց հարձակումով հայ-վրացական ուժերին հաջողվում է ազատագրել Տփղիսն ու ոչնչացնել քաղաքում գտնվող հակառակորդի կայազորը: Պատժից չեն կարողանում խուսափել նաև Տփղիսի մահնեղականները, որոնց օգնությամբ Ջալալ աղ-Դինը գրավել էր քաղաքը:

Հայկական զորագնդերի հաջողություններից ոգևորված ալ-Աշրաֆն էլ 1227թ. աշնանն իր գնդերն է հանում արշավանքի: Խլաթի կուսակալ Հուսամ աղ-Դին Ալիի գլխավորությամբ Խլաթի զորքերը գրավում են Խոյը, Մարանդն ու Նախճավանը:

Բնական է, որ 1190-1200-ական թթ. Հյուսիսային Հայաստանի ազատագրման ծրագրի ճարտարապետներից մեկը՝ Իվանե Ջաքարյանը, չէր բավարարվելու ծեռք բերածով: Նա, առաջին արշավանքը կազմակերպելուց բացի, այլ մտահղացումներ էլ ուներ: Հակառակորդ դեռևս մեծաթիվ էր, սակայն նախքան Իրանում վարվող ռազմական գործողություններով զբաղված Ջալալ աղ-Դինը կհասցներ հակաքայլեր ձեռնարկել, Իվանե Ջաքարյանի անվանի զորավարներից մեկը՝ Վասակ Խաղբակյանի որդի, մեծ իշխան Պռոշը, հրաման է ստանում ջախջախել Խորեզմի արքայազնի Դվինում թողած կայազորը: Նրա զորագունդը 1227թ. վերջին կան 1228թ. սկզբին ներխուժում է Դվին, ոչնչացնում այստեղի խորեզմյան կայազորը և մասնավորապես պատժում է քաղաքի այն մահնեղականներին, որոնք 1225թ. քաղաքի գրավումից հետո կոտորել էին տեղի հայերին:

Այսպիսով, 1126-28թթ. հայկական զորագնդերը մի շարք հաղթանակներ են տանում Հայաստան ու Վրաստան ներխուժած խորեզմյան զորքերի դեմ: Ջալալ աղ-Դինի կայազորների դեմ վարվող մարտերն աչքի էին ընկնում համարձակ, առանձին դեպքերում հանդուգն հարձակողական գործողությունների առատությամբ, որը անկանոն ռազմարվեստի պահանջն էր:

Այս հաղթանակները խորեզմյան զորքերի դեմ պայքարը շարունակելու հաստատականություն են ներշնչում տարածաշրջանի մյուս տիրակալներին: Իկոնիայի սուլթան Ալա աղ-Դինի հետ դաշինք կնքած Ալ-Աշրաֆի զորքերը 1230թ. երգնկայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության են մատնում Ջալալ աղ-Դինին: Վերջինիս զորքերի ջախջախմանը մասնակցեցին նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության ու խաչակիրների զորքերը: Ջալալ աղ-Դինն արևելյան ուղղությամբ մոնղոլներից և ժամր հարվածների ենթարկվելով՝ դիմում է փախուստի և Ամիդի շրջակա լեռներում սպանվում է:

ԻՇԽԱՆԱԲԵՐԴԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1236Թ.

Չինգիզ խանի մահվանը հաջորդած ժամանակավոր անորոշությունը տևում է մի քանի տարի: Վերջապես, ճշտելով առաջնահերթությունները, մոնղոլական ցեղապետերի ժողովը 1235թ. որոշում է հետագա նվաճումների հիմնական ուղղությունները: Գրեթե միաժամանակ երկու զորապետեր առաջադրանք են ստանում արշավանքներ սկսել: Բաթուն զորքն առաջնորդում է դեպի Ռուսաստան ու Եվրոպա, իսկ Չարմաղանը՝ դեպի Հայաստան ու հարևան երկրներ:

Մոնղոլների արշավանքները

Մոնղոլ զորապետերն արշավանքներին նախապատրաստվում էին այնքան մանրամասնորեն, որքան որ դա թույլ էր տալիս միջնադարյան ռազմարվեստը (ապատեղեկատվության տարածումից, առևտրականների միջոցով լրտեսությունից մինչև բազմապիսի պարսպակործան տեխնիկայի կիրառում): Մասնավորապես, տարածած ապատեղեկատվության արդյունքում, մոնղոլների արշավանքի սկզբում քրիստոնեական երկրներում վատահ էին, որ Միջին Ասիայի ու Իրանական բարձրավանդակի մահմեդական պետություններն ավերածությունների մատնած մոնղոլներն արշավանքի են ելել թյուրքերի վրեժն առնելու համար և նրանց թշնամի չէին համարում:

Չարմաղանը ասպատակությունների ռազմահենադաշտ է դարձնում Մուղանի դաշտավայրը, որտեղից 1236թ. ամռան սկզբին ուժերը մի քանի մասի բաժանելով մտցնում է Չայաստանի արևելյան շրջաններ ու Վրաստան:

Կայեն բերդի պաշտպանությունը

Մոնղոլ զորավար Դուղատայի զորքը 1236թ. ամռանը պաշարում է Կայեն բերդը, որտեղ ապաստանել էր շրջակա գավառի բնակչության մի մասը: Բերդի պաշտպանությունը զլխավորում էր Իվանե Ջաքարյանի որդի Ավագը, որը համառ դիմադրություն է կազմակերպում: Հերոսական դիմադրությամբ Կայենի պաշտպանները կարևոր ժամանակ են շահում:

Այդ ընթացքում Ավագ Ջաքարյանը դիմում է Սևանի առափնյա շրջաններում գտնվող Չարմաղանին և հայտարարում մոնղոլների գերիշխանությունը ճանաչելու պատրաստակամության մասին՝ պայմանով, որ չավերեն իր տիրույթներն ու Կայենի պաշտպանների հաշվեհարդար չլինի: Իրենց դիմադրած քաղաքների բնակչությանն ամխնա կոտորելը մոնղոլների ռազմական գործողությունների անքակտելի մասն

Մոնղոլ հեծյալ
Մոնղոլական բանակն աչքի էր ընկնում գորաշարժային հնարավորություններով և արտասովոր դաժանությամբ:

եր, և առաջարկի վերջին կետը սկզբունքային նշանակություն ուներ հայկական կողմի համար:

Ձաքարյանների դեմ հյուժիչ հակամարտության հեռանկարը Չարմաղանին էլ չէր ոգևորում, քանի որ Կայենում մոնղոլներն ակամատես էին եղել Ավագ Ձաքարյանի դիվանագիտական և զորավարական ծիրքին: Արդյունքում՝ Չարմաղանը Դուղատային հրամայում է դադարեցնել Ավագի տիրույթների ասպատակությունն ու հեռանալ այդ շրջաններից:

Ավագը պահպանում է հայ-վրացական զորքերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը: Հատկանշական է, որ ինքնագլուխ որոշումներ կայացնելու մեջ չնեղադրվելու համար Չարմաղանն Ավագին ուղարկել էր մոնղոլական տերության մայրաքաղաք՝ Կարակորում, որտեղից վերջինս վերադառնում է իր տիրույթներում իշխելու մեծ խաքանի թույլտվությունը ստացած և հետագայում պահպանում է հայ իշխանների նկատմամբ իր գերագահությունը:

Խոխանաբերդի (Իշխանաբերդի) պաշտպանությունը

Ջուղբուղա զորավարի գլխավորած մոնղոլական զորաբանակը ներխուժում է Խաչեն (Արցախի լեռնային հատվածը), որտեղ համառ դիմադրության է հանդիպում: Ընդ որում, ի տարբերություն մյուս երկրամասերի՝ Խաչենում ոչ թե պայքարը կենտրոնացված էր հանգույց հանդիսացող մեկ ամրոցում, այլ ստեղծվել էին դիմադրության բազմաթիվ օջախներ:

Վերին Խաչենում շրջակա գյուղերի բնակչության պաշտպանության կենտրոնի էր վերածվել Թարթառ գետի աջ կողմում գտնվող Հավքախաղաց ամմատչելի բերդը: Մոնղոլներին հաջողվում է գրավել Հավքախաղացը, որտեղ ապաստանած ամբողջ բնակչությունը սրի է քաշվում: Այնուհետև, Ջուղբուղան հարձակումն ուղղում է դեպի Ներքին Խաչեն: Այստեղ մոնղոլների դեմ պայքարը գլխավորում է Հասան Ջալալ Դուլան՝ Վախթանգ Տանգիլ իշխանի որդին: Նա ամրանում է Խաչենագետի ափին՝ Գանձասարի վանքից հարավ գտնվող Իշխանաբերդում:

Պատմական տեղեկանք. «(Մոնղոլները) գնացին նաև Ջալալ անվանված բարեպաշտ իշխան Հասանի վրա: Սա մեծամեծ իշխաններ Ձաքարեի և Իվանեի (Ձաքարյանների) քեռորդին էր... Երբ այս իմաստուն իշխանը տեսավ անօրենների հարձակումը, իր երկրի բնակիչներին ամրացրեց պարսկերեն լեզվով Խոխանաբերդ¹ կոչված ամրոցում»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 192-193

¹ Խոխանաբերդ նշանակում է Իշխանաբերդ:

Մոնղոլական զորքը պաշարունը սկսում է Իշխանաբերդի մատույցները հուսալիորեն փակելով: Պաշարողական մի շարք այլ աշխատանքներ կատարելուց հետո մոնղոլներն, իրենց սովորության համաձայն՝ առանց ժամանակ կորցնելու, սկսում են ամրությունների գրոհները: Վճռականության ցուցադրումն, ըստ Ջուղբուղայի, պետք է սարսափեցներ հայկական կողմին ու ստիպեր օր առաջ հանձնել բերդը: Սակայն Հասան Ջալալն անդրդվելի էր: Առաջին գրոհը, որի հաջողության հետ մեծ հույսեր էր կապում մոնղոլ զորավարը, ավարտվում է լիակատար ծախողումով. գրոհի ընթացքում մոնղոլներին չի հաջողվում պարսպում ճեղքվածք բացել կամ շատ թե քիչ նշանակալի մարտավարական այլ հաջողության հասնել: Պաշարումն աստիճանաբար ձգձգվող բնույթ է ստանում:

Խոխանաբերդի (Իշխանաբերդի) պաշտպանների կամքը կոտրելու նպատակով Ջուղբուղան նորանոր գրոհներ է կազմակերպում: Նա հույս ուներ, որ երկարատև ու լարված պաշարման հետևանքով բերդի պաշտպանների շրջանում դժգոհություն կառաջանար և նրանք կդադարեցնեին դիմադրությունը: Դա նպատակին չի հասնում, քանի որ ամմատչելի ամրությունների գրոհներով առաջին հերթին հյուծվում էին սովորաբար անխոնջ մոնղոլ զինվորները: Գրոհների թափն աստիճանաբար սկսում է մարել: Դա բերդի հայ պաշտպաններին ոգևորում է և հաղթանակի հասնելու հույս ներշնչում:

Հաղթանակը

Աստիճանաբար իրադրությունը սկսում է փոխվել հօգուտ հայկական կողմի: Ավելորդ շտապողականություն դրսևորող հակառակորդի հրամանատարությունը սկսում է անհամբերության նշաններ ցույց տալ: Երկարատև պաշարունը և գրոհով ամրությունները գրավելու փոքր հավանականությունը սպառնում էին մեծ անհաջողության վերածվել և կասկածի տակ էին դնում Ջուղբուղայի զորքի առաջադրանքի կատարումը:

Մինչդեռ համառ պաշտպանությամբ Իշխանաբերդի պաշտպանները Ջուղբուղային հարկադրում են հաշտություն առաջարկել Հասան Ջալալին:

Մոնղոլական զորքերին դիմադրելու որոշում կայացնելիս Իշխանաբերդի պաշտպանների նպատակն էր գավառն ամայացումից պաշտպանելը: Դետևաբար, նրանք լուծել էին իրենց առջև դրված խնդիրները, և Հասան Ջալալն ընդունում է բանակցությունների առաջարկությունը: Մեծաթիվ հակառակորդին բանակցությունների սեղանի շուրջ նստեցնել և իր կամքը թելադրել մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ մոնղոլների առաջխաղացումը ոչ միայն կասեցնելը, այլև ընդամենը դանդաղեցնելը դժվարին խնդիր էր եղել բազում երկրներում, հազվագյուտ երևույթ էր: Դիմադրությունը դադարեցնելու, մոնղոլների գերիշխանությունը ճանաչելու և պաշտոնապես նվերների տեսքով

որոշակի հարկ տալու դիմաց Ջուղբուղան խոստանում է չասպատակել Հասան Ջալալի տիրույթները:

Պատմական տեղեկանք. «Երբ մոնղոլները եկան այն (Իշխանաբերդը) պաշարելու, տեսան, որ հնարավոր չէ այդ ամրությունները գրավել, հաշտությանը ու խաղաղությանը նրան կանչեցին իրենց մոտ: Նա իմաստնաբար գոհացրեց նրանց: Հետո բազմաթիվ ընծաներով ինքն էլ նրանց մոտ գնաց: Նրան մեծարելով, նրա երկիրը հանձնեցին իրեն և այն էլ մեծացնելով: Նրան հրամայեցին ամեն տարի իրենց հետ պատերազմի գնալ և հավատարմությանը հնազանդ մնալ իրենց»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 193

Խոխանաբերդի (Իշխանաբերդի) պաշտպանությունը հայոց ռազմարվեստի պատմության հերոսական դրվագներից է:

Այսպիսով, Հասան Ջալալ Ղուլայի գլխավորությամբ Խոխանաբերդում (Իշխանաբերդում) մոնղոլների դեմ կազմակերպված պաշտպանությունն ավարտվում է հաղթանակով: Բերդի պաշտպանների հերոսության և համառության շնորհիվ արցախահայության զգալի մասն ազատվում է մոնղոլական ասպատակությունների սպառնալիքից և հնարավորություն ստանում շարունակելու ստեղծագործ աշխատանքը: Պատահական չէ, որ մոնղոլական ասպատակություններից ոչ շատ ժամանակ անց ավարտվում է Գանձասարի հոյակերտ վանքի շինարարությունը:

Ավելացնենք նաև, որ Ներքին Խաչենի մյուս մասերում ևս Ջուղբուղայի հրոսակախմբերը հանդիպել են արցախահայության համառ դիմադրությանը:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԻՇԽԱՆԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՄԵԼԻՏԵՆԵՌԻՄ ԳԵՐՎԱԾ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՃԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԹՈՌՆԻԿ ԻՇԽԱՆԻ ԿՈՂՄԻՉ 1059Թ.

Մանազկերտի լեզենդար պաշտպանությունը խախտել էր տարածաշրջանում ակտիվ դերակատարում ունեցող բուլոր ուժերի, այդ թվում՝ նույնիսկ բյուզանդացիների ռազմաքաղաքական ծրագրերը: Առավել երկիմաստ էր մաս Տուղրիլի վիճակը, որը Հայաստանից հեռացավ թեև ավարով, սակայն պարտություն կրած:

Ռազմական քաղաքականությունը

Մանագկերտից հետո (1055-1063թթ.) թյուրքական հրոսակախմբերի առաջնորդը ոչ միայն Հայաստանի, այլև Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող մյուս երկրների դեմ խոշոր արշավանք ձեռնարկելու փորձ անգամ չի կատարում: Սակայն որքան էլ մեծ լիներ հաղթանակի բարոյահոգեբանական նշանակությունը, ռազմաքաղաքական տեսանկյունից այն ժամանակավոր նշանակություն ունեցավ:

1056թ. սելջուկյան զորքերը մի շարք ասպատակություններ են կատարում Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Բյուզանդական սահմանային ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակված Նիկեփոր Վրիենոսի պաշտպանական ուշացած միջոցառումներն ապարդյուն էին անցնում: 1057-1058թթ. սելջուկյան ներխուժումներին միանում է Տուրքիլ սուլթանի դեմ ապստամբած թուրքմենների մի մասը: Թշնամին կրկին պաշարում է Կարսը: Սակայն թյուրքերին այս անգամ էլ չի հաջողվում կոտրել կարսեցիների հերոսական դիմադրությունը:

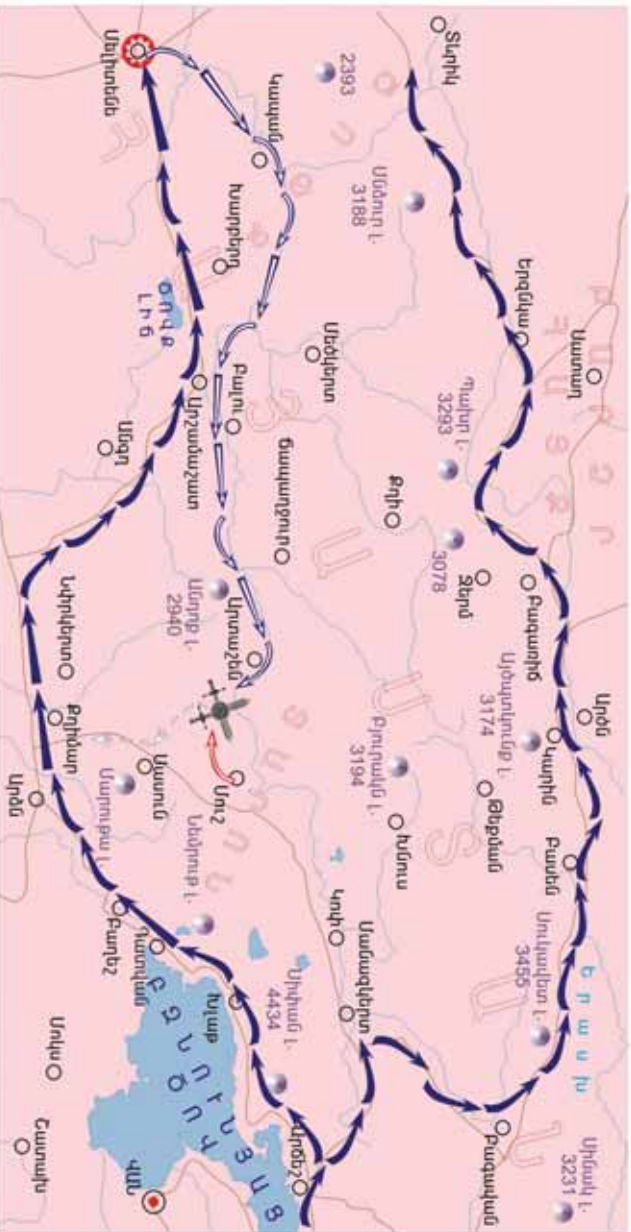
Կարսի մոտ պարտություն կրած թյուրքերը նահանջում են դեպի Անի, որտեղ նրանց նոր անհաջողություն էր սպասվում: Անիի ամրակուռ պարիսպներին բախվելով ու անեցիների համառ դիմադրությանը հանդիպելով՝ թյուրքերն այստեղից էլ են հեռանում: Նրանք մտնում են Բասենի դաշտ, որտեղ ավերածությունների են ենթարկում մի շարք բնակավայրեր:

1058թ. արշավանքը

Թյուրքերին բնորոշ թալանչիական արշավանքներից էր 1058թ. հարուստ Մելիտինե (Մելիտենե) քաղաքի ասպատակությունը: Սելջուկյան հորդաններն այս անգամ գլխավորում էր Աբու Դինար ամիրան: Հայաստան մտնելով՝ սելջուկները բաժանվում են երկու մասի: Մի մասն, անցնելով ճորոխի հովտով, ներխուժում է Փոքր Հայք ու հարձակվում Կոլոնիա (Կողոնիա) քաղաքի վրա, մյուս մասը հարձակվում է Մելիտինեի վրա ու գրավում քաղաքը (տես քարտեզը):

Մելիտենեն վայրագ կողոպուտի է ենթարկվում, իսկ բնակիչներն *անխղճաբար* կոտորվում են: Իրենից հետո ավերակներ թողնելով՝ Աբու Դինարի հրոսակախումբն ուղղություն է վերցնում դեպի արևելք: Նրանք անցնում են Եփրատն ու ծնեռում Անձիտ գավառում, իսկ 1059թ. գարնանը Արածանիի հովտով ուղղություն են վերցնում դեպի Իրան:

ՈՒՅՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1058-1059 թթ.

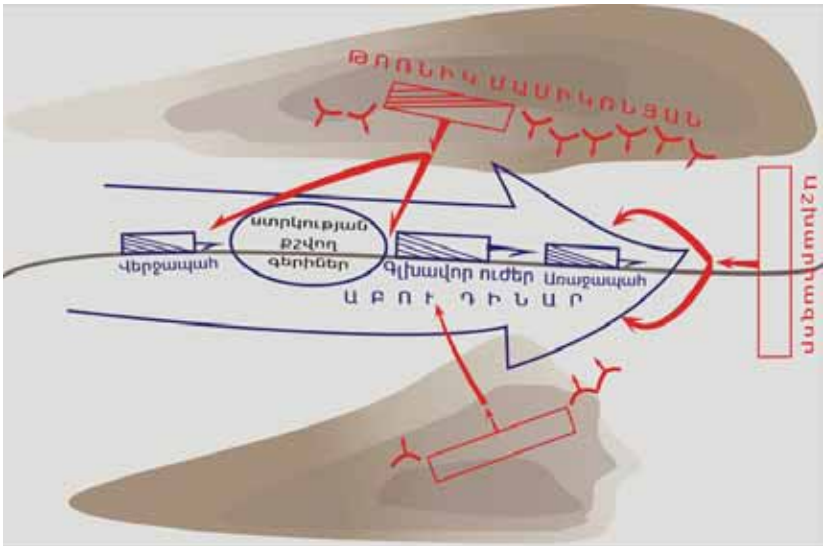
Քաղաքից բերնային գոտիում
 Քաղաքից
 Քաղաքից
 Քաղաքից

Քաղաքից բերնային գոտիում
 Քաղաքից
 Քաղաքից
 Քաղաքից

Ճակատամարտը

Տարրուն՝ Սբ. Կարապետ վանքի մոտ, Աբու Դինարի ուժերի ճանապարհը կտրում են քաջ սասունցիները, որոնց գլխավորում էր Մամիկոնյան Թոռնիկ իշխանը: Նա զորահավաք է կատարում և համարձակ շարժվում հակառակորդին ընդառաջ (տե՛ս սխ. 1):

Սխեմա 1

Զորքերի տեղաբաշխումը գրոհի պահին և մարտի սկիզբը

Պատմական տեղեկանք. «Երբ գարունը եկավ, այլազգիների զորքը գնաց Տարուն գավառը և բանակեց Տավրոս լեռան ստորոտում, Սասունի մոտ: Հայոց հզոր և քաջ իշխան Թոռնիկը՝ Մուշեղի որդին, լսելով այդ մասին, բովանդակ Սասունում զորահավաք արեց և արշավեց այլազգիների զորքի վրա»:

Մատթեոս Ուռուխյեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

Մամիկոնյան իշխանը բավական ժամանակ ուներ վճռական ճակատամարտին նախապատրաստվելու համար: Մասնավորապես, շարունակելով անկանոն ռազմարվեստի դարավոր ավանդույթները՝ Թոռնիկն առաջին հերթին հարմար տեղանք է ընտրում գրոհի համար: Հայկական լեռնաշ-

խարհի բարձրագույն գավառներից մեկը հանդիսացող Սասունում մարտավարական առումով բարենպաստ կիրճերը, լեռնանցքներն ու նմանատիպ այլ վայրերը բազմաթիվ են, և այս կարգի խնդիրներ չէին ծագելու: Վարվող գործողությունները մի կողմից դարձանակալություն էին հիշեցնում (միաժամանակ պարունակելով նաև ծուղակի և ռազմական խորամանկության տարրեր), մյուս կողմից՝ դասական ճակատամարտի տարրեր են պարունակում:

Պատմական տեղեկանք. «Այլազգիների զինվորները հնչեցրին պատերազմական շեփորները, և բոլորը միասին ելան մարտի: Այդ օրը սուկալի և ահավոր եղավ, քանզի երկու կողմն էլ միմյանց դեմ էին կռվում առյուծների ջուկերի նման: Քաջ թռռնիկը ձայն տվեց իր զորքի աջ թևին, հարձակվեց այլազգիների ձախ թևի վրա և մեծ ուժգնությամբ ճեղքեց այն: Նա դարձավ նայեց Սուրբ Կարապետի վանքին և գոչեց. «Գլակա վանք, Սուրբ Կարապետ, հասի՛ր մեզ օգնության և այս օրը հավատացյալների համար երևելի դարձրու»: Բոլորը միասին, իրար ձայն տալով, հարձակվեցին այլազգիների վրա»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

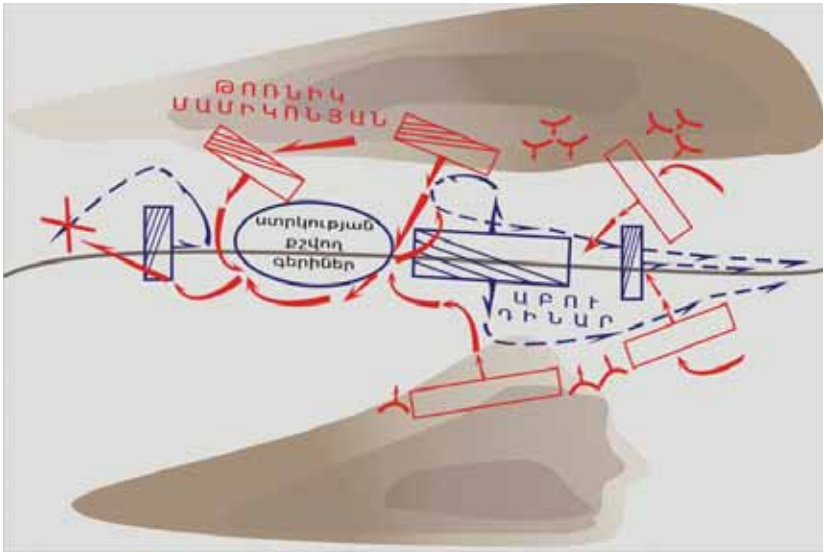
Հանկարծակի հարձակումից բացի՝ Թռռնիկ Մամիկոնյանը որոշել էր հակառակորդին ապակողմնորոշել նաև երեք ուղղություններից հասցվող միաժամանակյա հարվածներով: Հայ զինվորները երեք կողմից աքցանի մեջ են առնում թյուրքական հրոսակախմբին և աջ ու ձախ զորաթևերն առաջ եկած *սանդղածև* մարտակարգով գրոհում են հակառակորդի կենտրոնի զորաթևի թիկունքի ուղղությամբ (տե՛ս սխ. 1):

Թեև գրոհը սկսած հայկական զորամասերի և թյուրքերի միջև բավական տարածություն կար, Աբու Դինարը չի հասցնում երթակարգը ամբողջական մարտակարգի վերափոխել: Նրա զորաթևերը չեն հասցնում անհրաժեշտ տարածությունն անցնել և մերձամարտի բռնվելու պահին կենտրոնից հեռ են մնում, իսկ գերիների ու ավարի տեղափոխումը վերահսկող վերջապահ ուժերը չկարողացան ձևավորել մարտակարգ:

Մարտի ելքը վճռվում է աջ թևում, որտեղ կենտրոնացած էին Հայոց զորքի գլխավոր ուժերը: Նրանց հաջողվում է ճեղքել հակառակորդի ձախ թևն ու կտրել մարտակարգի առաջին գծին չհասած թյուրքական վերջապահի ճանապարհն ու շրջանցել նրա կենտրոնը (տե՛ս սխ. 2):

Թյուրքերի մարտական դասավորությունը խախտվում է: Նրանց հրամանատարները դադարում են տիրապետել մարտական իրավիճակին, իսկ զինվորներն իրենց անելիքը չիմանալով՝ խուճապի են մատնվում, սակայն չցանկանալով գրկվել գերիներից ու հարուստ ավարից՝ թյուրք թալանչիները չեն նահանջում:

Սխեմա 2

Գերիների ազատումը

Հաղթանակը

Թռռնիկ Մամիկոնյանը զորքը մարտադաշտ էր բերել երկու հավասարազոր խնդիրներ (գերիների ազատումը և հակառակորդի ջախջախումը) լուծելու համար: Բացառված չէր, որ «ավարը» չգիջելու համար թյուրքերը կարող էին կոտորել գերիներին:

Հետևաբար, մարտի սկզբից ևեթ մտահղացման առանցքը երկու խնդիրների միաժամանակյա լուծումն էր:

Երեք կողմից գրոհելով՝ հայկական կողմը հակառակորդի ուժերի մեծ մասը գամում է իրեն և նրան զրկում գերիներին ֆիզիկապես ոչնչացնելու հնարավորությունից:

Այդ նպատակին էր ծառայում նաև ընտրված տեղանքը, որտեղ բացազատվելու հնարավորություն ունեցող թյուրքերը, գերիներին ու հարուստ ավարը չգիջելու մոլուցքով տարված, ձգտելու էին առավելագույնս մեծ ճակատ ձևավորել՝ հարձակումը կասեցնելու համար:

Նույն նպատակն էր հետապնդում նաև հակառակորդին (մանավանդ նրա

հեծյալ զորամասերին) նախօրոք մարտակարգ ձևավորելու «հնարավորություն» չտալը, գլխավոր հարվածը զորաթևերում (երթակարգի կենտրոնին մոտ) հասցնելով՝ հայկական զորամասերը ձգտում էին բուսե առաջ հասնել գերիների կենտրոնացման վայրը:

Գրոհն այնպիսի հաշվարկով էր տարվում, որպեսզի ճեղքող զորագնդերից առնվազն մեկը կարողանար ապահովել ստրկության քշվող բազմության անվտանգությունը: Հայերին հաջողվում է իրականացնել այս խնդիրը: Արագորեն դեպի հակառակորդի գլխավոր ուժերի թիկունքը հարձակումն ավարտելուց հետո նրանք վերախմբավորվում և սկսում են նրա հետապնդումը:

Պատմական տեղեկանք. «(Թյուրքերից) խլեցին ամբողջ ավարը և ազատեցին բոլոր գերվածներին: Մի կերպ կենդանի մնացած այլազգիները *խայտառակ կերպով* գնացին պարսից երկիրը: Քաջ Թոռնիկը մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Սասուն և շնորհակալությունը հայտնեց Աստծուն, որ Մելետենե քաղաքի անթիվ բազմությունը ազատեց պարսից անհավատ ժողովրդի ստրկությունից»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

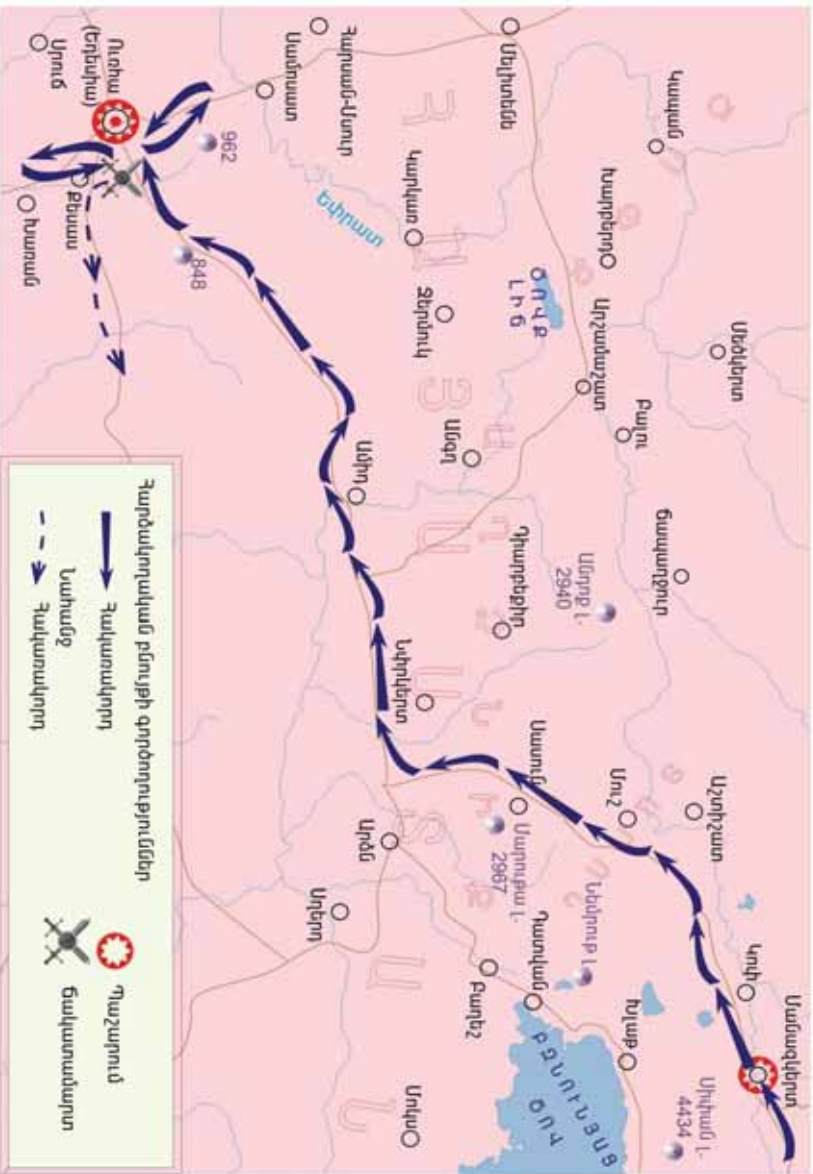
Թոռնիկ Մամիկոնյանի փայլուն գործողությունը մեկ անգամ ևս ապացուցում է այն փաստը, որ Հայաստանում մնացող հայ իշխաններն անենուրեք քաջաբար մարտնչել են հայրենիքի պաշտպանության համար: Սասունցիներն արդեն այս փուլում դարձել էին Հայոց ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներից, և պատահական չէ, որ հենց նրանք են ունենում Հայաստանի արևմտյան մասից վերադարձող թյուրքական հրոսակախմբերի ճամապարհը փակելու համարձակությունը:

ՈՒՌՀԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1070Թ. ՄԱՐՏԻ 10 - ԱՊՐԻԼԻ 29

1070թ. սելջուկները Ալփապլանի¹ առաջնորդությամբ մտնում են Ուռհայի գավառ և ասպատակելով շրջակայքը՝ պաշարում քաղաքը (տես քարտեզը):

¹ Սելջուկյան սուլթան (1063-1072թթ.), Տուրիլի եղբորորդին:

Ուճաբանական գործողությունները 1070 թ.

Ուռնայի դուկը բուլղարական Ալուսիան արքայի որդի Վասիլն էր, որը ծառայության մեջ էր բյուզանդական կայսեր մոտ: Նա կարողանում է իր շուրջը համախմբել քաղաքի բնակիչներին, և չնայած անբարենպաստ պայմաններին (Ուռնիան պատրաստ չէր հարձակմանը, իսկ ասպատակվող գյուղական շրջանների բնակիչների օգնության աղերսները հոգեբանական ծանր մթնոլորտ էին ստեղծում քաղաքում), նրանք կարողանում են համախմբվել արքայազն Վասիլի շուրջն ու սկսել պարիսպների ամրացման աշխատանքները:

Պաշարումը

Ալվիսալանն ակնկալում էր, որ ուռնայեցիներն *առանց մարտի* իրեն կհանձնեն քաղաքը: Սակայն տեղեկանալով, որ հայկական կողմը ոչ միայն *քաղաքը հանձնելու մասին չի մտածում*, այլև պարսպի ամրացման աշխատանքներ է կատարում, որոշում է նախապես ութ օր պատրաստվել, և հետո նոր վճռական գրոհի հրաման արձակել: Ալվիսալանը մտադիր էր մեկ հարվածով վճռել անընկճելի քաղաքի ճակատագիրը, սակայն դա նրան չի հաջողվում:

Պատմական տեղեկանք. «Սուլթանի զորքերի բազմությունը ողողել էր դաշտն ու լեռնագագաթները: Նա ութ օր մնաց առանց պատերազմելու... (ուռնայեցիները) սրտապնդվեցին պատերազմելու: Վասիլը, քաղաքի դուկը, մի քաջ և պատերազմող մարդ, սկսեց քաջալերել ողջ քաղաքը: Սուլթանը, տեսնելով դա, շատ բարկացավ. նա հրամայեց հնչեցնել պատերազմական շեփորը և գագանի պես նետվեց պատերազմի... Այդ օրը դարձավ նշանավոր օր, պատերազմն՝ ահավոր և սաստիկ, ողջ քաղաքը լցվեց արձակված նետերով... Պարսից երկրի բոլոր զորքերը օրվա մեծ մասը մարտնչեցին Ուռնայի դեմ, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև Տերը նրանց պարտության մատնեց և խայտառակ արեց»:

*Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն,
Մասն երկրորդ*

Սուլթանը հաջորդ գրոհն արդյունավետ դարձնելու նպատակով նոր թափ հաղորդելու համար բերել է տալիս պարսպակործան և քարանետ մեքենաներ: Քաղաքի շրջակայքի բոլոր ծառերը կտրվում են, և դրանցով լցվում է ամրոցի շրջակա գրեթե ամբողջ արգելափոսը: Տասը սայլեր միացնելով՝ դրանց վրա գրոհային աշտարակ է սարքվում: Քաղաքի պաշտպանների վրա հատկապես ծանր ազդեցություն է թողնում շարժական աշտարակի տեսքը: Սակայն, երբ դեռ նոր էին պաշարողները սկսել աշտարակը մոտեցնել պարսպին, այն փլվում է: Պատճառը թերևս այն էր, որ թյուրքերը չունեին պաշարողական մեքենաներ

սարքելու հնտությունների տեր վարպետներ, սակայն չի կարելի բացառել նաև քաղաքի պաշտպանների կողմից դիվերսիոն գործողության վարկածը:

Բոլոր պարագաներում պաշարվածներն այս իրադարձությունն ընկալում են որպես երկնային պարգև և այնպիսի ոգևորությամբ են սկսում մարտը, որ առանց գրոհային աշտարակի մնացած հակառակորդը, չնայած պարսպի որոշ հատվածներին տիրանալու և ներս թափանցելու փորձերին, ոչնչի չի հասնում:

Ռազմական խորամանկությունը

Պաշարվածները շտապում են օգտվել բարենպաստ իրավիճակից: Նրանց հատկապես մտահոգում էր պարիսպը շրջապատող արգելափոսը լցված գերանները վերացնելու խնդիրը, քանի որ նախորդ գրոհի ժամանակ հակառակորդը դրանց վրայով անարգել հասել էր պատերին: Քննարկումներից հետո որոշվում է առավել նպատակահարմար համարվող արևելյան կողմից գաղտնի ստորգետնյա փոս փորել, որով քաղաք մտցնել գերանները՝ դրանք շինարարական աշխատանքների ժամանակ օգտագործելու նպատակով:

Սկզբում մտահղացման իրագործումը հաջող է ընթանում, և կարճ ժամանակում պաշտպանները բավականաչափ փայտ են կուտակում, սակայն հակառակորդի հետախույզները նկատում են ամրոցի պատերի տակ սկսված իրարանցումը և շտապում այրտեղ: Տեսնելով, որ ստորգետնյա անցում է փորված, նրանք փորձում են դրանով ներխուժել Ուռհա:

Համառ, բայց կարճատև մարտ է սկսվում: Քաղաքի հերոս պաշտպանները հասցնում են այրել արգելափոսում մնացած գերաններն ու նահանջելով՝ փակել իրենց փորած փոսը: Թյուրքական հրոսակների համապարաստից գրոհն առանց մեծ դժվարությունների անդրադարձվում է, իսկ համարձակ հնարքի հետևանքով քաղաք բերված գերանները հետագայում օգտագործվում էին ամրաշինական աշխատանքներում:

Ուռհան գրավելու մյուս փորձերը

Վլիսալանը, տեսնելով ստեղծված իրադրության անհեռանկարայնությունը, դիմում է մարտավարական մոր միջոցների և որոշում է քաղաքի ամրությունների ուղղությամբ թվով յոթ խոր անցք փորել և դրանցով զորքը մտցնել քաղաք կամ, առնվազն, քանդել պարիսպները: Սակայն այդ փորձը նույնպես անհաջողության է մատնվում: Ուռհայի պաշտպանները, նկատելով հակառակորդի գործողություններ-

րը, համարժեք հակաքայլեր են ձեռնարկում: Նրանք հակառակորդին ընդառաջ հակաականային փոսեր են փորում և ոչնչացնում ներխուժել փորձող թշնամիներին:

Պատմական տեղեկանք. «Այլազգիները պարիսպը կործանելու նպատակով խոր խրամի միջից յոթ անցք փորեցին: Քաղաքացիները նրանց փորածի դիմացից փորել սկսեցին և այլազգիներին բռնելով, սատկացրեցին: Տերը զորացրեց քաղաքը՝ ընդդեմ այլազգիների»:

*Սատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն,
Մասն երկրորդ*

Սուլթանը դժվարին մարտերից ու «տեխնիկական լուծումների» որոնումներից հետո հարկադրված էր արձանագրել, որ երկարատև պաշարման ընթացքում ոչնչի չի հասել և որ պաշարումը շարունակելն անիմաստ է:

Հաղթանակը

Հուսահատ սուլթանը հայտարարում է, որ մեծ պարզևներ կտա նրան, ով կկարողանա թեկուզ մեկ քար հանել Ուռհայի պարսպից, որպեսզի նահանջելով իր հետ ի հիշատակ տանի Իրան: Գուցեև տարօրինակ է, բայց արևելյան բռնակալի այդ անմիտ ձեռնարկման համար կենտրոնացվում են բանակի բոլոր ուժերը: Սակայն, չնայած սուլթանի հպատակների բոլոր ջանքերին, այդ խնդիրը նույնպես չի լուծվում: Թյուրքերին չի հաջողվում թվում է թե ամենահասանելի տեղում գտնվող Սուրբ Սարգիս եկեղեցու արևելյան խորանից հանել և ոչ մի քար:

Պատմական տեղեկանք. «Սուլթանը գանձ և իշխանություն խոստացավ նրան, ով կկարողանա պարսպից մի քար հանել: Նա ուզում էր այն որպես հիշատակ Պարսկաստան տանել: Դվինի ամիրա Ապուսվարն¹ ասաց նրան. «Ահա, մեր կողմում է գտնվում եկեղեցին, նրան ոչ ոք չի պաշտպանում»:

Նրանք շատ ջանք թափեցին, բայց չկարողացան Սուրբ Սարգիս եկեղեցու արևելյան խորանից հանել և ոչ մի քար: Սուլթանն ամաչեց... Այդ օրը Ուռհա քաղաքում չար գազանից փրկվելու առթիվ մեծ ուրախություն եղավ»:

*Սատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն,
Մասն երկրորդ*

¹ Տե՛ս հատրի երկրորդ ակնարկը:

Այդպիսով, Ալփասլանն սպառում է հնարքների իր ամբողջ զինանոցը և պաշարումն անհիմաստ համարելով՝ նահանջի հրաման է տալիս:

Ուռհայի հաղթանակը ոչ միայն մարտավարական կամ բարոյահոգեբանական, այլև, առաջին հերթին, ռազմավարական և ռազմաքաղաքական նշանակություն ուներ: Բյուզանդացիները 1070թ. դեռ պատրաստ չէին վճռական ճակատամարտի, որի պատճառով էլ սուլթանն այդքան կարևորում էր Ուռհայի գրավումը և Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում ծավալվելիք գործողություններից առաջ ռազմավարական թևերի անվտանգության ապահովումը: Նա մտադրվել էր նախքան հաջորդ տարվա մեծ պատերազմը սկսելն առաջ անցնել բյուզանդացիներից և հաջողության նժարն իր կողմը թեքել: Սակայն ուռհայեցիները խափանեցին այդ հավակնոտ ծրագրերի իրականացումը և Ալփասլանին հարկադրեցին տարածաշրջանային գերիշխանության հարցի լուծումը հետաձգել առնվազն մեկ տարով:

Եփրատեզերքի և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունները

Տուրքիլ բեգի մահվանը հաջորդած տասնամյակը բեկումնային ժամանակաշրջան էր Հայաստանի, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի ու Իրանի ժողովուրդների կյանքում: Տարօրինակ զուգահեռությամբ սելջուկյան նվաճումների ընթացքը կրկին վճռվում է Մանազկերտի պատերի տակ (1071թ.): Բյուզանդական բանակի պարտությունը երբեմնի հզոր կայսրության կործանման սկիզբն է դնում, և պատահական չէ, որ ճակատամարտն ավելի շատ հայտնի է որպես «Մանազկերտի աղետ»: 1072 թվականից թյուրքական նվաճումների դառնությունը ճաշակելու հերթը հասնում է Փոքր Ասիայի բնակչությանը:

Մանազկերտում Բյուզանդիայի հզորությունը խորտակած սուլթան Ալփասլանին փոխարինած Մելիքշահի օրոք (1072-1092թթ.) նորանոր ավարառությունների թիրախ են դառնում ամայացումից զերծ մնացած Հայոց երկրամասերը, որտեղ նախորդ ժամանակներում ստեղծվել էին և շարունակում էին գոյատևել մի քանի հայկական թագավորություններ [(Տաշիր-Չորագետի Կյուրիկյաններ¹ (978-1113թթ.), Սյունիքի (987-1170թթ.)] և իշխանություններ: Հայոց հաղթանակների հետագա պատմությունը նաև այս իշխանությունների Հայոց զինուժի վարած մարտերի հետ է կապվում:

¹ Տաշիր-Չորագետի թագավորության հիմնադիր Գուրգեն (Կյուրիկե) Ա Բագրատունու մասին Կիրակոս Գանձակեցին գրել է. «Կյուրիկե Բագրատունին, որ Լոռե քաղաքում էր, իր ամբողջ կյանքի ընթացքում կամզնեց վրացիների դեմ ու հաստատուն պահեց իր հայրենիքը» (Կիրակոս Գանձակեցի, *Հայոց պատմություն, Երևան, 1961, էջ 151*):

Պատմական տեղեկանք. «Երբ թուրքերը դուրս եկան Խորասանից և հեղեղեցին այս շրջանները (Հայաստանը, Ասորիքն ու Կապադովկիան), հույները շատ թուլացան, և նրանց կայսրությունը դադարեց տիրել Ասորիքին, Կապադովկիային և Հայաստանին: Այդ ժամանակ որոշ հայեր մտան գառիթափ լեռներում գտնվող բերդերը և ամրացան այնտեղ»:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, հատ. III

Հայոց պետականության պաշտպանության պայքարում 1060-ական թթ. վերջերից աչքի էր ընկնում Վահրամը, որը նշանավոր Վարաժնունի տոհմից էր¹: Նա կարճ ժամանակով կարողանում է իր գերիշխանությանը ենթարկել Կիլիկիան, Միջագետքի և Ասորիքի զգալի մասն ու ստեղծել ընդարձակ իշխանապետություն՝ Մարաշ կենտրոնով²:

Վահրամ Վարաժնունու վերելքը

Վահրամը պատանի հասակում կրթություն էր ստացել հորեղբոր՝ ժամանակի նշանավոր գիտնական վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնի մոտ, Հարսան-Սուր գավառի Զորվրի Կոզեռն վանքում: Սակայն շուտով երիտասարդը դուրս է գալիս վանքից, զինվորական ծառայության մտնում և անցնում միջնադարում զինվորականների և պետական գործիչների կայացման համար անհրաժեշտ համարվող «փորձությունների» բոլոր աստիճանները: Բավական է ասել, որ իր տերության ստեղծումը նա սկսել է սելջուկների հարձակումների ժամանակաշրջանում Մարաշի շրջակայքում պայքար վարող հայ երիտասարդների հիսնյակի հրամանատարությունից:

Կարճ ժամանակում Վարուժանը ոչ միայն տեր է դառնում Մարաշին ու շրջակա բավական ընդարձակ տարածքներին, այլև թյուրքական հորդաների դեմ պայքարող անխոնջ մարտիկի համարում է ձեռք բերում:

Պատմական տեղեկանք. «(Վարուժանի հաղթանակների մասին) տեղեկանալով՝ հռոմեացիների (Բյուզանդիայի) կայսրը նրան ընծաներ ուղարկեց, իսկ հետո Փիլարտոսն անձամբ Կոստանդնուպոլիս գնաց, և հույներն ուրախացան նրա համար. նրանք նրան ոսկյա զրահներ տվեցին և «Օգոստոս» հռչակեցին»:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, հատ. III

¹ Հունադական լինելու պատճառով հայ իշխանը հիշատակված է Փիլարտոս Վարաժնունի, իսկ բյուզանդական աղբյուրներում՝ Ֆիլարտոս կամ Ֆիլարետոս Կրախամիոս (Վահրամ) անունով:

² Վահրամ Վարաժնունու ստեղծած իշխանապետությունը պատմիչները հաճախ թագավորություն էլ են կոչում:

Սելջուկյան նվաճումների դեմ միայնակ պայքարելն անհնարին էր, և նա որոշում է զինակցել գործունյա Ռոմանոս Դ կայսրին, որը հայ իշխանին սեբաստոսի¹ բարձր տիտղոս է շնորհում: Տեսնելով կայսրության արևելյան սահմաններն անբացնելու գործում Ռոմանոս Դ-ի հաստատակամությունը՝ Վարաժմունին ճանաչում է Բյուզանդիայի գերիշխանությունը և, նույնիսկ, քաղկեդոնականությունն ընդունում:

Փոխադարձ վստահությունն այն աստիճանի է հասնում, որ հայ իշխանի զորավարական փայլուն ընդունակություններով հիացած կայսրը 1070թ. Ռոմանոպոլիսի և Խլաթի ուղղությամբ իրականացված արշավանքի ընթացքում իր զորքի կեսը դնում է նրա ենթակայության տակ ու նրան զորավար է նշանակում:

Մանազկերտի աղետից հետո Վահրամ Վարաժմունին հրաժարվում է ճանաչել կայսր հռչակված Միքայել է Դուկասին, քանի որ վերջինս գերված Ռոմանոս Դ կայսեր բացակայությունից օգտվելով՝ անօրինական ճանապարհով էր իշխանության եկել: Հայ իշխանը ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն է սկսում իրականացնել՝ ցույց տալով, որ բյուզանդացիների հետ համագործակցելով՝ մտադիր չէ նրանց ձեռքում գործիք դառնալ: Մանավանդ որ պարտությունից հետո բյուզանդական իշխանությունները, լքելով Հայաստանի, Ասորիքի ու շրջակա տարածքների բնակչությանը, սկսել էին անկանոն նահանջը:

Վարաժմունի իշխանին այլ բան չէր մնում, քան վտարել այս տարածքների բյուզանդական պաշտոնյաներին ու ձեռնամուխ լինել թյուրքական ասպատակություններից Տավրոսի լեռների բնակչության պաշտպանությանը:

Տեղեկանք. «Հայ քաջասիրտ իշխանների շարքում, որոնք օգտվելով բյուզանդական կայսրության խորտակումից՝ գրավեցին Փոքր Հայքից մինչև Կիլիկիա ընկած տարածքների² այս վերջին միջնաբերդերը, քանի որ թուրքերի դեմ իրենց պայքարում ստիպված էին ապավինել դրանց, առաջին կարգի տեղ է զբաղեցնում Փիլարտոս Վրախամիոսը (Վահրամը)»:

Որնե՞ս Գոռւնե, Պատմություն խաչակրաց... , հատ. I

¹ Այս մասին տես բառարանի՝ «Բյուզանդական կայսրության աստիճանացուցակ» բառահոլովածում:
² Բնագրում գրված է «հարավարևելյան Անատոլիա» անորոշ ձևով, նկատի ունենալով Հայկական լեռնաշխարհից արևմուտք ընկած Փոքր Ասիայի հարավարևելյան մասը: Ներկայացվող նյութն ընթերցողների համար ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով այս և հետագա տեղեկանքներում կնշվեն առավել ծանոթ տեղանուններ:

Ռազմարվեստը Վահրամ Վարաժնունու տերությունում

Կ.Պոլսի նվաճման սպառնալիքն ստիպում է Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Է-ին 1074թ. դիմել Զոռնի պապ Գրիգորիս Է-ին՝ խնդրելով սելջուկյան հորդանների առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով խաչակրաց արշավանք սկսել: Օգնության դիմաց կայսրը պարտավորվում էր բյուզանդական ուղղափառ եկեղեցին ենթարկեցնել կաթոլիկ պապին: Զոռնում գոհունակությամբ է ընդունվում օգնության խնդրանքը, իսկ պապը հատուկ կոմիտակով դիմում է եվրոպական գահակալներին ու հայտարարում, որ պատրաստ է նրանց առաջնորդել արշավանքի ընթացքում, սակայն վերջիններս չեն շտապում օգնության հասնել արևելյան հավատակիցներին: Ստեղծված իրադրությունը խիստ մտահոգում է նաև հայ իշխաններին և հատկապես Վարուժան Վարաժնունուն:

Չարձակողական ռազմավարության ջատագովը

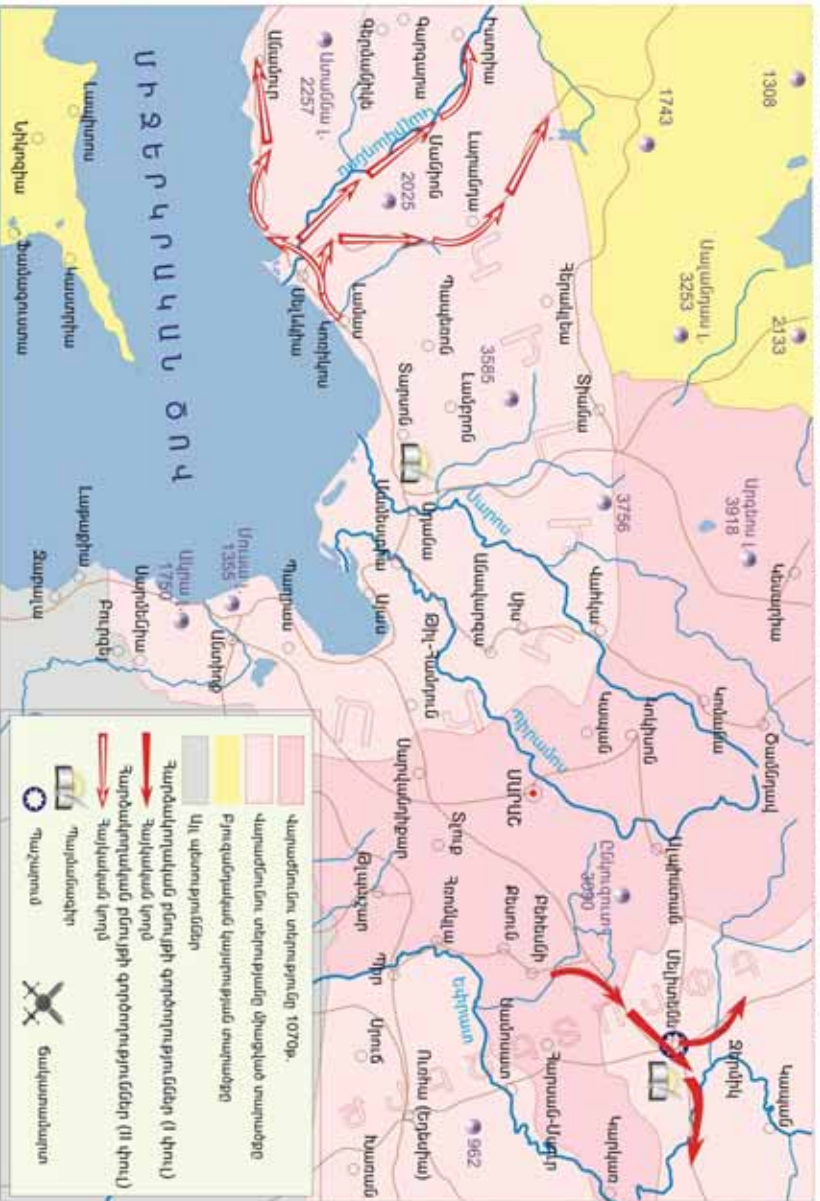
Վահրամ Վարաժնունին պետք է սկզբունքային երկու հարցի պատասխաներ. ինչպիսի՞ ռազմավարություն որդեգրել *փլուզվող* Բյուզանդիայի հանդեպ, ինչպիսի՞ ռազմավարություն որդեգրել *հզորացող* և իրենց ավերիչ ասպատակություններն ընդլայնող սելջուկների հանդեպ:

Աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում հայ իշխանը համարձակորեն որոշում է կիրառել ակտիվ պաշտպանական ռազմավարություն, ինչը ենթադրում էր ոչ միայն պաշտպանվել նահանջող բյուզանդացիներից և լայնամասշտաբ նվաճողական քաղաքականություն վարող թյուրքերից, այլև երկուսի դեմ էլ իրագործել հարձակողական գործողություններ:

Առաջին հաղթանակները

Որպես առաջին քայլ Վահրամն ընտրում է գործողությունների ամենահանդուգն տարբերակը՝ Մելիտենեի ագատագրումը: Եվ դա պատահական չէր: Այդ երբեմնի ծաղկուն քաղաքը 1069թ. նվաճվել ու անխնա ավերվում էր թյուրք հրոսակների կողմից, գտնվում էր ճանապարհային կարևոր խաչմերուկների վրա, հետևաբար, ռազմավարական կարևոր հանգույց էր հանդիսանում: Քաղաքի գրավումով թյուրքական հորդանների դեմ վճռական բախումից առաջ կապահովվեր ռազմավարական ձախ թևը: Սակայն գլխավորը՝ հայ իշխանը Փոքր Գայքի կամ հարևան շրջանների իր հայրենակիցներին ևս մեկ անգամ կազդարարեր, որ պատրաստ է նրանց սատարել և, թեև իրադրությունը բարդ է, սակայն չպետք է հուսահատվել (տես քարտեզը):

ՄԵԼԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԿՐԼԻԿՈՒՅԻ ՄՐԱՑՈՒՄԸ ՎԱԿՐԱՍ ՎԱՐՄԱՆՈՒՄԻՆ 5ԳՐԻՈՒՅՄԱՆ 1070-ԱԿԱՆ ԹՄ.

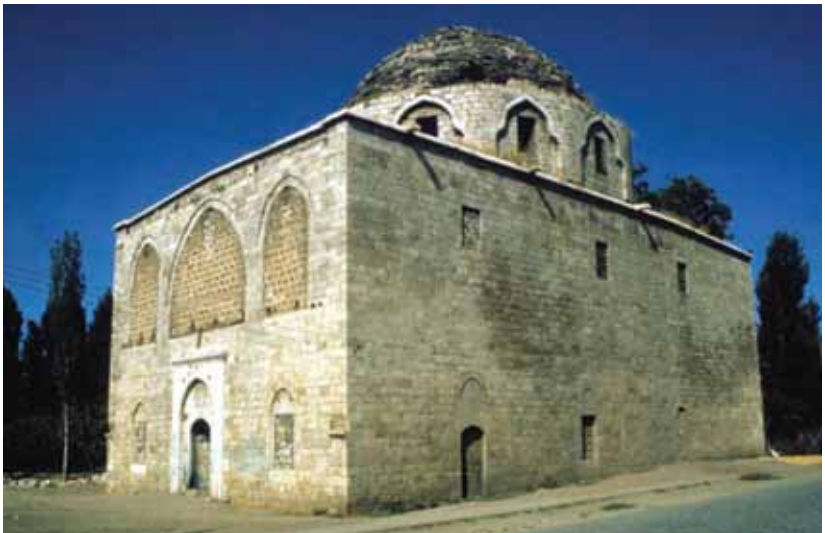

Վահրամը միայն իրեն հատուկ համարձակությամբ ու ռազմավարական խորանակությամբ իրականացնում է այդ անհավանական թվացող նախագիծը: Ազատագրական պայքարի ելաժ իշխանի համար հուսալի հենարանի դերում հանդես է գալիս Մելիտենեի հայ բնակչությունը, որի աջակցությամբ կարճ ժամանակում Վարուժանը վերահսկողության տակ է առնում քաղաքը: Հաջողության ռազմավարական անրապնդման նպատակով հարձակումը չի սահմանափակվում միայն Մելիտենեի ազատագրումով: Հայ իշխանի զորքերը նոր հարձակում են ծավալում և հսկողության տակ առնում մերձեփրատյան ընդարձակ տարածությունները:

Իշխանապետության սահմանները հասցվում են դժվարամատչելի լեռնային գանգվածներին, որի հետևանքով ամենավտանգավոր՝ արևելյան ուղղությունը դառնում է համեմատաբար ապահով: Մելիտենեի կառավարիչ է նշանակվում Վարաժնունու բանհմաց գորավարներից մեկը՝ Հեթումի որդի Թորոս իշխանը:

Համախմբումը

Խելամիտ և համարձակ ռազմավարություն վարող Վարաժնունի իշխանի համբավը նպաստում է նրա իշխանապետության շուրջ մյուս հայկական իշխանական ընտանիքների համախմբմանը: Առաջիններից նրան զինակցում է Թոռ-

Մելիտենեի եկեղեցին

նավանի իշխան Յասան Արծրունու որդի Աբլղարիպը՝ Կիլիկիայի զգալի մասի բյուզանդական կառավարիչը: Նա ընդունում է Վահրամ Վարաժնունու գերիշխանությունն ու միանում ընդհանուր պայքարին: Այսպիսով, Վարաժնունու իշխանապետության կազմում են հայտնվում Կիլիկիայի ամենամեծ ու քաղաքական առունով կարևոր կենտրոնները՝ Տարսոնը, Անավարզան ու Մամեստիան (տե՛ս քարտեզը):

Արծրունի իշխանի հորդորներով նույնն է անում նաև Արցախի և Ուտիքի կողմերում հայրենի կալվածքը՝ Մայրեացջուրը (Գանձակի մոտ) թողնելով 1073թ. Կիլիկիա տեղափոխված և նրանից անառիկ Լամբրոն ամրոցը ստացած Օշինը՝ Յթունյան իշխանական տան հիմնադիրը (Օշին Գանձակեցիին): Այսպիսով, Կիլիկիան միավորվում է հայոց իշխանության ներքո:

Տեղեկանք. «Փիլարտոսն առաջինը փորձեց համախմբել Կիլիկիայի մատույցներուն ցրված հայերին: Այդ հարցում նա նախակարապետն է գալիք հայոց պետության, և լիովին օրինաչափ է, որ նա մնալու է որպես առասպելական մի անձնավորություն»:

Կլոդ Մուբաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Գլ. 7

Վահրամ Վարաժնունուն իրենց հպատակությունն են հայտնում նաև մի շարք հույն և ֆրանկ իշխաններ, և նրա իշխանապետությունը վերածվում է լայնածավալ տերության, իսկ նրա առաջնությունը հակասելջուկյան ուժերի համար դառնում է անվիճելի: Փաստորեն, 1070-ական թթ. Կիլիկիայի, Ասորիքի, Փոքր Հայքի ու մերձեփրատյան տարածքների բնակչության համար Վահրամ Վարաժնունին է զբաղեցնում բյուզանդական կայսրերի կողմից լքված տեղը:

Ուռոհայի միացումը Վահրամ Վարաժնունու տերությանը (1076թ.)

Կիլիկյան պետության ձևավորումը հայ իշխանի ռազմավարության առաջին փուլն էր: Վահրամ Վարաժնունու նախանշած ռազմավարական թիրախները բյուզանդացիների նահանջից հետո համեմատաբար ապահով դարձած արևմտյան ուղղության վրա չէին. Կիլիկիայում իրենց իշխանությունը հաստատած բյուզանդական նախկին կառավարիչներին իր գերիշխանությանը ենթարկելով՝ նա ընդամենը հուսալի թիկունք էր ստեղծում արևելյան և հարավային ուղղություններով մի շարք հարվածներ հասցնելու համար:

Պետք էր ամենավտանգավորը համարվող արևելյան սահմաններն ամեն գնով տեղափոխել բնական սահման հանդիսացող Եփրատի միջին ավազանից

ու վերջնականապես ամրանալ Հայկական Տավրոսի լեռներում, որպեսզի անդրեփրատյան տարածքները վերածվեին ռազմավարական հսկայական նախադաշտի (տես քարտեզը): Այս ուղղությամբ նվաճումների ելած թյուրքերի ոհմակների դեմ գլխավոր պատվարը Ուռհան էր լինելու, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր քաղաքը վերցնել բյուզանդացիների ձեռքից:

Արշավանքի նախապատրաստումը

Ուռհան գրավելու առաջադրանքով արշավանքի է ելնում Վահրան Վարածունու ամենաօժտված ու եռանդուն զորավարներից մեկը՝ Մանազկերտի 1054թ. լեզենդար պաշտպանության ղեկավար Բարսեղը (Վասիլը): Ընդունված որոշման վրա կարևոր ազդեցություն էր ունեցել այն, որ Ուռհայի ամրությունների նորոգման վերջին մեծամասշտաբ աշխատանքները ղեկավարել էր Բարսեղի հայրը՝ Ապուքսապ իշխանը, քաղաքի կառավարիչ եղած տարիներին: Հետևաբար, Բարսեղը քաջածանոթ էր ամրությունների համակարգին, գիտեր պարսպի թույլ տեղամասերը և կկարողանար պահանջված ձևով կազմակերպել ու ղեկավարել պաշարումը: Ջորավարական փայլուն հեռատեսություն դրսևորելով Բարսեղն առաջին հարվածն ուղղում է ոչ թե քաղաքի, այլ շրջակա բնակավայրերի ուղղությամբ (տես քարտեզը): Դրանց գրավման և հնարավոր բոլոր ուղղություններից Ուռհայի կայազորին մեկուսացնելուց հետո էր սկսվելու պաշարումը:

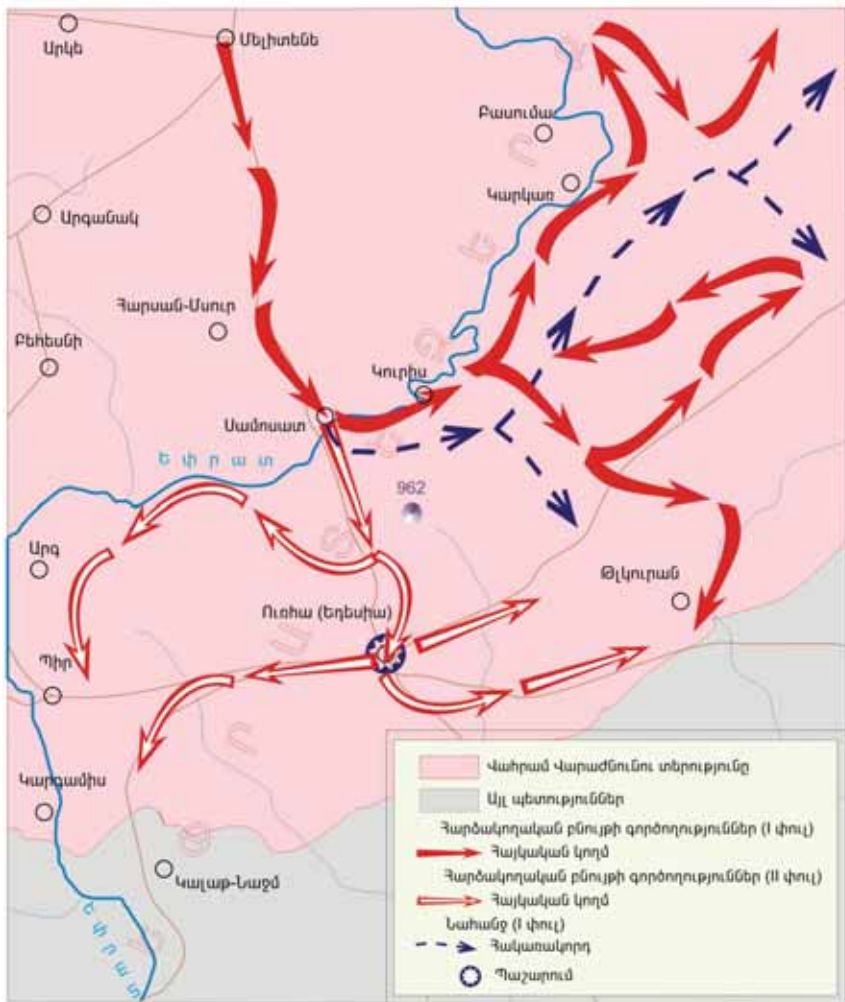
Հատկանշական է նաև, որ վեց ամիս շարունակվող պաշարման վրա ուժերն ու ուշադրությունը կենտրոնացրած Բարսեղը, նախապատրաստական աշխատանքներին զուգընթաց, զգալի ջանքեր է գործադրում ճապաղջուր (Ռոմանուպոլիս) բերդաքաղաքի պարիսպներն ամրացնելու վրա:

Պատմական տեղեկանք. «Այս ժամանակ Դավիթ կուրապաղատի նախկին վրանապահ Ապուքսապի որդին՝ Վասիլը (Բարսեղը), Փիլարտոսի հրամանով հեծելազորի զորահավաք արեց և եկավ Ուռհա քաղաքի վրա: Նա, բազում մարտեր մղելով, վեց ամիս նեղ վիճակի մեջ գցեց քաղաքը: Այդ տարին Վասիլը կառուցեց հորոմոց կայսր Ռոմանոսի շինած Ռոմանուպոլիս բերդաքաղաքի պարիսպը, որից հետո պաշարեց Ուռհա քաղաքը»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

Հայ իշխանը Ռոմանուպոլիսը վերածում է ռազմավարական կարևորագույն հենադաշտի, որը պետք է թույլ չտար կոմունիկացիոն ուղիների վրա գործող հակառակորդի ուժերի մխրճումը տերության կենտրոնական շրջաններից հեռացած զորաբանակի թիկունք:

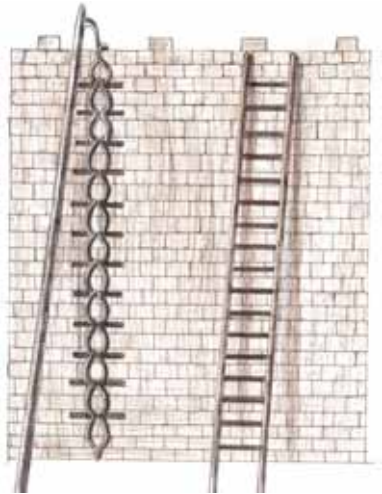
ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1076 Թ.

Այնուամենայնիվ, գլխավոր խնդիրն Ուռհայի գրավումն էր: Որքան էլ ջանար Բարսեղ իշխանը, նա չէր կարող Ուռհայի պատերի տակ մեծ ուժեր կենտրոնացնել: Տեղյակ լինելով այդ մասին Ուռհայի բյուզանդական կայսզորը քաղաքի գրոհով գրավման տարբերակն ուղղակի բացառում էր ու պատրաստվել էր երկարատև պաշարման դիմակայելու:

Հակառակորդի սպառումներին հակառակ, Բարսեղը համարձակ գրոհներ է իրականացնում: Ուռհայի հայ բնակչությունը չէր թաքցնում ազգակիցների հանդեպ ունեցած համակրանքն ու բյուզանդական կայսզորից պահանջում էր դադարեցնել դիմադրությունն ու միանալ սելջուկների դեմ պայքարող Վահրամ Վարաժնունու ուժերին:

Միջնադարյան ռազմարվեստի բոլոր պահանջներին համապատասխան իրականացվող պաշարումն ակնհայտորեն մոտենում էր հանգուցալուծմանը (տես քարտեզը):

Տանդուղքներ
Միջնադարյան բանակներում տարատեսակ սանդուղքներով մագլցելն այնքան կարևոր մարտավարական ունակություն էր համարվում, որ այդ ձևով ամրոցները գրավելու նպատակով ամբողջ զարամասեր էին վարժեցվում:

Հաղթանակը

Նկատի ունենալով Ուռհայի պաշտպանվածությունը և Բարսեղի ուժերի փոքրաթվությունը՝ պաշարումը կարժես թե դատապարտված էր անհաջողության: Սակայն համարձակ գրոհները պաշարվածներին հասցնում են հուսահատության և հարկադրում դադարեցնել դիմադրությունը:

Պատմական տեղեկանք. «(Ուռհայի) քաղաքացիները Լևոն անունով իրենց դուկի՝ ... դեմ խռովություն բարձրացրին: Լևոնը դիմեց փայտուտի ... քաղաքացիները ... մույն օրն ... Ուռհան տվեցին Վասիլին՝ Ապուբապի որդուն, որ բարի և աստվածասեր մարդ էր, որբերի և այրիների գթացող, խաղաղարար և երկիրը շենացնող: Իրենից առաջ Ուռհա քաղաքի դուկն էր եղել իր հայր Ապուբապը, նա էր շենացրել և պարսպապատել ողջ գավառը»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

Պաշարունմն, ի վերջո, ավարտվում է հաղթանակով (1077թ.): Բարսեղ իշխանին հաջողվում է գրավել անառիկ Ուռհան՝ միաժամանակ կատարելով անդրեփրատյան ընդարձակ տարածքները Վարաժնունու իշխանության ներքո միավորելու առաջադրանքը:

Ընդամենը վեց ամսում խիստ սահմանափակ ուժերով Բարսեղ իշխանը լուծում է հետևյալ խնդիրները.

1. Ռազմավարական հարթությունում.

- Ռոմանոպոլիսի պարիսպների ամրացում և քաղաքի՝ ռազմավարական բազայի վերածում,
- անդրեփրատյան տարածքների միացում Վարաժնունու տերությանը,
- Ուռհայի գրավմանը զուգընթաց ռազմավարական թևերում իրականացված նվաճումներով հաջողության ամրապնդում:

2. Մարտավարական հարթությունում.

- գլխավոր ուժերի կոնունիկացիոն ուղիների հուսալի պաշտպանությունը թյուրքական ավազակախմբերից,
- Ուռհայի հմուտ պաշարունը և պարբերական գրոհներով քաղաքի կայազորի մարտիկների շրջանում դիմադրությունը դադարեցնելու անխուսափելիության մտայնության ձևավորում:

Վահրամ Վարաժնունու տիրապետության տարիներն Ուռհայի պատմության ամենահիշարժան ժամանակաշրջանն էին, իսկ Բարսեղը՝ Մատթեոս Ուռհայեցու երախտագիտական խոսքերի շնորհիվ, մնացել է որպես Ուռհայի պատմության մեջ ամենաբարի համբավ ունեցած կառավարիչներից մեկը՝ իր գործունեությամբ գերազանցելով նույնիսկ հորը՝ Ապուքապին:

Պատմական տեղեկանք. «(1083թ. Բարսեղի մահվան) առթիվ Ուռհանում և անբողջ գավառում մեծ սուգ եղավ, քանզի գրկվեցին այդ հեզ ու բարի կառավարչից, մի մարդուց, որ մեծի ու փոքրի նկատմամբ հոր և ծնողի նման հոգատար էր: Բարի հիշատակ թողնելով, նա հեռացավ այս աշխարհից և գնաց Քրիստոսի մոտ»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

1083թ. Վահրամ Վարաժնունին իր անմիջական իշխանության տակ է առնում Ուռհան:

ԱՆՏԻՈՔԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆՈՒ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ 1077Թ.

ՈՒ ռիայի գրավումով Վահրամի տերությունը վերածվել էր Բյուզանդիայի և թյուրք-սելջուկյան հորդանների զավթած տարածքների միջև մխրճված սեպի՝ բոլոր կողմերից շրջապատված թշնամիներով, որոնք սպասում էին պատեհ պահի՝ այն վերացնելու համար:

Տեղեկանք. «Թյուրքական ներխուժման մակընթացության հորձանուտուն հայտնված բյուզանդական բնակավայրերի քրիստոնյա բնակչությունը շրջվեց դեպի այդ եռանդուն հայորդին (Վահրամ Վարաժնունին)՝ որպես փրկչի... Արդարև նոր Հայաստանի հիմքերն էին, որ Մանազկերտին (աղետին) հետևած այս վճռորոշ տարիներին դնում էր Փիլարտոս-Վահրամը: Եվ ապագա XIII դարի Ռուբինյան և Հեթումյան թագավորության ծրագիրն էր, որ գծում էր նա»:

Որո՞նք Գռուսե, Պատմություն խաչակրաց..., հատ. I

Անտիոքը օգնության է կանչում

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց 525 թվականին (2 մարտ 1076 - 1 մարտ 1077թթ.)... սպանվեց հայոց Վասակ իշխանը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին... Նա Անտիոք քաղաքի դուկն էր և նեմգ հոռոմների ձեռքով սպանվեց Անտիոքի շուկայի փողոցում: Երբ նա անցնում էր փողոցով, երկու հաստատներ¹ եկան Վասակին երկրպագեցին և ինչ-որ կեղծ նամակ մեկնեցին նրան. երբ նա խոնարհվեց այն վերցնելու, տապարով հարված իջեցրին նրա աջ կողմին»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երկրորդ

Տմարդ սպանությունից վրդովված քաղաքի բնակչությունը և Վասակ Պախլավունու զինվորներն օգնություն են հայցում Վահրամ Վարաժնունուց և որոշում նրան հանձնել Անտիոքը:

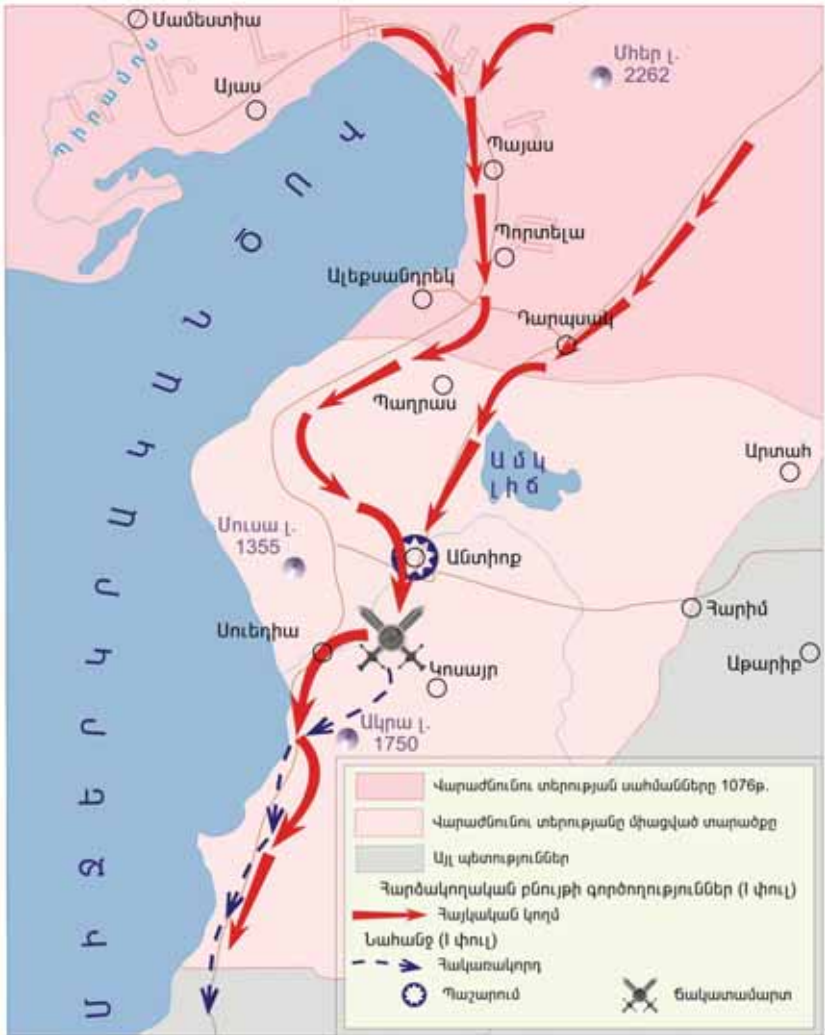
Ակտիվ պաշտպանության ռազմավարության գազաթնակետը

Վարաժնունու զինակիցները հորդորում էին նրան չընդունել վտանգների հետ կապված Անտիոքի դիմումը, սակայն նա գիտակցում էր այդ քաղաքի ռազմավարական կարևորությունը թշնամիներով շրջապատված իշխանապետության համար: Հանդես գալով որպես շրջակայքի հայության պաշտպան՝ նա առաջ է քաշում ամբողջ տարածաշրջանը միավորելու համարձակ ռազմաքաղաքական նախագիծ:

Նման նախագիծը խիստ բարդ էր իրականացնել, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում, երբ բոլորը նվաճումներն իրականացնում էին դեպի արևմուտք և հյուսիս, հարվածը հասցվում է հարավային ուղղությամբ՝ դեպի Անտիոք (տես քարտեզը): Սակայն հաջողության պարագայում այն կամբողջացներ վերջին տասը տարիներին վարած ռազմավարությունը և թույլ կտար գոնե կարճատև խաղաղություն հաստատել:

¹ Հաստատ (լատ. hastatus) - միզակալի: Հունական տարբերակը (*կոնդորատ*) ևս հայ պատմիչները բավական հաճախ օգտագործում են:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1077 Թ.

Ճանապարհին տեղական բնակչությունը ցնծությամբ էր ընդունում օգնության շտապող հայկական զորագնդերին, ողջունում որպես ազատարարի և ամեն կերպ աջակցում առաջխաղացմանը: Հատկանշական է, որ Վարուժանի զորքերին նույնպիսի ոգևորությամբ դիմավորում էին նաև ոչ հայկական բնակավայրերում: Հայկական զինուժը սելջուկյան հրոսակախմբերի դեմ պայքարի համախմբող ուժի էր վերածվել՝ փոխարինելով իրեն վարկաբեկած բյուզանդական բանակին:

Հասնելով Անտիոք՝ Վահրամ Վարաժնունին խստագույնս պատժում է Վասակին սպանողներին:

Այսպիսով, շուրջ մեկ տասնամյակ տևած համառ պայքարում Վահրամ Վարաժնունին իր իշխանության տակ միավորում է բյուզանդական բանակների նահանջից հետո սելջուկյան հորդաներին թողնված Կիլիկիայի, Ասորիքի հյուսիսի և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններն ու զլխավորում այդ տարածքների բնակչության պայքարն օտար նվաճողների դեմ:

Գլխավորապես լեռնային կամ կտրտված տեղանքում մարտեր վարելիս Եփրատեզերքի հայկական իշխանությունների հետևակային զինվորի կաշվե զրահը թեև երկարացված էր մինչև ծնկները, սակայն չէր կաշկանդում մարտիկների գործողությունները:

Պատմական տեղեկանք. «(Վարաժնունին) գնաց և թագավորեց Տարսունի և Մոպսուեստեի վրա. նա գրավեց Մարաշը, Քեսունը, Ռաբանը, Եղեսիան, Անարզաբան և մտավ Անտիոք. նա հզորացավ և մտավ Ջիհանի երկիր և Մելիտինե: Հաղթանակելով՝ նա կռվեց թյուրքերի դեմ հռոմեական բանակի հետ»:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, հատ. III

Հայ իշխանի ռազմաքաղաքական գործունեության արդյունքների մասին տեղին է հիշել Ռընե Գուսեի դիպուկ խոսքերը. «Թեև Փիլարտոսը պարբերաբար յուրացնում էր բյուզանդական կայսրության տարածքները, որոնց հաշվին Տավրոսում կառուցվում էր այս նոր հայկական պետությունը, Նիկեփոր Բոտանիատես կայսրը (1078-1081թթ.), հույս չունենալով վերանվաճել այս հեռավոր գավառները կամ էլ գիտակցելով սելջուկյան նվաճումների հորձանուտում կանգուն մնացած քրիստոնյա այդ մարտկոցի օգտակարությունը, խոհեմությամբ ցուցաբերեց հարաբերություն հաստատել նրա հետ»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

ՄԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ ՍԿԻՉՔԸ ԵՎ ԽԱՉԱԿՐԱՆՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

1092 թ. սելջուկյան սուլթան Մելիքշահի մահվանը հաջորդած գահակալական կռիվներով սկսվում է նրա հսկայաժավալ տերության կազմալուծման և տրոհման ժամանակաշրջանը¹: Մելիքշահին հաջորդած տասնչորսամյա որդու՝ Բարկիարուքի գահակալության տարիները (1093-1104թթ.) գրեթե անընդհատ ծագող արյունահեղ երկպառակությունների ժամանակներ էին:

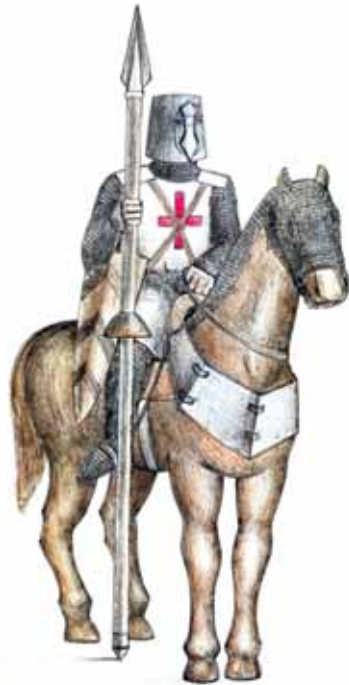
Արյունալի կռիվ է սկսվում նաև գահակալական կռիվներից զոհ գնացած Ասորիքի սելջուկյան տիրակալ Տուտուշի (Մելիքշահի եղբոր) որդիների միջև, որը թուլացնում է սելջուկյան տիրապետությունը Պաղեստինում և Ասորիքում: Իրադրությունից շտապում են օգտվել բոլորը. Եգիպտոսի Ֆաթիմյանները գրավում են Պաղեստինը, իսկ Հռոմի Ուրբանոս Բ պապը Կլերմոնում (1095թ.) խաչակրաց արշավանքը սկսելու կոչն է անում: Տիրոջ գերեզմանի ազատագրման քարոզներով Ուրբանոս Բ-ն մի կողմից ձգտում էր իշխանություն հաստատել Եվրոպայի աշխարհիկ միապետերի վրա, մյուս կողմից՝ վերահսկողության տակ առնել բյուզանդական ուղղափառ եկեղեցին:

¹ Տրոհումը սկսվել էր դեռևս 1086թ., երբ Գթլմուշի որդի Սուլայմանը Փոքր Ասիայում հիմնել էր Ռումի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը, որն անկախ էր, թեև ճանաչում է մեծ սուլթանի գերիշխանությունը:

Խաչակրաց արշավանքի սկիզբը

Արշավանքը սկսվում է 1096թ. ապրիլին, իսկ 1097թ. հունիսին, շուրջ մեկ տարի պաշարումից հետո, խաչակիրները գրավում են Նիկիան՝ Փոքր Ասիայում զավթումներ կատարած սելջուկների առաջին մայրաքաղաքը: Խաչակիրներն այստեղից կապ են հաստատում Կիլիկիայում և շրջակայքում ամրացած հայ իշխանների հետ, որոնք խաչակիրներին սելջուկ-թյուրքերի դեմ պայքարի բնական դաշնակիցներ էին համարվում: Հայերը, մասնավորապես, Բալդուին Բուլոնցուն զգալի աջակցություն են ցույց տալիս:

1097թ. հուլիսին Դորիլայնի (Կոստանդնուպոլսից 330 կմ հարավ-արևելք) ճակատամարտում խաչակիրները ջախջախում են սելջուկյան միացյալ բանակը: Ասպետական ծանրագեն հեծելազորի դեմ մարտավարության փորձ չունեցող թյուրքերը դադարացնում են դիմադրության իրենց փորձերը: Ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտի մասին պատմիչ Իբն ալ-Քալանիսին գրում է. «Քանի որ մահմեդականության համար ամոթալի այս իրադարձության մասին տեղեկությունները հասնում էին մեկը մյուսի հետևից, ապա խուճապը մեծ չափերի հասավ, ավելացան սարսափն ու տագնապը»:

Չժոյալ խաչակիր ասպետ Արաբական, ապա մաս սելջուկյան արագաշարժ թեթևազեն հեծելազորի դեմ պայքարում եվրոպական բանակների հեծելազորը գրահապատվեց, ու ստեղծվեց ասպետական հեծելազորը, որի հարձակումը կասեցնելը լուրջ փորձության էր վերածվում:

Խաչակիրները Կիլիկիայում

1097թ. աշնանը Կիլիկիան հյուսիսից և արևելքից շրջանցելով խաչակրաց զլխավոր ուժերը Ասորիք են շարժվում:

Իշխան Բարսեղ Կամսարականի (Գող Վասիլի) եղբայր Բագրատ իշխանի խորհրդով Բալդուին Բուլոնցին և Տանկրեդը՝ իրենց զորամասերով, 1097թ. սեպտեմբերին բաժանվում են խաչակիրների զլխավոր ուժերից, անցնում Տավրոս կիրճով ու կարճ ժամանակում սելջուկյան կայազորներից մաքրում Կիլիկիայի ամրությունները (տես «Վահկայի միացումը Ռուբինյանների իշխանությանը (1098թ.)» ակնարկի քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «(Բագրատը) փախել էր հունական կայսեր բանտից: Բալդուինը նրան պահեց Նիկիայում, որովհետև նրան ասել էին, որ նա հմուտ զինվոր է և չափազանց խելոք, և որ կատարելապես ծանոթ էր Հայաստանին, Ասորիքին և հույների երկրին»:

Ֆուշե Շարտրոցի, Խաչակիրների պատմություն, VI

Վահրամ Վարաժմունու տերության քայքայումից հետո կենտրոնական իշխանությունից զրկված Կիլիկիան նվաճումների հարմար թիրախի էր վերածվել, սակայն իրենց ունեցած փոքր ուժերով խաչակիրները չէին հասնի հաջողության, եթե չլիներ քրիստոնյա բնակիչների, հատկապես՝ հայերի օժանդակ:

Կոռիկոսի ցամաքային ամրոցը

կուրթյունը: Համաձայն ժամանակագիր Ռոբերտ վանականի վկայության. «Գալով հայոց երկիր (Կիլիկիա), ֆրանկները կարճ ժամանակամիջոցում հայերի օգնությամբ տիրեցին Մամեստիային, Ադանային և բազմաթիվ այլ ամրոցների»:

Մինույն ժամանակ, Կիլիկիայում արշավանքի սկզբից ևեթ դրսևորվում են խաչակիրների զավթողական միտումները, ինչը հետագայում պետք է կոշտ մրցակցության վերածվեր:

1098թ. Բալդուինի Ուռհայում հաստատվելուց հետո Տանկրեդն իր ձեռքն է վերցնում Կիլիկիայի զգալի մասի փաստացի իշխանությունը, որը վիճարկում էր բյուզանդացիների հետ: Ամտիոքում Բոհեմունդի հաստատվելուց հետո Տանկրեդն անեց ինչ անում է Կիլիկիան բյուզանդացիներին վերադարձնելու փոխարեն Ասորիքի ենթակայության տակ դնելու համար: Այսպիսով, Կիլիկիան և հարևան հայկական իշխանությունների տարածքը խաչակիրների ու բյուզանդացիների հակամարտության թատերաբեմի են վերածվում:

Խաչակրաց արշավանքի արդյունքները

Իր նվաճողական գաղափարներին հավատարիմ Բալդուին Բուլոնցին Կիլիկիայից անցնում է Մարաշ, ապա՝ գրավում Թլպաշարը: Այստեղ նա ստանում է Ուռհայի (Եղեպիա) տեր, հայազգի իշխան Թորոսի՝ Սամոսատի դեմ համատեղ արշավանք ձեռնարկելու հրավերը. լոթարինզգի իշխանն անմիջապես համաձայնում է:

Խաչակիրների հանդեպ վստահություն դրսևորելով՝ անզավակ հայ իշխանը Բալդուինին որդեգրում և ժառանգորդ է հռչակում: Սակայն վերջինս, չնայած որդեգրման ժամանակ տված բարձրագույն խոստումներին, «վարձահատույց» է լինում Թորոսից և առաջին իսկ հնարավորության դեպքում դավադրաբար զավթում է իշխանությունը:

Հայ ծանրազեն հետևակային զինվոր Երկաթե թեփուկավոր զրահը կաշկանդում էր մարտիկի գործողությունները, սակայն դա լիովին փայտատուցվում էր մերձամարտում ծակող ու հատող զենքերից հուսալի պաշտպանությամբ:

Հատված Սամոսատի (Շամշատի) բերդից

Տեսնելով ստեղծված իրադրության ողբերգականությունը՝ Թորոսն իրեն Մելիտենե¹ հեռանալ թույլատրելու պայմանով առաջարկում է Բալդուինին հանձնել Ուռհայի միջնաբերդը: Խաչակիր իշխանը, որի համար երդումները ոչինչ չարժեին, նշխարների վրա խոստանում է Թորոսին թույլ տալ մեկնել քաղաքից: Վստահելով այդ երաշխիքին՝ հայ իշխանը միջնաբերդը հանձնում է խաչակիրներին: Հաջորդ օրն իսկ, մոռանալով իր երդումները, Բալդուինը սպանել է տալիս իրեն որդեգրած ծերունուն և 1098թ. մարտին հիմնում խաչակրաց (լատինական) առաջին պետությունը՝ Եդեսիայի (Ուռհայի) կոմսությունը:

Առանց դժվարությունների Անտիոք հասած խաչակիրները միայն երկարատև պաշարումից հետո են գրավում քաղաքը: Անտիոքում ընդհարումներ են տեղի ունենում Բոհեմունդ Տարենտացու և Ռայմոնդ Սենժիլցու միջև: Բոհեմունդը հաղթում է իր «զինակցին» և Անտիոքում խաչակրաց պետություն է հիմնում:

Կիլիկիան և Ասորիքը նվաճած խաչակիրները ծովափով շարժվում են դեպի Երուսաղեմ ու 1099թ. հուլիսի 15-ին գրավում այն: Քաղաք մտնելով՝ խաչակիրները դաժան կոտորած են կազմակերպում: Ականատես Ռայմոնդ Աժիլցին այս առթիվ գրում է. «Քաղաքի փողոցներում և հրապարակներում կարելի էր տեսնել գլուխների, ձեռքերի և ոտքերի կույտեր... Սողոմոնի տաճարում արյունը հասնում էր մինչև ձիավորների ծնկները և ձիու սանձերը»: Ըստ Սմբատ Սպարապետի, Երուսաղեմի ջարդին զոհ է գնացել 66 հազար մարդ: Խաչակրաց առաջին արշավանքը հասնում է նպատակին:

Գողֆրուա Բուլոնցին հռչակվում է «Սուրբ Գերեզմանի հավատարմատար»: Նրա մահից հետո՝ 1100թ. հոկտեմբերին, Բալդուինը Եդեսիայի կոմս է հռչակվում իր զարմիկ Բալդուին II Բուրգացուն (1100-1118թթ.) և մեկնում Երուսաղեմ՝ դառնալու Սուրբ Երկրի առաջին օձյալ խաչակիր թագավորը:

¹ Մելիտենուն իշխում էր Թորոսի աներիայր Գաբրիելը:

ՈՒՌԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1095Թ.

Մելիտենեուն ժառայության ընթացքում բանիմաց «սահմանապահի» հռչակ ձեռք բերած Յեթուն կյուրապաղատի որդի Թորոս (Թեոդորոս) իշխանին Վարուժան Վարաժնունին Մելիտենեից տեղափոխուն և նշանակուն է Ուռհայի կառավարիչ: Բյուզանդական կայսրությունը պաշտոնապես ճանաչուն է այդ նշանակունը և հայ իշխանին շնորհուն կյուրապաղատի կոչուն: Թորոսը կարողանուն է ճիշտ կողմնորոշվել ժամանակի ռազմաքաղաքական զարգացուններուն և 1094թ. ստանձնուն է Ուռհայի միանձնյա ղեկավարունը: 1094-98թթ. Ուռհան փաստացի անկախություն էր վայելուն:

Ռազմավարությունը

Հայկական ինքնիշխանությունները լուրջ մարտահրավեր էին հանդիսանում սելջուկների համար, և 1095թ. օգոստոսին Ուռհայի հարևան գավառների սելջուկյան ցեղապետերը թորոսի ստեղծած անկախ իշխանությունը վերացնելու համար միավորում են իրենց ուժերը (տես քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց 544 թվականին (26 փետրվար 1095 - 25 փետրվար 1096թթ.) Արդուխի որդի Սուգմանը և Սամոսատի ամիրա Պալտուխը՝ Ամիրխազեի որդին, հեծյալների զորահավաք անելով, հնձի օրերին հարձակվեցին Ուռհայի վրա: Ուռհայի տեր Թորոս կուրապաղատը շատ խելացի գործունեություն ծավալեց. նա սկսեց ամեն կողմից ամրացնել քաղաքը: (Հակառակորդները) բաբաններ և փիլիկյաններ կանգնեցնելով, անխնա հարվածում էին քաղաքի պարիսպը»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 164

Պաշարողական բավարար միջոցներ ունենալով՝ թյուրքերն առաջին իսկ օրվանից սկսում են Ուռհայի պարիսպների անխնա քարկոծումը և գրոհները՝ մինևույն ժամանակ ցուցաբերելով արտակարգ զգուշավորություն: Նրանք պահեստագորում միշտ մեծաթիվ հեծյալ զորամասեր ունեին, որոնք պատրաստ էին անդրադարձնել արտագրոհները: Թորոսը գիտակցում էր դա և ուժերն անիմաստ արտագրոհների վրա չէր ծախսում: Համառ պաշտպանության վարպետի համարում ունեցող իշխանը գիտեր, որ թյուրքերը երկարատև պաշարումներն «անգործություն» են համարում և նրանց նյարդերը մի օր տեղի են տալու:

Արշավանքը զլխավորում էին Արտուքյանների Հիսն-Քեֆայի և Ամիրի ճյուղի ամիրա Սուքման (Սուգման) Ա-ն (1098-1105թթ.) և Սամոսատի ամիրա Բալդուկը (այս գոռոզ ամիրան իր անփառունակ գործունեությունն ավարտելու էր 1098թ.: խաչակրաց արշավանքից սարսափահար լինելով, Սամոսատը Բալդուին Բուլոնցուն վաճառելով): Արշավանքը լավ էր կազմակերպված, ինչի մասին վկայում են հետևյալ հանգամանքները.

- արագ քաղաքին հասնելու նպատակով ռազմերթի էին հանվել միայն հեծյալ զորամասեր, ինչը թույլ է տալիս հակառակորդին հասնել հանկարծակիության և նախաձեռնություն ստանալ,
- ճիշտ էր ընտրվել հարվածը հասցնելու պահը՝ հնձի աշխատանքներից խոչընդոտելու մտահղացումը վկայում է, որ թյուրքերը գիտակցում էին դրա կարևորությունն ուռհայեցիների համար,
- հակառակորդը լավ էր պատրաստվել երկարատև պաշարման, նրանք ունեին բաբաններ ու փիլիկոններ:

Վճռական գրոհի անդրադարձումը

Պաշարման վաթսուհինգերորդ օրը թյուրքերին հաջողվում է գրեթե միաժամանակ երկու կողմից քանդել Ուռհայի պարիսպները: Պաշարողները բոլոր ուժերը նետում են գրոհի: Նույնիսկ այնպիսի փորձված զորավարի համար, ինչպիսին Թորոս իշխանն էր, պարսպի երկկողմանի քանդվելն անակնկալ էր: Ավելի քան երկու ամիս վճռական գրոհի սպասելով՝ նա մշակել էր հակագրոհների տասնյակ տարբերակներ, սակայն միանգամից երկու կողմից պարիսպների փլուզվելու տարբերակը չէր հաշվարկել:

Պատմական տեղեկանք. «Թուրքերը բազում օրեր անդադար մարտ էին մղում, բայց քաղաքին ոչինչ անել չկարողացան: Վաթսուհինգերորդ օրը, երկու տեղից ճեղքելով քաղաքի պարիսպը, նրանք խուժեցին քաղաք. մարտն արդեն քաղաքում էր գնում, բայց նրանք նորից չկարողացան տիրանալ քաղաքին»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 164

Օգտագործելով իրենց քանակական գերազանցությունը՝ թյուրքական հրոսակները երկու կողմից ներխուժում են քաղաք: Սկսվում են փողոցային մարտեր, սակայն թշնամուն չի հաջողվում էական հաջողությունների հասնել, և գրոհը մի պահ հապաղում է: Դա Թորոս իշխանին հնարավորություն է տալիս վերադասավորել ուժերը և հակագրոհի ձեռնարկել:

*Դելմիկ հետևակային զինվոր
Դելմիկների զորամասերի գլխավոր
առավելությունը արագաշարժությունն էր:*

Պատմական տեղեկանք. «Թորոս կյուրապաղատը ամրացրեց քաղաքը և բազում քաջությամբ պահեց և այլազգիները դարձան ամոթով»:

Սմբատ սպարապետ, Տարեգիրք, 1095թ.

Գործն ավարտված համարող թյուրքերի համար հուժկու հակազորին անսպասելի էր: Յուրօրինակ թակարդում հայտնվելով՝ նրանք խուճապի են մատնվում և լարված, բայց կարճատև մարտից հետո սկսում են նահանջել:

Չաղթանակը

Քաղաքից հակառակորդին դուրս մղելուց հետո Թորոս իշխանն առանց ժամանակ կորցնելու սկսում է վերականգնել պարիսպները: Ամենուր՝ գրոհն անդրադարձնելիս և պարսպի վերականգնման աշխատանքների ժամանակ, նա իր զինվորների կողքին էր, որոնց համար իշխանի օրինակը ոգևորիչ էր: Փիլիկվանների արծակած քարե կարկտի տակ ուռհայեցիներն ընդամենը մի քանի ժամուկ գրեթե ամբողջությամբ վերականգնում են պարսպի վնասված հատվածը:

Չաջորդ օրը թյուրքերը հայտնվել էին հակասական իրավիճակում: Նրանք պետք է ամբողջ ծավալով կրկնեին նախորդ երկու ամիսների աշխատանքը: Սակայն տիած անակնկալները դրանով չէին սահմանափակվում. երկարատև պաշարումից հոգնածությանը գումարվում էր պաշարման շարունակման ամորոշությունը: Չարցն այն է, որ հնձի ժամանակ Ուռհան պաշարելով՝ նրանց տեղեկացրել էին, թե քաղաքում պետք է միայն նախորդ տարվա պաշարները մնացած լինեն, հետևաբար սովահարության հեռանկարը հարկադրելու է պաշտպանվողներին հանձնվել: Գրոհի անդրադարձումը վկայում էր, որ Ուռհայում մթերքի բավարար պաշարներ կան և անհայտ էր, թե դրանք երբ կարող են սպառվել:

Ուռհայի պատերի տակ անգործության մատնված հրոսակները դեռևս «քնմարկում» էին պաշարումը շարունակելու նպատակահարմարությունը, երբ տեղեկություն է ստացվում, որ դեպի Ուռհա է արշավում Չալեպի, Անտիոքի և շրջակայքի սելջուկյան տիրակալների 40 հազարանոց բանակը: Պարզվում է, որ Ուռհային տիրանալու և նահանգում հայկական իշխանության վերջը տալու ցանկությունը համակել էր շրջակայքի թյուրքական ամբողջ վերնախավին:

Պատմական տեղեկանք. «Այդ նույն օրերում եկավ Չալեպի սուլթանը, որի անունը Ռատուան էր՝ Դիուշի որդին: Քառասուն հազար զինվորներով Ուռհայի վրա հարձակվեց և Աղսիանը՝ Անտիոքի տերը: Դրա վրա Սուլդանն ու Պալտուխը փախան սուլթանից»:

Սատրեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, էջ 164

Մեկ այլ իրավիճակում դա կործանարար կարող էր լինել ուռնիայեցիների համար, սակայն Ասորիքին (Սիրիա) տիրացած Չալեպի ամիրա Ռիդվանը (Ռատուան) և Ասորիքի տեր Բադի Սիան (Աղսիան) Մուհամմեդը Չալեպյան լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջանների, ինչպես նաև Եփրատեզերքի նվաճման խնդրում համոզեց էին գալիս որպես տեղի թյուրքական ցեղապետերի մրցակիցներ:

Գիտակցելով, որ պաշարումը շարունակելու դեպքում Ուռնիայի պատերի տակ հարկադրված են լինելու ճակատամարտել Ասորիքից արշավող զորքերի դեմ, Սուլթանն ու Բալդուկը հեռանում են իրենց տիրույթները:

Եվս մի հաղթանակ

Չալեպի ու Անտիոքի ամիրաների զորքերը պաշարում են Ուռնիան ու փորձում օգուտներ քաղել հյուժիչ պաշարումից: Երկարատև դիմադրությունից հետո ուռնիայեցիները նոր ավելի ծանր փորձության առջև էին կանգնել, սակայն ուռնիայեցիներն այս փորձությանն էլ են պատվով դիմագրավում: Թորոս իշխանին հաջողվում է իր շուրջը համախմբել համաքաղաքացիներին, որոնց աջակցությամբ քաղաքի կայազորը կարողանում է կասեցնել թարս ուժերով գրոհող հակառակորդին:

Պատմական տեղեկանք. «Քաղաքացիները, տեսնելով (սուլթանի) զորքերը, սարսափահար եղան: Թորոս կուրապաղատը Ուռնիայի բոլոր բնակիչներին սիրտ էր տալիս, քաղաքի կարիքները հոգալու համար անհամար դրամ էր հատկացնում: Քաղաքի համար բազում օրեր կատարի պատերազմ մղեցին, բայց Աստված օգնեց քաղաքացիներին, և (թշմանին) չկարողացավ ոչինչ անել. բոլոր քաղաքացիները՝ առյուծասիրտ դարձած, դիմագրավեցին այլազգիներին, որոնց զորքը, կատաղի պատերազմից ճարհատյալ, ամոթով հեռացավ»:

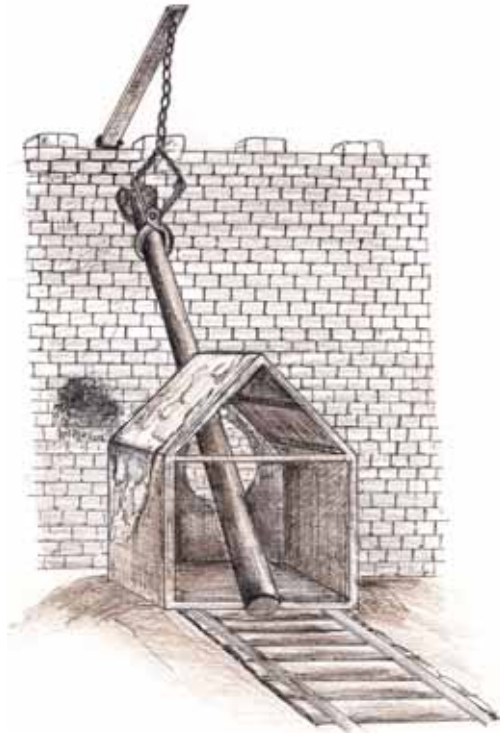
Մատթեոս Ուռնիայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 164-165

Պարզվում է, որ նոր հակառակորդը չունի պաշարողական միջոցներ, ինչը ոգևորում է ուռնիայեցիներին: Թեև պայքարն այժմ վարվում էր անհամեմատ ավելի մեծաթիվ հակառակորդի դեմ, սակայն հաջող պաշտպանության կազմակերպումն այդքան էլ անհնարին չէր:

Շուտով հակառակորդի իրանամատարության առջև նոր խնդիր է ծառայում: Դրան զուգահեռ պարզվում է, որ մեծաթիվ զորքով Ուռնիա հասած սելջուկյան իրոսակները պահեստած բավարար պարեն չունեին, և նրանց համար «անգործությունը» կործանարար կարող էր լինել: Արագորեն հանդգնելով, որ պաշար-

վածներն իրենց ողորմածությանը հանձնվելու մտադրություն չունեն, իսկ կատաղի գրոհներն էական արդյունքների չեն հանգեցնում, հակառակորդ որոշում է դադարեցնել պաշարումն ու հեռանում է, ինչը հավասարազոր էր պարտության:

Այսպիսով, շրջակայքի սելջուկյան տիրակալների դեմ եռամսյա հերոսական պաշտպանությունն ավարտվում է թորոս իշխանի գլխավորած ոչ մեծ իշխանության հաղթանակով: Հատկանշական է, որ այս դրվագը նկարագրող պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին նկարագրությունը ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Ուռհա քաղաքում խաղաղություն տիրեց»:

խոյի ճանկումը
**Խոյը պարսպակործան հնագույն միջոցն է:
Նույնչափ հին են խոյի դեմ պայքարի հնարքները:**

ՎԱՀՎԱՅԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆԸ 1098Թ.

ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ

Կիլիկիայում խաչակիրների փոքրաթիվ ուժերի հաղթարշավը սելջուկյան կայազորներին հարկադրում է հրաժարվել դիմադրության բոլոր փորձերից: Նրանք անկանոն նահանջ են սկսում, որը խուճապահար փախուստի է վերածվում: Այդ ընթացքում խաչակիրներին մեծ օգնություն է ցուցաբերում Ռուբեն իշխանի որդի Կոստանդինը:

Տեղեկանք. Ռուբեն իշխանը Գագիկ Բ արքայի գորավարներից էր: Վերջինիս մահից հետո՝ մոտ 1080թ., Ռուբենը հաստատվել էր Կիլիկյան Տավրոսի անառիկ Կոպիտառի շրջանի Բարձրբերդ և Կորոմնոզլ (Կոլիմնոզլ) ամրոցներում ու այստեղից քշել բյուզանդացիներին: Ռուբենին հաջորդած որդին՝ Կոստանդին Ա-ն (1095-1100թթ.), ձեռնամուխ է լինում նորաստեղծ իշխանության ամրապնդման և տնտեսական հզորացման գործին:

Մասնավորապես, խաչակրաց արշավանքի նախօրյակին Կոստանդինը թյուրքերին դուրս էր շարտել լեռնանցքներից և այդպիսով զգալիորեն աջակցել խաչակիրների առաջխաղացմանը (տե՛ս քարտեզը): Վերջիններս կարողանում են ճիշտ գնահատել ոչ մեծ, սակայն ռազմավարական առումով կարևոր դիրք ունեցող իշխանության տիրոջ երկուստեք նպաստավոր օգնությունը, որը նրանց հնարավորություն է տալիս արագորեն ավարտել Կիլիկիայի գրավումը:

Անտիոքի պաշարման ընթացքում սովահարության եզրին հայտնված խաչակիրներին պարեն մատակարարելով՝ Կոստանդինն էլ ավելի է ամրապնդում իր դիրքերը: Ի նշան շնորհակալության՝ խաչակիրները հայ իշխանին բարոնի տիտղոս են շնորհում:

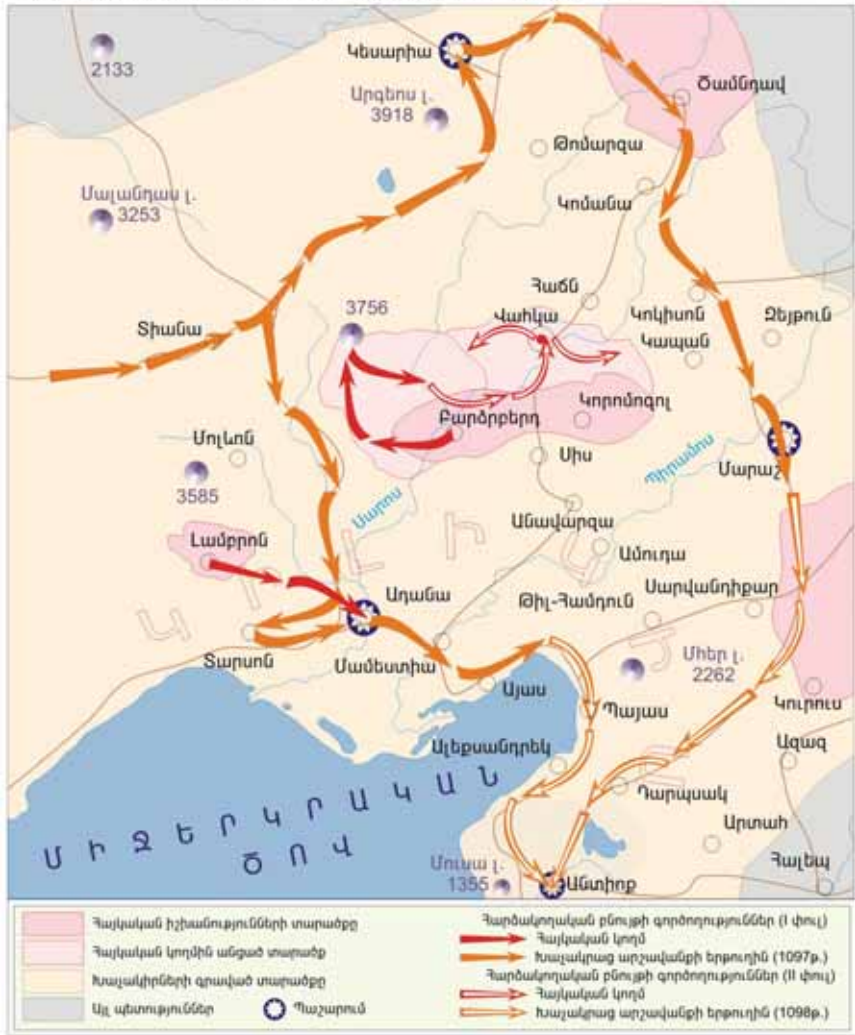
Ռազմավարությունը

Խաչակրաց արշավանքի ընթացքում արտակարգ նպաստավոր դիրքում հայտնված Ռուբինյան իշխանությունը փորձում է օգուտներ քաղել ստեղծված իրադրությունից: Չարցն այն է, որ Կիլիկիայի բոլոր կարևոր ամրությունները թյուրքերից գրավելով՝ խաչակիրները շտապում էին հեռանալ և միանալ դեպի Ասորիք շարժվող գլխավոր ուժերին: Փոքրաթիվ կայազորներ են թողնվում Կիլիկիայի միայն գլխավոր քաղաքներում:

Ալեքսիոս Կոմնենոս կայսրը ձգտում է օգտվել Անտիոքում խաչակիրների ժամանակավոր անհաջողություններից: Գործի դնելով բյուզանդական դիվանագիտության բոլոր հնարքները՝ կայսրը կարճ ժամանակում հսկողություն է հաստատում թյուրք հրոսակներից մաքրված Կիլիկիայի մեծ մասում: Այդ ժամանակ, բոլորի համար անսպասելի, խաչակիրների և բյուզանդացիների քաղաքական բարդ «խաղին» միջամտում է նաև Կոստանդինը, որը խորամանկ հարվածով 1098թ. գրավում է Վահկա բերդը (տե՛ս քարտեզը):

Չայ իշխանի ռազմավարությունն այնքան համարձակ էր, որ սկզբնապես անորոշության մեջ է գցում ոչ միայն բյուզանդացիներին, այլև խաչակիրներին: Ակնհայտ էր, որ երկու կողմի համար էլ ժամանակավորապես ձեռնտու չէր, գլխավոր խնդիրներից շեղվելով, ռազմական գործողություններ սկսել Կիլիկիայի լեռներում ամրացած ոչ մեծ իշխանության դեմ: Կոստանդինը կազմել էր իր ծրագիրը՝ ելնելով հետևյալ նկատառումներից.

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1097-1098 ԹԹ.

- *Բյուզանդացիները*, նախքան Կիլիկիայում գերիշխանություն հաստատելը, հսկողության տակ պետք է առնեին Փոքր Ասիայում թյուրքերից հետ գրաված զգալի տարածքներ: Իրադրությունը վերահսկելու նպատակով նրանք ոչ մեծ կայազորներով ընդամենը ձգտում էին պահպանել Դաշտային Կիլիկիայի կարևորագույն հանգույցները: Յետևաբար, նրանք ամեն կերպ խուսափելու էին նոր հակամարտությունից:

- Քանի դեռ Ասորիքի թշնամական միջավայրում շարունակվում էր Անտիոքի պաշարումը (ինարավոր է, որ դրանից հետո էլ), *խաչակիրները* կախվածության մեջ էին լինելու Կիլիկիայից ուղարկվող պարենից և չէին համարձակվի սրել հարաբերությունները Կոստանդինի հետ: Այդպիսով, գրեթե բացառվում էր հայերից Վահկան հետ խլելու և բյուզանդացիներին վերադարձնելու համար խաչակիրների Կիլիկիա վերադառնալու տարբերակը:

Չաղթանակը

Որոշվում է գործել սրընթաց և վճռական հարձակումով: Լինելով երկրամասի առավել անմատչելի և մեծ ամրոցներից մեկը՝ Վահկան հեռու էր Դաշտային Կիլիկիայի բանուկ ճանապարհներից: Յետևապես, ամրության գրավումը չէր վտանգում ո՛չ Բյուզանդիայի, ո՛չ էլ խաչակիրների կենսական շահերը: Այս առումով համառ դիմադրության ցուցաբերման հավանականությունը նվազում էր: Բացի այդ, կայազորն այնքան փոքրաթիվ էր, որ բյուզանդացիների իշխանությունը Վահկայում գրեթե ձևական էր:

Չայոց գործառնասերի արշավանքը սրընթաց էր ու անսպասելի: Ռազմերթն ուղեկցվում էր հակառակորդին մոլորեցնելու և ռազմական խորամանկության տարրեր պարունակող մարտավարական հնարքների կիրառումով: Արդյունքում՝ հակառակորդը վերջնականապես զրկվում է դիմադրելու կարողությունից և հանձնվում:

Հաղթանակի ամրագրումը

Հաղթանակի նշանակությունն ընդգծելու և Վահկան պահելու վճռականությունը ցուցադրելու նպատակով Կոստանդինն այն դարձնում է իր նստավայրը՝ այստեղից էր սկսվելու իշխանության ընդարձակումը: Մինևույն ժամանակ, հայ իշխանը գիտակցում էր, որ Կիլիկիան հայկական իշխանության ներքո միավորելու ձգտումը պետք է «դիվանագիտական» հիմնավորում էլ ստանա: Առիթը սպասել չի տալիս:

Թլպաշարի տեր ժուլին Կուրտենցին¹ խնդրում է Կոստանդինի դստեր ծեռքը: Հայ իշխանը, որը Վահկայի կորստից վրդովված Ալեքսիոս կայսեր դեմ սպասվող պայքարում միայնակ չմնալու նպատակով ևս փնտրում էր խաչակիրների զինակցությունը, համաձայնություն է տալիս այդ ամուսնությանը: Ստեղծված անկայուն իրավիճակում Կոստանդին իշխանի և ժուլին Կուրտենցու մերձեցումն ու խաչակիրների հակաբյուզանդական պայքարին միանալը հայոց դիվանագիտության հաջողություններից են:

Այսպիսով, Վահկայի գրավումը և դիվանագիտական մտածված քայլերը դարձան Կիլիկիայի հայկական իշխանության ռազմական հզորացման կարևոր մեկնակետը:

Տեղեկանք. «Կիլիկիայի պատմության մեջ իսկապես անկախ միակ պետությունը ծնունդ է առել միայն ԺԱ դ. վերջում, իսկ ԺԲ դ. վերջում դարձել է Կիլիկիայի հայկական թագավորություն: Շրջապատված Բյուզանդիայով, Ասորիքի լատինական պետություններով, մոնղոլներով ու մահմեդական աշխարհով՝ այն կարևոր քաղաքական դեր էր խաղալու Արևելքում»:

Կ. Մուրաֆյան,
Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, էջ 21

¹ Խաչակիրների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող ժուլին Կուրտենցին հետագայում դարձավ Եղեսիայի կոնս (ժուլին Ա):

ՄԱՐԱՇԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1100Թ.

ՄԱՐԱՇԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՏԵՂԹՈՒՄԸ

Կիլիկիան հյուսիսից և արևելքից շրջանցող խաչակիրների գլխավոր ուժերը 1097թ. աշնանը գրավում են Մարաշը: Քաղաքի գրավման իրադարձությունների կապակցությամբ էլ առաջին անգամ հիշատակվում է հայազգի իշխան Թաթուլի անունը, որը կարևոր ծառայություններ է մատուցում խաչակիրներին և արժանանում նրանց բարձր գնահատականին:

Ալեքսիոս Ա-ի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն, խաչակիրները Մարաշը վերադարձնում են արշավանքի ընթացքում իրենց ուղեկցող բյուզանդական զորախմբին և շարունակում իրենց ճանապարհը: Ալեքսիոսը, հավանաբար նկատի ունենալով քաղաքի հայկական նկարագիրը, Մարաշի դուքս է նշանակում Թաթուլ իշխանին:

Թաթուլն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում քանիցս ավերված քաղաքի ներքին կյանքի և ամրությունների վերականգնման, ինչպես նաև շրջակա գյուղական շրջանների շենացման աշխատանքներին:

Պատմական տեղեկանք. «Ապարապետ իշխանաց իշխան Թաթուլը նստում էր հունաց կայսր Ալեքսի իշխանության տակ գտնվող Մարաշ քաղաքում, որը ֆրանկ իշխաններն էին նախորդ տարին տվել Ալեքսին»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 179

Վայելելով Մարաշի գավառի բնակչության վստահությունը՝ հայ իշխանն ընդամենը երկու տարում կարողանում է ավարտել պահանջվող աշխատանքները: Քաղաքը վերստանում է իր վեհաշուք տեսքը: Բյուզանդական կայսրության հիմնական տիրույթներից կտրված լինելով՝ Թաթուլը փաստացի անկախ էր և Վահրամ Վարաժնունուց հետո վերականգնում է հայկական իշխանությունը Մարաշում:

Լատինների ռազմավարությունը խաչակրաց արշավանքից հետո

Թվում էր, թե Երուսաղեմի գրավումով արշավանքը տրամաբանական ավարտին հասցնելով՝ խաչակիրները պետք է դադար առնեին: Սակայն ծանր արշավանքից հետո ռազմական գործողությունների ինտենսիվությունն անկում չի ապրում, և արդեն 1100թ. գարնանը նոր «եռուն» ժամանակներ են սկսվում: Հատկանշական է, որ արշավանքի ավարտից անմիջապես հետո լատինները դեն են նետում իրենց գործողությունները հիմնավորելու կոչված կրոնական «փաստարկները» և բացահայտ նվաճողական քաղաքականության անցնում: Մոռացության են տրվում Սուրբ վայրերի անվտանգության ապահովման հարցերը, որոնք թելադրում էին մահմեդականներից ազատված տարածքներից հարվածն ուղղել դեպի արևելք կամ հարավ: Լատինների առաջին իսկ թիրախներն են դառնում իրենց տիրույթների հյուսիսում գտնվող հայկական իշխանությունները: Առաջին հարվածն ուղղվում է դեպի Մարաշ, այլ խոսքերով՝ խաչակրաց արշավանքի ուղղությանն ու տրամաբանությանը հակառակ:

Նվաճողական քաղաքականության «առաջամարտիկի» դերում հանդես է գալիս Անտիոքի պրինց Բոհեմունդ Ա Տարենտացին (1098-1111թթ.), որը զլխավորում էր խաչակիրների «հակաբյուզանդական» թևը: Բնականաբար, նրա հարվածն էլ պետք է ուղղվեր տարածաշրջանում բյուզանդական իշխանաց իշխանի նստավայրը հանդիսացող Մարաշի ուղղությամբ, չնայած քաջատեղյակ էր, որ Թաթուլը փաստացի Բյուզանդիայից անկախ քաղաքականություն էր վարում:

Պատմական տեղեկանք. «Հույներն իրենց խոստումը չկատարեցին: Դրա համար էլ ֆրանկների մեծ կոմս Պեմունդը, նրա քեռորդի Ռիչարդը¹ ֆրանկների զորահավաք անելով, շարժվեցին Մարաշ քաղաքի վրա»:

Մատթեոս Ուռուհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 179

Մարաշի պաշտպանությունը

Պաշարված Մարաշի դիմադրությունը ստանձնելով՝ Թաթուլը բավական բարդ իրադրությունում է հայտնվում: Խնդիրն այն է, որ լատիններից պաշարված լինելով՝ նա գիտակցում էր, որ քաղաքի գլխավոր թշնամիները սելջուկներն են, որոնք իրական ուժ էին ներկայացնում: Մտահոգիչ էր նաև, որ այդ ռազմերթը խաչակրաց արշավանքի մյուս առաջնորդների կողմից բացասական վերաբերմունքի չէր արժանացել:

Մարաշը լիակատար մեկուսացման մեջ էր հայտնվել, քանի որ շրջապատված էր թյուրքական հրոսակախմբերի ասպատակությունների ենթարկվող տարածքներով, իսկ բյուզանդական զորքերից աջակցություն ստանալու հավանականությունն աննշան էր: Բացի այդ, կարևոր նշանակություն ուներ Երուսաղեմի գրավումից հետո լատինների զորքերի մեջ տիրող ոգևորության մթնոլորտը:

Հաղթանակը

Միայնակ մնացած մարաշցիները բյուզանդական փոքրաթիվ կայազորի օգնությամբ համառ դիմադրություն են ցույց տալիս: Հայկական կողմի համար նպաստավոր էր այն հանգամանքը, որ Անտիոքից դուրս գալիս լատինները պատշաճ ուշադրություն չէին դարձրել զորքը պաշարողական տեխնիկայով ապահովելու հարցին:

Առանց պարսպակործան մեքենաների Մարաշի հզոր ամրոցը գրավելու շտապող Բոհեմունդի վարքագիծը վկայում էր նրա ինքնավստահության մասին, իսկ եթե դրան ավելացնենք նաև Թաթուլ իշխանի կազմակերպած հնուտ պաշտպանությունը, ապա արշավանքը սկզբից ևեթ դատապարտված էր անհաջողության: Այդուհանդերձ, որոշվում է շարունակել պաշարումը:

¹ Խոսքը Ռիչարդ Սալերնացու մասին է, որը հետագայում (1104-1108թթ.) Եդեսիայի կառավարիչ դարձավ:

Պատմական տեղեկանք. «(Ֆրանկները) կատաղի պատերազմ մղեցին իշխանաց իշխանի դեմ, որի անունը Թաթուլ էր, նրանից Մարաշ քաղաքը պահանջելով: Իշխանաց իշխանը չերկյուղեց պատերազմ տալուց: Թաթուլը քաջ մարդ էր և պատերազմող. նա բազմաթիվ ազատներով Մարաշ քաղաքում էր գտնվում: Իսկ Պենունդը (Բոհեմունդը), որ իրեն էր ենթարկել Մարաշի գավառը, բանակել էր Մարաշի դաշտում»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 179

Մարաշցիները հաջողությամբ հետ են մղում մի քանի գրոհ: Անսպասելի համառ դիմադրության հանդիպած լատինները հարկադրված են լինում խոստովանել, որ իրենց ծրագիրն արկածախնդրություն էր ու դադարեցնում են քաղաքի պաշարումը:

ՄԵԼԻՏԵՆԵԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1100Թ.

Ռազմավարության վերանայումը

Մարաշում կրած պարտությունը հանգիստ չէր տալիս Բոհեմունդ Ա-ին, որը ձգտում էր վերականգնել իր հեղինակությունը: 1100թ. հուլիսին նա արշավանք է ձեռնարկում Չալեպի սելջուկյան ամիրայության դեմ: Կելլայի ճակատամարտում լատինները խոշոր պարտության են մատնում Ռիդվան ամիրայի զորքերին և հասնում գրեթե մինչև Չալեպի մատույցները: Դժվար է ասել, թե ինչով կավարտվեր «հաղթարշավը», եթե Բոհեմունդը չստանար մտահոգիչ լուրեր Մելիտենեի հյուսիսից, որտեղ նրա դիրքերն ամուր չէին: Իրադրությունն Անտիոքի իշխանապետի համար բարդանում է, և անհրաժեշտ է դառնում վերանայել տարածաշրջանային ռազմավարության խնդիրները, առաջին հերթին՝ Եփրատեզերք-Կիլիկիա առանցքի հայկական իշխանությունների նկատմամբ դիրքորոշումը:

Բյուզանդացիներին և սելջուկներին թշնամաբար վերաբերվող Բոհեմունդը գիտակցում էր, որ տարածաշրջանում լատինների համար հուսալի դաշնակից կարող էին լինել միայն հայերը: Չայկական իշխանությունների մի մասը ճանաչում էր Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը, սակայն դրանք բռնորդ էլ, հիրավի, անկախ քաղաքականություն էին վարում: Լատին իշխանների համար սկսվում է հայոց ռազմաքաղաքական դերի ու նշանակության վերիմաստավորման ժամանակաշրջանը:

Տեղեկանք. «Արևելյան բոլոր քրիստոնյաների շարքում, որոնց հետ ֆրանկ զարթաբնակներին վիճակված էր հաղորդակցվել, հայկական համայնքը միակն էր, որին նրանք պիտի վերաբերվեին որպես հավասարի, քանի որ այն միակն էր, որի մեջ նրանք ռազմական արժանիք պիտի հայտնաբերեին, միակը, որն ուներ զինվորական և հողատիրական ազնվականություն, որի հետ նրանք կարող էին միանալ առանց նվաստացած զգալու»:

Որոնք Գրուսե, Լևանտի կայսրությունը, հատ. I

Մելիտենեի պաշտպանությունը նպաստելու էր լատինական պետությունների հյուսիսային սահմանների անվտանգության ապահովմանը, և Գաբրիել իշխանի դիմումին արձագանքելով՝ Բոհեմունդն ուղղություն է վերցնում դեպի հյուսիս:

Մելիտենեի հայկական իշխանության ջանքերի շնորհիվ ավելի քան չորս տարի խաչակիրներն ազատված էին իրենց կոմունիկացիաների պաշտպանու-

թյան անհրաժեշտությունից: Ճանապարհների խաչմերուկում գտնվող քաղաքի ռազմավարական կարևորությունն անվիճելի էր, քանի որ 1096-1097թթ. Իկոնիայի սուլթանության զորքերի ուշադրությունն իր վրա գամելով՝ Գաբրիելն օբյեկտիվորեն նպաստել էր խաչակիրների առաջխաղացմանը, ապա 1097-1099թթ. հետ մղել Սեբաստիայի ամիրա Մելիք Ղազի Գյումուշտեզին Իբն-Ղանիշմանի (1084-1134թթ.) զորքերը: Պահը նպաստավոր էր, մանավանդ որ փորձառու հայ իշխանը հայտարարել էր Բոհեմունդից Մելիտենեի անվտանգության երաշխիքներ ստանալու դեպքում Անտիոքի գերիշխանությունն ընդունելու պատրաստականության մասին:

Մարտավարության սխալները

Բոհեմունդը Մելիտենե է շարժվում 1100թ. օգոստոսին՝ Հալեպի արշավանքն ավարտելուց անմիջապես հետո: Մեծաքանակ բանակով Մելիտենեին սպառնացող, Սեբաստիան զավթած ամիրա Ղազիի դեմ Բոհեմունդն իր զարմիկ Ռիչարդ Սալերնացու հետ միասին ընդամենը 500 ասպետ է դուրս բերում: Ի լրումն, լատին իշխանը զորախմբի ռազմերթը բավական անփույթ է կազմակերպում:

Ռազմերթը

Երեք տարի շարունակ սելջուկյան զորքերը խաչակիրներից կրում էին պարտություն պարտության հետևից, որին ավելացել էր Մելիտենեի հերոսական պաշտպանությունը: Այս պայմաններում Ղազին առաջին հերթին հոգեբանական առումով էր կարևոր համարում թեկուզ ոչ մեծ հաղթանակ տանելն ու սեփական ուժերի նկատմամբ վստահություն ձեռք բերելը: Բոհեմունդի անհաշվենկատ արշավանքը նրան հաղթանակ տանելու անչափ պատեհ հնարավորություն էր տալիս:

Ձորավարական տաղանդ պետք չէր ունենալ հասկանալու համար, որ տակավին փոքրաթիվ լատինների և քաղաքն ամուր պահող հայերի միավորումն անիրական կդարձներ Մելիտենեի գրավման հույսերը: Հետևաբար, Մելիտենեի ճանապարհին գտնվող Նորմանների վրա հարձակվելու Ղազիի որոշումը մարտավարական առումով հիմնավորված է:

Հանկարծակի հարվածով Սեբաստիայի ամիրան մարտ է պարտադրում Անտիոքից երկարատև ռազմերթով Մելիտենեին մոտեցող ասպետների զորամասին: Լատինները ծանր պարտություն են կրում, իսկ Բոհեմունդը գերվում է:

Պատմական տեղեկանք. «Սվազի և այլ վայրերի իշխան Կունուշտե-կին իբն Դիլուն բանակ կազմեց... Նա ջարդեց ֆրանկներին, որոնք ար-շավել էին Մալաթիայի կողմերը, և նրանց վրա հարձակվելով նրանց բազավորին գերի վերցրեց»:

*Արու-Լ-Ֆիդա,
Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի, հատ. Ա*

Անհաջողությունը Բալդուին Բուլոնցուն հարկադրում է մի կողմ թողնել ներ-քին տարածայնությունները և ձեռքի տակ եղած բոլոր ուժերով (ընդամենը 140 ասպետ) շտապել օգնության: Տեղեկանալով Բոհեմունդին փրկելու համար ձեռնարկված միջոցառումների մասին՝ Ղազին հեռանում է իր երկիրը, և Բոհե-մունդին փրկել չի հաջողվում: Այնուամենայնիվ, Բալդուինը կարողանում է իր գերիշխանությունը պարտադրել հակամահմեդական պայքարի միասնական ճակատ ստեղծելու պատրանքներով տարված Գաբրիելին: Այսպիսով, Բալդու-ինը եղեսիայի կոմսության ազդեցությունը տարածում է մինչև պատմական Փոքր Հայքի սահմանները:

Հաղթանակը

Ամիրա Ղազիի դեմ պայքարում խաչակիրներին միանալու Գաբրիել իշխա-նի որոշումը հարկադրված, սակայն արդարացված քայլ էր:

Երկարատև պատերազմում մելիտենացիների ուժերը հյուժվել էին: Հա-կառակ դրան, Բոհեմունդին գերելուց հետո Ղազին ակտիվացրել էր իր գոր-ծողությունները: Մելիտենեի դեմ նախապատրաստվող արշավանքի հավա-նականությունը մեծանում էր, եթե նկատի ունենանք, որ հաջողությունից ոգևորված թյուրքերը ձգտելու էին վրեժ փոխհատուցել մելիտենացիներին լատինների ուշադրությունն իրենց դեմ կենտրոնացնելու համար: Բալդու-ինն ինքն էլ գիտակցում էր, որ Ղազիի ուշադրությունը Մելիտենեի վրա է կենտրոնացված լինելու: Այդ պատճառով, նույնիսկ բավարար ուժեր չունե-նալով, նա քաղաքում կայազոր է թողնում: Սակայն կայազորն այնքան փոք-րաթիվ էր, որ նրա ներկայությունն ավելի շուտ հոգեբանական նշանակու-թյուն ուներ: Այդուհանդերձ, մելիտենացիների համար կարևոր նշանակու-թյուն է ունենում երկարատև միայնակ պայքարից հետո դաշնակից ունենա-լը: Նրանք անմիջապես ձեռնամուխ են լինում քաղաքի պաշտպանության աշխատանքներին:

Ինչպես և պետք էր սպասել, վերախմբավորումների վրա ընդամենը մի քա-նի շաբաթ ծախսելով՝ սեպտեմբերին Ղազին հարձակման է անցնում և չորրորդ անգամ պաշարում Մելիտենեն:

Քաղաքի ուժերն այնքան փոքրաթիվ էին, որ Գաբրիել իշխանն արտագրոհներ իրականացնելու հնարավորություն չունեի և քաղաքի «հերթական» պաշարմանը պատասխանում է նախկինի պես խուլ պաշտպանության անցնելով: Հակառակորդը գամվում է Մելիտենեին և դադարեցնում մյուս շրջանների ասպատակությունը:

Այս անգամ էլ ամիրան տեսնում է, թե որքան բարձր է մելիտենացիների ոգին, իսկ նախկին տարիներին Գաբրիել իշխանի կիրառած մարտավարության կրկնությունը սպառնում էր հերթական անհաջողությամբ ավարտել նաև այս պատերազմաշրջանը: Շուտով Ղազին հարկադրված գիտակցում է պաշարման շարունակման աննպատակահարմարությունն ու նահանջում:

Այսպիսով՝ Գաբրիել իշխանը կարողանում է հաղթանակով ավարտել ծայրահեղ անբարենպաստ սկսված պատերազմաշրջանը: Մելիտենեի 1100թ. հերոսական պաշտպանությունը հայերի և խաչակիրների համատեղ տարած հաղթանակների վառ օրինակներից է: Այն ցուցադրեց, որ հայ-լատինական դաշինքը երկու կողմերի համար էլ հետագա հաղթանակների գլխավոր նախապայմանն է:

ՄԻՍ ԵՎ ԱՆԱՎԱՐՉԱ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՋ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆԸ 1104Թ.

Կիլիկիայում Կոստանդին Ա իշխանին փոխարինած նրա որդու՝ Թորոս Ա-ի (1100-1129թթ.) օրոք հայկական իշխանությունը հզորացման ժամանակաշրջան է թևակոխում:

Տարածաշրջանային քաղաքականությունը

XIIդ. սկզբին խաչակիրների միջև սկսված պառակություններին ներքաշվում են նաև հարևան հայկական իշխանությունները: Նրանց մեծ մասն ընտրություն է կատարում հոգուտ Բոհեմունդ Ա-ի, քանի որ նա ըմբռնել էր հայկական գործոնի կարևոր դերակատարությունը տարածաշրջանում:

Լատին իշխանները միավորվում էին միայն կարճ ժամանակով: Այդպիսի մի առիթ է ստեղծվում 1104թ. գարնանը, երբ Եդեսիայի կոմս Բալդուին Բ-ի առաջարկով Բոհեմունդ Ա-ն ու Տանկրեդը միանում են խառանի նվաճման նպատակով իրականացվող արշավանքին: Խառանից ոչ հեռու տեղի ունեցած ճակատամարտն ավարտվում է լատինների ջախջախիչ պարտությամբ: Բալդուին Բ-ն և արշավանքի մի շարք այլ առաջնորդներ գերվում են (տե՛ս քարտեզը):

Բոհեմունդն ու Տանկրեդը նահանջող զորքերի մնացորդները հապճեպ համալրում են Ասորիքի և Կիլիկիայի՝ իրենց ենթակա ամրոցներից կանչված կայազորներով ու Եփրատեզերքի հայ աշխարհագրայիններով: Մեծ դժվարությամբ նրանց հաջողվում է խափանել խառանի աղետից հետո հարձակման անցած թյուրքական զորքերի՝ Եդեսիան գրավելու փորձը:

Լատինների անհաջողությունից օգտվում է Ալեքսիոս Ա-ն. բյուզանդական բանակն անմիջապես ներխուժում է Կիլիկիա և լատիններին հարվածում թիկունքից:

Տեսարան Եփրատի հովտից

Ռազմավարությունը

Բյուզանդացիները կարճ ժամանակում վերականգնում են իրենց իշխանությունը Դաշտային Կիլիկիայում: Նրանց հաջողությունները թորոս Ա-ի համար տազմապալի էին, քանի որ տակավին անհայտ էին Եդեսիայի շուրջ ծավալված գործողությունների արդյունքները: Լեռնային Կիլիկիայի ամառիկ բերդերում ամրացած Ռուբինյան իշխանությունը անվտանգության ապահովման համար համապատասխան միջոցառումներ է ձեռնարկում: Դաշտային Կիլիկիայի մայրուղիներից հեռու և հարևանների կենսական շահերին չսպառնացող դիրքը շարունակում էր դրական դեր խաղալ Ռուբինյանների ռազմավարության համար: Թորոսը նկատել էր, որ ոչ խաչակիրները և ոչ էլ բյուզանդացիներն առանձնապես չէին ձգտում գրավել Լեռնային ամրությունները, քանի որ չէին ցանկանում ուժերը ցրել ու դաշտավայրի կարևոր հենակետերից (Մամեստիա, Ադանա, Տարսոս և այլն) հեռու գտնվող ամրոցներում մեծաթիվ կայազորներ պահել:

Հաղթանակը

Թյուրքերի և լատինների դեմ երկարատև պայքարում հյուժված Բյուզանդական կայսրությունը դժվարությամբ էր կարողանում ապահովել իր զորքերի առաջխաղացումը Դաշտային Կիլիկիայում, որի սահմանագծին գտնվող Լեռնային քաղաքները հսկողության տակ պահելը գրեթե անիրական էր դարձել: Թորոսը որոշում է օգտվել ստեղծված իրադրությունից և ամրանալ Լեռնային Կիլիկիայում: Նա առաջին հարվածը հասցնում է Սսի ուղղությամբ (տե՛ս քարտեզը):

Կիլիկիայի ապագա մայրաքաղաքը, որը հետագա դարերի ընթացքում հուսալիորեն կապելու էր Կիլիկիայի երկու հատվածներն ու, նույնիսկ, թագավորությանն իր անունն էր տալու, Մուղ. սկզբին սահմանային հարմար դիրք ունեցող, սակայն փոքր քաղաք էր: Լեռնային ոչ մեծ իշխանության տերը քաղաքական հեռատեսություն է ցուցաբերում և ճիշտ է գնահատում Սիս քաղաքի կարևորությունը, որն իր իշխանությանը միացնելով (1104թ.)՝ սկսում է Կիլիկիայի միավորման քաղաքականությունը:

Հաջողության զարգացումը

Թորոս Ա-ի գործողությունը չի արժանանում Եդեսիայի պաշտպանությամբ զբաղված լատինների և Դաշտային Կիլիկիան նվաճող բյուզանդացիների բացասական վերաբերմունքին: Եթե առաջին դեպքում դա միանգամայն հասկանալի էր, ապա Սսի գրավման հարցում բյուզանդացիների դրսևորած վարքագի-

ծը ոչ թե նրանց ռազմավարության փոփոխության արդյունք էր, այլ ժամանակավոր քաղաքական խուսանավման:

Լատինների դեմ թշնամական դիրքորոշում որդեգրած Ալեքսիոս Ա-ն ոչ մեծ զիջումներով ձգտում էր կայունացնել իր տիրապետությունը Կիլիկիայում: Ակնհայտ էր, որ մի օր նա վերադառնալու էր Լեռնային Կիլիկիայի նվաճման խնդրին, բայց առայժմ բավարար ուժեր չունեին մի քանի ճակատով պատերազմելու համար:

Ստեղծված իրադրությունում Թորոսը որոշում է ավարտել իր իշխանության ներքո Լեռնային Կիլիկիայի միավորումը, և նոր հարվածն ուղղվում է դեպի հարավ, Լեռնային Կիլիկիայի ամենամեծ քաղաքը հանդիսացող Անավարզայի դեմ, որը նույնպես միացվում է իշխանությանը (տես քարտեզը): Անավարզայի դիրքը ռազմական առումով արտակարգ կարևոր էր, սակայն Վահկան շարունակում էր մնալ իշխանաճիստ քաղաք:

Արդյունքը

Այսպիսով, Սսի և Անավարզայի շրջանների միացումով Կիլիկիո հայկական իշխանության սահմանները հասնում են Դաշտային Կիլիկիայի սահմանագծին: Դա Թորոս Ա-ի իշխանության տարիների կարևորագույն ռազմաքաղաքական հաջողությունն էր: Համարձակ գործողությունները ոչ միայն նախապայմաններ էին ստեղծում իշխանության հետագա հզորացման ու միջազգային հեղինակության բարձրացման համար, այլև ապահովում էին իշխանության հարատևումը:

Ռազմական հաջողությունները նպաստում էին նաև իշխանության միջազգային հեղինակության բարձրացմանը, որը լատինական պետությունների կողմից Եփրատեզերքի հայկական իշխանությունների վերացման փուլում (1100-1110-ական թթ.) պակաս կարևոր չէր:

Անավարզա ամրոցի աշտարակներից մեկը

ՔԵՐԴՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 1107Թ.

ԲԱՐՍԵՂ ԻՇԽԱՆՆ ՈՒ ՔԵՍՈՒՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վահրամ Վարաժնունու տերության ավերակների վրա վեր հառնած և սելջուկների դեմ պայքարը շարունակող հայկական իշխանությունների մեջ ամենահզորը Կամսարական իշխանական տան ներկայացուցիչներից մեկի՝ Բարսեղ (Վասիլ) իշխանի (1082-1112թթ.) հիմնած Քեսունի ու Ռապանի իշխանապետությունն էր: Հայոց անկանոն ռազմարվեստը շարունակող իշխանի անսպասելի, սրընթաց ու հանդուգն հարձակումներն այնքան տպավորիչ էին ժամանակակիցների համար, որ նա ստացել էր «Հաջողած» և «Գող» պատվանունները¹:

¹ XII-XIIIդդ. հայկական հուշարձաններում գողանալ բայը հաճախ գործածվում էր գրավել կամ նվաճել իմաստով: Այդ իմաստն ունի Բարսեղի «Գող» պատվանունը:

Տեղեկանք. Քեսուճի հայկական իշխանապետությունը տարածվում էր Մելիտենեի սահմաններից մինչև Պիր և Եփրատից մինչև Մարաշ, ընդգրկելով մայրաքաղաք Քեսունը, ինչպես նաև Ռապանը, Չարսան-Մսուրը, Պեհեսնին, Յոռնկլան և այլ նշանավոր բերդեր (տե՛ս նախորդ ակնարկի քարտեզը): Կարճ ժամանակով նրա մասն են կազմել նույնիսկ Սամոսատը և Մարաշը: Բարսեղը կրում էր մեծ իշխան, ապա՝ իշխանաց իշխան տիտղոսը:

Ճ.Ս. վերջին Բյուզանդիայի հետ համագործակցող հայ իշխանների մեջ, թերևս, միայն Բարսեղն է արժանացել պատմիչների բարյացակամ վերաբերմունքին, որը բացատրվում է Չայ եկեղեցու հանդեպ նրա ունեցած նախանձախնդիր վերաբերմունքով: Ընդ որում, նա այդ չէր անում կայսրության հետ հարաբերությունները վատացնելու գնով, և Ալեքսիոս Ա-ից ստանում է *սեբաստոսի* տիտղոս:

Իշխանաց իշխանն այնքան մեծ հեղինակություն էր վայելում, որ Քեսունի շրջանի Կարմիր վանքում ապաստան է տալիս Չայ եկեղեցու հայրապետական աթոռին: Այստեղ իր հովվապետության վերջին տարիներն է անցկացնում 1099թ. խաչակիրների հետ Երուսաղեմ հասած Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը (1066-1105թթ.), ապա նրան փոխարինած Բարսեղ Ա Անեցին (1105-1113թթ.):

Բարսեղ իշխանը մասնակցում է Տրիպոլիի (Տրիպոլիս) համար խաչակիրների ծավալած երկարատև պայքարին և կարևոր դերակատարում ունենում 1109թ. քաղաքի գրավմանը: Քեսունի իշխանապետությունը գոյությունը պահպանում է նաև Բարսեղի որդեգիր Բարսեղ Տղա (Վասիլ Տղա) Կանսարականի օրոք՝ մինչև 1117թ.:

Սամոսատի (Շամշատի) քերդի ամրոցները

Ռազմավարությունը

Քեսունի իշխանապետությունն առավելագույն ծաղկման է հասնում 1100-ական թթ.: Շրջակա հայկական իշխանությունների գերակա ճանաչվող Բարսեղ Չաջողածը ակտիվ մասնակցություն է ունենում տարածաշրջանային զարգացումներին: Նա զգալի աջակցություն է ցույց տալիս խաչակիրներին ինչպես արշավանքի ընթացքում, այնպես էլ հետագայում: Այդ մասնակցությունն առավել վառ դրսևորվում է Մելիտենեի ճանապարհին գերված Բոհեմունդի փրկագնման ժամանակ:

Խաչակրաց արշավանքի առաջնորդները ցանկանում են Ղազիից փրկագնել նորման իշխանին, սակայն ամիրան չի ընդունում լատինների առաջարկը: Այդ ժամանակ գործին միջամտում է Բարսեղ իշխանը և 1103թ. կարողանում է գերությունից ազատել Բոհեմունդին:

Պատմական տեղեկանք. «Գող Վասիլ կոչվող հայոց մեծ իշխանի միջնորդությամբ և օգնությամբ ֆրանկների կոմս Պեմունդը հարյուր հազար դահեկանով փրկագնվեց Դանիշմանից: Որպես փրկագին (Բարսեղը) տվեց տասը հազար դահեկան, երբ Անտիոքի կոմս Տանգրին Պեմունդի փրկության համար չտվեց և ոչ մի բան: Ամբողջ գումարը հավաքվեց Վասիլի մոտ: Նա մեծ ջանք ու աշխատանք թափեց, որ ...գումարը բերվի իր տիրապետության սահմանները: Նա հարյուր հազար դահեկան վճարեց և Պեմունդին առավ բերեց իր մոտ»:

Սատթեսու Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Ի զարմանս Բարսեղի՝ Բոհեմունդի փրկագնումից հետո Անտիոքում Բոհեմունդին փոխարինող Տանկրեդի հետ իր հարաբերությունները վատանում են: Բոհեմունդը դաժան պարտություն է կրում խառանի ճակատամարտում: Իրադրությունը բարդանում է, քանի որ Բյուզանդական կայսրությունն ակտիվացնում է հարձակումները տարածաշրջանում: Բոհեմունդը վերադառնում է Եվրոպա՝ թարմ ուժեր կուտակելու և բյուզանդացիների դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու նպատակով:

Ներխուժումը

Բոհեմունդի հեռանալուց հետո Բարսեղը սելջուկների դեմ հանդիման հայտնվում է մեկուսացման մեջ: Թյուրք բեգերը փորձում են օգտվել առիթից: Չհանդգնելով հարվածը հասցնել Քեսունի իշխանապետությանը՝ նրանք առաջին թիրախ են դարձնում Կիլիկիո հայկական իշխանությունը (տես քարտեզը):

Իշխանության դեմ հակառակորդը 12 հազարանոց զորք է հանում և որոշում է վերացնել Կիլիկիայի ու Եփրատի աջ ափի հայկական գերիշխանությունը: Հայկական կողմին սարսափեցնելու նպատակով թյուրքական հրոսակախմբերը դաժանությամբ ասպատակում էին հայկական բնակավայրերը: Սակայն դա մեծ արդյունք չի տալիս. Թորոս Ա-ն ամուր հաստատվել էր Անավարզա քաղաքի շրջակա լեռներում և համառ դիմադրություն կազմակերպել: Հակառակորդը չի կարողանում կատարել իր ռազմավարական ծրագրի առաջին մասը՝ լեռնային ամրոցների արագ գրավումը:

Այնուամենայնիվ, ուժերն անհավասար էին: Մեծաթիվ հակառակորդին միայնակ դիմակայելու հնարավորություն չունեցող Թորոս իշխանը կայազորներ է թողնում ամրոցներում և օգնության համար դիմում Բարսեղին: Ամնիջապես ձևավորվում է երկու հայ իշխանների դաշինքը, մանավանդ որ հակառակորդն Անավարզայի շրջակայքն ամայացնելով՝ շտապում էր դեպի Մարաշի դաշտ՝ Բարսեղի տիրույթների սահմանները:

Ճակատամարտը

Համատեղ պայքարը գլխավորում է իշխանաց իշխան Բարսեղը: Իրեն բնորոշ սրընթացությամբ նա միավորում է ուժերը, հասնում Կիլիկիայից արևելք շտապող Թորոսի զորամասերին և, նույնիսկ, հասցնում է թյուրքական զորքի դեմ շարժվել (տես քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «Նրանք եկան անցան Մարաշ քաղաքի դաշտով և անհամար բազմությամբ հասան Գող Վասիլի տիրույթները, Բերդուս կոչվող վայրը, նվիրական սահմաններում: Հայոց իշխան Վասիլը, լսելով այդ մասին, հսկայական զորքերի զորահավաք արեց, որոնք արծվի կամ առյուծի կորյունի նման հասան այլազգիների վրա»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Հայկական կողմի գործողություններն անսպասելի էին հակառակորդի համար: Առանց դիմադրության դեպի արևելք նահանջող Թորոսի զորագնդին հետապնդելով՝ թյուրքական զորամասերում ստեղծվել էր տպավորություն, թե Բերդուսի մոտ հայկական կողմը դեռևս ի վիճակի չի լինի ճակատամարտ տալ: Վերջին հանգամանքն էլ փորձում է օգտագործել Բարսեղը, որը, նպաստավոր տեղանքի հասնելով, բոլոր ուժերով վճռական և սրընթաց հարձակման է անցնում:

Հաղթանակը

Բարսեղի մարտավարությունը լիովին համապատասխանում էր ստեղծված իրավիճակին: Հարցն այն է, որ ճակատամարտը սկսվելու պահին հակառակորդը հիմնականում հասցնում է մարտակարգ ձևավորել: Սակայն թշնամու ուժերը չեն կարողանում դիմակայել բոլոր ուղղություններից իրականացվող գրոհներին: Ստրկության քշվող մեծաթիվ գերիներին և հարուստ ռազմավարը ձեռքից բաց չթողնելու մտքերով տարված թալանչիները չզիտեին դիմադրե՞ն հայկական զորագնդերի հարձակմանը, թե՞ հոգ տանեն թալանված հարստությունը «փրկելու» մասին: Հայկական զորքերի հուժկու գրոհներին չդիմանալով՝ հակառակորդը մարտադաշտում է թողնում գերիներին և ռազմավարն ու նահանջուն: Կազմակերպվում է եռանդուն հետապնդում, որի ընթացքում գերվում են անկանոն փախչող հակառակորդի բազմաթիվ զինվորներ (տես քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «Սաստիկ մեծ հաղթանակ տարան, թուրքերին փախուստի մատնեցին, մեկ մարդու պես սրերով հալածեցին նրանց և մեծ ջարդ տվեցին, շատերին գերեցին ու խլեցին նրանց վերցրած ողջ ավարն ու գերիներին: Հայոց իշխան Վասիլը և Հայոց բովանդակ ազատագուցող մեծ հաղթանակով և ցնծությամբ եկան Քեսուն քաղաքը»:

Սատրեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Հռոմկայի ավերակները

ՀԱՐՍԱՆ-ՄՍՈՒՐԻ ՃԱԿՏԱՄԱՐՏԸ 1108Թ.

Ռազմական քաղաքականություն

Խառանի աղետից հետո գերված Բալդուին Բ-ն և ժուլին Կուրտենցին, հսկայական փրկագին վճարելով, 1108թ. ազատվում են գերությունից: Անտիոքի իշխանապետության խնամակալ Տանկրեդը, որը վերահսկում էր Եդեսիայի կոմսությունը, հրաժարվում է այն վերադարձնել Բալդուինին: Բալդուինը հարկադրված օգնություն է խնդրում հայերից (Բարսեղ Քեսունցուց) և մահմեդականներից (Մոսուլի աթաբեկից):

Անտիոքի պատրիարքի միջնորդությամբ Տանկրեդը Բալդուինին է վերադարձնում Եդեսիայի կոմսությունը: Սակայն սեպտեմբերին Անտիոքի իշխանապետության և Եդեսիայի կոմսության միջև ռազմական գործողություններ են սկսվում: Անտեսելով խաչակիրների կրոնական համերաշխության գաղափարները՝ երկու լատին իշխաններն էլ դաշնակցում են հարևան մահմեդական պետությունների հետ: Բալդուին Բ-ն օգնություն է խնդրում Մոսուլի աթաբեկից, իսկ Տանկրեդը՝ Չալեսի ամիրայից: Թլպաշարի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում Տանկրեդը հաղթում է:

Տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական նման իրավիճակում որքան էլ տպավորիչ լիներ Բերդուսի ճակատամարտում տարած հաղթանակը, սակայն այն չէր խաղաղեցնելու հայկական իշխանությունների հարևան Իլդնիայի սելջուկներին: Օգտվելով լատինների երկպառակություններից նրանք 1108թ. նոր հարձակում են սկսում:

Ներխուժումը

Թյուրքերը հարվածն ուղղում են Քեսունի իշխանապետության ենթակա տարածքների վրա: Այս անգամ ասպատակվում է հյուսիս-արևելքը՝ Հարսան-Մսուր քաղաքը:

Պատմական տեղեկանք. «(Թյուրքերը) զորք գումարելով՝ շուրջ վեց հազար ընտիր մարտիկներ, իրենց սուլթանի գլխավորությամբ եկան հայոց իշխան Վասիլի երկիրը՝ վրեժ առնելու Բերդուսում Վասիլ իշխանից ստացած ջարդի համար: Նրանք հմճի օրերին գազանների պես հասան Հիսն Մանսուր (Հարսան-Մսուր) կոչվող քաղաքի սահմանները, կոտորեցին հնձվորներին և գերիներով հանդերձ շարժվեցին գնացին դեպի Հարթան կոչվող բերդը»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

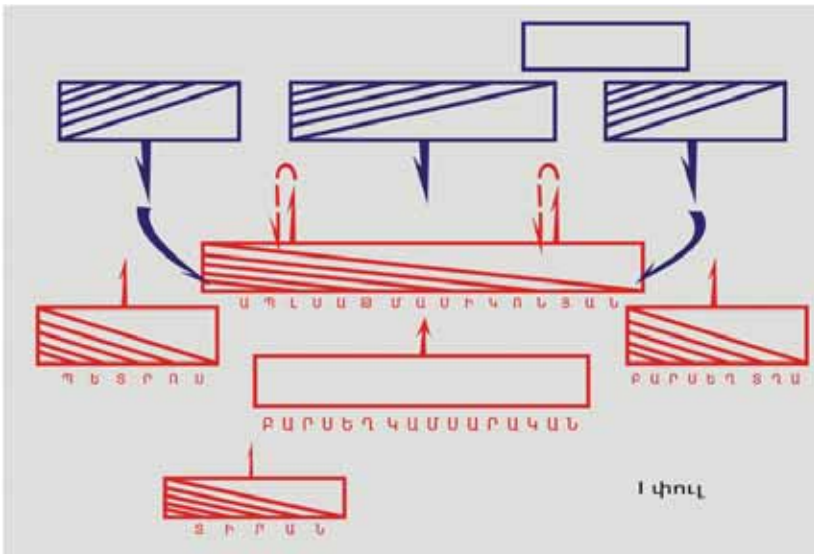
Հարձակունը չէր տարբերվում այս ժամանակաշրջանի թյուրքական բազում ասպատակություններից:

Ճակատամարտը

Բարսեղի վիճակը բնավ նախանձելի չէր, քանի որ ռազմավարական նախաձեռնության հասած հակառակորդի վեց հազարանոց զորքի դեմ ուներ ընդամենը հինգ հարյուր հոգանոց այրուծի և հետևակային ստորաբաժանումներ: Հակառակորդին հայ իշխանը կարող էր հակադրել իր մարտիկների բարձր մարտական ոգին և հայոց անկանոն ռազմարվեստի անսպառ զինանոցը:

Վճռական գործողությունների մարտավարության կողմնակից լինելով՝ Բարսեղը նպաստավոր տեղանք է ընտրում ճակատամարտի համար ու անհապաղ գրոհում հակառակորդի վրա: Մարտի մտահղացման կարևոր բաղկացուցիչներից էր ուշագրավ *սեպածև* մարտակարգը, որն ուներ մեծ պահեստազոր (տե՛ս սխ. 1):

Սխեմա 1

Հարսան-Մսուրի ճակատամարտը 1108թ.

Մարտակարգի կենտրոնում Տարոնի տեր Տաճատ իշխանի որդու՝ Ապլսաթ Մամիկոնյանի հեծելագորն էր, որն *անկյունով առաջ* դասավորության յուրօրինակ «շարժիչի» դերն էր կատարելու: Բազմադարյա փառավոր իշխանական տան ներկայացուցչին հանձնարարված էր այնպիսի գրոհով սկսել մարտական գործողությունները, որ հակառակորդի ամբողջ զորքի (հնարավորության դեպքում՝ նույնիսկ պահեստագորի) ուշադրությունը կենտրոնացվի իր զորաթևի վրա:

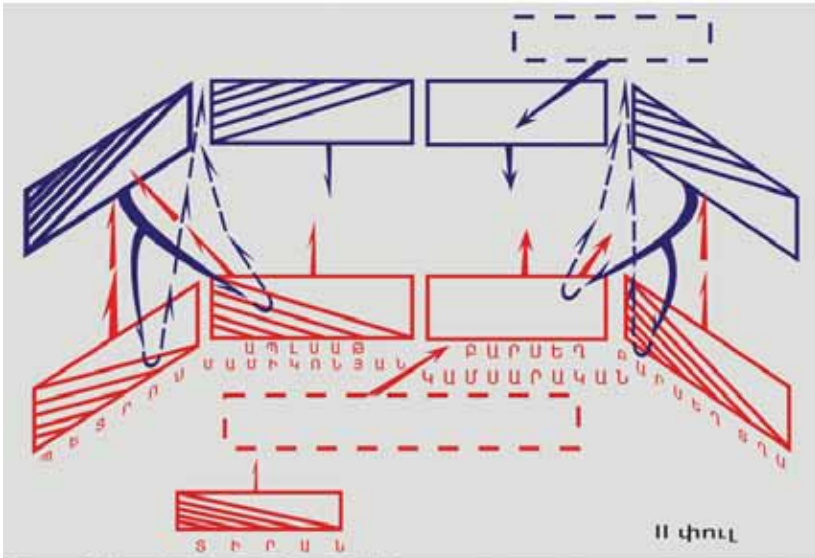
Մամիկոնյան իշխանի զորամասին թևերից աջակցելու էին Բարսեղի քեռորդի Պետրոսի և Բարսեղ Տղա Կանսարականի *սանդղածև շարված* հեծյալները, որոնք մարտի էին մտցվելու կենտրոն զորաթևից քիչ ավելի ուշ: Երկու թևերում էլ ստեղծվել էին հնարավորինս հզոր խմբավորումներ, որոնք աքցանի մեջ էին առնելու հակառակորդի զորաթևերը: Նրանց գրոհը պետք է լիներ առավելագույնս հզոր, վճռեր մարտի ելքը: Գլխավոր ուժերի թիկունքում սեպուհ Տիրանի ուժերն էին՝ ամեն պահ մարտի մտնելու պատրաստ: Մարտակարգն ու կենտրոնի զորաթևի առջև դրված առաջադրանքը հակառակորդից պետք է քողարկելին մարտի մտահղացումը: Կարևորվում էր նաև գրոհի սրընթացությունը, որպեսզի հակառակորդը չհասցներ համարժեք հակաքայլեր իրականացնել:

Ֆաղթանակը

Կենտրոնի զորաթևի գրոհով Ապլսաթ Մամիկոնյանը կարողանում է կաշկանդել հակառակորդի գործողությունները: Նրա զինվորները մխրճվում են հակառակորդի մարտակարգի մեջ և սելջուկյան զորքերի կենտրոնական զորաթևում իրարանցում են առաջացնում:

Խախտված մարտակարգը վերականգնելու նպատակով մարտի են մտցվում հակառակորդի պահեստագորը կազմող զորամասերը (տես սխ. 2): Մեծաթիվ ուժերով իրականացվող հակագրոհները հակառակորդին հնարավորություն են տալիս մի պահ կայունացնել կենտրոնի զորաշարը: Սակայն սելջուկյան հրամանատարությունը, հակագրոհների վրա ուժերը սպառելով, աչքաթող էր արել սամղղածև աջ և ձախ շարված թևերի գրոհի կասեցման խնդիրը: Մինչդեռ վերջինիս հետ մեծ հույսեր էր կապում Բարսեղը:

Սխեմա 2

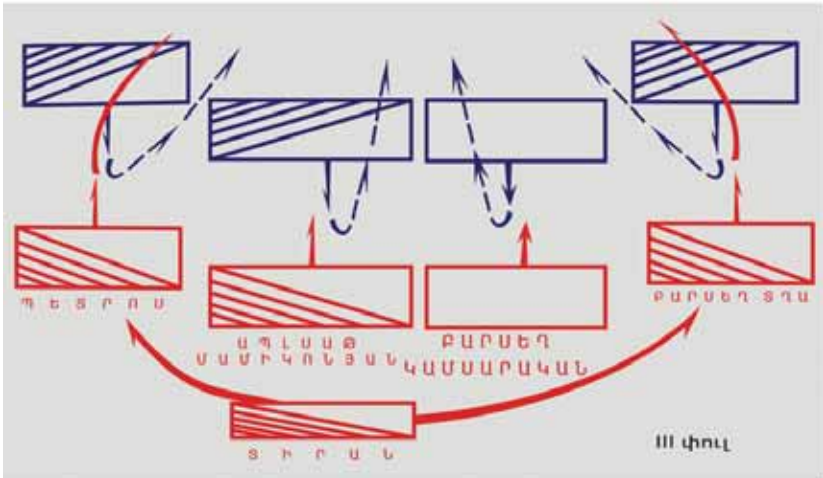
Հարսան-Մսուրի ճակատամարտը 1108թ.

Ինչպես և պետք էր սպասել, հատող հարվածների համար նախապատրաստված թևերը մխրճվում են հակառակորդի խոցելի դարձած թևերի մեջ և մասնատում հակառակորդի մարտակարգը, որը կորցնում է կայունությունը: Սկսվում է խուճապ, որի պատճառով հակառակորդն ամբողջ ճակատով սկսում է նահանջել (տե՛ս սխ. 3): Իրարանցման պատճառով մարտադաշտից չի հասցնում ճողոպրել սելջուկյան զորքերի գրեթե ամբողջ հրամանատարական կազմը, որը գերվում է:

Պատմական տեղեկանք. «Հայոց քաջագունդը ահեղ ճակատամարտում այլազգիների դեմ մեծ հաղթանակ տարավ, սոսկալի ջարդ տվեց նրանց և նրանց սուլթանին ու պարսից բազմաթիվ այլ իշխանավորների գերի վերցրեց: Հայոց իշխան Վասիլը մեծ հաղթանակով և բազմաթիվ ավարով եկավ Քեսուն քաղաքը. նա փրկեց այլազգիների վերցրած բոլոր գերիներին: Հավատացյալները մեծ ցնծության մեջ էին»:

Սատթնո Ուռուխյեցի, ժամանակագրություն, Սասն երրորդ

Սխեմա 3

Հարսան-Մսուրի ճակատամարտը 1108թ.

Հարսան-Մսուրի ճակատամարտում հաղթանակը ձեռք բերվեց բարդ ռազմաքաղաքական իրադրությունում՝ ուժերի գերագույն լարումով: Սելջուկների պարտությունն ու նահանջը երկար ժամանակով անվտանգ են դարձնում Քեսունի իշխանապետության հյուսիսարևելյան սահմանը, որը մինչ այդ ամենավտանգավոր հատվածներից էր համարվում:

Բարսեղ իշխանի շարած սանդղածև աջ և ձախ մարտակարգը հայոց ռազմարվեստի բարեփոխման արտահայտությունն է: ճակատամարտում ձեռք բերված անչափ արժեքավոր փորձը հաստատուն տեղ է զբաղեցրել հայոց ռազմարվեստում, և հետագայում բազմիցս կիրառվել է հայ զորավարների կողմից:

ԹՈՐՈՍ Ա-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԿԻՉԻՍՏՐԱ 1111Թ.

Թորոս Ա-ի հաղթանակները բարձրացրել էին հայկական իշխանության հեղինակությունը, որի վկայությունն էր Ալեքսիոս Ա-ի դիրքորոշման փոփոխությունը, որը նրան *սե-րաստոսի* բարձր տիտղոս է շնորհում: Այդ ձևով նա փորձում է վերահսկողություն հաստատել Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական իրադրության վրա: Թորոս իշխանն ընդունում է բարձր, բայց ոչնչի չպարտավորեցնող տիտղոսը: Յատկանշական է, որ անկախ քաղաքականություն վարող հայ իշխանը տիտղոս ստանալուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ է լինում կայսեր «համբերությունը» փորձելու իր անենավտանգավոր քայլին՝ նրա ենթակայության տակ գտնվող Կիզիստրա (Կոնդոտակալիս) քաղաքի գրավման գործողության իրականացմանը:

Ռազմավարությունը

Կիզիստրան հզոր ամրոց էր Կիլիկյան Տավրոսի հյուսիսում, որը դարեր շարունակ ամուր փակում էր Կապադովկիայի հարավային շրջանների մատույցները: VIII-IXդդ. արաբա-բյուզանդական պատերազմների ժամանակ Կիզիստրան կարևոր նշանակություն ունեցող սահմանային ամրություն է եղել: Կիլիկյան դռները հյուսիսային կողմից հսկող ամրությունը բազմիցս վերակառուցվել ու մեծացվել էր: XIIդ. սկզբին բյուզանդացիների համար քաղաքը պահպանում էր քաղաքական և ռազմավարական կարևորությունը, քանի որ Կիլիկիայի ուղղությամբ մարտական գործողություններ ծավալելու համար հանգույցի էր վերածվել:

Արշավանքն ուներ ևս մեկ կարևոր խնդիր. անհրաժեշտ էր Գագիկ Բ շահնշահին սպանողներից «անմեղ արյան համար» վրեժխնդիր լինել. դա նաև կնպաստեր հայության աչքում Թորոս Ա-ի իշխանության հեղինակության բարձրացմանը:

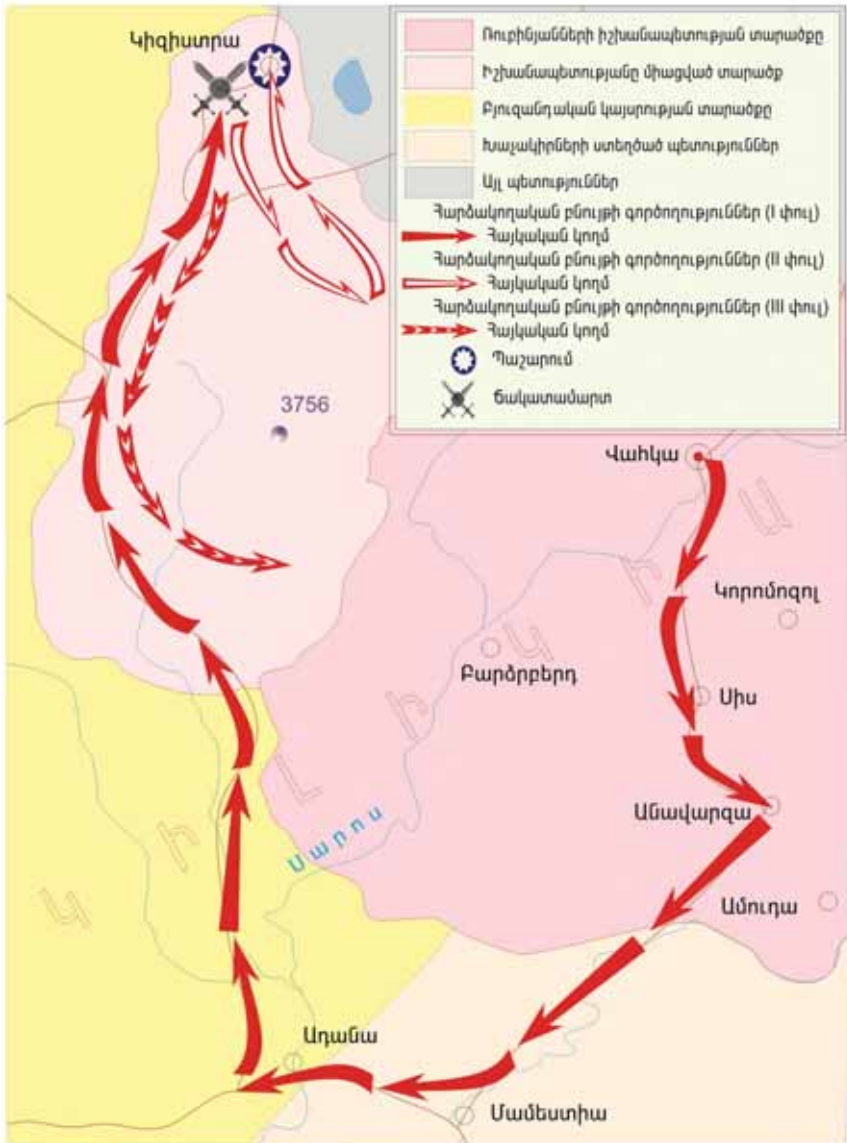
Պատմական տեղեկանք. «Հայոց 560 թվականին (22 փետրվար 1111 - 21 փետրվար 1112թթ.)... Աստված մի հզոր մարդու՝ հայոց մեծ իշխան Թորոսի՝ Ռուբենի որդի Կոստանդնի որդու ձեռքով վրեժխնդիր եղավ Գագիկ շահնշահի՝ Աշոտ Բագրատունու որդու անմեղ արյան համար: Թորոսի օրոք հայոց Գագիկ արքային սպանողները բնակվում էին Կոնդռոսկավիս կոչվող շատ ամուր և բարձր, ամեն կողմից անառիկ բերդում: Մանդալեի որդիները, երեք եղբայրներ, դեռ կենդանի էին...»:

Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Արշավանքը

Մանդալեի որդիները հույս ունեին, թե Ալեքսիոս Ա-ից *սեբաստոսի* տիտղոս ստացած հայ իշխանին չի հաջողվի մոտենալ իրենց տիրույթներին: Հարցն այն է, որ Տավրոսի լեռներում մեծաթիվ ուժերի տեղաշարժի համար անհրաժեշտ ճանապարհներ չկային: Թորոսի տիրույթներից ոչ հեռու, բայց անանցանելի լեռներով արգելափակված Կիզիստրա կարելի էր հասնել միայն Ռաշտային Կիլիկիայի գլխավոր քաղաքների մոտով լեռները շրջանցելով: Այս տարածքում նպաստավոր միակ ճանապարհն անցնում էր Տանկրեդի կողմից 1108թ. հետ գրավված Մամեստիայի կողքով ու բյուզանդացիների հետ վիճախարույց հանարվող Ադանայով (տես ս քարտեզը):

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1111 Թ.

Իրոք, Թորոսի գորագնդի համար անհնար կլիներ շրջանցել հակամարտող երկու կողմերի բոլոր արգելքները, եթե հայ իշխանը դիվանագիտական ծանրակշիռ աշխատանք իրականացրած չլիներ: Հայ իշխանը վարպետորեն է օգտագործում բյուզանդացիների հետ նրանց անհաշտ թշնամու՝ Տանկրեդի հակասությունները և ճանապարհ է ստանում:

Թորոսը բյուզանդական գորքերի ուշադրությունը չգրավելու նպատակով առանց ավելորդ աղմուկի (բայց՝ ո՛չ գաղտնի) սկսում է արշավանքը: Կայսեր վասալների դեմ իրականացվող արշավանքի մասին տեղեկանալով՝ Տանկրեդը բացում է ճանապարհները: Շրջանցելով բյուզանդական կայազորները՝ գորագունը հասնում է քաղաքի մատույցներին:

«Դարանաձև» պաշարումը

Տեղեկանալով, որ Մանդալեի որդիները մտադիր են համառ դիմադրություն ցուցաբերել, Թորոսը ցուցադրական նահանջով գորքը հեռացնում է քաղաքից: Անառիկ ամրության առջև կանգնած ոչ մեծ գորագնդի նահանջն այնքան տրամաբանական էր, որ բյուզանդական կայազորի մարտիկների մտքով իսկ չէր կարող անցնել պաշարման տարբերակը: Վտանգն անցած համարելով՝ նրանք վերադառնում են իրենց գործերին:

Պատմական տեղեկանք. «Թորոսն էլ նրա ներկայությամբ ճամփա ընկավ դեպի իր տունը, բայց երբ (Գագիկ Բ-ին) սպանողը չքվեց, նա իր զինվորներով զիջերը մոտեցավ բերդին. հետևակազորին դարան դրեց, իսկ ինքը հեծյալներով հեռացավ դեպի ագարակները, մտադիր լինելով ասպատակել շրջանը»:

Ստաթեսու Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Թորոսը, զնահատելով իրավիճակը, որոշել էր, որ Կիզիստրայի գրավումը կարող է ձգձգվել, բայց նախքան ամրոցից հեռանալը հետևակային ստորաբաժանումներով դարան է կազմակերպում (տես քարտեզը):

Դարանակալ ուժերին խնդիր է դրվում փակել դեպի բերդ տանող ճանապարհները և հնարավորության դեպքում անսպասելի գրոհներով խուճապ առաջացնել Կիզիստրայում: Նրանց վրա է դրվում նաև շրջափակումը վերացնելու նպատակով կայազորի բոլոր գործողությունները (այդ թվում՝ արտագրոհը) կանխելը: Հեծյալ զորամասերը գլխավորող Թորոսը պաշարման առաջին օրերին պետք է ասպատակեր շրջակա գավառը: Ըստ հայ իշխանի, հեծելազորի վճռական գործողությունները հակառակորդին կստիպեին հակաբայլերի դիմել:

Արշավանքի ելած ուժերի մի մասին պաշարմանը չներգրավելով՝ Թորոս իշխանը հույս ուներ ակտիվություն հաղորդել մարտական գործողություններին: Կիզիստրայի պաշարման երկարելու դեպքում՝ գրավման պահին ստեղծվելու էր մի իրավիճակ, երբ ավերված շրջանը երկար ժամանակով կդադարեր Կիլիկիայի դեմ իրականացվող գործողությունների ռազմավարական բազայի դեր խաղալ:

«Դարանաձև» գրոհը

Պաշարման հաջորդ օրը՝ առավոտյան, Կիզիստրայից դուրս են գալիս տեղացիները, որոնք ընկնում են դարանը և խուճապահար փախչում դեպի ամրոց: Դարանակալ ստորաբաժանումը հասցնում է առաջ անցնել փախչողներից ու մարտի բռնվել դարպասը պաշտպանողների հետ: Օգտվելով փախչող քաղաքացիների առաջացրած խուճապից՝ հայ հետևակայիները կարողանում են հրդեհել աշտարակներից մեկի փայտե ծածկը:

Պատմական տեղեկանք. «Առավոտյան բերդաբնակ ժողովուրդը բերդից դուրս եկավ, բայց, տեսնելով դարան մտած (զինվորներին), փախուստի դիմեց: Թորոսի զինվորները սկսեցին բարձրանալ բերդ տանող զառիվերով: Բերդաբնակ ժողովուրդը, տեսնելով նրանց, փակեց բերդի դուռը, իսկ նրանք, տիրանալով դռանը դրսից, կռիվ սկսեցին և բերդի ձեղունի վրա կրակ գցեցին. այն սաստիկ բորբոքվեց: (Բերդի) բնակիչները, տեսնելով դա, բացեցին մյուս կողմի դուռը և փախան: Թորոսի զինվորները գրավեցին բերդը, բռնեցին փախստականներին, ապա տեղի ունեցածի մասին գնացին գեկուցեցին Թորոսին»:

Սատրեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Չրդեհի պատճառով իրարանցում է սկսվում: Խուճապի են մատնվում նաև կայազորի զինվորները: Կարծելով, թե անելանելի իրավիճակում են հայտնվել, նրանք բացում են ամրոցի հակառակ կողմի դարպասները և փախչում քաղաքից: Կիզիստրա մտած հայ հետևակայիները գերում են փախչողների մի մասին և ամրանում քաղաքում:

Հայ իշխանը չէր կարծում, որ հզորագույն բերդի գրավումը կարող է իրականացվել ուժերի միայն մի մասով, այն էլ՝ մեկ օրում: Նա շտապում է վերադառնալ Կիզիստրա, որտեղ գերիների մեջ էին նաև Մանդալեի որդիները: Հայոց իշխանը մահապատժի է ենթարկում եղբայրներից երկուսին, իսկ երրորդին գերեվարում է:

Փայլուն հաջողությունը զարգացնելով՝ հայոց զորագնդերն ամրանում են Կիզիստրայում և հարձակումը շարունակում դեպի հարավ և հարավ-

արևմուտք (տե՛ս քարտեզը): Արշավանքի շարունակությունը հանդիսացող հարվածների հետևանքով հնարավոր է դառնում իշխանությանը կցել քաղաքի և Կիլիկիայի հայկական իշխանության միջև ընկած տարածքները և հուսալիորեն ամրանալ Կապադովկիա տանող ճանապարհների վրա:

Հասնելով նպատակին Թորոս Ա-ի գորագունդը վերադառնում է Վահկա: Կիզիստրայում կայազոր է թողնվում, որը խնդիր ուներ փակելու բոլոր թշնամիների (այդ թվում նաև՝ թյուրքերի) ճանապարհը դեպի Կիլիկիա:

Այսպիսով, Կիզիստրայի արշավանքը պսակվում է հաջողությամբ: Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Կիզիստրայի միջև ընկած տարածքները, ինչպես նաև քաղաքից հարավ ընկած ռազմավարական կարևորություն ունեցող ընդարձակ շրջանն անցնում են հայկական իշխանության գործերի հսկողության տակ: Ընդամենը մեկ արշավանքով և մի քանի ամսում հայկական իշխանությունը գրեթե կրկնապատկում է իր տարածքն ու հիմնավորապես ամրանում Լեռնային Կիլիկիայի մեծ մասում:

Կիլիկիայի բանակի վարձկան լատին հետևակային
 Լատին վարձկան ասպետները տասնամյակներ շարունակ Կիլիկյան Հայաստանի բանակի մաս էին կազմում: Մինչև ոտքի ծայրը զրահապատված հետևակային ասպետը նույնքան զորեղ էր, որքան հեծյալը:

ԿԱՐԿԱՌԻ ԱՉՏԱԳՐՈՒՄԸ

1124Թ.

Ռազմական քաղաքականությունը

1120-ական թթ. սկզբին վերսկսված հայ-լատինական մերձեցման հետևանքով որակապես նոր ռազմաքաղաքական իրադրություն է ձևավորվում: Միայն դրա շնորհիվ է հարևան մահմեդական ամիրաների հարվածների կիզակետում հայտնված Եդեսիայի կոնսուլությունը խուսափում կործանումից: Ձգտելով առավելագույնս օգտագործել հայության ներուժը՝ կոնսուլին Ա Կուրտենցին (1118-1131թթ.) Եդեսիայի կառավարիչ է նշանակում Բարսեղ (Վասիլ) անունով մի հայ իշխանի, որը կարճ ժամանակում վերականգնում է մայրաքաղաքի խաթարված ներքին կյանքը:

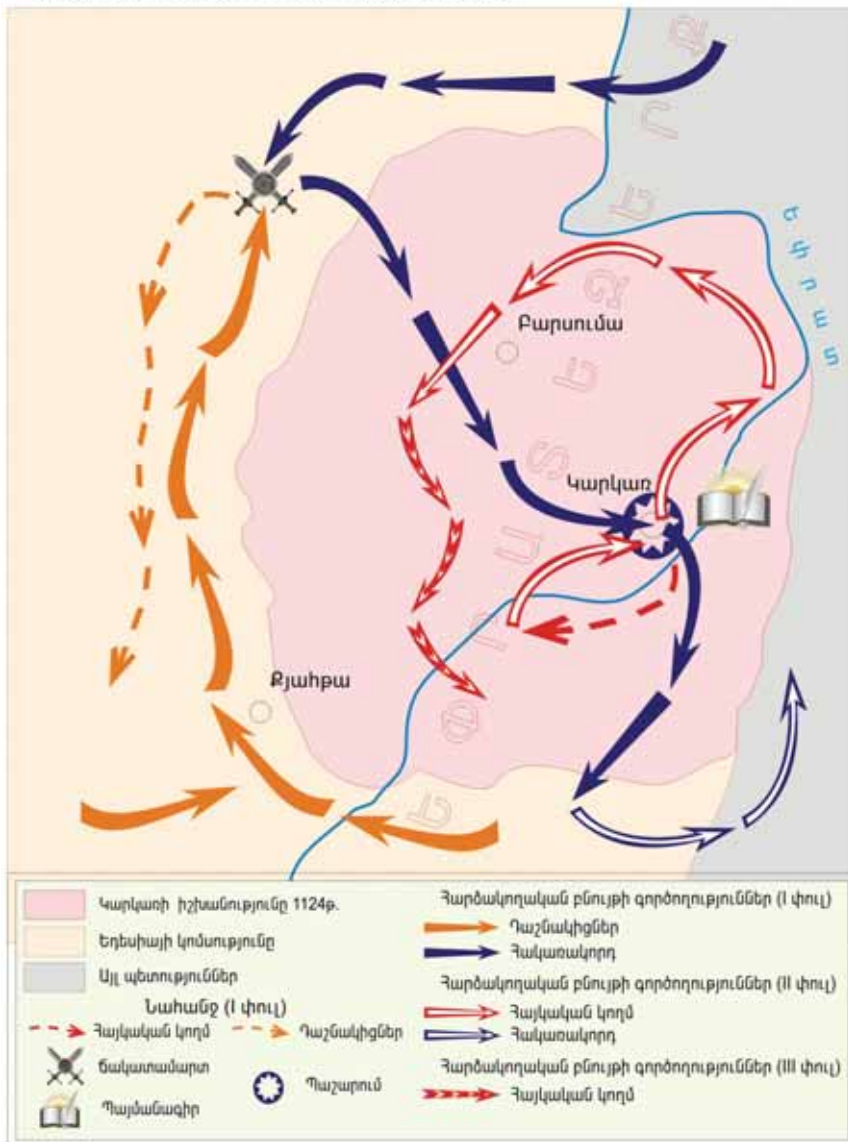
Այդուհանդերձ, հայկական իշխանությունների դեմ վարած զավթողական քաղաքականությամբ իր սահմանները մերկացրած կոնսուլությունը չի կարողանում հաջողության հասնել հարևան մահմեդական ամիրայությունների դեմ պայքարում: 1122թ. ժուլին Ա-ն գերի է ընկնում Խարբերդը զավթած Արտուրյան ամիրա Բալակ իբն-Բահրամի ձեռքը: Նրա բացակայության պայմաններում կոնսուլյան խնամակալությունը ստանձնում է Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Բ Բուրգաջին: Գիտակցելով մախկինում իր վարած քաղաքականության անհեռատեսությունը՝ Բալդուինը փորձում է միավորել լատինական պետությունների բոլոր ուժերը, սակայն 1123թ. գարնանը նույնպես զերվում է Բալակ ամիրայի կողմից:

Ներխուժումը

Օգտվելով բարենպաստ իրադրությունից՝ Բալակը մեծածավալ հարձակում է սկսում, որի առաջին թիրախներից մեկն է դառնում Եդեսիայի կոնսուլյան գերիշխանության տակ գտնվող Կարկառը (Կառկառ), որի տիրակալն էր իշխանության հիմնադիր Կոստանդին Մամիկոնյանի (1180-1114թթ.) ավագ որդի Միքայել (Միխայիլ) Մամիկոնյանը (1114-1136թթ.) (տե՛ս քարտեզը):

Միայնակ մնացած Միքայել իշխանը չի կարողանում դիմակայել մեծաթիվ հակառակորդին: Թյուրքերը գրավում են իշխանության կենտրոն հանդիսացող Կարկառը:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1124 Թ.

Պատմական տեղեկանք. «Պալականը (Բալակ ամիրան) Կարկառի դուռը տարավ թագավորին (սուլթանին), և վերջինս Կարկառը համձնեց Պալակին»:

Մատթոս Ուռուպեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Հակահարձակումը

Կարկառի իշխանությունը կործանման եզրին էր հայտնվել, քանի որ անհաջողություններից ուշքի չէկած լատիններից օգնություն ակնկալելն անիմաստ էր, իսկ Միքայել Կարկառեցին բավարար ուժեր չուներ: Դժվարին իրավիճակում նա կարողանում է հակառակորդի զորքի դեմ ընդամենը հիսուն հոգանոց զինախումբ հավաքել: Սակայն նման պայմաններում Միքայելը ոչ միայն չի հուսահատվում, այլև հարձակման հանդուզմ է ծրագրի է մշակում:

Լինելով ապստամբական հայեցակարգի հմտորեն իրագործող Մամիկոնյան տան ներկայացուցիչ՝ Միքայել իշխանը լավ էր յուրացրել անկանոն մարտավարության բոլոր նրբությունները: Միքայելի ստորաբաժանումն այնքան փոքրաթիվ էր, որ Կարկառի պես անառիկ ամրության պաշարման մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Թվում էր, թե քաղաքում տեղակայված թյուրքական կայազորն անհանգստանալու հիմքեր չունի, երբ Միքայելը ձեռնամուխ է լինում գրեթե անհավանական հանդգնություն պահանջող ծրագրի իրականացմանը: Ընդամենը հիսուն հոգանոց զորախումբը պաշարում է Կարկառն ու ամուր փակում քաղաքի մատույցները (տես քարտեզը):

Հակառակորդը հայտնվում է դժվարին իրավիճակում, քանի որ չէր համարձակվում դուրս գալ ամրոցից ու գրոհել պաշարողների վրա: Հարցն այն է, որ հայ իշխանը պաշարումը վարում էր՝ տեղանքի հնարավորությունները հմտորեն օգտագործելով: Պաշարողները դիրքավորվել էին դեպի Կարկառ տանող ճանապարհի մոտակա ոչ մեծ բլրակների վրա, որոնք ամրոցի պատերից այնպիսի հեռավորության վրա էին, որ արտագրոհողները հարկադրված պետք է լինեին իջնել բարձունքից և հայ մարտիկների վրա գրոհեին անբարենպաստ ուղղություններից:

Հայ նետաձիգները լավ տեսադաշտ ունեին և նախքան մերձամարտը սկսելը՝ լեռնալանջի ոչ լայն ճանապարհով իջնող հակառակորդին կկարողանային այնպիսի կորուստներ պատճառել, որ ստորոտից ոչ հեռու գտնվող բլրակներին հասած թյուրքական կայազորը կամ ջախջախված կլիներ, կամ նվազագույնը՝ մարտակարգ խախտած: Շրջակայքին քաջածանոթ լինելով՝ Միքայելը դարձաներ և ծուղակներ էր պատրաստել բոլոր արահետների վրա: Այդպիսով կտրվել էր Կարկառում պաշարվածների կապն արտաքին աշխարհի հետ:

Հաղթանակը

Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ հայ իշխանը փոքրաթիվ ուժերով հասնում է առավելագույն արդյունքի: Այնքան բազմապիսի էին հակառակորդին մեկուսացնելու հնարքները, որ ամրոցի պատերի հետևում հայտնված թյուրքական կայազորը հայտնվում է խիստ ծանր կացության մեջ: Ի լրումն, կայազորն առավել քան տհաճ լուր է ստանում. 1124թ. մայիսին Արտուքյանների տիրապետության տակ գտնվող Հալեպի շրջակայքի պաշտպանության կազմակերպման թեժ պահին Բալակը սպանվում է: Ստեղծված իրավիճակում թյուրքերի միակ իրական ելքն արտագրոհ իրականացնելն էր, սակայն երկար երկմտելուց հետո նրանք չեն հանդգնում դիմել այդ քայլին և հանձնվում են հայ իշխանի ողորմածությանը:

Հակառակորդի ճամբարում տիրող անորոշությունից օգտվելով՝ Միքայել Մամիկոնյանը ևս մեկ համարձակ քայլի է դիմում և ազատագրում նաև Պեպուլա (Բաբուլա) բերդը: Վերջինիս գրավումը նպաստում է իշխանության ամփոփումը քանի որ սահմանները հեռացվում էին Կարկառից:

Այսպիսով, համարձակ հարձակողական ռազմավարության մշակումով և ամրությունը փոքրաթիվ ուժերով պաշարելով՝ Միքայել Մամիկոնյանը հանդես է գալիս որպես հայոց ռազմարվեստի բարեփոխիչ: Պաշարմանը մասնակցող հայկական ստորաբաժանումն այնքան փոքր էր, որ մեկ այլ իրավիճակում Կարկառի պես անառիկ բերդի պաշտպանություն կազմակերպելն անգամ կարող էր անհնար լինել:

Կարկառի ազատագրումը մեր հաղթանակների ուշագրավ դրվագներից է համարվում ևս մեկ պատճառով. քաղաքի վերագրավումով կործանման վտանգի առջև հայտնված Եփրատեզերքի վերջին հայկական իշխանությունը շուրջ քառորդ դար պահպանում է իր գոյությունը:

ՊԱՅՔԱՐ ԿԻԼԻԿԻԱ ՆԵՐԽՈՒԺԱԾ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԵՎ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ՉՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ 1130Թ.

1120-ական թթ. կեսերը Կիլիկիայի հայկական իշխանության հարևանների՝ Բյուզանդական կայսրության և Իկոնիայի սուլթանության իշխող շրջանակներում գահակալական երկպառակությունների ժամանակաշրջան էին: Նրանց թուլացման պայմաններում Թորոս Ա-ի եղբոր՝ Լևոն Ա-ի (1129-1137թթ.) հանաձայնեցված գործողությունների հետևանքով հայկական իշխանությունը կայունության կղզյակի էր վերածվել: Լևոն Ա-ի հետ հարաբերությունները բարելավելու նպատակով Յովհաննես Բ կայսրը (1118-1143թթ.) նրան շնորհում է սեբաստոսի տիտղոս¹:

¹ Թորոս Ա-ի իշխանության տարիներին Լևոնն արդեն իսկ ստացել էր *պրոտոնորբ-լիսիմոս* տիտղոսը: Յետևաբար, նոր, ավելի բարձր տիտղոս շնորհելով՝ կայսրը ճանաչում էր Լևոն Ա-ի իշխանությունը Կիլիկիայում:

Ներխուժումները

Դանիշմանյան Մելիք Ղազին իր կողմն էր գրավել Մոսուլի և Հալեպի ամիրա Իմադեդդին Ջենգիին: Նրանք որոշում են հարվածներից մեկը հասցնել դաշնակիցներից համեմատաբար մեկուսացված Կիլիկիայի հայկական իշխանությանը:

Պատերազմաշրջանը սկսվում է 1130թ. փետրվարին, երբ հարավից Կիլիկիա է ներխուժում Բոհեմունդ Բ-ի (1126-1130թթ.) գլխավորած անտիոքյան զորքը: Լևոն իշխանն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում իշխանության տարածք ներխուժած հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցնելու միջոցառումների իրականացմանը: Մասնավորապես, Դանիշմանյանների գլխավորած դաշինքի դեմ հավանական գործողությունների համար պատրաստ պահվող զորամասերը սկսում են կենտրոնացվել զորակայաններում (տե՛ս քարտեզ 1):

Մինչ Լևոն իշխանը կհասցներ մախապատրաստել ուժերն ու դուրս կգար հարավային ռազմավարական ուղղությամբ, տեղեկություն է ստացվում հյուսիս-արևելքից սկսված Դանիշմանյանների զորքերի հարձակման մասին:

Մտահղացումը

Երկու ճակատով միաժամանակ պատերազմելը բարդագույն խնդիր էր: Լևոն Ա-ն պետք է արագորեն գնահատեր սրընթաց փոփոխվող ռազմաքաղաքական իրավիճակը, ընդուներ գործողությունների որոշում, տար համապատասխան հրամաններ:

Առաջինը գործի է դրվում հայոց հետախուզական ծառայությունը, որը պետք է պարզեր, թե երկիր ներխուժած հրոսակներն արդյոք դաշնակցում են միմյանց հետ, թե ոչ: Հայտնի էր, որ Բոհեմունդ Բ-ն Դանիշմանյան ամիրայի դաշնակիցը չէր, սակայն գրեթե միաժամանակյա ներխուժման փաստից կարող էր տպավորություն ստեղծվել, թե Կիլիկիայի տարածքում նրանց գործողությունները համաձայնեցվում են: Հետախույզները հայտնում են, որ հակառակորդ բանակներից յուրաքանչյուրն իր նպատակները հետապնդելով է ներխուժել Կիլիկիա: Ավելին, նրանք չգիտեն միմյանց մասին:

Քաղաքական իրավիճակը հնարավորինս պարզելուց հետո է Լևոն Ա-ն ձեռնամուխ լինում մի արտակարգ համարձակ և խոր ռազմավարական ծրագրի մշակմանը: Ծրագրի մեխը զորամասերի կազմակերպված տեղաշարժերով հակառակորդ բանակներին մոլորեցնել էր: Հատկանշական է, որ հայկական կողմը ձգտում էր բացառապես մարտավարական հնարքներով ռազմավարական արդյունքի հասնել: Մտահղացման անսովորությունն այն էր, որ հայկական կողմն իր կամքը հակառակորդներին պարտադրելու էր նախքան ռազմավարական նախաձեռնությունը նրանցից խլելը:

Ծուղակը

Ապակողմնորոշող գործողությունների արդյունքում հայկական զորագնդերը պետք է փակեին երկու հակառակորդների առաջխաղացման ուղիները և ապատեղեկացնեին նրանց այնպես, որ վերջիններիս մոտ ստեղծվեր կեղծ պատկերացում, թե երկուսն էլ արշավում են հայկական գլխավոր ուժերի դեմ: Համաձայն փայլուն մտահղացման, վճռական պահին հակառակորդներին ապակողմնորոշող զորամասերն աննկատ հետ էին քաշվելու, և երկու զորքերը հայտնվելու էին իրար առջև: Ըստ Լևոնի հեռահար հաշվարկի, դա անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր իր թշնամիների ընդհարմանը: Դրան զուգահեռ, հայկական կողմը գլխավոր հարվածը նախատեսում էր հասցնել անտիրոջյան զորքերին, որի համար վերջիններիս ապակողմնորոշելու համար լրացուցիչ միջոցառումներ են իրականացվում:

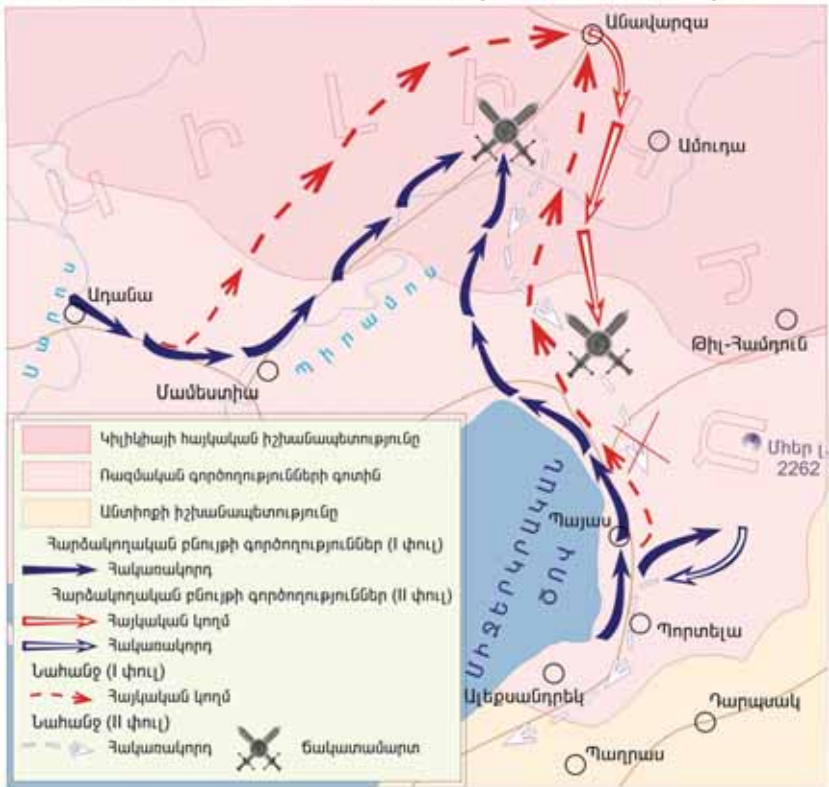
Ներխուժողները թակարդում

Ռազմավարությունն այնքան վարպետորեն էր մշակված, որ Բոհեմունդ Բ-ն ոգևորվում է առաջին հաջողություններից և տեղեկություն չունենալով թյուրքական զորքի մասին ու անտեսելով հայկական կողմի հնարավոր դիմադրությունը՝ ասպատակությունների նպատակով զորամասեր է ուղարկում այս ու այն կողմ: Երիտասարդ և անփորձ իշխանն ամհիմն կերպով արագացնում է անտիրոջան զորամասերի ռազմերթը (տե՛ս քարտեզ 2): Այս ամենի հետևանքով Անավարզայի դաշտ հասնելու նախօրյակին նրա գլխավորությամբ զործող ուժերը զգալիորեն թուլանում են: Բացարձակապես անպատրաստ՝ Ջիհուն գետի հովիտ հասած լատին ասպետները հանկարծակի հանդիպում են Կապադովկիայից ներխուժած թյուրքական զորքին ու չեն հասցնում ի մի բերել ասպատակությունների համար ուղարկված իրենց ուժերը: Ե՛վ լատին, և՛ թյուրք զորավարներն էլ սխալ էին գնահատել իրավիճակը և ընկել էին Լևոն Ա-ի լարած թակարդը: Նրանք հակված էին կարծելու, թե իրենց առջև Լևոն Ա-ին օգնության շտապող ինչ-որ զորամասեր են, սակայն քանի որ թյուրքերն ավելի մեծաթիվ էին, որոշում են գրոհել լատիների վրա: Վերջիններս ծանր պարտություն են կրում մարտում:

Պատմական տեղեկանք. «Երբ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդն իր զորքերով մտավ Կիլիկիո երկիրը, մյուս կողմից մտավ նաև Ղազին: Ֆրանկ և թուրք զորքերը, որ եկել էին կործանելու երկիրը, հանկարծ հանդիպեցին իրար: Թուրքական զորքերը շրջապատեցին Բոհեմունդին ու կոտորեցին նրա զինվորներին, որոնցից ոչ մեկը չփրկվեց: Սպանվեց ու գլխատվեց նաև Բոհեմունդը՝ այդ հրաշալի երիտասարդը... Այսպիսով, այդ թագավորները կոտորեցին իրար, իսկ հայերը փրկվեցին»:

Ամանուն Եղեսիացի, ժամանակագրություն, Գլ. 300

Ուղևորական գործողությունները 1130 թ. (II ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆՐԶԱՆ)

Հաղթանակը

Համաշխարհային ռազմարվեստում բացառիկ ռազմական խորամանկությունը պսակվել էր լիակատար հաջողությամբ, սակայն ջանքերն ապարդյուն կլինեին, եթե հայկական կողմը չկարողանար օգուտ քաղել ռազմավարական իրադրությունից:

Անշեղորեն շարունակելով իր նախանշած ծրագրի իրականացումը՝ Լևոն Ա-ն փակում է տակավին իր վերահսկողության տակ մնացող կիրճերը: Առաջին հարվածը հասցվում է Անավարզայի ճակատամարտի նախօրյակին ասպատակության ուղարկված ու մարտին չմասնակցելու պատճառով փրկված անտիրոջյան զորամասին (տե՛ս քարտեզ 2): Գլխավոր ուժերի ջախջախումից հետո խուճապի մատնված և հապճեպ նահանջող զորախմբերը չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ իրենց վրա գրոհած հայկական թարմ ուժերին և ոչնչացվում են:

Փոխելով մարտական գործողությունների ուղղությունը՝ հարձակումը շարունակվում է թյուրքական զորքերի դեմ (տե՛ս քարտեզ 3): Կարճ ժամանակում նրանց առաջխաղացումը ևս կասեցվում է: Ջարգացնելով հաջողությունը սրընթաց հարձակումով՝ հայկական զորամասերը հսկողության տակ են առնում Մամեստիա (Մսիս) և Ադանա քաղաքներն իրենց շրջակայքով:

Այսպիսով, կարճատև ռազմական գործողությունների ընթացքում Լևոն Ա-ին, փայլուն մշակված ասպատեղեկատվական և ապակողմնորոշող գործողությունների շնորհիվ, հաջողվում է երկիր ներխուժած թյուրքական և լատինական զորքերին ճակատամարտել տալ միմյանց դեմ: Երկրորդ փուլում ջախջախվում է լատինների նահանջող զորամասը, և ժամանակավորապես անվտանգ է դառնում հարավային ուղղությունը: Դրանից հետո ուժերը կենտրոնացվում են հյուսիսային ճակատում:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1130 թ. (III ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՆՐԱՅՆ)

ԿԻԼԻԿԻԱ-ԱՆՏԻՈՔՅԱՆ ԴԱՏԵՐԱԶՍԸ 1132-1136ԹԹ.

Գնայած տարած հաղթանակին, Լևոն Ա-ի տիրապետությունը շարունակում է ենթարկվել ռազմական ու քաղաքական ճնշումների: Խուսափելով բացահայտ հակամարտություններից՝ նա գնում է որոշ զիջումների. հայտարարում է, որ պատրաստ է հարկ վճարել Մելիք Ղազիին, իսկ Իսահակ Կոմենոսին (որն ապստամբել էր եղբոր՝ կայսր Յովհաննես Բ-ի դեմ) ժամանակավորապես զիջում է Մամեստիան ու Ադանան¹, որոնց նկատմամբ հավակնություններ ունեին ինչպես բյուզանդացիները, այնպես էլ լատինները: Սակայն կարճ ժամանակից Լևոնը հետ է վերցնում այդ քաղաքները: Միևնույն ժամանակ, Ռուբինյան իշխանը գիտակցում էր, որ դիվանագիտական խուսանավումներն ընդամենը հետաձգում էին պատերազմը:

¹ Քաղաքները Լևոն Ա Ռուբինյանը հանձնել է Իսահակ Կոմենոսին՝ որպես իր դստեր ամուսնական օժիտ:

1131թ. արշավանքը

Մելիք Ղազիի բանակը 1131թ. կրկին ներխուժում է Կիլիկիա: Նկատի ունենալով ուժերի հարաբերակցությունը՝ Լևոն Ա-ն բոլոր ամրոցներում բավարար ուժեր և մթերապաշար է թողնում ու խուլ պաշտպանության անցնում: Նա գիտակցում էր, որ բյուզանդական կայսեր անեմանյա արշավանքներին դիմակայող Մելիք Ղազին չէր կարողանա երկար ժամանակ զորքերը Կիլիկիայում պահել, իսկ լեռնային ամրությունների գրավման ձգձգումը լրջագույն խնդրի էր վերածվելու նրա համար: Հակառակորդը կարողանում է ընդամենը երկրորդական նշանակություն ունեցող մի քանի ամրոց գրավել (տե՛ս քարտեզ 1):

Պատերազմն օր առաջ ավարտելը երկու կողմերին էլ ձեռնտու էր, և Ռուբինյան իշխանը, թշնամուճ իր տիրույթներից դուրս բերելու նպատակով, խոստանում է Մելիք Ղազիի ամիրայությանը հարկ վճարել: Սակայն դա դիվանագիտական խորամանկ քայլ էր: Թշնամուճ հեռանալուց հետո Լևոնը կրկին ցուցաբերում է իր անհնազանդությունը: Թյուրքերի հեռանալուց հետո Լևոն Ա-ն Մամեստիան և Ադանան միացնում է հայկական իշխանությանը: Այդպիսով նա ավարտում է Դաշտային Կիլիկիայի ազատագրումը:

Պատերազմի վերսկսումը

Դաշտային Կիլիկիայում գերիշխանության համար Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատինների միջև երեսնամյա պայքարն անսպասելի ընթացք է ստանում, քանի որ հակամարտությանը միջամտած հայկական կողմն է հաղթող դուրս գալիս: Հովհաննես Բ կայսրը զբաղված էր Դանիշմանյանների դեմ վարվող պատերազմով և չի կարողանում միջամտել Դաշտային Կիլիկիայի համար վարվող պայքարին: Տեսադաշտում մնում են միայն լատինները, որոնք էլ պատերազմ են սկսում: Կարճատև ձմեռային դադարից հետո, 1133թ. անտիոքյան ճակատում ռազմական գործողությունները վերսկսվում են: Թեև անտիոքյան զորքերը տակավին թույլ էին, սակայն ռազմավարական նախածեռնությունը շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել:

Պատերազմի ծավալումը

Մինևույն ժամանակ, օգտվելով Փոքր Ասիայի հյուսիսում բյուզանդական զորքերի հաջողություններից՝ Լևոնը նոր ծրագիր էր մտահղացել: Հարավային ճակատում ծավալված գործողություններին զուգընթաց, հայկական զորագնդերը 1133թ. արշավանք են իրականացնում Մելիտենեից հարավ-արևելք ընկած Մասարա քաղաքը, որն այդ ժամանակ Դանիշմանյանների գերիշխանության տակ էր: Սրընթաց հարձակումով Մասարան գրավվում է: Հյուսիսարևելյան ուղղությամբ կատարված այդ գործողությունից հետո հայկական ուժերը տեղափոխվում են Դաշտային Կիլիկիա, որպեսզի թույլ չտան հակառակորդի ակտիվացումը հարավային և արևելյան ճակատներում. հայկական իշխանությունը բավականաչափ հզորացել էր երկու ճակատով պատերազմելու համար:

1134 թվականը դիրքային պատերազմի տարի է դառնում, որի ընթացքում Լևոնին հաջողվում է կայունացնել իրադրությունը բոլոր ճակատներում (տես ս. քարտեզ 2):

Հաջորդ պատերազմաշրջանը (1135թ.) նոր հաղթանակի ժամանակաշրջան է դառնում Լևոն Ա-ի գլխավորած ուժերի համար: Հարավից հարձակման անցած լատիներների բոլոր հարվածները հաջողությամբ անդրադարձելով՝ հայկական կողմը հեթակական անակնկալն է մատուցում՝ հակահարձակման անցնելով ոչ թե դեպի հարավ, այլ՝ արևելք՝ Մարաշի և Քեսունի կոմս Բալդուինի տիրույթների ուղղությամբ: Թիրախն անմատչելի Սարվանդիքար ամրոցն էր, որը վերահսկում էր Ամանոսի դռները: Հզոր ամրոցը ևս հաջողվում է գրավել, որով հայկական գերիշխանությունը հաստատվում է Կիլիկիայի արևելյան բոլոր գավառներում:

Սարվանդիքարի գրավումը նոր մարտահրավեր էր, և տակավին անմիաբան լատիները՝ Անտիոքի իշխանապետ հռչակված Ռայմոնդ Պուատիեցու (1136-1149թթ.) գլխավորությամբ, կրկին հակահարձակման են անցնում: Սկսվում է պատերազմի ամենավճռական փուլը: Ռայմոնդին աջակցում էին Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլկ Անժուացին (1131-1143թթ.) և Բալդուին Մարաշցին, իսկ Լևոն Ա-ին դաշնակցում էր քեռորդին՝ Եդեսիայի կոմս Ժուլին Բ-ն (1131-1150թթ.):

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին Կիլիկիայի տարածքում, ինչը ավերածություններից բացի՝ լրացուցիչ դժվարություններ էր ստեղծում հայկական իշխանության համար: Հարցն այն է, որ քրիստոնյաների հակասությունները նպաստավոր իրադրություն էին ստեղծում Կիլիկիայի անցուդարձին հետևող թյուրք հրոսակների համար: Նրանք յուրովի են արձագանքում ու փորձում են օգուտներ քաղել: Արշավանքը գլխավորում է Դանիշմանյան Մուհամմեդ Բ իբն-Ղազի ամիրան (1134-1142թթ.): Այս անգամ ասպատակությունների թիրախը ոչ միայն Կիլիկիայի բարեբեր շրջաններն էին, այլև Անտիոքի իշխանապետությունը:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1135-1136 թթ.

Սակայն թյուրքերին չի հաջողվում երկու ուղղություններում էլ հավասարա-
չափ հաջողությունների հասնել: Եթե անհամեմատ ավելի պաշտպանված կի-
լիկյան ամրոցները հաղթահարելը նրա համար դյուրին գործ չէր, ապա Մա-
րաշի կոմսության ուղղությամբ հասցվող հարվածը հաջողության է հասնում:
Այգեկուֆի օրերին հասցվող հարվածով ամայացվում են Մարաշի շրջակա
գյուղական շրջանները, և կոմսության բնակչությունը հայտնվում է սովի
սպառնալիքի առջև:

Լևոն Ա-ն, սակայն, դժվարին իրադրությունից կրկին պատվով է դուրս գալիս:
Ուժերը համախմբելով՝ հայ իշխանը կարողանում է ջախջախել Բալդուին Մա-
րաշցուն, ապա մի շարք հաջորդական հարվածներով դուրս քշել թյուրքերին և
ամրանալ Դաշտային Կիլիկիայում:

Այդ ընթացքում Անտիոքի իշխանապետության տարածք ներխուժած Աֆշին
զորապետի թյուրքական զորքերն ամայացնում են Քեսունի շրջանն ու թալանե-
լով հասնում մինչև Անտիոք:

Հաղթանակը

Ստեղծված իրավիճակում լատիներին հանգիստ չէին տալիս հայկական
իշխանության հաջողությունները: Ռայմոնդ Պուատիեցին և Բալդուին Մա-
րաշցին 1136թ. խորամանկության են դիմում: Նրանք կարողանում են ծուղա-
կը զգել ու գերել Լևոն Ա-ին: Որպես փրկագին հայ իշխանը Ռայմոնդին է զի-
ջում գրեթե ամբողջ Դաշտային Կիլիկիան, իսկ Բալդուինին՝ Սարվանդիքարը:
Ռայմոնդին ու Բալդուինին թվում էր, թե իրենք են հաղթողները, երբ Անտիոքի
իշխանապետությունը հերթական անգամ ցնցվում է Դաշտային Կիլիկիայում
ստացված հարվածներից: Լևոն Ա-ի զորագնդերը կայծակնային հաղթարշա-
վով ընդամենը մի քանի օրում վերականգնում են իշխանությունն ամբողջ
Դաշտային Կիլիկիայում:

Տեղեկանք. «Լևոն Ա-ին երկու ամիս գերի պահելուց հետո, Ռայմոնդ
Պուատիեցին նրան ազատ արձակեց՝ ոչ միայն Սարվանդիքարի բերդը,
այլև Մսիս և Ադանա քաղաքները զիջելու դիմաց: Լևոնը, հազիվ ազատ-
ված, վերագրավեց Ադանան և Մսիսը»:

Ռդնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց..., հատ. II

Այսպիսով, Լևոն Ա-ն կարողանում է ոչ միայն ազատագրել Դաշտային Կիլիկիան, այլև գրեթե անընդհատ երկու ճակատով ռազմական գործողություններ վարելով՝ իշխանության տիրույթներն ընդարձակել դեպի հյուսիս-արևելք և արևելք: Թշնամական միջավայրում գոյության համար պայքար տանող իշխանությունը ձգտում է ամրանալ Կիլիկիայի աշխարհագրական սահմանը հանդիսացող անմատչելի լեռներում:

Թյուրքերի և լատինների ասպատակություններից իշխանության տարածքն անվտանգ դարձնելու նպատակով Լևոն Ա-ն հաճախ ռազմական գործողությունները տեղափոխում էր նրանց տարածքը:

Յովհաննես Բ-ի 1136-1138թթ. արշավանքը

Դաշտային Կիլիկիայի ազատագրումով 1136թ. ամռանն ավարտված Կիլիկիա-անտիոքյան պատերազմը խաղաղություն չէր բերելու Ռուբինյան իշխանությանը, քանի որ Յովհաննես Բ Կոմնենոսը սկսում է իր գահակալման տարիների ամենամեծ ռազմական ձեռնարկումը՝ Կիլիկիա-անտիոքյան արշավանքը (1136թ. սեպտեմբեր):

Բազմափորձ Լևոն Ա-ն համարձակորեն գլխավորում է իր ժամանակի մեծագույն բանակներից մեկի դեմ կազմակերպված դիմադրությունը, և սկզբից ևեթ բյուզանդական կայսեր զորքը հանդիպում է կազմակերպված դիմադրության: Մասնավորապես, հայկական զենքի հաղթանակների շարքին պետք է դասել Անավարզայի 37-օրյա պաշտպանությունը (1137թ. հուլիս-օգոստոս): Բավական է նշել, որ քաղաքի հերոս պաշտպանները հետ են մղում հսկայական ուժերով իրականացվող մի քանի գրոհ, իսկ հետո հանդուգն արտագրոհով ոչնչացնում են բյուզանդական բանակի պաշարողական մեքենաները և անգործության մատնում հակառակորդին:

Նույնքան համառ ու հերոսական էր իշխանանիստ Վահկայի պաշտպանությունը: Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսի խոսքերով՝ Վահկայի պաշտպանները «ոչ միայն ներում չխնդրեցին, այլև չհամաձայնվեցին հաշտության և ոչ մի պայմանագրի... մարտնչելուց բոլորովին չվախեցան»: Գիտակցելով, որ նույնիսկ բյուզանդական ահռելի բանակը չի կարողանալու գրոհով գրավել քաղաքը, Յովհաննես Բ-ն զորքի մի մասով գրավում է Թիլ Զամտունը, ապա Ալեքսանդրեթը և շարժվում դեպի Յյուսիսային Ասորիք (Սիրիա):

Արշավանքի մասին տեղեկացած անտիոքյան տիրակալները շտապում են հնազանդություն հայտնել Յովհաննես Բ-ին: Սակայն շուտով Կիլիկիա են ներխուժում Դանիշմանյանների հրոսակախմբերը և գրավում Ադանան: Փակված կոմունիկացիոն ուղիները բացելու նպատակով 1137թ. աշնանը

կայսրը վերադառնում է Կիլիկիա: Թյուրքերից Դաշտային Կիլիկիան մաքրելով՝ կայսրը շարունակում Վահկայի պաշարումը, որը գրավվում է միայն 1138թ. գարնանը:

Այսպիսով, բյուզանդական բանակի 1136-1138թթ. արշավանքն ավարտվում է Կիլիկիայի ժամանակավոր նվաճումով: Լևոն Ա-ն իր կնոջ և երկու որդիների՝ Ռուբենի ու Թորոսի հետ գերվում է: Նրա մյուս որդիներին՝ Կոստանդինին, Ստեփանեին ու Մլեհին, ապաստան է տալիս Եդեսիայի կոմս Ժուլիոնը:

ԲՅՈՒՀԱՆՂԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԱՆԶԱՆՈՒՄԸ ՄԱՏԵՍԻԱՅԻ ՄՈՏ 1152Թ.

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը

1136-1138թթ. արշավանքին հետևում է Անտիոքի իշխանապետության կողմից բյուզանդական կայսեր գերիշխանության ճանաչումը¹, որին հաջորդում են Մուսուլը զավթած Ջենգի աթաբեկի կողմից 1144թ. Եդեսիայի կոնսուլյան գրավումը և դրա հետևանքով երկրորդ խաչակրաց արշավանքի կոչը (1045թ.) և ձեռնարկումը (1147-1149թթ.): Երկրորդ խաչակրաց արշավանքին մասնակցում էին Ֆրանսիայի արքա Լյուդովիկոս Է-ի և գերմանական կայսր Կոնրադ Գ-ի բանակները²:

Մանուել Ա Կոմենենոսը (1143-1180թթ.) բացասաբար է վերաբերվում խաչակիրների նոր արշավանքին, որովհետև Ասորիքի լատինական ու Կիլիկիայի հայկական պետությունների հզորացմանը նպաստելով՝ այն վտանգելու էր բյուզանդական տիրապետությանը: Նա ամեն ինչ անում է արշավանքը ձախողելու համար, նույնիսկ հաշտության պայմանագիր է կնքում (1147թ.) Իկոնիայի սուլթան Մասուդի հետ, որը փաստորեն ուղղված էր խաչակիրների դեմ: Այս պայմանագրով կայսրությունը հեղինակագրվում է քրիստոնեական աշխարհում, սակայն թյուրքերի հետ առաջին իսկ մարտում գերմանական բանակը ծանր պարտություն է կրում, և բյուզանդացիներին «պատժելու» հարցը երկրորդ պլան է մղվում: Գերմանական բանակի մնացորդները միանում են ֆրանսիական բանակին և ռազմարշավը ծովով շարունակելով՝ 1148թ. մարտին ափ իջնում Անտիոքի նոտակայքում:

Տեղեկանք. «խաչակրաց երկրորդ արշավանքը... ջախջախվեց Ռանակոսի մատույցներում և պայքարը չշարունակեց: Այն դարձավ ահռելի թիվ կազմող ախոյանների պայքարի ասպարեզ. երկու արևմտյան միապետները՝ միմյանց դեմ, հույները՝ լատինացիների դեմ, Մուրթ Երկրի լատինացի բարոնները՝ միմյանց դեմ, Աքվիտանիայի սյուզերեն Էլեոնորա թագուհին՝ իր ամուսնու՝ Ֆրանսիայի արքայի դեմ, խաչակիրները՝

¹ Բյուզանդական զորքերի հեռանալուց հետո Ռայմոնդ Պուատիեցին հրաժարվում է ճանաչել կայսեր գերիշխանությունը: Կիսատ թողած գործերը շարունակելու նպատակով Գովհամենս Բ-ն 1142թ. նոր արշավանք է սկսում դեպի Կիլիկիա ու Ասորիք, որի ժամանակ՝ 1143թ. մահանում է:

² Փոխադարձ անվստահության պայմաններում միապետերն արշավանքն իրականացնում էին տարբեր երթուղիներով և չէին ցանկանում միավորել իրենց ուժերը:

«մտրուկների» (մականուն, որ տվել էին Ասորիքի ֆրանկներին, որոնք արդեն տեղացի էին դարձել): Եվ այս ամենը՝ մահմեդական շրջապատի թշնամական միջավայրում»:

Մուքաֆյան Կ.,

Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, էջ 148

Թորոս Բ-ի վերադարձը Կիլիկիա

Գերված ու Կոստանդնուպոլսի բանտ տարված Ռուբինյաններից (1143թ. կամ 1145թ.) ազատ է մնում միայն Թորոսը (1145-1169թթ.)¹: 1140-ական թթ. երկրորդ կեսը նշանավորվում է Կիլիկիայում նրա սկսած հաղթարշավով: Հայրենի տիրույթները ազատագրելիս հայ իշխանը կամքի ուժ է դրսևորում, որով համախմբում է Կիլիկիայի բնակչությանը: Նույնիսկ հակառակորդները ստիպված էին խոստովանել, որ Թորոսի զորավարական տաղանդն անվիճելի է:

Պատմական տեղեկանք. «Լևոնի որդիներից մեկը, որի անունն էր Թորոս, փախավ և գնաց: Քանի որ նա ոչինչ չուներ, նա ծպտված, ոտքով հասավ Մար Աթանասի մոտ (Անավարզայի Հակոբիկ եպիսկոպոս), որն այդ վայրի ասորի արքեպիսկոպոսն էր, քանի որ վստահում էր այդ ծերունուն իր հոր կենդանության ժամանակից... Սուրբ եպիսկոպոսը նրան նվերներ ու մեկ ձիու փող է տալիս: Երբ նա երիվար է ունենում, տասներկու հոգի միանում են նրան, և նրանք գնում են Ամուղա կոչվող բերդը... Վախը պատեց հույներին ու թյուրքերին: Շուտով Թորոսն իշխեց բազմաթիվ վայրերի և բազմաթիվ հայեր և ֆրանկներ հավաքվեցին նրա շուրջը»:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, հատ. III

Առաջին հաջողությունից հետո Թորոս Բ-ի գլխավոր մտահոգությունը ոչ միայն ռազմական, այլև հոգեբանական առունով կարևոր նշանակություն ունեցող Վահկայի ազատագրումն էր: Հարցն այն է, որ Վահկայի շրջանն Իկոնիայի զորքերը խլել էին բյուզանդացիներից, և ամրոցում տեղակայված էր նրանց կայազորը: Հերթական համարձակ գրոհով Վահկան գրավելով՝ Թորոսն այն դարձնում է իր նստավայրը: Բյուզանդական կայազորից Թորոսը զրավում է նաև Սիմանկլան, իսկ թյուրքական կայազորից՝ Առյուծաբերդը: Ինչպես հինգ տասնամյակ առաջ, այնպես էլ այժմ իշխանության հզորացումը սկսվում է Վահկայից:

¹ Լևոն Ա-ն բանտում մահացել էր մոտ 1142թ.: Գրեթե նույն ժամանակ բանտապահները սպանում են Ռուբինին:

Կիլիկիայի ամրություններում մեծաթիվ կայազորներ էին տեղակայված, և սկզբնական շրջանում բյուզանդական իշխանությունները հույս ունեին դրանց ուժերով կասեցնել հայկական զորագնդերի առաջխաղացումը: Իր հերթին Թորոսը, արագորեն ավարտելով Լեռնային Կիլիկիայի ազատագրումը՝ 1148թ. ամրտական գործողությունները տեղափոխում է դաշտավայր:

Մարտական կացինը բացառիկ տեղ ուներ նախահրազենային դարաշրջանում: Տարատեսակ կացիններով սպառազինվում էին, ինչպես հազարամյա հարուստ ռազմարվեստ ունեցող պետությունների, այնպես էլ քոչվոր ցեղերի ծանրազեն ու միջին հետևակային զորամասերը:

Կիլիկիայի միավորումը

Խաչակրաց երկրորդ արշավանքի ծախողումը խուճապի է մատնում Ասորիքի լատիններին, որոնք անթաքույց հույսեր էին կապում այդ արշավանքի հետ: Նրանց անհանգստացնում էր նաև, որ Ջենզիհից հետո «հակախաչակրության» առաջնորդի դերը ստանձնում է նրա որդի Նուր ադ-Դինը (1146-1174թթ.), Եդեսիայի կոմսության չնվաճված հատվածը գրավելով 1151թ.՝ պայքարը տեղափոխում է Անտիոքի իշխանապետության տարածք: Այսպիսով, Եդեսիայի կոմսության ռենչացումով ավարտվում է Անտիոքի իշխանապետերի պայքարը Եդեսիայում գերիշխանության հաստատման համար, որը սկսվել էր դեռևս դարասկզբին:

Նույն՝ 1151թ. Կիլիկիայում Թորոս Բ-ն գրավում է Տարսոն ու Մամեստիա (Մսիս) քաղաքները: Արդեն մի քանի տարի շարունակվող հաղթարշավի պայմաններում քաղաքների ազատագրումը մեծ ուշադրության չէր արժանանա, եթե Թորոսին չհաջողվեր Մամեստիայում գերել Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս Թունասին (Թունա):

Մանուել Կոմնենոսը, որը 1140-ական թթ. վերջերին պատերազմում էր Սիցիլիայի նորմանների, ինչպես նաև հունգարների դեմ, այնուամենայնիվ, կարողանում է 12 հազարանոց բանակ գումարել ու հորեղբորորդու՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորությամբ, արշավանք սկսել Կիլիկիայի հզորացող հայկական իշխանության դեմ:

Ներխուժումը

Թորոս Բ-ն ազատագրական պայքարն իրականացնում էր ուժերի գերագույն լարումով: Նրա հաջողություններին հատկապես նպաստում է տեղական բնակչությունից ստացվող աջակցությունը: Բարենպաստ իրադրությունում Թորոսը, նախկին հայրենական կալվածքն ամբողջությամբ ազատագրելու գործն օր առաջ ավարտելու նպատակով, ամրոցների մեծ մասում կայազորներ չէր թողել: Վերջիններիս համար նախատեսված ստորաբաժանումների մեծ մասը գլխավոր ուժերին միավորելով՝ Թորոսը տպավորիչ արդյունքների է հասնում: Սակայն ստեղծված իրադրությունից շտապում են օգտվել նաև բյուզանդացիները, որոնք 1152թ. անսպասելիորեն ներխուժում են Կիլիկիա (տե՛ս քարտեզը):

Թորոսն ամրոցների մեծ մասում կայազորներ կամ չուներ, կամ էլ դրանք այնքան փոքրաթիվ էին, որ երկարատև պաշտպանություն կազմակերպելն անհնար էր: Իր հերթին, ազատագրված տարածքներում Թորոս Բ-ին ամրանալ թույլ չտալու նպատակով, բյուզանդական բանակը Կիլիկիայում գործում է հնարավորինս արագ: Արդյունքում՝ հայկական կողմը զրկվում է մեծաթիվ հակառակորդից նախածեռնությունը խլելու հնարավորությունից: Թորոս Բ-ի համար ռազմաքաղաքական իրադրությունը ևս մեկ պատճառով էր անբարենպաստ. նրան չէր հաջողվել անկախության պայքարի միասնական ճակատ ձևավորել: Երկպառակությունների հետևանքով որոշ հայ բերդակալ իշխաններ միացել էին բյուզանդացիների արշավանքին: Նրանց թվում էին Լամբրոնի և Պապեռոնի Յեթումյան իշխանները, որոնք Ռուբինյանների հետ վիճարկում էին առաջնության իրավունքը:

Ստեղծված իրավիճակը հուշում է հակառակորդի ուշադրությունը շեղող հնարքով ժամանակ շահել: Պետք էր ամրոցներում կայազորներ տեղադրել և լուծել դրանց մատակարարման հարցը: Վերահաս վտանգից իշխանությունը փրկելու և բյուզանդական բանակի արշավանքը դադարեցնելու նպատակով Թորոսը դիմում է փորձված քայլի, ինչպես այդ արել էր Լևոն Ա-ն՝ Դանիշմանյանների հրոսակներին Կիլիկիայից դուրս քշելու նպատակով: Նա Անդրոնիկոսին պատրաստակամություն է հայտնում ճանաչել բյուզանդական գերիշխանությունը՝ պայմանով, որ արժանանա այնպիսի ճանաչման, ինչպիսին ձեռք են բերել մյուս հայ իշխանները:

Կիլիկիայի նորանշանակ դուքսը կռահում է Թորոսի դիտավորությունը: Բացի այդ, նա վստահ էր, որ իր ուժերը բավարար են առանց ավելորդ զիջումների Կիլիկիայում բյուզանդական գերիշխանության վերահաստատման համար:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1152 Թ.

Պաշտպանությունը

Թորոս Բ-ն ժամանակ շահելու նոր հնարքի է դիմում: Նա ցուցադրական գործողություններով բյուզանդական բանակի հրամանատարությանը «թույլ է տալիս» տեղեկանալ, որ գտնվում է Մամեստիայում (Մսիս) (տե՛ս քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «Անդրոնիկոսը պատերազմի դուրս եկավ հայերի դեմ, և ...շարժվեց Մսիս քաղաքի վրա... հռոմեները ծայրուն էին քաղաքից ներս և (Թորոս Բ-ին) ասում. «մեզ մոտ են այն շղթաները, որոնցով հորդ կապած տարանք, դրանցով քեզ էլ ենք կապելու և տանելու»»:

Մատթոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Որոշելով, որ «ապստամբ» հայ իշխանին պատժելու բացառիկ հնարավորություն է ընձեռվել, Անդրոնիկոս Կոմնենոսը շտապում է դեպի Մամեստիա և պաշարում այն:

Ուժերը «խնայելու» նկատառումներով Անդրոնիկոսը հրաժարվում է գրոհով քաղաքը գրավելու մտքից: Իրեն արդեն իսկ Կիլիկիայի տերը համարելով՝ նա որոշում է «մեկ հարվածով երկու նապաստակ խփել»։ Որպեսզի Կիլիկիան վերագրավելուց հետո հարկադրված չլինի վերականգնել իր ավերած ամրոցները, պարսպակործան մեքենաներ ունենալով հանդերձ, Անդրոնիկոսը որոշում է չվնասել Մամեստիայի պարիսպը, այլ պաշարման միջոցով գրավել քաղաքը:

Մամեստիան պաշարած բյուզանդացիներն արտագրոհն անհավանական են համարում, որի պատճառով հիմնական ուշադրությունը սևեռում են դրսից օգնության ճանապարհները փակելու վրա: Հետախույզների միջոցով նրանք ճշտում են, որ մոտակայքում հայկական զորամասեր չկան: Այդպիսով Անդրոնիկոսը մարտավարական սխալ է թույլ տալիս և պաշարման աշխատանքներն ավարտված համարելով՝ տրվում վայելքների:

Իրենց հերթին, Մամեստիայի պաշտպանները նկատում են, որ հակառակորդն ամրոցի շրջանաձև դիտարկում չի կազմակերպել, և դիտորդները կարգված են միայն ճանապարհների հեռավոր մատույցների վրա: Մարտական հերթապահության այդ տարբերակը դաշտավայրային, բայց անհարթ տեղանքում հակառակորդի դիտակետերի միջև հսկայական «մեռյալ» միջտարածություններ էր ստեղծում:

Արտագրոհը

Անմիջապես սկսվում է արտագրոհի նախապատրաստումը: Այն տեղամասերում, որտեղ հակառակորդի դիտակետեր չկային, ամրոցի պատերի տակ սկաններ (անցքեր) են փորվում: Գործողությանը նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ այդ ընթացքում եղանակը սկսում է վատանալ, և բյուզանդական դիտորդները սկսում են խուսափել անձրևի տակ ծառայողական պարտականությունների կատարումից:

Արտագրոհը սկսվում է լուսադեմին՝ բյուզանդական բանակի ճամբարի ուղղությամբ իրականացված հուժկու հարվածով: Սրընթաց գրոհով հայկական զորամասերը հայտնվում են հակառակորդի ճամբարի կենտրոնում՝ Անդրոնիկոսի վրանի մոտ: Հանկարծակիի եկած հակառակորդը չի հասցնում զինվել ու ընդունված կարգի համաձայն՝ համախմբվել հրամանատարական վրանի շուրջը: Չկողմնորոշվելով և չիմանալով անելիքը՝ բյուզանդացիները չեն կարողանում միասնական մարտակարգ ձևավորել, թեև մի պահ գրոհող զորագնդերը երեք կողմից շրջապատված էին նրանցով: Սկսվում է խուճապ, որի պատճառով կարճատև դիմադրությունից հետո հակառակորդը նահանջում է մի քանի ուղղություններով: Անկանոն նահանջի հետևանքով ցրված զորքի հրամանատարությունն իրականացնելը դառնում է անհնար, և հրամանատարական վրանը պաշտպանող փոքրաթիվ ստորաբաժանման ջախջախմանը չսպասելով՝ մարտադաշտից փախչում է նաև Անդրոնիկոսը:

Պատմական տեղեկանք. «Քաջ թորոսը... գիշերով քանդեց Մսիս քաղաքի պարիսպը և արևի ծագելու հետ միասին, առնելով իր զինվորներին, նրանց (բյուզանդացիների- *հեղ.*) դեմ պատերազմի դուրս եկավ, բախվեց նրանց և հաղթանակ տանելով, բոլորին փախուստի մատնեց: Նա ջարդ տվեց նրանց, սրի քաշեց, մի ակնթարթում բոլորի դիակները փռեց»:

Սատրեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

«Երբ թորոսն իմացավ Անդրոնիկոսի թուլության մասին և տեսավ նրա անառակ կենցաղը... նա անլուսին և անձրևոտ մի գիշերով բազմաթիվ խռատներ փորեց Մամիստրայի պարսպի մեջ և հավաքելով իր բոլոր զնդերը՝ անակնկալ հարձակվեց հույների վրա և նրանց փախուստի մատնեց»:

Նիկետաս Խոնիատես, Ժամանակագրություն, հատ. III, 15

Հաղթանակը

Թորոս Բ-ն բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև պահեստազորը, նետում է հակառակորդի հետապնդմանը, որն իրականացվում էր բոլոր ուղղություններով: Սկսվում է եռանդուն հետապնդում, որի ընթացքում բյուզանդական զորքի մի մասը գերվում է, իսկ մնացածը դուրս է վճռվում Կիլիկիայից: Հետապնդումն այնքան ակտիվ էր, որ նույնիսկ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորած ամենամարտունակ զորամասը չի կարողանում կանոնավոր մարտակարգով նահանջել: Ավելին, յուրօրինակ փակուղուն հայտնվելով՝ վերջինս հարկադրված նահանջում է ոչ թե բոլորի հետ՝ դեպի հյուսիս կամ արևմուտք, այլ դեպի հարավ-արևելք: Դքսի ողիսականն ավարտվում է միայն Անտիոքում, որտեղից նա մեծ դժվարությամբ ծովով հասնում է Կոստանդնուպոլիս:

Պատմական տեղեկանք. «Մեծ պատերազմում գերեցին բազմաթիվ թուլամորթ հռոմ զինվորների ու, զինաթափ անելով, բաց թողեցին: Պատերազմում շատ արյուն թափվեց: Թորոսը դրանից հետո անվրդով տիրեց Մսիս քաղաքին, այն գրավելով կնանման [Անդրոնիկոսից]: Թորոսն իր հոր համար վրեժ առավ նրանից... Մեծ Թեոդորոսը, ամենվով ձերբակալված իշխաններին և մյուս գերիներին, անհամար ոսկով ու արծաթով, բազմաթիվ ու բազմապիսի ավարով և հունաց զորքի ձեռքից խլած ռազմավարով, բազմաթիվ ձիերով ու ջորիներով խաղաղությամբ մտավ իր քաղաքը»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Մարտադաշտում և նահանջի ճանապարհին գերվում են մի շարք հայ իշխաններ, որոնք տակավին համագործակցում էին բյուզանդացիների հետ: Վերջիններս ոչ միայն հսկայական փրկագին են վճարում իրենց ազատ արձակման դիմաց, այլև զոջալով՝ ճանաչում են Թորոս Բ-ի գերիշխանությունը:

Այսպիսով, 1152թ. Մանեստիայի ճակատամարտում բյուզանդական մեծաթիվ բանակը պարտություն է կրում Թորոս Բ-ի գլխավորած ուժերից: Համարձակ արտագրոհից հետո կազմակերպված հետապնդումը հայոց մարտավարության ուշագրավ դրվագներից է: Հաղթանակած Թորոս Բ-ի գերիշխանությունն են ընդունում Կիլիկիայի բոլոր իշխանները, և իշխանությունը վերածվում է իշխանապետության:

ԻԿՈՆԻԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 1153-1154ԹԹ.

Մամեստիայում տարած հաղթանակից հետո Թորոս Բ-ն վերականգնում է իշխանությունը Կիլիկիայի նաև այն հատվածի վրա, որը դեռևս չէր ենթարկվել կենտրոնական իշխանությանը: Եթե 1140-ական թթ. սկզբներին Կիլիկիան ռազմավարական կարևոր հենադաշտ էր Եփրատեզերքի և Ասորիքի ուղղությամբ նվաճումները շարունակելու համար, ապա Անդրոնիկոսի արշավանքի ձախողումից հետո անհաղթահարելի պատմեչի էր վերածվել կայսեր արևելյան քաղաքականության համար:

Բյուզանդացիների դիվանագիտական պայքարը

Կիլիկիա ուղարկված բանակի ջախջախումից հետո Մանուել Կոմնենոսը բավարար ուժեր չունեի Կիլիկիայի հայկական զորագնդերի առաջխաղացումը կասեցնելու համար և այդ պատճառով դիմում է դիվանագիտական խուսանավումների:

Վերակենդանացվում է երկրորդ խաչակրաց արշավանքի ժամանակ արդյունավետ գործող յուրօրինակ բարեկամությունը, որն այժմ արդեն ուղղված էր լիցեյու Ռուբինյան իշխանապետության դեմ: Կիլիկիայի դեմ զորքեր ուղարկելու համար Մանուել Ա-ն թանկարժեք նվերներով ուղղակիորեն կաշառում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդ Ռուքն ադ-Դինին:

Պատմական տեղեկանք. «Յույները չէին դադարում իրենց կայսրի համար վրիժառու լինելու մտքից և բազում դրան ուղարկեցին Մասուդ սուլթանին, որ բոլոր մուսուլմանների պարագլուխն էր: Յույների տված բազմաթիվ նվերներից խաբված, նա վիթխարի բանակով առաջինը մուտք գործեց Թորոսի երկիրը»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Իր գերիշխանությունը ճանաչելու և 1151-1152թթ. հայկական ուժերի կողմից ազատագրված քաղաքները բյուզանդացիներին վերադարձնելու պահանջով Իկոնիայի սուլթան Մասուդը 1153թ. արշավում է դեպի Կիլիկիա:

ՄԱՍՈՒԴԻ ԱՐԿԱՎԱՆԵՐԸ 1153Թ.

Առաջին պատերազմաշրջանը

1153թ. սելջուկյան արշավանքը Մասուղը հապճեպ էր կազմակերպել: Մասնավորապես, չէր պահպանվել գաղտնիությունը, որից օգտվում են հայկական ուժերը և հարված հասցնելով հակառակորդին՝ նրան զրկում են նախաձեռնությունից: Սակայն այն, ինչ հաջողվում է հայկական կողմին, վեր էր բոլոր սպասումներից (տե՛ս քարտեզ 1):

Թորոսը հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցնում է ոչ թե ամրոցներում կազմակերպված դիմադրությամբ, այլ նրա առջև Տավրոսի լեռնանցքները փակելով: Գիշտ է, որոշումը զգալի չափով պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ամրոցները և բերդերը տակավին անպատրաստ էին երկարատև պաշարման, սակայն համարձակ ռազմավարությամբ հակառակորդը ջախջախվելու էր սահմանային շրջաններում և զրկվելու էր երկիրն ասպատակելու հնարավորությունից:

Հայկական կողմին հաջողվում է Տավրոսի լեռնանցքներում կազմակերպված դիմադրությամբ և համարձակ գրոհներով կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը:

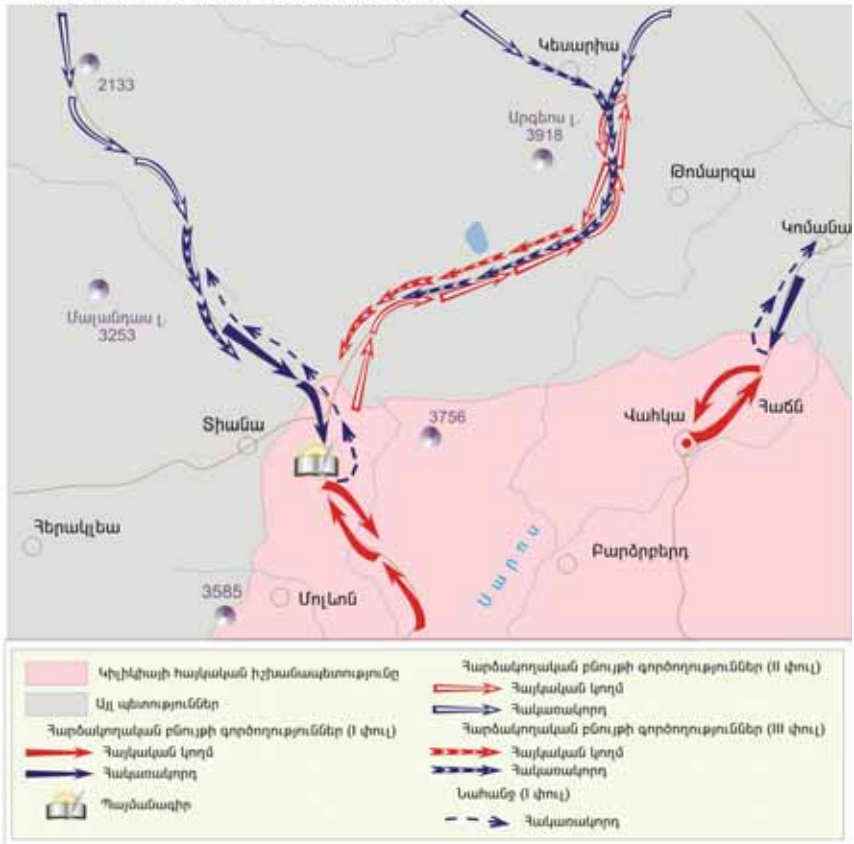
Պատմական տեղեկանք. «Հայոց զինվորները, Քրիստոսի բարեհաճությամբ հզորացած, եկան լեռան ստորոտը. (թշնամիները) գտնվում էին լեռան մյուս լանջին՝ իրենց երկրի սահմաններում, իսկ (հայերը)՝ լեռան այս լանջին իրենց երկրում. նրանք հանգիստ էին և այլազգիների մեծաթիվ զորքը բանի տեղ չէին դնում: (Սելջուկները), տեսնելով քրիստոնյա զինվորների համարձակությունը, զարմացած ու ապշած ասացին. «Ի՞նչ է, նրանք իրենց կյանքից հրաժարվե՞լ են, որ մեր դեմ պատերազմի են դուրս գալիս»: Երբ նրանք դեռ այդպես տարակուսանքի մեջ էին, հանկարծակի նախախնամությունից դրդված թուրքերի սուլթանը հայոց զորավար Թորոսի մոտ պատգամավոր ուղարկեց»:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Գիտակցելով, որ առաջին անհաջողություններից հետո մնում է միայն նահանջի տարբերակը և ձգտելով փրկել իր հեղինակությունը՝ Մասուղը բանակցելու համար պատգամավոր է ուղարկում Թորոս Բ-ի մոտ և հետ է քաշում զորքերը:

Քարտեզ 1

Ուլտրամարտ գործողությունները 1152-1153 թթ.

ԹՈՐՈՍ Բ-Ի 1154Թ. ԿԱՊԱԴՊՎԿԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆԸ

Երկրորդ պատերազմաշրջանը

Թորոսի հնարամիտ ռազմավարության շնորհիվ Մանուել Ա-ի քաղաքակա-նությունը ձախողման եզրին էր հայտնվել մի այնպիսի պահի, երբ կայսրն արևելքում լայնածավալ ռազմական գործողություններ վարելու համար բա-վարար ուժեր չուներ: Այդ պատճառով, թյուրքական հրոսակախմբերը զրկված էին լինելու աջակցությունից, և նրանց հեռանալու մասին (1153թ. աշուն) տե-ղեկանալով՝ Թորոս Բ-ն ձմեռային դադարից հետո, 1154թ. մարտին, անցնում է հակահարձակման¹ (տես՝ քարտեզ 1):

1153թ. աշնանն իրականացված նահանջից և զորքը ձմեռելու համար ցրելուց հետո սուլթանը դեռ ի մի չէր բերել զորքը, երբ ստանում է ներխուժ-ման լուրը:

Պատմական տեղեկանք. «Թորոս Յայկազնը՝ Կիլիկիայի իշխանը, մտավ Կապադովկիա երկիրը, նա այնտեղ գերեվարեց թյուրքերին և վե-րադարձավ իր երկիրը»:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, հատ. III

Յայկական կողմի այս գործողությունն անակնկալ էր Մասուդի համար, և նա սկզբնական շրջանում չէր կողմնորոշվում, թե ինչ կարելի է անել: Դա նպաս-տում է կիլիկյան զնդերի հաջողությանը: Յայոց զորքը սրընթաց ռազմերթով դիմադրության անկազմակերպ օջախներն արագորեն հաղթահարելով՝ խորա-նում է հակառակորդի տարածքում:

Դժվար է ասել, թե անսպասելի հարձակումից իրեն կորցրած սուլթանն ինչ-քան էր մնալու անգործության մատնված, եթե կրկին նրա արքունիք չժամանե-ին բյուզանդական բանազնացները: Նրանք նախկինից անհամեմատ ավելի թանկարժեք նվերներով և ոսկու խոստումներով կարողանում են Մասուդին «հետաքրքրել» Կիլիկիայի հայկական գերիշխանությունը վերացնելու նոր ար-շավանքի կազմակերպման ծրագրերով:

Որոշվում է օգտվել հայկական զորքի Կապադովկիայի խորքերում գտնվե-լուց: Թորոս Բ-ի գլխավորությամբ արշավանքի ելած ուժերին կասեցնելու փո-

¹ Այս ընթացքում Փոքր Ասիայում սելջուկյան իշխանությունների միջև հակասություններ էին ծագել, որոնք անուղղակիորեն նպաստում էին հայկական բանակի առաջխաղացմանը:

խարեն որոշվում է ուժերը կենտրոնացնել Կիլիկիայի հետ սահմանային շրջաններում և ներխուժել հայկական իշխանապետության տարածք: Այդ դեպքում հնարավոր կլիներ լուծել միանգամից երկու խնդիր.

- կտրել արշավանք իրականացնող ուժերի նահանջի ուղիները,
- կտրել առանց հիմնական ուժերի աջակցության մնացած իշխանապետության կայազորների դիմադրությունն ու անարգել թալանել Կիլիկիան:

Հարուստ ռազմավարի տիրանալու ցանկությունը կրկին ոտքի է հանում սուլթանության բոլոր «մարտունակ» ուժերին, որոնք դիմադրությունը շարունակելու փոխարեն սկսում են կենտրոնանալ հարավ-արևելքում՝ հարձակման անցնելու նպատակով նախապատրաստվող հենադաշտում: Սակայն մույնիսկ արշավանքի «ամենաեռուն» պահին Թորոսը չէր մոռանում Կիլիկիայի պաշտպանության մասին և կռահելով հակառակորդի դիտավորությունը՝ նահանջում է մույնքան արագ, որքան արագ իրականացրել էր հարձակումը: Հաղթանակած հայկական զորագնդերը վերադառնում են Կիլիկիա, որտեղ անմիջապես սկսվում են առաջիկա ներխուժման անդրադարձման աշխատանքները:

ՍՈՒԼՁԱՆ ՄԱՍՈՒԴԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1154Թ.

Երրորդ պատերազմաշրջանը

Ինչպես նշվեց, Մասուդի 1153թ. արշավանքի ձախողումից հետո բյուզանդացիները գործողությունների ուշագրավ հնարավորություն էին ստացել: Նրանք գործում էին «իմչ հնարավոր չէ անել փողով, հնարավոր է անել շատ փողով» սկզբունքով:

Պատմական տեղեկանք. «Դրանից հետո, երբ սկսվեց 603 թվականը¹, կայսրը սուլթանին (Մանուել Ա-ն՝ Մասուդին) որպես նվեր նախորդ անգամից շատ ավելի ոսկի և արծաթ ուղարկեց՝ ասելով այսպես. «Չնա՛, հայոց դեմ բորբոքված իմ սիրտը հովացրու, ավերի՛ր նրանց բերդերը, կրակի տուր նրանց եկեղեցիները, հրամայիր բոլորին հոռ ճարակ դարձնել, որպեսզի թեթևանա իմ զայրացած սիրտը»:

*Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն,
Մասն երրորդ*

Սելջուկների ներխուժումը սկսվում է 1154թ. մայիսին՝ նախկինից ավելի մեծաթիվ զորքով (տե՛ս քարտեզ 2): Սակայն որքան էլ մեծաթիվ լինեին թյուրքերի հրոսակախմբերը, մարտական գործողությունների սկզբից ևեթ պարզ էր, որ մի քանի ամսում ռազմավարական իրավիճակը կտրուկ փոխվել էր: 1152-ից հետո, բայց հիմնականում 1154թ. արշավանքի ընթացքում կայազորները մեծ ծավալի աշխատանք էին կատարել Կիլիկիայի բերդերի ամրացման և դրանք երկարատև պաշարման նախապատրաստելու ուղղությամբ: Կայազորային ծառայություն տանող մարտիկները վարժեցվել էին պաշտպանական մարտեր վարելուն, իսկ կուտակված մթերապաշարը կարող էր բավարարել անգամ երկարատև պաշարման: Այժմ, հուսալի թիկունք ունենալով, հայկական կողմը կարող էր ռազմական գործողությունները վարել առավել անկաշկանդ:

¹ 11 փետրվար 1154 -10 փետրվար1155թթ.:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1154 Թ.

Այդուհանդերձ, որքան էլ սպասելի էր հարձակումը և որքան էլ ամբողջացված էին նախապատրաստական միջոցառումները, չի հաջողվում մեծաթիվ հակառակորդից խլել նախաձեռնությունը: Ներխուժումը տեղի է ունենում արևելքից՝ Ամանուսի լեռնանցքից, որը համեմատաբար մոտ էր Կիլիկիայի կենտրոնական շրջաններին: Մասուղն առաջին հարվածը հասցնում է Մամեստիայի ու Անավարզայի ուղղությամբ, որոնց մոտ անհաջողություն է կրում:

Հայկական հեծելազորի և Տաճարական ասպետների գրոհը

Հանդգվելով, որ թորոսը մտադիր չէ վճռական ճակատամարտի դուրս գալ և ուժերը մի քանի մասի բաժանելով՝ ընտրել է անսպասելի գործողություններով հակառակորդի ուժերը հյուժելու ռազմավարությունը, Մասուղը ևս իր ուժերը բաժանում է մի քանի մասի: Սուլթանի զորախմբերը կենտրոնանում են թիվ Համտունի մոտ, որի պաշարումը սկսվում է մայիսի վերջին, ապա, բաժանվելով մի քանի մասի, ասպատակում են Դաշտային Կիլիկիան:

Ներխուժման սկզբում, երբ հակառակորդի ուժերը գործում էին համատեղ, հայկական կողմի խուսափողական գործողությունները ճիշտ էին, բայց այժմ կարելի էր ուժերը միավորել ու հակահարվածների անցնել: Այդ թույլ չտալու նպատակով հակառակորդը հատուկ հսկողություն է հաստատում կարևոր խաչմերուկների վրա: Դրանով հայկական կողմը զրկվում է ուժերը միավորելու և իրարից որոշակի հեռավորության վրա գործող թյուրքական զորամասերն առանձին-առանձին ջախջախելու հնարավորությունից: Ստեղծվում է մի իրադրություն, երբ թյուրքական զորքի բաժանվելուց հետո էլ նրանց անհնար էր անկանոն մարտավարությամբ հանկարծակիի բերել վճռական հակահարվածներով:

Շուտով, սակայն, հայկական կողմի ակտիվ պաշտպանությունը տալիս է սպասված արդյունքը, և դրան նպաստում է ռազմական գործողությունների ձգձգումը: Անրոցների պաշարումով կաշկանդված Մասուղը սկսում է գիտակցել, որ փաստացի անգործությամբ նախաձեռնությունը զիջում է: Բացի այդ, ինչպես միշտ, ավարի բացակայության հետևանքով թյուրքական բանակում դժգոհություններ են ծագում:

Տեղեկություններ են ստացվում, որ թորոս Բ-ն եղբորը՝ Ստեփանեին նշանակել է իշխանապետության արևելյան զորքի հրամանատար և լիազորել իր անունից բանակցելու անտիոքյան բարոնների հետ: Արևելքից Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինի ճնշումներին ենթարկվող Անտիոքի իշխանապետության համար Կիլիկիան փոքրասիական սելջուկների ասպատակություններից պաշտպանող բնա-

կան վահանի դեր էր կատարում, և Մասուղը մտավախություն ուներ, որ շահերի ընդհանրությունը երկար ժամանակով կմիավորի հարևաններին:

Իրադրության անցանկալի զարգացումը կանխելու նպատակով Մասուղը ևս ուժերը բաժանում է երկու մասի: Սուլթանը ստանձնում է Կիլիկիայում մարտական գործողությունները շարունակող գլխավոր ուժերի հրամանատարությունը: Լատինների գլխավոր ուժերի հետ Ստեփանեի զորագնդի միավորումը կանխելու, ինչպես նաև հետախուզության և ասպատակությունների նպատակով Ասորվոց դռների (Պորտելայի լեռնանցք) շրջան է ուղարկվում Յաղուբ զորապետի գլխավորած զորքը: Սակայն Իկոնիայի բանակն ուժերի մասնատումով զրկվում է քանակական գերազանցությունից, իսկ Պաղրաս (Գաստոն) ամրոցի Տաճարական միաբանության ասպետներին միացած Ստեփանե իշխանի ուժերը հակահարվածի փայլուն հնարավորություն են ստանում: Ամնիջապես հետևում է հանկարծակի գրոհը: Հայ-լատինական զորքը, որի գլխավոր հարվածային ուժը կազմում էին Տաճարական ասպետները և հայկական ծանրագեղն հեծելազորը, անսպասելի գրոհով Ալեքսանդրեթից ոչ հեռու՝ Ասորվոց դռների շրջանում, գլխովին ջախջախում է թշնամուն (1154թ. հունիս): Թյուրք զորավարը սպանվում է մարտադաշտում: Նրա զորագնդի միայն փոքր մասն է փախչում ու միանում գլխավոր ուժերին:

Պատմական տեղեկանք. «(Մասուղն) իր որդի Մելիքի մեծամեծներից մեկին, որին Աղուպ (Յաղուբ) էին անվանում, մի դաժան ... մարդու, շուրջ երեք հազար զորքով ուղարկեց Անտիոք գավառն ասպատակելու: Երբ անցան (Ասորվոց) Դուռն կոչվող վայրերից, քրիստոսասեր ֆրեերների¹ զինվորները և... (Թորոս Բ-ի) եղբայրը Ստեփանեն... հանկարծակի նրանց վրա խոյացան և բոլորին կոտորեցին, նրանց հրամանատար Աղուպի լյարդին էլ նիզակ խրեցին, որը դառնագին աղաղակով իր չար հոգին ավանդեց: Երբ այդ բանի լուրը ճամբար հասավ, բոլորը սարսափի մեջ ընկան»:

Ստաթեսու Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Մասն երրորդ

Հաղթանակը

Արշավանքը ձախողման եզրին էր: Թյուրքական բանակը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հաղթահարել Թիլ Հանտունի պաշտպանների դիմադրությունը, մինչդեռ Կիլիկիայում այդ ամրոցից ավելի հզոր պարիսպներ ունեցող և երկարատև պաշարման համար շատ ավելի լավ պատրաստված բերդեր ու ամրոցներ կային:

¹ Ֆրեեր նշանակում է եղբայր: Նկատի ունի Տաճարական օրդենի ասպետներին:

Ամռան տապին պաշարումը շարունակելուն խոչընդոտում էր նաև ճահճապատ տեղանքը: Ջինվորների շրջանում համաճարակ է սկսվում, որը կարճ ժամանակում սպառնալի չափերի է հասնում: Իկոնիայի բանակի մարտունակությունն այնքան է ընկնում, որ Թիլ Յանտունի գրավման, առավել ևս, արշավանքը շարունակելու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, և Մասուղը նահանջի հրաման է տալիս:

Թյուրքական զորամասերի նահանջը խիստ ծանր է ընթանում, քանի որ հայկական զորամասերը փակում են հակառակորդի նահանջի ճանապարհներն ու հանկարծակի հարձակումներով խոչընդոտում նրանց:

Տեղեկանք. «Մահնեղական բանակի նահանջը *աղետի* վերածվեց. բազմաթիվ զինվորներ ստիպված էին թոթափել իրենց զենքերն ու ձիերը, թուրքերից շատերն անգթորեն կոտորվեցին Թորոսի զինվորների կողմից, որոնք վերահսկում էին հիմնական լեռնանցքները, իսկ բանակի մնացյալ մասը հետապնդվելով հայերից, մի կերպ Տավրոսը հաղթահարեց ավելի դժվարանցանելի լեռնանցքներով: Վերադառնալով իր երկիրը, Մասուղը տեսավ, որ Կապադովկիան քարուքանդ է արվել Թորոսի կողմից, որը՝ մինչ թշնամին ավերում էր իր սեփական տիրույթները, չէր վախճեցել գնալ ավարի մատնելու հակառակորդի երկիրը»:

Ֆերդինանդ Շալանդոն, Կոմեննոսները, հատ. II

Հատկանշական է, որ արևելքից (Ամանոսի լեռանցքով) Կիլիկիա մտած հակառակորդը հարկադրված նահանջում է դեպի հյուսիս (Կիլիկյան դռներով): Հյուսիսային լեռնանցքները Թորոս Բ-ն նախապատրաստել էր՝ ենթադրելով, թե հակառակորդի ներխուժումը Կապադովկիայից է լինելու: Դրանք այնքան էին ամրացվել, որ նույնիսկ թարմ ուժերով հարձակում սկսած հակառակորդը համառ դիմադրության կհանդիպեր: Համաճարակից հյուժված հակառակորդի համար այն զրեթե անհաղթահարելի արգելքի է վերածվում: Նահանջող թյուրքական բանակն այնքան հզոր հարվածների է ենթարկվում, որ միայն նրա մեծաթվությունն է հնարավորություն տալիս դիմանալ դրանց: Իկոնիայի ուժասպառ եղած բանակի մնացորդները մի կերպ կարողանում են «դուրս արծնել» Կիլիկիայից, որը ռազմավարական թակարդի էր վերածվել նրա համար:

Պատմական տեղեկանք. «Այդ հաղթանակը, որի շնորհիվ Կիլիկիան ազատվեց թյուրքերից, Հայոց պատմության ամենափայլուն էջերից մեկն է»:

Ուրնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, հատ. II

Այսպիսով, ընդամենը մեկ և կես տարում երեք պատերազմաշրջաններով իրականացված գործողության ընթացքում Իկոնիայի սուլթանության բանակը խոշոր պարտություն է կրում: Մեծ դժվարությամբ է հակառակորդը կարողացել խուսափել լիակատար ջախջախումից և ոչնչացումից:

Պատերազմի երրորդ փուլում Ասորական դռների մոտ թյուրքական զորքը ջախջախվում է Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության բանակի և Տաճարական միաբանության զորամասերի հաջող փոխգործողությունների շնորհիվ: Անտիոքի լատինների հետ հաճախակի ծագող պատերազմների համայնապատկերում այս համագործակցությունը քրիստոնեական համերաշխության անչափ արժեքավոր օրինակ էր¹:

¹ Պաղրաս (Գաստոն) ամրոցի Տաճարականների կայազորը Անտիոքի իշխանապետության վասալն էր:

ՈՒՉՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1160-ՎԿԱՆ ԹԹ.

Արևելքում բավարար ուժեր կենտրոնացնելով՝ Մանուել Կոմնենոսն արշավում է դեպի Կիլիկիա ու Ասորիք (1158թ.) և ամեն հարմար առիթով հայտարարում, թե արշավանքը Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինի դեմ է: Դա ոգևորում է արքայզն Ռեյնալդ Շատիյոնցուն, որը շտապում է ճանաչել կայսեր գերիշխանությունը: Սակայն Անտիոքում հաստատվելուց հետո Մանուել Ա-ն համաձայնության է գալիս Նուր ադ-Դինի հետ և լատիմներին միայնակ թողնելով՝ հեռանում է: Իսկ Թորոս Բ-ից կայսրն ընդամենը պահանջում է որոշակի տարածքային զիջումներ և Կիլիկիայի դուքս նշանակելու կարգի վերականգնում: Փաստորեն, նա հաշտվում է ստեղծված իրավիճակի հետ և, ի լրումն, Թորոսին պրոտոսերաստոսի տիտղոս շնորհում: Այդպիսով կայսրն օրինականացնում է մյուս իշխանների նկատմամբ Թորոս Բ-ի գերագահությունը:

Իր հերթին, Թորոսը շարունակում է անկախ քաղաքականություն վարել, իսկ 1162թ. Կիլիկիայի դուքս Անդրոնիկոս Ֆորբենոսի կողմից Ստեփանե իշխանի սպանությունից հետո մեծ արշավանք է ձեռնարկում դեպի կայսրությանը պատկանող Իսավրիա (տե՛ս քարտեզը): Կիլիկիայում բյուզանդացիների դիրքերը թուլացնելուց հետո Թորոս Բ-ի առջև ծառանում է արտաքին քաղաքականության մեջ ճշգրտումներ մտցնելու հարցը: 1160-ական թթ. սկզբներին Նուր ադ-Դինի կրած անհաջողությունները ժամանակավոր էին: Նա 1163թ. պաշարում է Հարիմ բերդաքաղաքը: Անտիոքի արքայազնի, Տրիպոլիի կոմսի, Կիլիկիայի դուքս Կոնստանդին Կալոմանի, Թորոս Բ-ի և նրա ավագ եղբայր Մլեհ իշխանի զլխավորած լատինա-բյուզանդա-հայկական բանակի մոտենալուն պես Նուր ադ-Դինը նահանջում է: Չլսելով Թորոս Բ-ի խորհուրդները՝ դաշնակիցների հրամանատարները ոգևորված հետապնդում են հակառակորդին և Հարիմից քիչ հեռու ընկնում նրա պատրաստած ծուղակն ու զլխովին ջախջախվում: Նրանց բոլոր հրամանատարները՝ Թորոսից ու Մլեհից բացի, գերվում են:

Տեղեկանք. «Թորոս Բ-ն փրկվել էր Հարիմի աղետից: Վերադառնալով կիլիկյան Տավրոսի իր տիրույթը, նա բանակցություններ սկսեց Նուրեդդինի (Նուր ադ-Դինի) հետ՝ ճակատամարտում գերված հայ զինվորներին ազատելու նպատակով: Նուրեդդինից մերժում ստանալով, նա հանկարծակի ներխուժեց Մարաշի գավառ, որը պատկանում էր աթաբեկին, գերեց չորս հարյուր թուրքերի և սպառնաց ողջակիզել նրանց: Ուղիղ խոսքը հասկացվեց, Նուրեդդինը համաձայնեց գերիների փոխանակմանը (1165թ.):»:

Ողնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց..., հատ. II

ԲՅՈՒԶԱՆՂԱՅԻՆԵՐԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՑ 1172Թ.

Բյուզանդիան, որը ոչ վաղ անցյալում Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության անկախության գլխավոր հակառակորդն էր համարվում, թուլացել էր: Մինչև 1160-ական թթ. կեսերը լատիններն ընդհանուր վտանգի առջև ժամանակ առ ժամանակ միավորվում էին հայկական իշխանապետության հետ, բայց Կիլիկիայի վրա գերիշխանություն հաստատելու նույնըցքով տարված Անտիոքի արքայազն Բոհեմունդ Գ-ն (1163-1201թթ.) սկսում է հրաժարվել «հավասարը հավասարի» սկզբունքով դաշնակցելուց: Վտանգ կար, որ Նուր ադ-Դիմի դեմ պայքարի վճռական պահին լատիններն իրենց տիրույթները պաշտպանելու համար կարող էին «զոհել» դաշնակից հայերին:

Այս դժվարին պայմաններում Մլեիը հռչակվում է իշխանապետ (1169-1175թթ.)¹: Նրա գահակալման նախօրյակին Կիլիկիան համակված էր տագնապներով: Կայսրման դժվարին ուղի անցած իշխանապետության հեռանկարն անորոշ էր, քանի որ կենսական նշանակություն ունեցող մի շարք շրջանների վրա հսկողությունը կորսված էր. Դաշտային Կիլիկիայի մի մասը գտնվում էր բյուզանդացիների ձեռքում, իսկ հարավարևելյան լեռնանցքները փակող ամրությունները՝ լատինների:

Իր գահակալության առաջին իսկ օրվանից Մլեին ապացուցում է, որ անկախ քաղաքականություն է վարելու: Կիլիկիայի իշխանապետ հռչակվելով՝ նա ցանկանում է Ասորիքը զավթած մահմեդական տիրակալի հզորությունն օգտագործել ի շահ Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության:

Անկանխատեսելի և, նույնիսկ, անհավասարակշիռ քաղաքական գործչի համարում «ձեռք բերած» հայոց իշխանապետից զգուշանում էին ոչ միայն բյուզանդացիները և լատինները, այլև թյուրքերը: Եվ մինչ հարևաններն անորոշության մեջ էին, Մլեիը հասցնում է կայունացնել իշխանապետության ներքաղաքական իրադրությունը, հզորացնել տնտեսությունը և համակողմանիորեն նախապատրաստվել պատերազմի: Մեկ-երկու տարում Կիլիկիան վերածվում է տարածաշրջանի կայունության կոզյակի, որն իրեն է ձգում մահմեդականների տիրապետության տակ անցած գավառների հայկական բնակչությանը: Հուսալի թիկունք ունենալով՝ Մլեիը հնարավորու-

¹ Տեղեկանալով Մլեիի՝ Կիլիկիայի տարածք մտնելու մասին իշխանապետության իշխանների խորհուրդն արյունահեղություն թույլ չտալու նպատակով որոշում է նրան իշխանապետ հռչակել:

թյուն է ստանում ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարել և, մասնավորապես, որոշում է իշխանապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող տարածքներն ազատագրել հաջորդական հարվածների ուժազրավ ռազմավարությամբ:

Դրանց հաջորդականությունը և սկսվելու պահի ընտրությունը վկայում են Սլեիի գործարարական տաղանդի մասին: Առաջին հարվածը հասցվում է բյուզանդացիներին՝ նրանց Դաշտային Կիլիկիայից վերջնականապես վտարելու նպատակով: Նկատենք, որ բյուզանդական ճակատում մարտական գործողությունները սկսվում են որպես արտաքին քաղաքականության ընդհանուր ակտիվացման բաղկացուցիչ մաս՝ արևելքում և հարավ-արևելքում ռազմական գործողությունների նախապատրաստմանը զուգընթաց:

Առաջ է քաշվում արտակարգ հավակնոտ և հեռահար ռազմավարական համակարգ ստեղծելու ծրագիր: Որոշվում է չքավարարվել Լևոն Ա-ի և Թորոս Բ-ի առաջադրած խնդիրներով և վարվող ռազմական գործողությունների արդյունքում հասնել նախկինից որակապես տարբերվող արդյունքի: Այն է՝ Դաշտային Կիլիկիայի ազատագրմանը զուգընթաց ձևավորել այնպիսի պայմաններ, որ հետագայում երբեք բյուզանդացիները չկարողանան վերականգնել իրենց իշխանությունը Կիլիկիայում:

1172թ. աշնան սկզբից սկսված մարտական գործողություններն ընթանում են Դաշտային Կիլիկիայում (տե՛ս քարտեզը): Նախօրոք նշակված ռազմավարական ծրագրի համաձայն, նախքան ցրտերն ընկնելը բյուզանդացիներն արագորեն դուրս են մղվում նախ՝ Ադանայից, ապա՝ Մամեստիայից և, վերջապես, Կիլիկիայի դքսի նստավայր Տարսոնից:

1172թ. տարեվերջին Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունը թևակոխում է նոր փուլ: Դաշտային Կիլիկիայի գլխավոր քաղաքներից դուրս են քշվում բյուզանդական կայազորները, և գրեթե ամբողջ ծովափն անցնում է հայկական իշխանապետության բանակի հսկողության տակ:

Պատմական տեղեկանք. «Ադանա, Մամեստիա և Տարսոն քաղաքները Կ.Պոլսի տիրոջ՝ Ռումի թագավորի ձեռքում էին, իսկ Սլեիը վերցրեց նրանից, որովհետև դրանք իր երկրին հարևան էին»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Ռազմական գործողությունների նախապատրաստման ժամանակ Սլեին իրականացնում է մեր միջնադարյան ռազմարվեստի համար բացառիկ՝ անուղղակի գործողությունների ռազմավարություն:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1172 թ.

	Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունը		Քարձակողական բնույթի գործողություններ (I փուլ)
	Հայկական կողմի անցած տարածք		Հայկական կողմ
	Անտիոքի իշխանապետությունը		Պաշտակիցներ
	Այլ պետություններ		Քարձակողական բնույթի գործողություններ (II փուլ)
	Պաշարում		Հայկական կողմ
			Քարձակողական բնույթի գործողություններ (III փուլ)
			Հայկական կողմ

ՀԱՐՁԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԲՈՒՈՐ ՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ

1173թ.

Մլեհի իշխանապետության ամենադժվարին, սակայն ամենափառավոր տարին սկսվում է Բյուզանդական կայսրության դեմ առճակատումով (1173թ. հունվար): Երկու կողմերն էլ գիտակցում էին, որ այդ պատերազմաշրջանը վճռորոշ է լինելու Կիլիկիայի համար: Գլխավոր ուժերի ճակատամարտն ավարտվում է բյուզանդացիների ծանր պարտությունով և Կիլիկիայից նրանց վերջնական վտարումով, որը Մլեհի իշխանապետության տարիների քաղաքական ամենամեծ ձեռքբերումն է (տե՛ս քարտեզը):

Նույն թվականին իշխանապետության մայրաքաղաք է դարձվում Սիսը:

Սսի քերդի ընդհանուր տեսքը

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1173 Թ.

Մլեհը շարունակում է Կիլիկիայի՝ Ռուբինյան իշխանապետությանը հարևան շրջաններում հայկական գերիշխանությունը վերականգնելու իր քաղաքական գիծը: Հարվածն ուղղվում է դեռևս 1156թ. Տաճարական միաբանության կողմից խլված Պաղրաս (Գաստոն) և Դարբասկ (Տրապեզակ) ամրոցների ուղղությամբ: 1173թ. գարնանն իրականացված գործողության գլխավոր դժվարությունը հոգեբանական էր, որն այս դեպքում Մլեհին դեմ էր: Հարցն այն է, որ իշխանապետը նախկինում Տաճարական միաբանության ասպետ էր եղել և այժմ համարձակվում է մարտահրավեր նետել Կիլիկիայի սահմանային ամրություններին տիրող միաբանությանը:

Ամտիոքի դուքս Բոհեմունդ Գ-ի (1163-1201թթ.) աջակցությունը վայելող տաճարականներն ի վիճակի չեն լինում կասեցնել հայկական զորագնդերի առաջխաղացումը: Ճակատային հարձակման, ինչպես նաև մի շարք անուղղակի գործողությունների հետևանքով հակառակորդը դուրս է մղվում ամրություններից և նահանջում մինչև Ամանոսյան լեռների հակառակ կողմը:

Հաղթանակը

Մինչև 1170-ական թթ. լատինները հազվադեպ էին դաշնակցել հայկական իշխանությունների հետ: Մլեհի արտաքին քաղաքականության շրջադարձից ելնելով՝ Երուսաղեմի Ամորի Ա (Ամալրիկ, 1162-1174թթ.) թագավորը քանիցս բանակցությունների է հրավիրում Մլեհին: Վերջինս իրավացիորեն կասկածելով, թե հրավերը կարող է ծուղակ լինել, հրաժարվում է ընդունել առաջարկը: Ի պատասխան, Երուսաղեմի թագավորն արագորեն զորահավաք է հայտարարում և արշավանք սկսում դեպի Կիլիկիա:

Հայ իշխանապետի դրոժմամբ Նուր ադ-Դինը 1173թ. գարնան վերջին արշավանք է սկսում Պաղեստինում Քարաք քաղաքից հյուսիս: Ամորի Ա-ն հարկադրված է լինում դադարեցնել դեռևս չսկսված արշավանքը և հետ դառնալ: Միայնակ մնացած Բոհեմունդ Գ-ն ևս չի համարձակվում ներխուժել Ռուբինյան իշխանապետության տարածք:

1173թ., օգտվելով հուլիսի կեսերին Նուր ադ-Դինի դեպի հյուսիս սկսած արշավանքից, Մլեհը զգալի տարածքների է տիրաճում:

Այսպիսով, 1173-ը Ռուբինյան իշխանապետության բանակի հաղթանակների տարին է դառնում: Եռանդուն իշխանապետի գլխավորությամբ բանակը մեկ տարուց էլ քիչ ժամանակահատվածում.

- ջախջախում է բյուզանդացիներին ու նրանց վերջնականապես դուրս մղում Կիլիկիայից,
- ազատագրում է Ամանոսյան լեռների ամրությունները, որոնք Թորոս Բ-ի օրոք Տաճարական միաբանությանն էին անցել,
- սահմանային ամրոցների երկարատև պաշտպանության մախապատրաստումով և արտաքին ակտիվ քաղաքականությամբ կանխում է Երուսաղեմի թագավորության բանակի արշավանքը դեպի Կիլիկիա,
- ամրացնում է իշխանապետության սահմանները հյուսիսից:

Նպատակալաց էր նաև Մլեհի ներքին քաղաքականությունը: Նույն 1173թ. իշխանապետը միջամտում է նոր կաթողիկոսի ընտրությանը և օժանդակություն է ցուցաբերում Ներսես Շնորհալու եղբոր՝ Վասիլ Պահլավունու որդուն՝ Գրիգորին (Գրիգոր Տղա), որը կաթողիկոս է օծվում Գրիգոր Դ անունով (1173-1193թթ.):

Ընդամենը մեկ տարում Մլեհին հաջողվում է ամուր հաստատվել Դաշտային Կիլիկիայում, բարենպաստ դիրքեր գրավել Անտիոքի իշխանապետության հետ սահմանակից շրջաններում, իսկ կաթողիկոսի ընտրության միջոցով ներքաղաքական կայուն իրավիճակ ստեղծել ու իր հաջորդներին թողնել անմախաղեպ հզորացած իշխանապետություն¹:

Պատմական տեղեկանք. «Բյուզանդացիների նկատմամբ տարած իր հաղթանակից հետո Մլեհը շատ շուտ սրտապնդվեց, և նա պաշտպանական կառույցներով հագեցրեց Հայաստան-Կիլիկիան»:

Ալ-Ջահարի, Գիրք մահմեդական պետությունների մասին

¹ Սակայն Մլեհի որդի համագործակցությունը մահմեդականների հետ դժգոհություններ է առաջացնում Կիլիկիայի իշխանապետությունում, և 1175թ. նա սպանվում է:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԱՀՄԵՂԱԿԱՆ ՄԻԱՃՅԱԼ ՌԻԺԵՐԻ ԳԵՄ 1180Թ.

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը

Մլէհից հետո Ստեփանեի որդին՝ Ռուբեն Գ-ն (1175-1187թթ.), ժողովրդի ու զորքի միահամուռ հավանությամբ իշխանապետ է ընտրվում:

Քրիստոնյաների դեմ պայքարող մահմեդական միապետերի մրցակցության պայմաններում առաջնորդությունն անցնում է Եգիպտոսում Այյուբյան սուլթանության հիմնադիր Սալահ ադ-Դիմիհն (1169-1193թթ.), որը 1174թ. գրավում է Դամասկոսը, իսկ 1176թ. իր գերիշխանությունն է պարտադրում Նուր ադ-Դիմի որդուն՝ Յալեպի ամիրա Իսմայիլ ալ-Սալիհին (1174-1182թթ.) և նրանից խլում է Ասորիքի (Սիրիա) մեծ մասը:

Ռուբինյանների և Անտիոքի իշխանապետերի դեմ հակամարտություններում իր ուժերը սպառած բյուզանդական բանակը 1176թ. Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում պարտություն է կրում Իկոնիայի սուլթանությունից:

Տեղեկանք. «Մանազկերտի 1071թ. ճակատամարտը արդեն իսկ մահացու հարված էր Փոքր Ասիայում բյուզանդական տիրապետության համար: Բայց ժամանակակիցները դա չէին հասկանում և դեռևս հույս էին փայփայում, որ կարող են ուշքի գալ ու ազատվել սելջուկյան վտանգից: Առաջին երկու խաչակրությունները չնվազեցրին այդ վտանգը: Միրիոկեֆալոնի 1176թ. ճակատամարտը *հիմնավեր կործանեց* թուրքերին Փոքր Ասիայից վտարելու Բյուզանդիայի վերջին հույսը»:

Ա.Վասիլև, Բյուզանդական կայսրության պատմություն, հատ. II, էջ 429

Ռուբեն Գ-ն, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Բյուզանդական կայսրությունը կորցրել էր Կիլիկիայի հետ ընդհանուր սահմանը, վերջնականապես հսկողության տակ է առնում Կիլիկիայի ամբողջ ծովափը:

Յարիմ. շրջադարձ դեպի լատինները

Ստեղծված պայմաններում Բոհեմունդ Գ-ն դիմում է Կիլիկիայի իշխանապետ Ռուբեն Գ-ին՝ խնդրելով նրան մասնակցել Յարիմ ամրոցի դեմ նախապատրաստվող արշավանքին:

Տեղեկանք. «Ձենգիներին ենթակա հողերի նվաճմամբ ավելի շահագրգռված էին Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Գ-ն և Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնդ Գ-ն: Նրանք կարողացան ստանալ Եվրոպայից նոր ժամանած Ֆլանդրիայի կոմս Ֆիլիպի օգնությունը, որը, Երուսաղեմի թագավորից վերցնելով հեծելազոր ու հետևակ, զորքով շարժվեց դեպի Տրիպոլիս և միացրեց իր ուժերը խաչակրաց զորքերին»:

Վ.Տեր-Ղևոնդյան, Կիլիկյան Հայաստանը և Սերձավոր Արևելքի..., էջ 76-77

Ռուբեն Գ-ն գիտակցում էր, որ վաղ թե ուշ Սալահ ադ-Ղիին հարվածելու էր հզորացած Կիլիկիային: Սուլթանն իր իշխանության ներքո միավորել էր մահմեդական Ասորիքը, մինչդեռ լատինները տակավին անմիաբան էին: Նրանց իշխանները միայն բացառիկ դեպքերում էին վարում միասնական արտաքին քաղաքականություն և հաճախ հրաժարվում էին ռազմական օգնություն ցուցաբերել միմյանց:

Ռուբենը միանում է Հարիմի արշավանքին, որը տեղի է ունենում 1177/78թ. ծմռանը (տես քարտեզը): Դաշնակիցների նպատակն էր ռազմահենարան գրավել Անտիոքի արևելքում և նախքան Սալահ ադ-Ղիին հետ դժվարին ընդհարումը սկսելը՝ բարենպաստ դիրք գրավել: Հարավում ռազմաքաղաքական իրադրությունը կայունացնելու Ռուբեն Գ-ի ձգտումը ևս մեկ հեռահար նպատակ էր հետապնդում: Նա հույս ուներ, որ Հարիմի արշավանքից հետո կկարողանա ուշադրությունը սևեռել հյուսիսային ռազմավարական ուղղության վրա: Անհանգստության պատճառը քոչվոր թյուրքական ցեղերն էին, որոնք որոշակի վարձ վճարելով հայ իշխանապետին՝ միառժամանակով թույլտվություն էին ստացել հոտերն արածեցնել Կիլիկիայի արոտավայրերում: Սկզբնական շրջանում նրանք չէին անհանգստացնում հայկական կողմին:

Ասորիքի և Եգիպտոսի մահմեդական իշխանությունների ծանրագն հետևակային

Ի կոնիայի սուլթանը Կիլիկիայում գերիշխանություն հաստատելու ծրագրեր էր մտնտում: Հետագայում իր գլխավոր ուժերի հավանական արշավանքների համար պարարտ հող ստեղծելու նպատակով նա իր հովանավորության տակ է առնում Կիլիկիա ներթափանցած քոչվորներին, որոնք աստիճանաբար սկսում են իրենց սանձարձակ պահել: Ռուբեն Գ-ն Հարիմի արշավանքից հետո միջամտում է վեճին և որոշում նրանց պատժել: Հայկական զորագնդերը կտրում են թյուրքական ցեղերի դիմադրությունը և գերելով կենդանի մնացածներին՝ տիրանում նրանց ունեցվածքին (տե՛ս քարտեզը):

Հարվածը հասցվել էր ճիշտ ժամանակին: Քիլիջ Արսլան Բ-ն չէր կարծում, որ Ռուբեն Գ-ն կհամարձակվի այդչափ կտրուկ միջոցների դիմել: Բացի այդ, բյուզանդացիներից գրաված հողերում ամրանալու հոգսերով տարված՝ սուլթանը պատրաստ չէր հարավում մոր պատերազմ սկսելուն: Այդ պատճառով նա դիմում է եզիպտոսի սուլթան Սալահ ադ-Դինին:

Պատմական տեղեկանք. «Սուրհանդակ հասավ Քիլիջ Արսլանի կողմից, որը թախանձում էր սուլթանին (Սալահ ադ-Դինին)՝ նրա հետ համաձայնություն կնքել, միաժամանակ զանգատվում էր հայերից: Սուլթանը, Քիլիջ Արսլանին օգնելու համար, արշավեց դեպի Լևոնի որդու երկիրը»:

Ալ-Կադի Բահադդին Իբն Շադդադ, Այյուբյան Սալահ ադ-Դինի կենսագրությունը

Սալահ ադ-Դինը, որը վաղուց էր ձգտում իրեն ենթարկել անկախ քաղաքականություն վարող Ռուբինյան իշխանապետությունը, որոշում է օգտագործել ընձեռված հնարավորությունը:

Ներխուժումը

Սալահ ադ-Դիհըն սկսում է նախապատրաստվել ոչ մեծ, սակայն ամուր հայկական իշխանապետության դեմ պատերազմին: Սուլթանը կարևորում էր արշավանքը, քանի որ Կիլիկիայում հաջողության հասնելով՝ նա լատիններին կզրկեր թիկունքային ռազմավարական կարևոր հենակետից: Բացի այդ, Սալահ ադ-Դիհըն որոշում է լատինների դեմ արդեն իսկ նախանշվող մեծ պատերազմի համար միավորվելու պատրաստ ուժերի յուրօրինակ զորատես կազմակերպել: Նրա համար կարևոր էր նաև մինչ մեծ պատերազմը ձեռք բերված հաղթանակներով ոգևորել զորքին և մյուս միապետերի շրջանում բարձրացնել իր հեղինակությունը:

Պատերազմը սկսվում է 1180թ.: Սալահ ադ-Դիհնն ուժերը կենտրոնացնում է Հալեպից հյուսիս՝ Կարահիսար վայրում: Այստեղ նրան է միանում Հալեպի սուլթանության զորքը: Միացյալ բանակը շարժվում է Իկոնիայի բանակին ընդառաջ և միավորվում Կապույտ գետի մոտ: Մահմեդական տիրակալների միասնական ճակատ ստեղծելու խնդիրներով մտահոգված Սալահ ադ-Դիհնի միջնորդությամբ հաշտություն է կնքվում Քիլիջ Արսլան Բ-ի և Արտուխյան ամիրայի միջև:

Ռազմական և քաղաքական խնդիրները լուծելուց հետո Սալահ ադ-Դիհըն զորքը մոտեցնում է Կիլիկիայի սահմանին և շարժվում դեպի սահմանային Սև գետը:

Պատերազմը

Նախորդ տարիների ընթացքում Ռուբեն Գ-ն ձևավորել էր սահմանային ամրությունների մի ամբողջ համակարգ: Ամրոցների մեծ մասի պարիսպները վերանորոգված էին, դրանց կայազորները բավական մեծաթիվ էին, մարտիկները մարտական պատշաճ պատրաստություն էին անցել, և բավարար մթերապաշար էր կուտակված:

Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության դեմ միավորվել էին տարածաշրջանի մահմեդական բոլոր միապետերը: Մեկ այլ իրադրությունում դա կարող էր բավարար լինել հաղթանակ տանելու համար: Հակառակորդի բանակն այնքան մեծաթիվ էր, որ բաց դաշտում վճռական ճակատամարտի դուրս գալու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, և իշխանապետը որոշում է անկամոն ռազմարվեստ կիրառել. ստեղծված իրադրությունում դա առավել նպատակահարմարն էր:

Հայկական կողմի առաջին իսկ «խոչընդոտների» հաղթահարման ժամանակ մահմեդական զորքի համար դժվարություններ են ծագում: Հանդիպելով ամ-

րոցների երկարատև ու համառ պաշտպանությանը՝ հակառակորդն արյունաքամ է լինում: Սալահ ադ-Դիհնի զորքի առաջխաղացումը դանդաղում է:

Այդուհանդերձ, ռազմական գործողությունների սկզբնական փուլում հաջողությունը հակառակորդի կողմն էր: Սև գետի շրջանում հակառակորդի առաջխաղացումը դանդաղեցնելու նպատակով կաշկանդող մարտերում Սալահ ադ-Դիհնին հաջողվում է առավելություն ստանալ, խորանալ իշխանապետության տարածքում, ապա նաև գրավել Մանաքիր (Յիսն ալ-Արման) ամրոցը:

Սակայն Մանաքիրի գրավումով ոչ միայն կարևոր ռազմավարական խնդիրներ չեն լուծվում, այլև նորանոր դժվարություններ են ծագում¹: Ռազմական գործողությունների ձգձգումը դժվարություններ է ստեղծում հսկայական բանակի մատակարարման գործում: Այդ ամենը ստիպում է Սալահ ադ-Դիհնին վերանայել պատերազմի նկատմամբ իր մոտեցումները:

Սթափ գնահատելով իրադրությունը՝ Ռուբեն Գ-ն Սալահ ադ-Դիհնին խաղաղություն է առաջարկում: Յատկանշական է, որ հայկական կողմը սուլթանին հասկացնում է պատերազմի ձգձգման աննպատակահարմարությունը և որպես «բարի կամքի արտահայտություն» առաջարկում վերադարձնել թյուրքերից խլված հարստությունն ու ազատ արձակել նախկինում գերված հինգ հարյուր թյուրք անասնապահներին:

Սալահ ադ-Դիհնն ընդունում է Ռուբեն Գ-ի առաջարկը: Յաշտության պայմանագիրը կնքվում է 1180թ. հոկտեմբերի 2-ին: Յաշտարարելով, որ իր արշավանքի նպատակն ընդամենը գերիներից ազատելն է եղել, սուլթանը վերադառնում է Եգիպտոս:

Այսպիսով, Սալահ ադ-Դիհնի 1180թ. կիլիկյան արշավանքը գրեթե ապարդյուն էր: Տարածաշրջանի մահմեդական բոլոր պետությունների զորքերը միավորելուց հետո ձևավորված ահեբլի բանակը գրավում է ընդամենը մեկ սահմանային ամրոց և ազատում հինգ հարյուր գերիների:

Ռուբեն Գ-ն մեծաթիվ հակառակորդին հակադրում է հայկական կողմի կազմակերպվածությունը և քաղաքական իրադրությունից առավելագույն օգուտներ քաղելու ունակությունը, որոնք էլ առանցքային նշանակություն են ունենում ռազմական գործողությունների վարման ընթացքում: Լրջագույն փորձությունից նվազագույն կորուստներով դուրս եկած հայկական իշխանապետությունը ոչ միայն շարունակելու էր իր գոյությունը, այլև անընդհատ հզորանալու էր:

¹ Հավանաբար, դրանից բարկացած է Սալահ ադ-Դիհնը հրամայում ավերել քաղաքն ու կոտորել Մանաքիրի պաշտպաններին:

ԿԻԼԻԿԻԱ ՆԵՐՄՈՒԺԱԾ ՌՈՒՄՏԱՄ ԱՄԻՐԱՅԻ ՉՈՐՔԻ ԶԱԽԶԱԽՈՒՄԸ 1187Թ.

Բոհեմուկոյ Անտիոքցու ուխտադրությունը

Սալահ ադ-Ղիսնի 1180թ. արշավանքը լրջագույն ահագանգ էր Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության համար: Սահմեդական պետությունների արքանի մեջ հայտնվելու հեռանկարը Ռուբեն Գ-ին հարկադրում է համախմբել բոլոր ուժերը: Այդ ընթացքում իշխանապետության բանակը պաշարում է Լամբրոնը, որի տեր Յեթումյան իշխանները ձգտում էին ինքնուրույնությամբ:

Պաշտոնապես, Անտիոքի դուքսն ու հայ իշխանապետը դաշնակիցներ էին, բայց Բոհեմունդը դժգոհ էր այն ջերմ ընդունելությունից, որն իր քաղաքական հակառակորդ բարոններին ցույց էր տրվել Կիլիկիայում և պատեհ առիթ էր փնտրում հզոր հարևանի ներքին գործերին միջամտելու համար: Նա խնջույքի է հրավիրում Ռուբեն Գ-ին և ձերբակալում: Անտիոքի դքսության բանակը ներխուժում է Կիլիկիա: Սակայն Ռուբեն Գ-ն կարողանում է իր ձերբակալման մասին տեղեկություն հաղորդել եղբորը՝ տաղանդավոր պետական ու ռազմական գործիչ Լևոն իշխանին, որը փայլուն կերպով կազմակերպում է պայքարը ներխուժած հակառակորդի դեմ: Կիլիկիա ներխուժած անտիոքյան բանակը չի կարողանում գեթ մեկ քաղաք կամ ամրոց գրավել:

Տեսնելով, որ Կիլիկիայի ներքին գործերին միջամտելու փորձն ապարդյուն է, Բոհեմունդը մեկ տարի անց ազատ է արձակում Յայոց իշխանապետին: Իր ազատության դիմաց Ռուբեն Գ-ն զիջում է Ադանա և Մամեստիա քաղաքներն ու Սարվանդիքար և Թիլ Յամտուն բերդերը, ինչպես նաև վճարում է որոշ փրկագին: Սակայն փրկագին վճարումից և գերիների վերադարձից անմիջապես հետո հայկական զորագնդերը ազատագրում են այն ամենը, ինչ զիջել էին: Անտիոքի դուքսն ի վիճակի չէր կասեցնել հայկական կողմի առաջխաղացումը, թեև մի քանի անարդյունավետ արշավանքներ է իրականացնում: Կիլիկիայի ամբողջ ծովափը՝ Սելևկիայից մինչև Ալեքսանդրեթ, մտցվում է Ռուբինյան իշխանապետության կազմի մեջ:

Լևոն՝ իշխանապետ Յայոց

Անտիոքյան վտանգն արդեն չեզոքացված էր, երբ 1187թ. Ռուբեն Գ-ն որոշում է հեռանալ աշխարհիկ կյանքից և քաշվում է Դրազարկի վանքը՝ իշխանությունը փոխանցելով Լևոնին: Վերջինս իր փայլուն գործունեության համար արժանանում է «Մեծագործ» պատվանվանը:

Պատմական տեղեկանք. «Իշխանությունը վերցրեց քաջ և պատերազմող Լևոնը: Սա հենց որ տիրեց, ամնիջապես ընդարձակեց իր տերության սահմանները: Նա պատերազմեց շրջակա ազգերի հետ և քաջությամբ հաղթեց, ըստ իր անունի՝ առյուծաբար, որովհետև Լևոն առյուծ է նշանակում»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 118

Լևոն Բ-ի (1187-1219թթ.) իշխանապետության առաջին իսկ տարում հյուսիսից Կիլիկիա են ներխուժում թյուրքական ցեղերը, սակայն գրեթե ամնիջապես այս իրադարձությունը երկրորդ պլան է մղվում Երուսաղեմի շուրջ ծավալված ռազմական գործողություններով: Սալահ ադ-Դինի բանակը ծանրագույն հարված է հասցնում լատինական թագավորության զորքին, իսկ 1187թ. հոկտեմբերի 2-ին գրավում է Երուսաղեմը: Խաչակիրների ստեղծած պետությունների ոչնչացման ծրագիրն իրականացնելու նպատակով Սալահ ադ-Դինը դաշնակցում է Բյուզանդիայի Իսահակ Բ Անգելոս (1185-1195թթ.) կայսեր հետ:

Այս իրավիճակում նախքան հյուսիսային ուղղությամբ վարվելիք գործողությունները՝ հայ իշխանապետ Լևոն Բ-ին անհրաժեշտ էր հուսալի թիկունք: Ընդհանուր թշնամու դեմ միավորվելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև Կիլիկիային հյուսիսից սպառնացող թյուրքական և Ամտիոքին հարավից սպառնացող եգիպտական վտանգները Լևոն Բ-ին ու Բոհեմունդ Գ-ին հարկադրում էին մտաճանաչ ոչ վաղ անցյալում տեղ գտած հակասությունները և համատեղ գործել:

Ներխուժումը

Մինչ Պաղեստինում ծավալվում էր հակամարտությունը, Մոսուլի ու Մծբինի շրջակա տարածքներում թյուրքերը (թուրքմեններ) երկու անգամ ջախջախում են քրդական ցեղերին ու սկսում նրանց հետապնդումը: Դեպի արևմուտք և հյուսիս-արևմուտք շարժվելով՝ հետապնդող թյուրքական զորքը Ռուստամ (Ռուստամ) ամիրայի զլխավորությամբ հասնում է Կիլիկիայի արևելյան սահմանները հանդիսացող Ամանոսյան լեռներին: Թյուրք ամիրան, որի ենթակայության տակ ավելի քան 20 հազարանոց բանակ կար, որոշում է ասպատակել նաև Կիլիկիայի լեռնային շրջանները:

Ռուստամի զորքը բավարար մեծաթիվ էր, սակայն լեռներում պատերազմելու, առավել ևս՝ լեռնային անրոցների պաշարման համար անբավարար էր նախապատրաստված: Այսինքն՝ Կիլիկիա արշավելու նրա որոշումը ռազմական տեսանկյունից հիմնավորված չէր և, պետք է կարծել, պայմանավորված էր պահն օգտագործելով հայկական իշխանապետության հարուստ շրջանները թալանելու ձգտումով:

Ներխուժումն ընդհանուր առմամբ անսպասելի էր հայկական կողմի համար: Բացի այդ, մեծաթիվ հակառակորդն անակնկալներից խուսափելու համար ու-

Ժերը դեռևս չի մասնատում այս ու այն կողմում թալանի համար զորամասեր ու-
ղարկելով: Ռուստամ ամիրան, նախքան «հիմնական» թալանը սկսելը, որոշում է վճռական ճակատամարտ տալ Լևոն Բ-ին:

Ռազմավարությունը

Լևոն Բ-ն ձգտում էր ստեղծել այնպիսի իրադրություն, որ տակավին պահ-
պանելով քանակական գերազանցությունը՝ թյուրքական հրոսակախմբերը
«զղջային» ներխուժման համար: Կազմակերպված զորահավաքի և հայկական
կողմի մյուս միջոցառումները կանխել չկարողանալով՝ հակառակորդն անբա-
րենպաստ իրադրությունում էր հայտնվելու: Այնուհետև հասցվելու էր շանթա-
հար անող վճռական հարվածը: Այսպիսով, որքան էլ որ ներխուժումն անսպա-
սելի էր, սակայն երիտասարդ տարիքում բազմափորձ զորավարի համբավ
ծեռք բերած Ռուբինյան իշխանապետը կարողանում է ուժերը համախմբել ու
համառ դիմադրություն կազմակերպել: Արդյունքում՝ արդեն սահմանային ամ-
րոցների շրջանում հակառակորդի առաջխաղացումը կաշկանդվում է, և մի քա-
նի օրում հակառակորդը կորցնում է ռազմավարական նախաձեռնությունը, որն
ամիրաժեշտ էր երկարատև պաշտպանության համար նախապատրաստված
լեռնային ամրոցները գրավման ժամանակ:

Մինչ Ռուստամը դանդաղ առաջ էր շարժվում և խորհում առջևում գտնվող
ամրոցները գրավելու կամ շրջանցելու հարցի շուրջ՝ տեղեկություն է ստաց-
վում, որ հայկական զորագնդերը փակել են Ամանոսյան լեռների այն կիրճե-
րը, որոնցով անցնելու էր նրա բանակը: Հակառակորդի առջև կիրճերի փա-
կումը և ամրոցներից դուրս դիմադրության օջախների ստեղծումը կարևոր և
հաստատուն տեղ են գրավում Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության
ռազմավարության մեջ:

Չբավարարվելով ձեռնարկված միջոցառումներով՝ հայկական կողմը սկսում
է փակել նաև այն անցումները, որտեղով հակառակորդը մտել էր Կիլիկիա¹: Այս
զորամասերը գրեթե մասնակցություն չէին ունենալու մարտական գործողու-
թյուններին, սակայն հակառակորդի թիկունքում նրանց ներկայությունը սկզբից
ևեթ կարևոր բարոյահոգեբանական նշանակություն է ստանում: Լևոն Բ-ի այս
մտահղացումները նոր խոսք էին հայոց ռազմարվեստում:

Նախկինում շարժուն ջոկատները գործում էին հակառակորդի գլխավոր
ուժերից այնպիսի հեռավորության վրա, որպեսզի բացառվի նրանց և հակա-

¹ Հակառակորդի շրջափակումը, հավանաբար, իրականացվել է հայոց ռազմարվեստում բավական մեծ տարածում ստացած *չվող ջոկատների* միջոցով:

ռակորդի գլխավոր ուժերի կամ գլխավոր ուժերից առանձնացված վերջապահ զորամասերի միջև ընդհարման հավանականությունը: Քանի որ հակառակորդը դեռևս գտնվում էր սահմանային շրջաններում՝ նրա թիկունքում գործող ստորաբաժանումները շատ մոտ էին լինելու թյուրքական զորքին: Կիրառվող նորարարությամբ ռազմավարական ու մարտավարական տարրերը մոտեցվում էին իրար:

Հաղթանակը

Ռուստան ամիրան հայտնվում է դժվարին իրադրությունում: Այլևս առաջ արժվելն անհնաստ էր, քանի որ նրանց զորքը հայտնվել էր յուրօրինակ շրջապատման մեջ, իսկ առջևում հայոց իշխանապետության պաշտպանական հզոր ամրոցների համակարգն էր:

Այս ընթացքում Լևոն Բ-ն հակառակորդին մոր «անակնկալ» է մատուցում: Թյուրքական հետախուզական ստորաբաժանումները նկատում են, որ հայկական գլխավոր ուժերը համարձակորեն կազմակերպված տեղաշարժեր են կատարում: Ակնհայտ էր, որ հարձակման ենթարկված իշխանապետության բանակը, նախքան վճռական ճակատամարտի դուրս գալը, համախմբվում էր: Դեռ հակառակորդը չէր հասցրել ուշքի գալ տազնապալի տեղեկություններից, երբ ենթարկ-

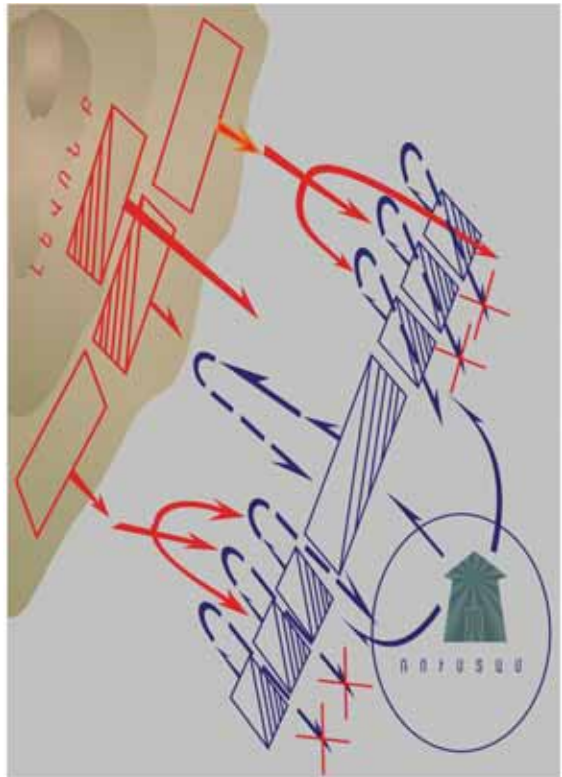

Անամուր ամրոցի ընդհանուր տեսքը

վում է տակավին փոքրաթիվ, սակայն արդեն իսկ հստակորեն կազմակերպված և իր անելիքն իմացող հայկական ուժերի սրընթաց հարվածին (տե՛ս սխեման):

Գրոհին իրականացվում էր՝ տեղանքն օգտագործելով: Լևոն Բ-ն կիրառում է իր մարտավարական հնարքներից մեկը՝ հարված հակառակորդի մարտակարգի հանգուցակետին: Այս մարտում հակառակորդի համար այդպիսի կարևոր նշանակություն ուներ հրամանատարական վրանը, որի ուղղությամբ էլ կենտրոնացվում են հայկական զորագնդերի ջանքերը:

Թյուրքական հրոսակները միայն հրամանատարական վրանի մոտ են կարողանում մարտակարգ ձևավորել և կանոնավոր դիմադրություն ցույց տալ: Մյուս տեղանասերում անկանոն մարտ է սկսվում, որն ավարտվում է հակառակորդի ջախջախումով: Հրամանատարական վրանի մոտ մարտակարգը կանոնավորելու և, հավանաբար, հակազրոհ իրականացնելու նպատակով Ռուստամը նետվում է մարտի և սպանվում հրամանատարական վրանից քիչ հեռու:

Ուվինի ճակատամարտը 1187թ.

Ամիրայի սպանվելուց անմիջապես հետո հակառակորդի շարքերում խուճապ է սկսվում, որի հետևանքով փախչում են նաև հրամանատարական վրանի մոտ կանոնավոր դիմադրություն ցույց տվող զորամասերը: Սկսվում է հակառակորդի հետապնդումը, որին մասնակցում էին նաև կիրճերում ամրացած հայկական զորախմբերը: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ հաջողվում է ավարտել անկանոն մահանջող հակառակորդի գլխովին ջախջախումը: Հատկանշական է, որ հակառակորդի հետապնդումը որոշվում է ավարտել ոչ թե նրան իշխանապետության սահմաններից վտարելով, այլ ջախջախումն ավարտելով: Այդ նպատակով հայկական զորագնդերը համարձակորեն դուրս են գալիս Կիլիկիայից և իշխանապետության սահմաններից դուրս՝ Մարաշի շրջանում, նորանոր հարվածներ հասցնում նրան:

Պատմական տեղեկանք. «Ապա, երբ Լևոնը, Կիլիկիայի կառավարիչը (իշխանապետը) իմացավ այդ մասին, նա փակեց նրանց առջև բոլոր լեռնանցքները Մարաշի շրջանում և նրանց բոլորին սրի քաշեց»:

Բար Չեքրեոս, Ժամանակագրություն, էջ 328

Այսպիսով, Կիլիկիան լուրջ փորձության է ենթարկվում Լևոն Բ-ի իշխանության առաջին իսկ տարում: Հակառակորդի զորքերի ջախջախման ընթացքում հայ իշխանապետն իրեն դրսևորում է որպես ռազմական գործի տաղանդավոր կազմակերպիչ: Ընդամենը մի քանի օրում, չկարողանալով ներխուժել իշխանապետության կենտրոնական շրջաններ, թյուրքական զորքը ջախջախվում է, իսկ Ռուստամ ամիրան՝ սպանվում:

Սահմանային շրջաններում համառ դիմադրությամբ և արագորեն իրականացված զորահավաքով հաջողվում է հակառակորդից խլել ռազմավարական նախաձեռնությունը և վճռական ճակատամարտում պարտության մատնել նրան: Հակառակորդի գլխավոր ուժերից ոչ մեծ հեռավորության վրա՝ նրա թիկունքի կիրճերում դիմադրության օջախների ստեղծումն ուշագրավ հնարք էր: Այն կրկնում էր հռոմեական բանակների դեմ ավելի քան 1200 տարի առաջ կիրառված ռազմավարությունը, սակայն հավելելով մարտավարական բաղկացուցիչներ:

**ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՐԿԵՍԱԸ**

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱԼԵՊԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐԱԾ ՈՍՉՄԱԿԱՆ ԳԱՇԻՆՔԻ ՉՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ 1203-1206ԹԹ.

Խաչակրաց արշավանքի ծախսողունից հետո Սալահ ադ-Դինը վերջնագրով Լևոն Բ-ից ոչ միայն պահանջում է վերադարձնել վերջին տարիներին գրավված տարածքները, այլև ճանաչել իր գերիշխանությունը: Հայոց իշխանապետը վճռականորեն մերժում է այդ առաջարկը և պատրաստվում պաշտպանության: 1193թ. գարնանը «պատժիչ» արշավանքի սկզբում Ամանոսի նախալեռներին հասած սուլթանը մահանում է, և նրա զորքը վերադառնում է:

Լևոնի անգիջում քաղաքականությունը բարձրացնում է Կիլիկիայի հայկական պետության հեղինակությունը: Այդ իրադարձություններից ընդամենը մեկ տարի անց Անտիոքի իշխանապետ Բոհեմունդ Գ-ն ճանաչում է Լևոն Բ-ի գերիշխանությունը: Կիլիկիայի բանակը հսկողության տակ է առնում Դրունք Ասորվոցը (Պորտելա լեռնանցք): Հայ իշխանապետը համարձակորեն միջամտում է Քիլիջ-Արսլան Բ-ի որդիների գահակալական կռիվներին, որից օգտվելով՝ նրան հաջողվում է հյուսիսարևմտյան և արևմտյան ուղղություններում մի շարք շրջաններ գրավել, մասնավորապես Կալոնոռոս նավահանգիստը և հարակից մի ամբողջ շարք ամրոցներ: Այդպիսով Հայկական պետության սահմաններն արևմուտքում հասցվում են Եվրիմենդոն գետին, իսկ հյուսիսում՝ Մալանդաս լեռնանցքին ու Կիզիստրային:

Դիվանագիտական նուրբ գործունեություն ծավալելով՝ Լևոն Բ-ն թագավոր է հռչակվում: Նրան թագավոր են ճանաչում Հռոմի պապ Կելեստինոս Գ-ն (1191-1198թթ.), Հռոմեական սրբազան կայսրության Հենրիխ Զ (1190-1197թթ.) և Բյուզանդիայի Ալեքսիոս Գ (1195-1203թթ.) կայսրերը: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը շտապում է ճանաչել նաև Բաղդադի խալիֆա ալ-Նասիրը (1180-1225թթ.), որն իր դեսպանների հետ թանկարժեք նվերներ է ուղարկում: Աննախադեպ հզորացած Կիլիկիայի թագավորությունը (1198-1375թթ.) վերածվում է տարածաշրջանի քրիստոնեական առաջնորդի:

ԱՄԿ ԼՃԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 1205Թ.

Ստեղծված պայմաններում Հայոց արքային մտահոգում էր թուլացած, սակայն Կիլիկիայում գերիշխանություն հաստատելու նտքից չհրաժարվող Ասորիքի լատինների «համառությունը»: Հարևան իշխանապետությանը սաստելու համար Հայոց բանակը 1203թ. արշավում է դեպի Անտիոք: Ուժերն ընդհանուր թշնամու դեմ համախմբելու փոխարեն Անտիոքում կրկին դիմում են մահմեդականների օգնությանը: Այս անգամ «անշահախնդիր» աջակցի դերում հանդես է գալիս Սալահ ադ-Դինի որդին՝ Հալեպի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Չահիրը: Չորրորդ խաչակրաց արշավանքի նախօրյակին քրիստոնեական պետությունների վեճին Այյուբյանների միջամտությունը վտանգավոր հետևանքներ կարող էր ունենալ, սակայն Կիլիկիայի բանակը կարողանում է վերականգնել հայոց գերիշխանությունն Անտիոքում ու բարեհաջող վերադառնալ:

Հալեպի սուլթանի «արշավանքը»

Հայկական բանակի վերադարձից անմիջապես հետո Հալեպի սուլթանի բանակը սկսում է պատրաստվել Կիլիկիայի դեմ արշավանքին, սակայն մոր խաչակրաց արշավանքի մասին տեղեկությունները հարկադրում են ձեռնպահ մնալ վճռական գործողություններից:

Իրադրությունը փոխվում է 1205թ., երբ խաչակրաց արշավանքի անհաջող ավարտն Ասորիքի մահմեդական տիրակալների շրջանում մորից Հայոց թագավորությունը զավթելու հույսեր է առաջացնում: Գարնանը մահմեդական տիրակալների միացյալ բանակը կենտրոնանում է Հալեպի մոտ՝ Դարբասակի ուղղության վրա: Հայկական թագավորության դեմ վարվելիք գործողություններից առանձնապես ակնկալիքներ չունենալով՝ Հալեպի սուլթանը որոշում է ժամանակավորապես բավարարվել «ուժի ցուցադրումով» և իր գերիշխանությունն ընդունելու վերջնագիր է ներկայացնում: Որոշվում է մահմեդական տիրակալների բոլոր ուժերի համախմբումն իրականացնել Հալեպի մոտ՝ Հայոց թագավորության սահմանից երեք օրվա երթի հեռավորության վրա:

Պատմական տեղեկանք. «Հալեպի կողմերի տիրող սուլթանը գատկի օրերին զորաժողով արեց և այսպիսի պատգամ ուղարկեց Լևոն արքային. «Եթե հարկատու չլինես ինձ, իմ բազմաթիվ զորքերով քո երկրի բոլոր բնակիչներին՝ մորը մանկան մոտ, սրածելով կոչնչացնեմ և ձեր այդ տունը... ձեզ համար սգի կվերածեն»: Եվ երբ առաքեց այս, ինքը իր բազմաթիվ զորքերը առավ ու բանակեց մրա սահմանների մոտ, սպասում էր պատգամի պատասխանի գալստյանը»:

Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն

Ռազմավարությունը

Ինչպես և պետք էր սպասել, ալ-Չահիրի ահաբեկման քաղաքականությունը ցանկալի ազդեցություն չի ունենում Հայոց արքունիքի վրա:

Տեղեկություն է ստացվում, որ հակառակորդը սկսել է Դարբասակի ուղղությունից հարձակում ձեռնարկելու համար անհրաժեշտ պաշարներ կուտակել: Ալ-Չահիրը բանակը բաժանել էր երկու մասի, որոնցից մեկը սկսել էր արդեն մոտենալ սահմանին: Ընդ որում, հավանաբար, հայկական կողմից ինչ-որ ակտիվություն կանխատեսելով, երկրորդ բանակի հրամանատար նշանակված ամիրա Մայմուն ալ-Կասրին իր հերթին որոշել է ուժերը երկու մասի բաժանել և Դարբասակ տեղափոխվող բեռներն ուղեկցելու հա-

մար տրամադրել իր զորամասերի մեծ մասը: Հակառակորդի ուժերը փաստացի երեք մասի էին բաժանված, որոնցից ամենաթույլը կենտրոնումս գտնվողն էր:

Պատմական տեղեկանք. «Զահիրն իր զորքի մի մասը առաջապահ նշանակեց մի մեծ ամիրի գլխավորությամբ, որը կոչվում էր Մայնուն ալ-Կասրի¹: Զահիրը անդամթերք և զենք ուղարկեց իր մի բերդը, որը դրացի էր Լևոնի որդուն (Լևոն Բ-ին) և կոչվում էր Դարբ Սաք (Դարբասկ): Նա լուր ուղարկեց Մայնունին, որ իր զորքի մի մասը ուղարկի այս ռազմամթերքին ընկերակցելու համար մինչև Դարբ Սաք: Այդպես էլ արեց նա և իր զորքի մեծ մասն ուղարկեց, իսկ ինքը մնաց փոքր զորամասով: Լուրը հասավ (Լևոնին), որը շտապ հասավ ու, գտնելով նրան փոքրաթիվ զորքով, կռվի բռնվեց նրա հետ»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Որոշվում է հակառակորդին «դիմավորել» նրա տարածքում՝ հանկարծակի հարվածով անակնկալի բերել ու մաս-մաս ջախջախել: Պակաս կարևոր չէր նաև, որ մարտական գործողությունները հակառակորդի տարածք տեղափոխելով՝ Կիլիկիայի զգալի մասն ազատվում էր ասպատակվելու հեռանկարից:

Միայն հայկական կողմի խոշոր անհաջողության դեպքում հակառակորդը կկարողանար հակահարձակման անցնել: Այդ դեպքում էլ նրա հաջողությունները նվազագույն կլինեին, քանի որ հարվածի ենթակա կլինեին Կիլիկիայի միայն արևելյան լեռնային շրջանները: Այս ամրությունները նախօրոք պատշաճ ամրացվել ու երկարատև պաշարման էին նախապատրաստվել: Հետևաբար, նույնիսկ այդ դեպքում դրանց հաղթահարումը հակառակորդի համար դժվարին փորձության կվերածվեր:

Հայկական բանակն ավարտում է զորահավաքը և պահպանելով գաղտնի տեղաշարժի համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները՝ շրջանցում է հակառակորդի սահմանային ամրություններն ու մտնում Հալեպի սուլթանության տարածք:

Ալ-Զահիրի հետախույզները չէին բացահայտել հայկական կողմի գործողությունները, իսկ սուլթանը չէր կարծում, թե Լևոն Բ-ն կհամարձակվի բանակը դուրս բերել Կիլիկիայից ու այսչափ հանդուգն քայլ կծեռնարկի:

Հայկական բանակը զիշերը շրջանցելու էր Անկ լիճը և մոտենալու էր Մայնունի զորագնդերի տեղաբաշխման շրջանին: Երկու կողմից (արևելքից ու արևմուտքից) հարվածի տակ հայտնվելու վտանգն աչքի առաջ ունենալով հանդերձ, հայկական զորագնդերը մտադիր էին ընթացքից հարձակվել հակառակորդի վրա: Հատկանշական է, որ հայկական բանակի մարտակարգը պետք է լիներ փաղանգածն՝ ուժերը ճակատով և հնարավորինս հավասարապես բաշխված:

¹ Ալ-Կասրի - քարզմամբար՝ պալատային:

Հայոց արքայի գլխավոր խաղաթուղթն անսպասելի գրոհի ենթարկված հակառակորդի հավանական գործողությունների կանխատեսելիությունն էր: Դժվար չէր կռահել, որ պարտության դեպքում Մայմունը սուլթանին ստիպված էր լինելու բացատրություններ տալ իր ուժերի մեծ մասը դեպի Դարբասկ ուղարկելով՝ բանակի հաղորդակցման ուղիները վտանգի ենթարկելու և, գլխավորը, պատշաճ մարտական ապահովում (հետախուզություն) չկազմակերպելու համար: Տիան հեռանկարից խուսափելու համար Մայմունն «արդարանալու» մեկ հավանական պատասխան էր ունենալու. պնդել, թե սկզբից ևեթ նկատի է ունեցել հայկական բանակի գործողությունների բոլոր տարբերակներն ու զիտակցված ծուղակ է կազմակերպել:

Համարձակ մտահղացումն իրականացնելու համար հայկական բանակը պետք է շտապեր, քանի որ առաջին հաղթանակից շատ բան էր կախված լինելու: Մեկ հաջող հարվածը կարող էր էապես բարելավել կողմերից մեկի ռազմավարական դիրքերը և, նույնիսկ, կանխորոշել պատերազմի ելքը:

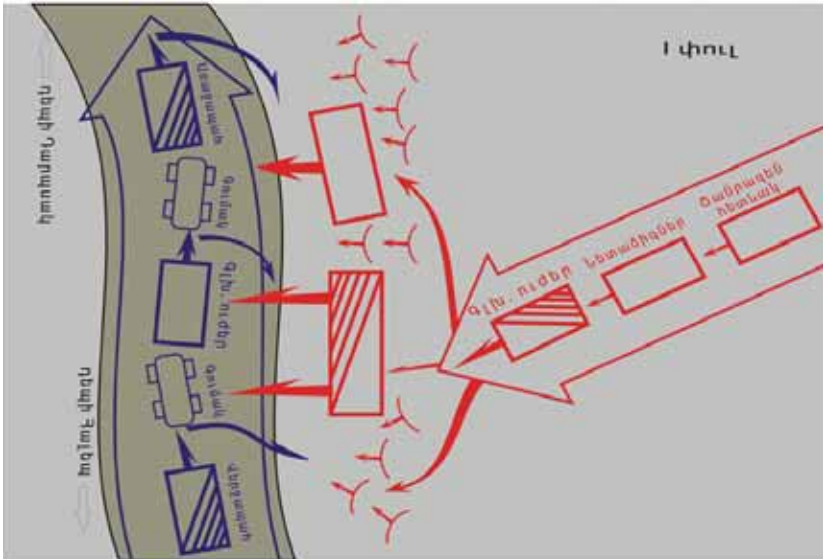
Ճակատամարտը

Իրադրությունը լարված էր, բայց, հայկական կողմի համար՝ ընդհանուր առմամբ նպաստավոր: Համարձակ առաջխաղացումով Հայոց բանակը, որը մինչ այդ արդեն հասցրել էր շրջանցել հակառակորդի սահմանային ամրությունները, հայտնվում է Դարբասկ ուղևորված զորամասերի թիկունքում և հակառակորդի գլխավոր ուժերի հաղորդակցման ուղիների վրա հաջող գործողություններ ծավալելու իրական հնարավորություն է ստանում (տե՛ս սխ. 1):

Հայկական բանակը հասնում է Մայմուն ամիրայի գլխավորությամբ գործող զորքի տեղաբաշխման վայրը: Հակառակորդի այս զորամասերի փոքրաթվությունը զգալի առավելություն էր տալիս հայկական կողմին, սակայն հավատարիմ մնալով իր ռազմավարությանը՝ Լևոնը, համաձայն իր մտահղացման, որոշում է այնպիսի հարված հասցնել, որ մեկ մարտով վճռվի նախածեռնության հարցը: Որոշվում է նաև մարտը սկսել սրընթաց գրոհով:

Շեշտակի հարվածով հակառակորդի ճամբարը երկու կողմերից թևանցվում է՝ նպատակ ունենալով թույլ չտալ, որպեսզի Մայմունի ուժերը կարողանան դուրս գալով հարվածի տակից՝ նահանջել ու միանալ ոչ հեռու տեղաբաշխված ալ-Ձահիրիի բանակին:

Սխեմա 1

Ամկ լճի ճակատամարտը 1205թ.

Պատմական տեղեկանք. «Երբ կռիվը սաստկացավ, Մայմունը լուր ուղարկեց Ջահիրին իմաց տալով այդ մասին, սակայն սա հեռու էր նրանից: Պատերազմը երկարեց, իսկ Մայմունը պաշտպանում էր իր անձն ու բեռները փոքրաթիվ մահնեղականներով մեծաթիվ հայերի դեմ»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Նկատելով, որ հայկական բանակը ճեղքման տեղամասեր չունի, Մայմունը չի կարողանում ճիշտ գնահատել իրավիճակը: Նա վճռում է, որ մեկ-երկու տեղամասում մարտակարգի ճեղքման տեսանելի վտանգ չունենալով՝ մարտի ընթացքում կհասցնի իր ուժերը մարտակարգով շարել և շրջանաձև պաշտպանությամբ ժամանակ շահել: Ամիրան անմիջապես սուրհանդակի միջոցով օգնության հասնելու խնդրանքով դիմում է գլխավոր ուժերին: Ըստ նրա, տեղ հասնելով՝ գլխավոր ուժերը կհարվածեին Հայոց բանակի մարտակարգի թևերին և անհաջող սկսված մարտը հնարավոր կլիներ փրկել և ավելին՝ հաղթանակ շահել:

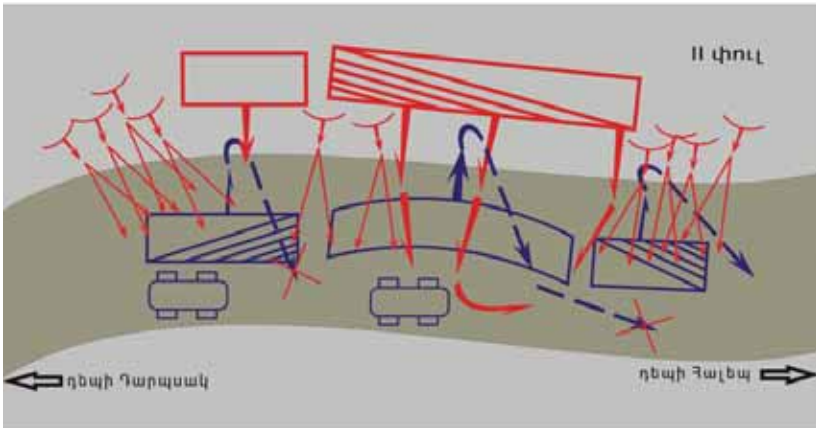
Հաղթանակը

Կիսաշրջանաձև պաշտպանություն կազմակերպելու վրա զգալի ժամանակ ու ջանքեր ծախսելուց հետո Մայնունը համոզվում է, որ իր հույսերն ապարդյուն են: Ակնհայտ է դառնում, որ գլխավոր ուժերի նույնիսկ հեծյալ զորամասերը չեն հասցնի նախքան մարտի ավարտը Հալեպից օգնության հասնել: Այժմ արդեն նոր հարց է հուզում Մայնունին. ինչպե՞ս իրականացնել նահանջը (տե՛ս սխ. 2):

Թևանցումներով հայկական զորամասերի մի մասը հայտնվել էր հակառակորդի թևերում ու թիկունքում: Նահանջի դեպքում պետք էր լինելու հաղթահարել հայոց հռչակավոր նետաձիգների թևային «կրակը», որը նորանոր խնդիրներ էր առաջադրում նրան: Ինչպես և պետք էր սպասել, նահանջն իսկական աղետի է վերածվում Մայնունի զորամասերի համար, որոնց ջախջախման ավարտումն արդեն էական դժվարություն էր ներկայացնում:

Ամեն կերպ շրջապատումից խուսափելու նպատակով հակառակորդի զորքի մնացորդները թողնում են ճամբարում կուտակված հարուստ ռազմավարն ու արագ նահանջելով՝ մի կերպ խուսափում լիակատար ոչնչացումից:

Սխեմա 2

Ամկ լճի ճակատամարտը 1205թ.

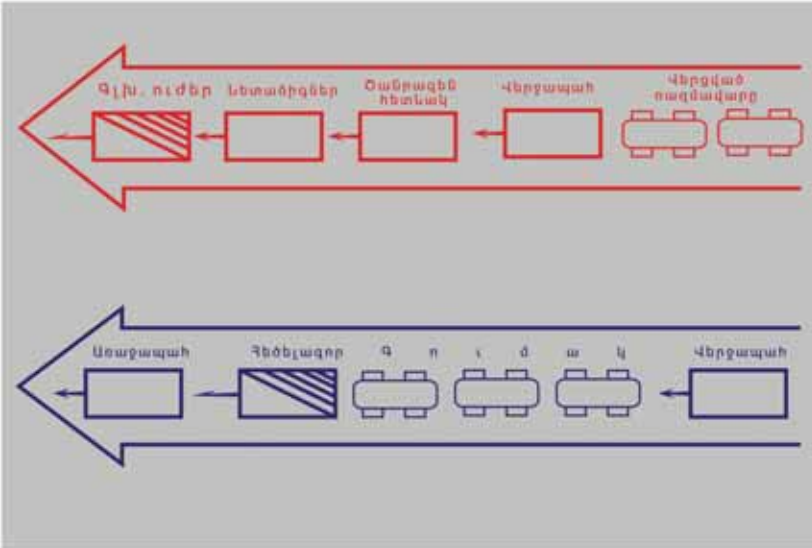
ԴԱՐՔԱԿԻ ՃԱԿՏԱՄԱՐՏԸ 1205Թ.

Մարտի սկզբից և եթ իրավիճակին անհամապատասխան գործողություններ վարող Մայմունի գորամասերի ջախջախումով կտրվել էր գլխավոր ուժերի կապը Դարբասկ ուղարկված զորքի հետ, ընդ որում, հայկական բանակը հայտնվում է նրանց միջև: Հայոց արքայի մտահոգումը հաջողությամբ էր պսակվել և նախաձեռնությանը սկսում է լիովին տիրապետել հայկական կողմը: Միննույն ժամանակ, առաջին հաղթանակի կարևորությունը մեծ չէր լինի, եթե չլինեին հաջողությունը զարգացնելու հստակ ուղեմիշները: Ձգտելով հասնել առավելագույն արդյունքի՝ Լևոնը բանակն ուղղում է դեպի Դարբասկ (փաստորեն՝ նահանջում է) սննդամթերքի ու զինամթերքի պաշարներով այդ քաղաքի ուղղությամբ շարժվող հակառակորդի զորքի դեմ:

Հայկական բանակի համար նպաստավոր գործոն էր մեծաթիվ սայլերով ծանրաբեռնված հակառակորդի դանդաղաշարժությունը: Կատարվածից անտեղյակ՝ ռազմերթ կատարող ուժերը վստահ էին, որ Հալեպի մոտ ահռելի բանակի տեղակայումն իրենց ազատել է թիկունքում խնդիրներ ունենալուց ու մտահոգված էին միայն ճակատային հարվածի չենթարկվելու խնդրով: Այդ նպատակով նրանք ուժեղացրել էին ռազմերթի առաջնային ուղեկալը և իրենց երթուղու առջևում մանրակրկիտ հետախուզություն էին կազմակերպել:

Այս ընթացքում Մայմունի ջախջախված գորամասերը հասնում են Հալեպի մոտ ճամբարած բանակին և հայտնում իրենց պարտության մասին: Ստեղծվում է ուշագորավ իրավիճակ: Ալ-Ջահիրը կռահում էր, որ Հայոց բանակը, վճռական խնդիրներ չունենալով, չէր համարձակվի դուրս գալ Կիլիկիայից, բայց չգիտեր, թե որն է լինելու Լևոնի հաջորդ քայլը: Սուլթանը չէր կարող բացառել ոչ մի տարբերակ, այդ թվում նաև իր ճամբարի վրա Հայոց բանակի հարվածի հավանականությունը, և պատրաստվում է վճռական ճակատամարտի: Անհրաժեշտ տեղեկատվության սպասող հակառակորդն ակամայից անգործության է մատնվում: Դա Լևոն Բ-ին հնարավորություն է տալիս դեպի արևմուտք շարժվող բանակի մարտակարգը շարել առաջիկա գործողությունների պահանջին համապատասխան: Մասնավորապես, մինչ վերջապահ գորամասերը կավարտեին մարտադաշտում թողնված ռազմավարի տեղափոխումը, գլխավոր ուժերը սրընթաց արշավում են դեպի Դարբասկ: Նախատեսվում էր, որ արշավող զորքի հետևից շարժվող գունակը մարտադաշտ կհասնի ճակատամարտի ավարտից անմիջապես հետո և գլխավոր ուժերին միանալով՝ կնահանջի դեպի Կիլիկիա (տես սխ. 1):

Սխեմա 1

Կողմերի երթևակարգերը՝ Դարբասակի ճակատամարտի նախօրյակին (1205թ.)

Չետախույզների միջոցով պարզելով, որ հայկական բանակը դեպի արևմուտք է շարժվում, ալ-Չահիրը որոշում է հետապնդում սկսել, սակայն արդեն ուշ էր. հայկական բանակի գլխավոր ուժերը գտնվում էին շուրջ 40 կմ հեռավորության վրա, որը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր ավելի քան մեկ օր¹:

Ճակատամարտը

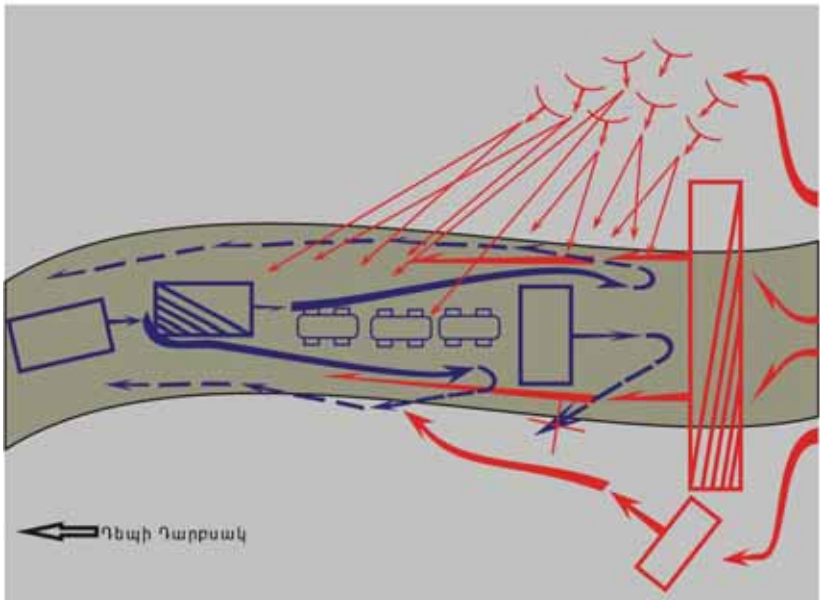
Չայկական կողմը ևս չէր կարող լիովին ազատ գործել, քանի որ հակառակորդն ավելի մեծաթիվ էր, իսկ նախորդ մարտից հետո խլված հսկայական ռազմավարի տեղափոխումը և որոշակի դժվարությունների հետ էր կապված: Լևոնը, ճշգրիտ գնահատելով իրավիճակը, որոշում է, որ թի-

¹ Նկատենք, որ դեպի Դարբասակ արշավող հայկական բանակը հեռանում էր Չալեպի մոտակայքում կենտրոնացած հակառակորդի գլխավոր ուժերից ու նրանց միջև հեռավորությունը չէր կրճատվում:

կունքից հարվածի ենթարկվելու հավանականությունը փոքր է, և Դարբասակին մոտեցող հակառակորդի ուժերի գրոհը հետաձգում է մինչև հաջորդ առավոտ:

Երթակարգի առջևում մեծաթիվ ուժեր կենտրոնացրած հակառակորդի ամենախոցելի տեղը թիկունքն էր, որի դեմ էլ ուղղված էր Չայոց բանակի գլխավոր ուժերի հարվածը: Դա հնարավորություն է տալիս երկատված հակառակորդին աստիճանաբար ջախջախել: Մանավանդ որ հարձակման կասեցումից բացի, հակառակորդի զորամասերը պետք է հոգ տանեին պարենի հսկայական պաշարները պահպանելու համար:

Սխեմա 2

Դարբասակի ճակատամարտը 1205թ.

Հաղթանակը

Սկսվում է համառ, բայց կանխորոշված ելքով մարտ (տե՛ս սխ. 2): Ի դեպ, հակագրոհներն ուշագրավ իրավիճակ էին ստեղծել մարտադաշտում, քանի որ պաշտպանվող կողմն անհաջող սկսված ճակատամարտի երկրորդ փուլում փաստացի վերածվել էր հարձակվողի: Հայկական կողմը հնարավորություն է ստանում հակագրոհող զորամասերին դիմավորել հեծելազորից ավելի ուշ մարտադաշտ հասած նետաձիգների զորամասերի արձակած նետերի տարափով: Այլ խոսքերով, հակագրոհների կասեցմանը մասնակցում է ամբողջ հայկական բանակը: Մասամբ դրանով է բացատրվում մարտում հակառակորդի զոհերի մեծ թիվը:

Հակագրոհների անդրադարձումով էլ ավարտվում է հակառակորդի վերջնական ջախջախումը: Ցանկալի արդյունքի չհասնելով՝ նրանք սկսում են նահանջել: Այդ նկատելով՝ հայկական զորամասերը նետվում են հետապնդման, որը շարունակվում է գրեթե մինչև Դարբասակի մատույցները: Հետապնդման ընթացքում գերվում են հակառակորդի մեծ թվով զինվորներ:

Սակայն արդեն ծագում է նոր խնդիր՝ Դարբասակի կայազորի և ալ-Չահիրի գլխավոր ուժերի միջև հայտնվելու վտանգը: Այդ պատճառով 1205թ. պատերազմաշրջանում իր առջև դրված խնդիրները լուծված համարելով՝ Լևոն Բ-ն բանակին Կիլիկիա վերադառնալու հրաման է արձակում:

1205-1206ԹԹ. ՀԱՂԹԱՐՇԱՎԸ ԱՍՈՐԻՔՈՒՄ

I հարվածը

Նոր էր ալ-Ջահիրն արծակել բանակը, երբ հերթական «անակնկալն» է ցնցում Հալեպի սուլթանությունը. կարճատև դադարից և ուժերի անհրաժեշտ վերախմբավորումից հետո հայկական բանակն աշնանը ներխուժում է հակառակորդի տարածք: Սակայն դա էապես տարբերվում էր զարմանը ծավալված գործողություններից, քանի որ դրանք ոչ թե ակտիվ պաշտպանողական էին, այլ հարձակողական:

Պատմական տեղեկանք. «Այդ տարում (18 օգոստոս 1205 - 7 օգոստոս 1206) կիրճերի տեր հայազգի (Լևոնը) մի քանի անգամ արշավեց Հալեբի նահանգի վրա, կողոպտեց, հրկիզեց, գերեց և գերեվարեց»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Հայկական զորագնդերը սրընթաց անցնում են մահմեդականների կողմից զավթած Ասորիքի հյուսիսով: Տակավիճ մեծաթիվ, սակայն Լևոն Բ-ի հմուտ ռազմավարության շնորհիվ նախաձեռնությունից իսպառ զրկված հակառակորդն ի վիճակի չէր կասեցնել այդ առաջխաղացումը: Մինչ հակառակորդը կհասցնեի համախմբել իր ուժերն ու դուրս գալ հայկական բանակի դեմ առձակատման՝ Լևոնը հասցնում է վերադառնալ ու ամրանալ Ամանուսի լեռներում:

Ոչ վաղ անցյալում տարածաշրջանի քրիստոնյաների ահ ու սարսափի համբավ ձեռք բերած սուլթան Սալահ ադ-Դիմի որդու համար դյուրին գործ չէր Լևոն Մեծագործ արքայի ցասումից խուսափելը: Այժմ արդեն ալ-Ջահիրն էր հարկադրված մտահոգվել արդյունավետ պաշտպանություն իրականացնելու խնդրով:

II հարվածը

1205թ. տարեվերջին մեկ այլ ուղղությունից երկրորդ արշավանքն է ձեռնարկվում: Հայոց արքան ուշագրավ ձևով է օգտագործում կլիմայական պայմանները: Հարձակումը սկսվում է մի այնպիսի ժամանակ, որ Հալեպի սուլթանության հյուսիսային շրջաններում եղանակն առանձնապես չխոչընդոտեր

հայկական գործառնասերի ռազմերթերին, իսկ վերադարձից հետո Կիլիկիայի լեռներն արդեն ծյունապատ, իսկ ճանապարհները՝ անծրևներից անանցանելի դարձած լինեին: Կրկին, մինչ հակառակորդը կհասցնեի համախմբել ուժերն ու ընդառաջ շարժվել, հայկական բանակը հարուստ ռազմավարով վերադառնում է Կիլիկիա:

Չակառակորդն անհամեմատ ավելի լավ էր նախապատրաստված երկրորդ արշավանքի կասեցմանը, բայց հարվածն այնքան շրջահայացորեն է իրականացվում, որ ավ-Չահիրը ևս գիտակցում է ձմռանը Կիլիկիայի լեռներում ռազմական գործողությունների ծավալման անկանխատեսելի հետևանքները: Նա հարկադրված է լինում 1205թ. ընթացքում երկրորդ անգամ բանակն ազատ արձակել (ուղարկել ձմեռանոցները): Մինչդեռ հաճախակի իրականացվող զորահավաքները և ապարդյուն ռազմերթերը չէին կարող չանդրադառնալ Չալեպի սուլթանության բանակի զինվորների բարոյահոգեբանական վիճակի վրա:

Չակառակորդի բանակի բարոյահոգեբանական իրավիճակն էլ ավելի է ծանրանում, երբ գարնանամուտին հայկական բանակը հերթական հանդուգն հարվածն է իրականացնում: Այս անգամ, օգտագործելով հանկարծակիության գործոնը, խնդիր էր դրվել ռազմական գործողությունները վարել ավելի վճռական և հասնել մինչև Չալեպի մատույցները: Չապճեպ հավաքված Այոլբյանների բանակը կրկին չի հասցնում համարժեք քայլեր ձեռնարկել: Չայկական բանակն այս արշավանքն էլ է հաջողությամբ ավարտում: Կիլիկիայի սահմանային ամրություններին մոտեցած հակառակորդի բանակը հայտնվում է նախորդ տարեվերջին չլուծված խնդրի առջև և մեկ տարում երրորդ անգամ է հարկադրված լինում նահանջել:

III հարվածը

Ստեղծվել էին բոլոր նախապայմանները նորանոր հարվածներով հակառակորդին խաղաղության առավել նպաստավոր պայմաններ պարտադրելու համար, և 1206թ. գարնան-ամռան ընթացքում հայկական բանակը ևս մի քանի նույնատիպ արշավանք է ձեռնարկում: Այս պատերազմաշրջանում ևս պատկերը նույնն էր, ու հակառակորդը ոչ մի կերպ չէր հասցնում կանխել Չայոց բանակի համարձակ հաղթարշավը:

Ամեն անգամ Չալեպի սուլթանը նոր անակնկալների էր ակամատես լինում: Պատճառն այս արշավանքների հանդեպ Լևոն Բ-ի ցուցաբերած համակարգված մոտեցումն էր: Ռազմերթերի նախապատրաստվելիս մանրամասնորեն հաշվի էին առնվում նախորդ արշավանքների արդյունքները, որը մեր ռազմավարությունը կատարելագործելու ուշագրավ օրինակներից է:

Հնտորեն հաջողությունը զարգացնելով՝ հնարավորություն է ստեղծվում եւպես բարձրացնել իրականում ոչ մեծ, բայց հսկայական նշանակություն ստացած արշավանքների արդյունավետությունը, որոնց հետևանքով Ասորիքի հյուսիսում գտնվող Այյուբյանների ռազմական հենակետերին ծանր հարվածներ են հասցվում: Այդ տարածքները վերածվում են Հայոց բանակի ռազմավարական նախադաշտի:

Այսպիսով, 1205-1206թթ. Կիլիկիայի հայկական թագավորության բանակը ծանր հարված է հասցնում Հալեպի սուլթանության գլխավորած ռազմական դաշինքի ուժերին ու ոչնչացնում է Հյուսիսային Ասորիքի այն բոլոր հենակետերը, որոնք հակառակորդը կարող էր օգտագործել Կիլիկիայի դեմ հավանական հարձակումների ժամանակ:

Այս պատերազմը, որի ընթացքում տարածքային մեծ նվաճումներ տեղի չունեցան, Լևոն Բ-ի զորավարական գործողությունների գագաթնակետն է: Հայոց արքան հանդես եկավ որպես տաղանդավոր զորավար և ռազմարվեստի բարեփոխիչ: Խորտակվեց Այյուբյանների ռազմական հզորությունը: Հալեպի սուլթանությունը ոչ միայն դադարեց Կիլիկիայի արևելյան շրջանների ասպատակումը, այլև սկսեց ձեռնպահ մնալ Անտիոքի իշխանապետության հետ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հարաբերությանը միջամտելուց:

Տեղեկանք. Լևոն Բ-ի օրոք Կիլիկյան Հայաստանի հզորության մասին է վկայում գերմանացի քահանա Վիլբրանդ Օլդենբուրգցին, որն իր ճանապարհորդության հուշագրությունում (1211թ.) Կիլիկիայի նորաստեղծ թագավորության մասին գրում է. «(Կիլիկիայի թագավորությունը) շատ հզոր երկիր է, քանի որ մի կողմից երիզված է ծովով, իսկ մյուս կողմից ունի բարձր և դժվարամատչելի լեռներ, որոնք քիչ անցումներ ունեն և որոնք հեշտ է պաշտպանել, այնքան հեշտ, որ մույնիսկ եթե թշնամին թափանցում է երկիր՝ առանց արքայի թույլտվության այնտեղից դուրս գալ չի կարող»:

ԱՆՏԻՈՔ-ԻԿՈՆԻԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ՉՈՐՔԵՐԻ ԶԱԽԶԱԽՈՒՄԸ 1225-1226ԹԹ.

Լևոն Բ-ն երկարատև համակարգված գործունեության հետևանքով հզորության գագաթնակետին է հասցնում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Արքան իրենից հետո թողնում է բարգավաճող տնտեսություն ու ամուր պաշտպանված սահմաններ ունեցող մի պետություն, որը կարևոր դերակատարում ուներ տարածաշրջանային գործընթացներում:

Լևոնին հաջորդում է դուստրը՝ Ջաբելը, որին խնամակալ (պայլ) է նշանակվում Լամբրոնի իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ Կոստանդինը: Վերջինս հայ իշխանների և բարձր հոգևորականության ժողով է հրավիրում Ջաբելի ամուսնության հարցը քննարկելու նպատակով: Չգտելով ի դեմս Ասորիքի լատինների դաշնակից ձեռք բերել՝ ժողովականները որոշում են Ջաբելին ամուսնացնել Անտիոք-Տրիպոլիի («պրինց») Բոհենունդ Դ Միակնանու¹ որդու՝ Ֆիլիպի (Փիլիպոս) հետ: Որպես նախապայման Փիլիպոս Անտիոքացուց պահանջվում է, որ նա հետևի հայկական կենցաղին ու կատարի Չայ եկեղեցու ծեսերը: Ամուսնությունը տեղի է ունենում 1222թ.:

Չայոց գահին հաստատվելով՝ Ֆիլիպոսը սկսում է խախտել տված խոստումը, արքունիքից հեռացնում է հայ իշխաններին և իրեն շրջապատում է ֆրանկներով: Նրա այսպիսի վարքագիծը չէր կարող հայ իշխանների դժգոհությունների պատճառ չդառնալ, և նրանք Կոստանդին Լամբրոնացու պաշտպանությամբ ձերբակալում են Ֆիլիպոսին ու արգելափակում Թիլ Չանտունում, որտեղ էլ նա մահանում է 1225թ.:

¹ Բոհենունդ Գ-ի որդի Բոհենունդ Դ-ն 1187-1233թթ. Տրիպոլիի կոմսն էր: Չոր մահից հետո՝ 1201թ. նա հռչակվում է Անտիոքի իշխանապետ: Անտիոքի գահից նա վտարվել է 1216-1219թթ., երբ իշխանապետ է հռչակվել Լևոն Բ-ի գարնիկ Ռուբեն-Ուայմոնդը:

Առաջին պատերազմաշրջանը

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունում գերիշխանություն տարածել ձգտող Բոհեմունը Դ-ն չէր կարող հաշտվել որդու գահընկեցության և ձերբակալության հետ: Որոշելով, որ արքայի գահընկեցությունից հետո հայկական թագավորությունը խոցելի է դարձել, նա սպառնալից վերջնագիր է հղում Կիլիկիա և պահանջում իրեն հանձնել Ֆիլիպոսին: Իշխանապետի ուժի դիքերից խոսելը բնական հակազդեցություն է առաջ բերում հայ իշխանների շրջանում, որոնք մերժումով են պատասխանում վերջնագրին: Նրանք նաև տեղեկություն են ստանում, որ անտիոքյան զորքերն արդեն սկսել են կենտրոնանալ Կիլիկիայի սահմանին (տե՛ս քարտեզը):

Փորձելով նախքան ռազմական նոր գործողություններ ծավալելը «հովանավոր» գտնել՝ Բոհեմունը Կիլիկիայի վրա հարձակվելու թույլտվություն է խնդրում Զռոմի պապ Զոնորիոս Գ-ից: Վերջինս՝ դժգոհ էր Բոհեմունի գործելակերպից, ոչ միայն մերժում է խնդրանքը, այլև բանադրանքի է ենթարկում քրիստոնեական պետությունների դաշինքի նշանակությունը չգիտակցող անխոհեմ իշխանապետին:

Մերժելով պապի հորդորները՝ Բոհեմունը 1225թ. կեսերին զորքը մտցնում է Կիլիկիա:

Պատմական տեղեկանք. «(Բոհեմունը) լուր ուղարկեց մեծ Զռոմուն ֆրանկների թագավորին (Զռոմի պապին), թույլտվություն խնդրելով հարձակվել հայերի երկրի վրա: Սակայն սա արգելեց նրան հարձակվել, ասելով՝ նրանք մեր համայնքին պատկանող ժողովուրդ (քրիստոնյա) են և չի կարելի նրանց երկրի վրա հարձակվել: Բրիսը չուզեց հնազանդվել... Ալ-Դաուիյա և ալ-Ասբիտար ասպետները¹, որոնք ֆրանկների եռանդուն ռազմիկներն են, ասացին, որ Զռոմի թագավորը մեզ այդ բանն արգելեց, սակայն եղան որիշներ, որոնք հնազանդվեցին բրինսին և մտան Զայոց երկրի (Կիլիկիայի) սահմանները»:

Իրն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Առանց ժամանակ կորցնելու Կոստանդին Լամբրոնացին համախմբում է պետության ապագայով մտահոգ բոլոր իշխանների ուժերը և շարժվում հակառակորդին ընդառաջ: Անտիոք-տրիպոլյան զորքերը մեծ դժվարությամբ ընդամենը կարողանում են հասնել մինչև Թիլ Զամտուն: Այստեղ նրանք տեղեկանում են, որ Ֆիլիպոսը բանտում մահացել է²:

¹ Ալ-Դաուիյա ասորերեն «աղբատ» նշանակող բառի աղավաղումն է և նշանակում է «տաճարական ասպետ»: Սկզբում սրանք կոչվում էին Քրիստոսի աղբատ ասպետներ: Իսկ ալ-Ասբիտարիյա հյուրընկալ (հոսպիտալիտեր) բառի արաբական աղավաղված ձևն է:

² Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ Ֆիլիպոսը բանտում թունավորվել է:

Թիլ Հանտունի մերձակայքում հայկական զորքերը հարվածներ են հասցնում հակառակորդին և վերջնականապես խափանում Բոհեմունդի ծրագրերը: Ավելին անել չկարողանալով՝ լատինների բանակը հեռանում է Կիլիկիայից:

Երկրորդ պատերազմաշրջանը

Լատինների համար ռազմաքաղաքական իրադրությունը վերջնականապես անբարենպաստ է դառնում, երբ Հռոմի պապի պահանջով հրաժարվում են պատերազմին մասնակցել ասպետական միաբանությունները: Այնուհայտ էր, որ Բոհեմունդի ձեռնարկումն իրատեսական չէր, քանի որ եղած ուժերով նա ոչ միայն չէր կարողանալու նվաճել Կիլիկիան, այլև շատ թե քիչ նշանակալի հաջողության հասնել: Սակայն պատերազմի մտքից համառորեն չհրաժարվող իշխանապետը դիմում է Իկոնիայի Ալաեդդին Քեյ-Կուբադ Ա (1219-1237թթ.) սուլթանի օգնությանը: Իսավրիայում Լևոն Բ-ից իր նախորդների կրած պարտությունները հիշող սուլթանը որոշում է, որ եկել է փոխհատուցման պահը և առանց հապաղելու համաձայնում է միանալ Բոհեմունդ Դ-ի արկածախնդրությանը:

Սակայն Կիլիկիան ասպատակելու նպատակ ունեցող ուժերի համախմբում տեղի չի ունենում, քանի որ.

- ամեն գնով տարածաշրջանի քրիստոնեական պետությունների դաշինքը պահպանել ձգտող Հոնորիոս պապի ջանքերով Անտիոքում ձևավորված ընդդիմությունը զսպելը ժամանակ և ջանքեր էին պահանջում իշխանապետից,
- թեև միաբանությունների ասպետների մի մասը գայթակղվել էր ավար ձեռք բերելու գաղափարով և արհամարհելով Հռոմի պապի բանադրանքն ու մահմեդականներին ներքրիստոնեական տարածայնություններին չներքաշելու պահանջը՝ միացել էր Բոհեմունդին, սակայն ներքին տարածայնությունների հետևանքով միասնական ճակատ ձևավորել չի հաջողվում,
- ամռանը (կամ աշնան սկզբին) կրած առաջին պարտությունից հետո լատինների բանակը չէր հասցրել պատրաստվել տարեվերջին իրականացվելիք նոր արշավանքին:

Ստեղծված իրադրությունում որոշվում է ներխուժումն իրականացնել ինքնուրույն գործող բանակների ուժերով, և առաջինը 1225թ. դեկտեմբերին Կիլիկիա են ներխուժում Քեյ-Կուբադ Ա-ի զորքերը, որոնց հայկական բանակը կազմ ու պատրաստ է դիմավորում: Տաղանդավոր պետական և ռազմական գործիչ Կոստանդին Լամբրոնացու գլխավորությամբ ձեռնարկվել էին մի շարք միջոցառումներ, որոնց նպատակն էր կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը սահմանային շրջաններում և թույլ չտալ նրան ներխուժել երկրի կենտրոնական շրջաններ:

Իկոնիայի բանակը համառ ու հստակ կազմակերպված դիմադրության է հանդիպում: Ռազմավարական մտահղացման համաձայն, հակառակորդը պետք է կաշկանդվեր սահմանային ամրությունների գոտում: Երկրորդ փուլում, կլիմայական պայմաններն օգտագործելով, հայկական բանակը հասցնելու էր ջախջախիչ հարվածը:

Հսկայական բանակի առաջխաղացումը կասեցվում է Տավրոսի լեռնային ամրոցների բնագծում: Միայն թվային գերազանցությունն է սուլթանին հնարավորություն տալիս գրավել չորս ամրոց: Դա սուլթանի ակնկալած արդյունքից անհամեմատ քիչ էր և խորտակում է պատերազմում նրա հետապնդած բոլոր նպատակները: Գլխավոր անհաջողությունը ժամանակի կորուստն էր, որը հնարավորություն չէր տալիս նախքան «ձմռան վրա հասնելը» անցնել սահմանային լեռնային ամրությունների գոտին ու իջնել Դաշտային Կիլիկիա, որտեղ հնարավոր կլիներ շարունակել պատերազմը:

Փաստացի անհաջողության մատնված թյուրքական բանակը հաղորդակցության ուղիների փակվելու սպառնալիքի պայմաններում, նախքան Բոհեմունդի բանակի հարձակումը սկսելը, հարկադրված է լինում նահանջել և հեռանալ Կիլիկիայից: Իկոնիայի բանակի նահանջը Կոստանդին իշխանին ազատում է երկու ճակատով պատերազմելու հեռանկարից և հնարավորություն է տալիս ուշադրությունը սևեռել հարավային ուղղությամբ ծավալվելիք գործողությունների վրա:

Կարելի է արժանագրել, որ արդեն այս փուլում են դրվում հայկական ուժերի ապագա հաղթանակի հիմքերը:

Հաղթանակը

1226թ. տարեսկզբին ռազմաքաղաքական իրադրությունը բոլոր առումներով անբարենպաստ էր Բոհեմունդի համար, որը ժողովրդականություն չէր վայելում մուսլիսկ սեփական երկրում (տե՛ս քարտեզը):

Պատմական տեղեկանք. «Երբ Հռոմում ... (պապը) լսեց, լուր ուղարկեց Անտիոքի ֆրանկներին, հայտարարելով, թե ինքը բրիմսին (պրինցին) բանադրել է: Ալ-Դաուլիյա և ալ-Աբիտարիա և շատ ուրիշ ասպետներ նրա մոտ չէին ներկայանում ու նրա խոսքը չէին լսում, իսկ երբ իրեն հպատակ Անտիոքի ու Տրիպոլիսի ժողովուրդը որևէ տոն էր տոնում, նա (Բոհեմունդը) դուրս էր գալիս քաղաքից և միայն տոնակատարությունը վերջանալուց հետո մտնում էր քաղաք»:

Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատ. IX

Օգտվելով բարենպաստ իրավիճակից՝ Կոստանդին իշխանը համարձակ ռազմավարություն է մշակում: Դեռևս Լևոն Բ-ի օրոք հստակ կազմակերպական կառուցվածք ստացած հետախուզական ժառայության միջոցով տեղեկանալով, որ Բռիենմունդը հարձակման եռանդագին պատրաստություն է տեսնում, հայկական կողմը նախապատրաստվում է ոչ միայն ներխուժումը կասեցնելու, այլև հակահարձակումով հակառակորդին վերջնականապես ջախջախելու: Կոստանդին իշխանը թույլ չի տալիս հակառակորդին նույնիսկ անցնել Ամանոսյան լեռների կիրճերը: Կիրճերում (լեռնային ամրոցներից դուրս՝ ամրոցների մատույցներում) այնպիսի դիմադրություն է ցույց տրվում, որ անտիոք-տրիպոլիսյան բանակը զրկվում է առաջխաղացման բոլոր հնարավորություններից: Կիրճերում դիմադրության կազմակերպումը, որը մինչ այդ էլ հայոց անկամոն մարտավարության բաղկացուցիչներից էր, վերջնականապես դառնում է Կիլիկիայի բանակի յուրօրինակ «ձեռագիրը»:

Սահմանի մոտ էլ հակառակորդը ծանր պարտություն է կրում և հարկադրված հրաժարվում պատերազմը շարունակելու մտքից:

Այսպիսով, 1225-1226թթ. պատերազմի ընթացքում անդրադարձվեց Իկոնիայի սուլթանության բանակի արշավանքն ու ձախողվեց Կիլիկիան ասպատակելու փորձը, ինչպես նաև վերջնականապես կանխվեցին գահի ժառանգման հարցի շուրջ սկսված վեճերը: Պատերազմը նշանավորեց մեր ռազմարվեստի հարուստ պատմության աստղերից մեկի՝ Կոստանդին Լամբրոնացու ռազմական գործունեության գագաթնակետը: Լևոն Բ-ի արժանի հետնորդը լինելով նա կարողացավ շարունակել նախորդ դարավերջին ընդունված ռազմաքաղաքական գիծն ու հասնել նոր հաջողությունների:

ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ ԻԿՈՆԻԱՅԻ ԴԵՄ 1246-1249ԹԹ.

Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Բարձր Հայքում 1242թ. մոնղոլական զորքերը Բաչուի հրամանատարությամբ երկամսյա պաշարումից հետո գրավում են Կարինը, իսկ հաջորդ տարի Չմանկատուկի ճակատամարտում մոնղոլական բանակը ծանր պարտության է մատնում Իկոնիայի սուլթան Քեյ խոսրով Բ-ի զորքերին ու նվաճում Փոքր Հայքի մեծ մասը:

Ռազմադիվանագիտական քաղաքականությունը

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը հայտնվում է մոնղոլների ներխուժման վտանգի առջև: Դժվարին աշխարհաքաղաքական իրադրությունում ճիշտ կողմնորոշվելով շեթում Ա թագավորը (1226-1269թթ.) 1243թ. բանակցություններ է սկսում Բաչուի հետ:

Պահը նպաստավոր էր հայկական կողմի համար, քանի որ թեև մոնղոլների հաջողություններն ակնհայտ էին, սակայն Իկոնիայի բանակին պարտության մատնելուց հետո նրանք բավական հյուծվել էին, և հետագա առաջխաղացումը դյուրին չէր լինելու: Տակավին հզոր սուլթանության դեմ պայքարում Բաչուն ևս դաշնակից էր որոնում, և շեթումի առաջարկը տեղին էր: Մոնղոլ զորավարի համար պակաս կարևոր չէր նաև, որ Կիլիկիայի հետ դաշնակցելով՝ նա հնարավորություն էր ստանում Փոքր Ասիան կտրել իր նվաճումների գլխավոր թիրախ դարձրած Միջագետքի և Ասորիքի մահմեդական ամիրաների տիրույթներից ու թշնամիներին ջախջախել առանձին-առանձին:

Մոնղոլները պահանջում են իրենց հանձնել Իկոնիայի սուլթանի կնոջն ու դստերը, որոնք Երզնկայի (Երիզա) շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների ընթացքում ապաստանել էին Կիլիկիայում: Սաի արքունիքը ստիպված է լինում կատարել այս պահանջը, և նույն 1243թ. կնքվում է հայ-մոնղոլական դաշինքը: Այն ազատում է Բաչուի ձեռքերն արևմուտքում և հնարավորություն տալիս 1245թ. արշավել դեպի Դյուսիսային Միջագետք: Ջարգացնելով հաջողությունը՝ մոնղոլական բանակը հասնում է մինչև Դամասկոս:

Լևոնկայի ամրոցի ընդհանուր տեսքը

Իկոնիայի բանակի արշավանքը

Քեյ Խոսրով Բ-ի պատասխանը սպասել չի տալիս: Հայ-մոնղոլական պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո Կիլիկիայի հյուսիսարևմտյան սահմանային շրջաններում ընդհարումներ են սկսվում, որոնք թեև ընթանում էին սելջուկյան զորքերի առավելությամբ, սակայն էական արդյունքների չեն հանգեցնում:

Կարճատև դադարից հետո՝ 1246թ. սուլթանը որոշում է մեծ հարձակում սկսել դեպի Կիլիկիա: Իկոնիական 30 հազարանոց բանակը, հաղթահարելով Կուկլյակ կապանի հայկական ամրությունների նեղ գոտին, ներխուժում է Հայկական թագավորության տարածք: Արշավանքի ընթացքին մոտիկից հետևելու նպատակով սուլթանը նախքան Կիլիկիա ներխուժելը բանակի հետ հասնում է Կիլիկիայի սահմանի մոտ գտնվող Կոլոնոռոս ամրոցը, որտեղ էլ որոշում է մնալ:

Երկրորդական խնդիրների կատարման (շրջակա ամրությունների գրավում, գլխավոր ուժերի ռազմավարական թևերի անվտանգության ապահովում և այլն) վրա ժամանակ ու ջանքեր չծախսելով՝ սելջուկյան բանակը կենտրոնանում է Տարսոնի մոտ: Անհրաժեշտ վերախմբավորումներից հետո հակառակորդը պաշարում է քաղաքը, որով հայտնվում է հայկական տիրույթներում մխրճված դիրքում:

Կատարելով իրենց դաշնակցային պարտականությունները՝ մոնղոլները Քեյ Խոսրովից պահանջում են զորքը դուրս բերել Կիլիկիայից: Տեղեկանալով, որ մոնղոլների օգնությունը հայկական կողմին միայն որոշ ժամանակ հետո կկարողանա հասնել, սուլթանը հրաժարվում է դադարեցնել արշավանքը: Թեև, սելջուկյան բանակի դեմ հակամարտությունում հայկական կողմը զրկվել էր դաշնակցի աջակցությունից, սակայն չի դադարեցնում պայքարը:

Պատերազմի սկզբից եեթ, թյուրքական բանակի գործողություններով պայմանավորված, հակասական ռազմավարական իրադրություն է ստեղծվում: Տարսոնի պաշարումն վրա իրենց ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրած թյուրքերը, պահպանելով հանկարծակի ներխուժման հետևանքով ստացած նախաձեռնությունը, հայտնվում են անբարենպաստ իրադրությունում:

Տարսոնի պաշտպանությունը

Տարսոնի պաշարումով կաշկանդված հակառակորդին առավելագույն ժանր իրադրության մեջ դնելու նպատակով Հեթոնը որոշում է նախքան հակահարձակման անցնել օգնել քաղաքում պաշարվածներին: Տարսոնի պաշտպանությունը ղեկավարելու համար այնտեղ են ուղարկվում Կոստանդին թագավորահայրն ու Սմբատ սպարապետը՝ օգնական զորամասով:

Արդեն իսկ բազմափորձ զորավարի համարում ունեցող սպարապետը թճախնդրորեն է ընտրում իր հետ ամրոց մտնելու նախապատրաստվող զորամասի կազմը: Կանխատեսելով թյուրքական ծանրագն հետևակի գրոհներն անդրադարձելու խնդիրը՝ նա իր հետ Տարսոն գնացող զորամասի մեջ լատին արբալետածիզների ստորաբաժանում է մտցնում: Նրանք ծանրագն հետևակի դեմ պայքարի հարուստ փորձ ունեին և, թեև արագածգությամբ զիջում էին նետածիզներին, բայց անփոխարինելի էին զրահավորված հետևակին խոցելիս:

Թագավորահայրը և սպարապետը Տարսոն են հասնում ճիշտ ժամանակին: Թյուրքական բանակը պարսպակործան մեքենաներով զգալի վնաս էր հասցրել քաղաքի պարսպի բավական մեծ հատվածի, որի փլուզման վտանգ էր առաջացել: Բացի այդ, գիտակցելով Տարսոնում ավելորդ ժամանակ կորցնելու հնարավոր բացասական հետևանքները, հակառակորդը կատաղի գրոհներով փորձում էր գրավել քաղաքն ու նախքան հայկական կողմի նախապատրաստական աշխատանքների ավարտը՝ շարունակել առաջխաղացումը:

Տարսոնի կայազորը, որը նախքան համալրում ստանալն էլ համառորեն էր պաշտպանում քաղաքը, հասնում է նոր հաջողությունների: Սմբատ սպարապետը հնտորեն գամում է հակառակորդին Տարսոնին և կարճ ժամանակում նրա ձեռքից խլում նախաձեռնությունը: Ձգտելով արագ ավարտել Տարսոնի պաշարումը՝ թյուրքական բանակն ավելի ու ավելի մեծաթիվ ուժերով է իրականացնում գրոհները: Քաղաքի պաշտպանները հաջողությամբ ևս մի քանի գրոհ են անդրադարձնում: Մեծաթիվ զոհեր տալով՝ հակառակորդը հարկադրված է լինում ուժերը հետ տանել դեպի ելման բնագծերը:

Այս ընթացքում Չեթուն արքան, առանց ավելորդ շտապողականության, ի մի է բերում թագավորության բոլոր ուժերն ու հակահարձակողական ռազմավարություն մշակում: Սակայն մինչ նախապատրաստական անհրաժեշտ աշխատանքներն ավարտելը, հայտնի է դառնում Քեյ Խոսրով Բ-ի մահվան մասին:

Հաղթանակը

Իրադրությունը հակառակորդի համար վերջնականապես վատանում է, երբ տեղեկություն է ստացվում կենտրոնացումն ավարտած հայկական բանակի առաջխաղացման մասին: Ամրոցում գտնվող բավական մեծաթիվ կայազորի և հայկական բանակի գլխավոր ուժերի միջև հայտնվելու հեռանկարից խուսափելու համար թյուրքական բանակի հրամանատարությունը հարկադրված որոշում է նահանջել Կիլիկիայից: Հակահարձակման անցած հայկական կողմը կարողանում է մաս ջախջախել սահմանային ամրությունների շրջանում տեղակայված թյուրքական կայազորները:

Ատրիքում վարվող մարտական գործողություններն ավարտած մոնղոլական բանակի հրամանատարությունն իր օգնությունն է առաջարկում Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը: Հաջողությամբ հարձակումը զարգացնող հայկական բանակը չէր կարող դադարեցնել առաջխաղացումը և սպասել դաշնակիցների: Մանավանդ որ ծավալված մարտական գործողություններին նրանց միջամտության խիստ անհրաժեշտություն չկար: Սսի արքունիքում որոշում է կայացվում հրաժարվել առաջարկված օգնությունից ու պատերազմն ավարտել սեփական ուժերով:

Պատմական տեղեկանք. «Եվ ապա եկան թաթարներից (մոնղոլներից) առաջարկելով իրենց օգնությունը, սակայն մենք հրաժարվեցինք, քանզի քաղաքը մեր ձեռքում էինք պահում»:

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 227

1246թ. պատերազմաշրջանի ավարտին հակառակորդի ձեռքում է մնում միայն Պրական ամրոցը, որը երկու տարի անց հայկական բանակն ազատագրում է: Ավելին, կոտրելով իկոնիական առավել մարտունակ զորամասերի դիմադրությունը՝ հայկական բանակը 1248թ. հնարավորություն է ստանում մարտական գործողությունները տեղափոխել հակառակորդի տարածք: 1249թ. Հայոց բանակը մի շարք նոր հաղթանակներ է տանում:

Այսպիսով, 1246-1249թթ. Իկոնիայի դեմ պատերազմի ընթացքում հայկական բանակը նախ կարողանում է կասեցնել Կիլիկիա ներխուժած հակառակորդի առաջխաղացումը, ապա թշնամուն դուրս է քշում երկրից, քանիցս ջախջախտում և հակահարձակման անցնելով՝ մարտական գործողությունները տեղափոխում հակառակորդի տարածքը:

Արբալետի ստեղծումով բազմաթիվ երկրների բանակներ հայկական լայնալիճ աղեղին համարժեք հեռահար խոցման միջոց ստացան:

**ԾՈՎԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՐԿԵՍՏԸ
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՇՈՎԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԻԼԻԿԱՅԻ ՆԱՎԱՀԱՆԳԻՍՏՆԵՐԸ

Տեղեկանք. «Կիլիկիայի հայկական պետության ծաղկման ժամանակաշրջանում՝ XIII դարում, նրա տարածությունը կազմում էր 40000 քառ. կմ, իսկ բնակչության թիվը անցնում էր մեկ միլիոնից: Խոշոր քաղաքներն էին Սիսը, Տարսոնը, Ադաման, Անարգաբան, Մամեստիան (Մոպսուեստիան), Այասը և Կոռիկոսը: Վերջին երկուսը նաև նավահանգիստներ էին:

Կիլիկիայի լեռնային մասում գտնվում էին ավելի քան 100 ամրոցներ, որոնց կառուցումը մեծ մասամբ կապված է եղել Կիլիկիայի հայկական պետության ծագման, զարգացման ու պաշտպանության հետ: Ամենագլխավոր բերդ-ամրոցներն էին Վահկան, Լամբրոնը, Կուկլակը և Կապանը»:

ՅԺՊ, հատ. III, էջ 672-673

Կիլիկիայի հայկական պետությունը ծովային տերություն էր, և հզորության շրջանում (XIIIդ. սկիզբ) թագավորության ծովային սահմանները հասնում էին 500 կմ-ի՝ 26 ծովային նավահանգիստներով: Երկրի հայ տիրակալները հմտորեն օգտագործում էին ծովամերձ դիրքի առավելությունները:

Կիլիկիայի գլխավոր նավահանգիստն Այասն էր, որն ուներ երկշարք պարիսպներով ցամաքային անառիկ ամրոց: Իսկ հանդիպակաց փոքր կղզյակի վրա կառուցված էր ևս մեկ ամրոց՝ միաշարք ամուր պարսպով: Այասի դերը հատկապես աճեց XIIIդ. կեսերից, երբ այն վերածվեց Միջերկրական ծովի խոշոր առևտրական կենտրոններից մեկի:

Նշանակությամբ երկրորդ նավահանգիստը Կոռիկոսն էր, որ կառուցվել է XIIIդ. վերջին, նշանավոր ռազմական ու պետական գործիչ, սպարապետ Յեթունի նախագծով ու ջանքերով: Այն պատված է եղել հզոր պարիսպներով ու աշտարակներով և նույնպես ունեցել է դիմացի կղզյակի վրա խոյացած ամրոց: Կոռիկոսը XIVդ. կեսերից դարձել է Կիլիկիայի գլխավոր նավահանգիստը:

Գիշարժան են նաև Մամեստիայի, Տարսոնի, Սելևկիայի, Պայասի, Կալոնո-րոսի, Լամասի և այլ նավահանգիստները:

Ամրացված նավահանգիստների տեսուչները կոչվել են *մինապան* կամ *կապիտան*: Նրանք վրա դրված է եղել նավահանգիստների ջրային տարածությունում ծովային ոստիկանության կազմակերպումը: Մինապանները ներկայացնում էին նաև Չայոց արքայի շահերն օտար պետությունների հյուպատոսների հետ վեճերում: Նրանք գտնվում էին զինված ուժերի հրամանատարի և մաքսային գլխավոր գործակալի ենթակայության տակ:

Այասի ամրոցի աշտարակներից մեկը

Կիլիկիայի ռազմական նավատորմը

Կիլիկյան նավատորմի մասին տեղեկությունները մեծ տեղ են գրավում միջնադարյան պատմական աղբյուրներում: XIVդ. արաբ պատմիչ Իբն-ալ-Վարդիին հիշատակում է 1323թ. եգիպտական մանլուքների դեմ հերոսական պաշտպանությանը մասնակցած երեք հայկական նավերի մասին՝ «Այաս», «Ալտաս» և «Շամա»: Նավատորմը պաշտպանում էր ոչ միայն ծովափնյա շրջանները, այլև օգտագործվում էր ծովային արշավանքներ ձեռնարկելու համար: Մասնավորապես, հայ-անտիոքյան 1156թ. համատեղ ծովային արշավանքով էականորեն թուլացվում են բյուզանդական նավատորմի հարավարևելյան բազաները և կանխվում նրանց ոտնձգությունները հայկական պետության դեմ:

Հայկական ռազմանավերի շարքում եղել են անտիկ շրջանում ձևավորված և միջնադարում Սիջերկրածովում իշխող խոշոր թիամավեր՝ գալերաներ:

Տեղեկանք. Գալերա - թիամավ. ուներ միաշար թիեր և եռանկյունաձև առագաստ, որը գործածվում էր միայն համընթաց քամու ժամանակ: Երկարությունն ավելի քան 50 մ էր, լայնությունը՝ 6 մ: Այս համամասնությունն ապահովում էր նավի արագընթացությունը՝ մինչև 8 հանգույց¹: Անձնակազմի և ուղևորների ընդհանուր թիվը հասնում էր մոտ 450-ի՝ նավաստիներ, զինվորներ, թիավարներ:

Պատմիչները ռազմանավերը կոչում են նաև «արագաթև», որը ռազմանավի տեսակ չէ, այլ արագընթաց նավերին տրվող հավաքական անուն:

Ռազմական փոխադրումների նպատակով օգտագործվել է նավերի *հայկական* տեսակը: Այս տեսակի նավերն ունեին երկու կողմից չորսական թի, երկու թի՝ հետմամասի անկյուններում և եռանկյունաձև շեղ առագաստ: Երկարությունը 20 մ էր, լայնությունը՝ 5 մ, կայմի բարձրությունը՝ 12 մ: Ջրագացնում էր մինչև 3 հանգույց արագությամբ: 12-15 հոգանոց անձնակազմից բացի նավը տեղափոխում էր մինչև 100 զինվոր: Նավն անփոխարինելի էր «դեսանտային» գործողություններ իրականացնելիս, ինչպես, օրինակ, 1156թ. Կիպրոսյան արշավանքը:

Առևտրական անվտանգ նավարկությունների համար գործածվել են նաև *գալեռոններ* (եռակայմ բերդանավեր), որոնք հայերեն կոչվել են *ղալէ*:

Կիլիկիայի հայկական պետության ռազմանավերի կառուցվածքային առանձնահատկություններով էլ պայմանավորված էր ծովային մարտավարությունը: Ռազմանավերը *ցռուկավոր*² էին, որի պատճառով նավատորմավարնե-

¹ 1 հանգույց- 1,87 կմ/ժ:

² Տես բառարանը:

որը ձգտում էին ծովամարտի ընթացքում գլխավոր (մեծ կամ առավել արագընթաց) նավերը դուրս բերել հակառակորդի նավակողերի դիմաց ու խոյահարունով խորտակել դրանք:

Այս դարաշրջանում լայնորեն կիրառվում էր նաև նավերի ճանկումը: Հայկական նավատեսակը, որը հիմնականում կիրառվում էր ավամերձ շրջաններում իրականացվող գործողությունների ժամանակ, ծովամարտերում ճանկումներ իրականացնելու խնդիրներ էր ստանում:

Պայքար «Մերձափնյա» իրավունքի դեմ

Մերձափնյա իրավունքը սովորույթ էր, որ հնուց ի վեր հասկացվում էր որպես ծովափի մոտ վթարի ենթարկված նավի բեռների, անձնակազմի և ուղևորների նկատմամբ փաստիորոշ իրավունք: Ծովափերի տեր համդիսացող իշխաններն ու մույնիսկ կայսրերն այն հարստացման միջոց էին համարում: Ափ նետված գույքն ու բեռները «ծովի բարիքներ» էին համարվում, իսկ դրանց թալանը բոլոր երկրներում իրավական առումով բնական էր ու անվիճելի: Որոշ ավատատերեր իրենց ջրային տարածքներում նավաբեկություններ «կազմակերպելու» նպատակով օտարերկրյա նավերի նավավարների հետ հանցավոր համաձայնության էին գալիս:

Հատկանշական է, որ այս ոլորտում հայկական թագավորները միջազգային հարաբերությունների կանոնակարգման ժամանակ մոր գործելակերպ սկսեցին ներդնել, որը հիմնված էր փոխադարձ պայմանավորվածությունների վրա (օտարերկրացիներին տրվող առևտրական շնորհագրի, կամ ինչպես ընդունված է ասել՝ ոսկեգրի ձևով): Առաջին միջազգային պայմանագիրը կնքել է Կիլիկիայի հայկական թագավորության արքա Լևոն Բ-ն 1201թ. մարտին՝ ջենովացիների հետ (վերահաստատվել է 1215թ. մարտին): 1201թ. դեկտեմբերին համանման պայմանագիր է կնքվել նաև վենետիկցիների հետ (պայմանագիրը թարմացվել է 1245թ. մարտին): Շնորհագրեր էին տրամադրվել նաև սիցիլիացիներին, ֆլորենցիացիներին և ուրիշների:

Միևնույն ժամանակ, շնորհագրերն իտալացիներին չէին ազատում խիստ որոշակի պարտավորությունների կատարումից, և հայ թագավորներն իրենց իրավունք էին վերապահում տնտեսական պատժամիջոցներ կիրառել ծովագնացության կանոնները խախտելու համար:

Կիլիկյան Հայաստանում մերձափնյա իրավունքի կանոնակարգման խնդրում սկզբից ևեթ առաջնորդվում էին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքով»:

Տեղեկանք. «Խորտակված նավերը ծովին մերձակա քաղաքին ձեռնտու ձևով փրկիր, որովհետև այդ քաղաքն էր լինելու բեռնավորված նավից շահույթ ստացողը, իսկ խորտակված նավի քալանելը օտար մարդկանց կողմից եկեղեցական դատարանից վեր է: Եթե չկամենան նավը ձրի փրկել, այդ դեպքում որքան հնարավոր է թող վարձ տան: Իսկ ազահություն հանդես բերելու և հափշտակելու դեպքում թող վճիռն այսպես լինի. կամ երևան հանի ավարը՝ որպես տեր, կամ տասանորդ կամ հինգանորդ վճարի...»:

*Մխիթար Գոշ,
Պատաստանագիրք, հոդված
214*

Այն հանգամանքը, որ այս իրավական նորմը սկզբում ձևակերպում է ստացել «Պատաստանագրքում» և նոր միայն կիրառվել միջազգային պայմանագրերում, վկայում է, որ մերձափնյա իրավունքի նկատմամբ հայ ժողովրդի վերաբերմունքը չի ձևավորվել արտաքին գործոնների ազդեցության տակ:

Մերձափնյա իրավունքից հրաժարման գործում կարևոր քայլ էր Եգիպտոսի սուլթան Քելավունի հետ 1285թ. մայիսի 7-ին Լևոն Գ-ի կնքած պայմանագրում իրենց երկրների նավերի նավաբեկությունների ժամանակ մերձափնյա իրավունքի կիրառումից հրաժարվելու կետ մտցնելու որոշումը (Հոդված 16):

Կոռիկոսի ծովային ամրոցը

Պատմական տեղեկանք. «Եթե պայմանադիր երկու կողմերից մեկին պատկանող նավը խորտակվի մյուս տերության ծովափերին, ապա այդ նավի «պարունակած ամեն բան» խնամքով պիտի պահպանվի և հանձնվի մեռնող վաճառականի «պատկանած ազգի» պաշտոնակալներին: Եթե վաճառականը «Սուլթանի հպատակներից կամ ճորտերից է», ապա նրա գույքը պիտի հանձնվի Սուլթանի տեղակալներին, եթե Լևոն թագավորի հպատակներից է, նրա գույքը պիտի հանձնվի այս իշխանի տեղակալներին, «որպեսզի տնօրինեն ըստ իրավանց և արդարության կանոնների»»:

1285թ. Հայ-եգիպտական պայմանագիր, հոդված 16

XIII-XIVդդ. իտալական քաղաքները Միջերկրածովքի հզոր տերություններն էին, իսկ Եգիպտոսի սուլթանի դրոշի տակ էր լողում Միջերկրական ծովում մահմեդական պետությունների նավերի մեծ մասը: Հետևաբար, Կիլիկիա եկող կամ նրա ափերի մոտով անցնող նավերի մեծ մասի վրա չէր տարածվում մերձափնյա իրավունքը:

Այսպիսով, արդեն XIIIդ. Կիլիկիայի հայոց թագավորները կանխագործում են այն իրավական դրույթը, որը եվրոպական օրենսգրքերում ձևակերպվեց միայն XVIIIդ.:

Հայկական նավատորմի ղեկավարները հերակատարում է ունեցել Կիլիկիայի հայկական թագավորության ռազմաքաղաքական զարգացումներում: Ստորև ներկայացնում ենք հայկական ծովային ռազմարվեստի մի քանի դրվագներ:

ՇՈՎԱՅԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԿԻՊՐՈՍ 1156Թ.

Պատերազմը

Կիլիկիայի հարավային և արևելյան սահմանն ամրացնելու խնդրով մտահոգված Ռուբինյանների ձեռնարկած միջոցառումները պարարտ հող էին ստեղծում բյուզանդական դիվանագիտության գործունեության համար: 1156թ. նրանք հաջողվում է Անտիոքի տիրոջը՝ Ռեյնալդ Շատիլյոնցուն դրդել արշավանքի Կիլիկիայի դեմ (տես քարտեզը):

Մարտավարական իրավիճակը նպաստավոր չէր հայկական կողմի համար, սակայն լատիններին չի հաջողվում ռազմավարական էական առավելության հասնել: Ռեյնալդը ստիպված էր բավարարվել սահմանային շրջաններն ասպատակելով:

Հայկական կողմը ձգտում էր ամրոցներում համառ դիմադրությամբ հնարավորինս կաշկանդել հակառակորդին, մինչդեռ ռազմական գործողությունների ձգձգումը հղի էր ծանր հետևանքներով լատինների համար: Նման իրավիճակում հայտնված Անտիոքի պրինցը որոշում է հոգևոր դասի բարեհաճությունը շահելու և ռազմական գործողությունները շուտափույթ ավարտելու նպատակով Թորոս Բ-ին առաջարկել խաղաղություն՝ բյուզանդացիներից գրավված սահմանային որոշ ամրոցներ Տաճարական միաբանությանը զիջելու պայմանով:

Առաջիկա դիմակայությանը պատրաստվող Թորոսը ևս ձգտում էր օր առաջ ավարտել մարտական գործողությունները, և համաձայնությունը կայանում է:

Պատմական տեղեկանք. «1156թ. Անտիոքի տերը (Ռեյնալդը) կռիվ սկսեց Կիլիկիայի իշխան Թորոսի դեմ: Ֆրանկներն ուզում էին, որպեսզի հայերի կողմից հույներից խլված ամրոցները տրվեին Փրեր եղբայրներին (Տաճարական ասպետներին), որոնք գործում էին ի շահ բոլոր քրիստոնյաների, քանի որ մի ժամանակ հույներն այդ ամրոցները խլել էին ֆրանկներից: Հայերը հակադրվում էին դրան... Հետո նա (Թորոս Բ-ն) խաղաղության պայմանագիր կնքեց և բերդերը հանձնեց եղբայրներին»:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, հատ. III

ՈՂՁՄԱՎԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ 1156 Թ.

Կիպրոսյան արշավանքը

Դաշինք կնքած Թորոս Բ-ն և Ռեյնալդը որոշում են համատեղ գործել այդ պահին ընդհանուր թշնամի դարձած Բյուզանդիայի դեմ (տե՛ս քարտեզը): Երանք համատեղ արշավանք են ձեռնարկում դեպի բյուզանդացիներին պատկանող Կիպրոս կղզի, մասնավորապես՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայկական նավատորմն արդեն հնարավորություն ուներ մեծաթիվ զորք տեղափոխել: Արշավանքն այնքան հանդուգն էր, որ կղզուն տեղակայված բյուզանդական զորքերի հրամանատարության մտքով իսկ չէր կարող անցնել դրա հավանականությունը, և առանց դժվարությունների ափ իջած զորքերը սկսում են առաջ շարժվել:

Հանկարծակիության շնորհիվ դաշնակիցները նախաձեռնություն են ստանում: Ապշահար հակառակորդն արշավանքի ամբողջ ընթացքում այդպես էլ չի կարողանում համարժեք գործողություններով կասեցնել դաշնակիցների առաջխաղացումը: Արշավանքի այս փուլում հմուտ մարտավարությամբ աչքի է ընկնում Թորոս Բ-ի եղբայր Մլեհը, որն առանձին զորասյան հրամանատար էր: Արշավանքի երկրորդ փուլն էլ է հաջող ավարտվում, որը, հիրավի, հաղթանակ էր նշանավորում:

Վերադարձի ճանապարհին՝ ծովում հակառակորդը չի կարողանում խոչընդոտներ ստեղծել դաշնակիցների նավատորմի համար, որը ցնծությամբ վերադառնում է արշավանքից:

Այսպիսով, 1156թ. կիպրոսյան արշավանքը հայոց բազմադարյան հարուստ պատմության ամենահամարձակ դեսանտային ռազմական ձեռնարկումներից է, որն իրականացվում էր տակավին հզոր Բյուզանդական կայսրության դեմ: Ռազմարվեստի տեսանկյունից ուշագրավ է, որ մարտական գործողությունները ծավալվում էին ջրային արգելքի հաղթահարումից հետո, որը վկայում է հայոց ռազմարվեստում ծովային մարտավարության տարրերի բավական մեծ տեղի մասին: Թեև արշավանքն իրականացվում էր համատեղ ուժերով, սակայն այս հաղթանակի հեղինակը իշխանապետ Թորոսն էր:

Այդ մասին կարելի է դատել իրադարձությունների ժամանակակից Գրիգոր Երեցի ուշագրավ հիշատակումից: Բուլորովին այլ առիթով, խոսելով Ամտիոքի իշխանապետության և Բյուզանդական կայսրության հարաբերությունների մասին, պատմիչը շեշտում է, որ «պրիցքը (Ռեյնալդը) Թորոսի դրոմամբ» է արշավել դեպի Կիպրոս:

Արշավանքը հայոց ռազմարվեստում յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում՝ որպես հայկական ցամաքային զորքի և նավատորմի փոխգործողությունների եզակի օրինակ:

ՊԱՅՔԱՐ ԾՈՎԱԶԵՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԿԻՊՐՈՍԻ ԹԱԳԱԿՈՐԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻ
ԱԶԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ
1197Թ.

Կիլիկիայի աշխույժ ծովային առևտուրը հնարավոր էր միայն անվտանգության որոշակի միջոցառումների անցկացման պայմաններում, որն ապահովելու գործում կարևորվում էր ռազմական նավատորմը: Ծովահենների և հակառակորդ պետությունների նավատորմերի դեմ տարած հաղթանակներով հայոց նավատորմը նշանակալի դեր է կատարել տարածաշրջանային առևտրի զարգացման գործում: Միջերկրականի ծովահենների համար Կիլիկիայի ժայռոտ ավերը խիստ հարմար էին ապաստաններ և հենակետեր ստեղծելու առումով:

Տեղեկանք. *Ծովահենությունը* ծագել է ծովագնացության հետ գրեթե միաժամանակ ու զարգացել միջազգային ծովուղիների ձևավորմանը զուգընթաց: Մասնավորապես, Միջերկրական ծովում ծովահենության զարգացմանը նպաստում էին նաև պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ծովային տերությունների (Հռոմ, Բյուզանդիա, Եգիպտական սուլթանություն և այլն) կողմից ծովահենների հովանավորումը:

Փաստորեն, վերածվելով պետությունների ռազմաքաղաքական հակամարտության բաղկացուցիչ տարրի, ծովահենությունը լուրջ խոչընդոտ էր դարձել Կիլիկիայի հայկական պետության համար, քանզի ծովահենների գործողությունները հաճախ խրախուսվում և ուղղորդվում էին թշնամի պետությունների կողմից ու ստանում վառ արտահայտված կրոնաքաղաքական երանգներ:

Կիլիկիայի ծովափնյա շրջաններում հայկական պետության հաստատումից կարճ ժամանակ անց ծովահենության ավանդական կենտրոնի «համբավ վայելող» Կիլիկիայում ոչ միայն արմատախիլ արվեց այդ չարիքը, այլև Կիլիկյան Հայաստանը դարձավ Միջերկրականի ավազանում ծովահենության դեմ պայքարող հիմնական ուժերից մեկը:

Ծովահենության դեմ պայքարելու գործում Կիլիկիայի թագավորները գիտակցում էին այլ պետությունների հետ համագործակցելու կարևորությունը և վերջիններիս հետ կնքվող պայմանագրերում «հակածովահենական» կետեր էին մտցնում: Կիլիկյան Հայաստանի նման անգիջում քաղաքականությունը բացատրվում է երկու հանգամանքով.

- հայկական ռազմական նավատորմն այնքան հզոր չէր, որքան ցամաքային բանակը, հետևաբար, սահմանափակ էին նաև պատժիչ գործողություններ իրականացնելու հնարավորությունները,
- ակնհայտ էր, որ մուլմիսկ հզոր նավատորմ ունեցող պետությունները միայնակ չեն կարող պայքարել ծովահենության դեմ:

Ծովահենության դեմ միասնական ճակատ ձևավորելու գործում եզակի է Լևոն Գ-ի 1285թ. պայմանագիրը եգիպտական սուլթանի հետ, որտեղ, թերևս, Հայոց թագավորի պնդմամբ, ծովահենության և ավազակության դեմ համատեղ պայքար նախատեսող հատուկ կետ է մտցվում:

Պատմական տեղեկանք. «(Կողմերի տարածքը, բնակիչներն ու գույքը)... պետք է պահպանվեն գիշեր ու ցերեկ, առավոտից մինչև երեկո. ճանապարհները պետք է հսկվեն, սահմաններն ու զավառակները պետք է պաշտպանվեն ծովից ու ցամաքից՝ ընդդեմ նրանց, ովքեր կուզենան վնասել ու զբոսնելով թշնամական ձեռք կգործածեն, ընդդեմ ավազակների, ելուզակների, հարձակվողների ու խառնակիչների»:

1285թ. Հայ-եգիպտական պայմանագիր, հոդված 6

Հույն Իսահակը Կրագյան Անտիոքում

Դեռևս Ռուբեն Գ-ի օրոք հայկական բանակը գրավել էր Կիլիկիայում բյուզանդական վերջին հենակետերը, այդ թվում բյուզանդացիների կողմից ժամանակավորապես գրավված Տարսոնը (1182թ.): Քաղաքի կայազորի հետ գերվել էր նաև կայսեր կուսակալ Իսահակը, որն առավել հայտնի է Հույն (Կիո) Իսահակ անունով: Կամխազգալով Կիլիկիայում բյուզանդական տիրապետության անդարձ ավարտը՝ հույն իշխանը պատրաստակամություն է հայտնում ծառայել հզորացող Հայկական թագավորությանը: Պետական ծառայության մեծ փորձ ունեցող Իսահակի ծառայություններից դեմ չէր օգտվել նաև Ռուբեն Գ-ն, որը որոշ ժամանակ անց նրան ազատ է արձակում:

Արևմուտքում հաջող հարձակողական գործողություններ իրականացնող Լևոն Բ-ն Իսահակին նշանակում է Կիլիկիայի արևմտյան սահմանային մասում գտնվող Անտիոքի Կրագյան նավահանգստային ոչ մեծ քաղաքի կառավարիչ: Իշխանապետի ընտրությունը պատահական չէր, քանի որ քաղաքն ու շրջակա գավառը հիմնականում հունաբնակ էին: Հույն կառավարչի խնդիրն էր հնարավորինս սահուն կերպով քաղաքում ներդնել կառավարման նոր համակարգն ու սկզբնական շրջանում ապահովել իշխանությունների կապը բնակչության հետ:

Առևանգումը

Հույն Իսահակի անվան հետ է կապվում մեծ աղմուկ հանած և ծովահենության նկատմամբ հայկական պետության վերաբերմունքի հարցի ուսումնասիրման համար կարևոր մի դրվագ:

Կիպրոսցի մի ծովահեն, տեղեկանալով, որ Կիպրոսում նոր թագավորական հարստություն հիմնած (1192թ.) Ամորի Լուսինյանը մտադրվել է ձերբակալել

իրեն, փախչում է Կիպրոսից: Հույն Իսահակը փախստականին ապաստան է տալիս իր մոտ: Շուտով նրանց միջև «ջերմ բարեկամական» հարաբերություններ են ծագում:

Իսահակից սպառազինված ռազմամավ ստանալով՝ ծովահենը Կիպրոսի ափերի մոտ վերադառնում է իր «արհեստին»: Նրա գործողությունները հակակիպրոսական ուղղվածություն ունեին և սպառնում էին վնասել Կիլիկիայի ու Կիպրոսի միջև հաստատված ջերմ հարաբերություններին:

Ծովահենների առաջին «հաջողություններից» մեկն է դառնում Ամորի Լուսինյանի ընտանիքի առևանգումը: Տեղեկանալով, որ Կիպրոսի Էշիվա թագուհին երեխաների հետ հանգստանում է ծովափնյա գյուղերից մեկում, ծովահենները հանկարծակի հարձակվում են գյուղի վրա (1197թ.) (տես քարտեզը): Թագավորական թիկնազորն ի վիճակի չի լինում կասեցնել անակնկալ հարձակումը, ու ելուզակները կարողանում են մախքան օգնական ուժերի տեղ հասնելը գերել թագավորական ընտանիքը: Նրանք զավթում են նաև թագուհու զարդերն ու այլ թանկարժեք իրեր: Ձեռք գցված «հարուստ» ավարով ծովահենները թաքնվում են Հույն Իսահակի մոտ:

ՈՒՅՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1197 Ք.

Ծովահենի պատիժը

Ծովահենների կատարածը և Կիռ Իսահակի կողմից նրանց հովանավորումը առաջ է բերում Հայոց իշխանապետ¹ Լևոն Բ-ի գայրույթը: Եվ դա բնական էր, քանի որ ծովահենության դեմ պայքարում տարբեր պետությունների միասնական ճակատ ստեղծել ձգտող Լևոնը չէր կարող չարծագանքել այս խնդրին: Եւ Կիռ Իսահակից պահանջում է.

- ազատ արձակել Կիպրոսի թագավորական ընտանիքը,
- պատժել ծովահեններին,
- հրաժարվել ծովահենների հովանավորումից:

Հատկանշական է, որ Հայոց իշխանապետը Իսահակին սպառնում է մահապատժի ենթարկել, մի բան, որը միջնադարի պայմաններում ազնվականների նկատմամբ կիրառվում էր խիստ հազվադեպ՝ վտանգավոր պետական հանցագործությունների (մասնավորապես, թշնամու կողմն անցնելու, պետական ու ռազմական գաղտնիքը թշնամուն հայտնելու, իշխանությունը զավթելու նպատակով դավադրություն կազմակերպելու և այլն) համար: Այն փաստը, որ Լևոնը իրեն իրավունք էր վերապահում ծովահենության կամ ծովահենների հովանավորման դեպքերի կրկնություն թույլ չտալու նպատակով կիրառել պետական հանցագործությունների համար նախատեսված պատիժներ, վկայում է Կիլիկյան Հայաստանում դրա դեմ պայքարին տրվող մեծ նշանակության մասին:

Լևոն Բ-ի «համառությունն» ունենում է իր դրական արդյունքները: Իսահակն անմիջապես կատարում է իշխանապետի հրամանն ու ազատ արձակում գերյալներին:

Խնդրի իրավական կողմը

Հարց կարող է ծագել, թե օրենսդրական ինչ հիմնավորում ուներ Լևոնի գործունեությունը: Արդյո՞ք կային Հույն Իսահակին ուղղված սպառնալիքներն իրականացնելու իրավական հիմքեր, թե՞ տվյալ պարագայում գործ ունենք ինքնակալի քմահաճույքների կամ միջազգային իրադրությամբ պայմանավորված քաղաքական որոշումների հետ:

Պատասխանը կրկին գտնում ենք Մխիթար Գոշի «Ղատաստանագրքում»²:

¹ Մեկ տարի անց Լևոն Բ-ն թագադրվեց՝ հիմք դնելով Կիլիկիայում հայկական թագավորությանը (1198-1375թթ.):

² Սմբատ Սպարապետի «Ղատաստանագրքի» կազմումից առաջ Կիլիկիայում առաջնորդվում էին Մխիթար Գոշի «Ղատաստանագրքով»:

Պատմական տեղեկանք. «Գողերը և նրանց ապաստանողները, ըստ եկեղեցու կամքի, մահվան են արժանի, քանզի հնուն ավազակն ու իր հանցանե՛տարները միշտ մահվան էին դատապարտվում: Այդ օրենքին պետք է հետևի դատավորը: Ե՛վ այս մարդագողերի և ավազակների մասն է ասվում, և՛ Օրենքով էլ է պատվիրում մահվան դատապարտել մահ նրանց կամակից հաց տվողներին, եկեղեցական օրենքները ևս այս են կարգադրում»:

Մխիթար Գոշ, Ղատաստանագիրք, հոդված 52

Ակնհայտորեն գործ ունենք տարբեր ժողովուրդների պատմության այս շրջանին բնորոշ հետևյալ պատկերի հետ: Իրավունքի անկատարության պատճառով առաջացող բարոյություններից խուսափելու համար առանձին դեպքերում իրավունքի մի բնագավառի իրավական նորմը հնարավորինս փոխարինվում կամ լրացվում էր մյուսից վերցված նորմերով: Այսպես՝ հայկական պետականության՝ Յուսիսային և Արևելյան Յայաստանում վերականգնմանն ու Կիլիկիայում ստեղծմանը հաջորդած շրջանում լայն տարածուն էր ստացել ռազմական կամ քրեական իրավունքի նորմերի կիրառումը իրավունքի այլ բնագավառներում, այդ թվում՝ ծովային իրավունքի:

Այսպիսով, ոչ միայն առանց արյունահեղության և, գլխավորը, արագ Կիպրոս են վերադարձվում Էշիվա թագուհին և Լուսինյանների թագավորական ընտանիքի մյուս անդամները, այլև Միջերկրականի ծովափնյա շրջաններում անրացող հայկական պետությունն է լուր բոլորի հայտարարում է ծովահենության դեմ պայքարում իր վճռականության մասին:

ԿԻՊՐՈՍԻ ԾՈՎԱՄԱՐՏԸ ՄՈՏ 1211Թ.

Կիլիկիայի հայկական պետության նավատորմի կայացման գործում խիստ մեծ էր Լևոն Բ-ի դերը: Եթե արքայի հորեղբոր` Թորոս Բ-ի օրոք 1156թ. Կիպրոսի դեմ արշավանքի հանդուգն մտահղացումը կյանքի կոչելու համար Չայոց իշխանապետին անհրաժեշտ էր եղել անտիոքյան նավատորմի աջակցությունը, ապա ընդամենը կես դար անց հայոց նավատորմն այնքան էր հզորացել, որ Միջերկրական ծովում ինքնուրույն գործողություններ էր վարում:

Հայ-կիպրական հարաբերությունները

Ֆրիդրիխ Ա-ից հետո Երրորդ խաչակրաց արշավանքի առաջնորդությունը ստանձնած Ռիչարդ Առյուծասիրտը 1191թ. գրավում է Կիպրոսն ու հերթական լատինական պետությունը ստեղծում: Նորաստեղծ իշխանապետությունը 1197թ. թագավորություն է դառնում: Նոր պետության հիմնադրման սկզբից ևեթ հայ-կիպրական հարաբերությունները ջերմ էին, որին նպաստում է նաև Լևոն Բ-ի ամուսնությունը Կիպրոսի թագավոր Յուզո Ա Լուսինյանի (1205-1218թթ.) քրոջ՝ Սիրիլի հետ: Յուզոն տակավին երիտասարդ էր, սակայն հայ-անտիոքյան հակամարտությունում վարում է հայամետ քաղաքականություն: Ավելին, Յուզոն իր մյուս քրոջը՝ Զելվիսին էլ ամուսնացնում է Անտիոքի գահի հավակնորդ և Լևոն Բ-ի զարմիկ Ռուբեն-Ռայմոնդի հետ:

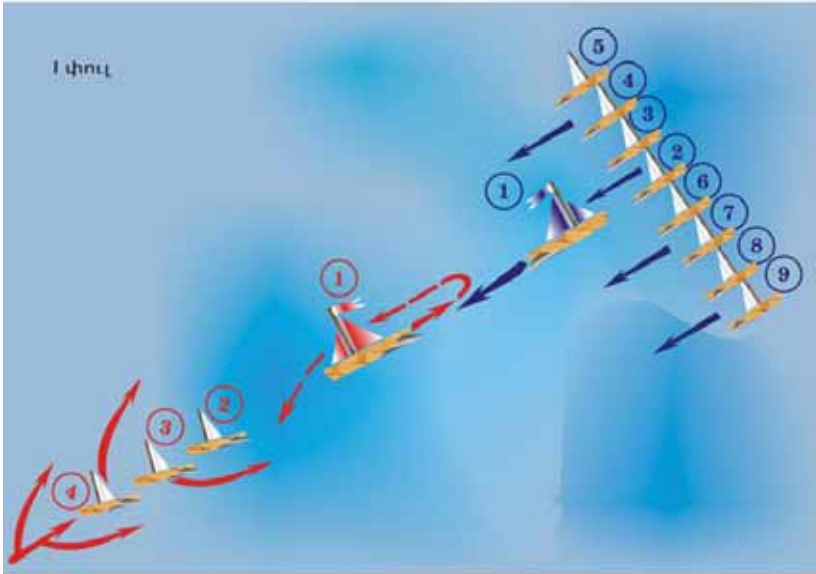
Ուղևորությունը

1211թ. Լևոն Բ-ն աներորդու՝ Յուզո Ա-ի հրավերով ուղևորվում է Կիպրոս: Տեղեկանալով ուղևորության մասին՝ Այյուբյանների նավատորմը բաց ծովում դարան է կազմակերպում Լևոն Բ-ի դեմ: Թշնամիների կարծիքով, ցամաքում բազմաթիվ հաղթանակներ տարած Հայոց արքան ծովում առավել խոցելի էր, առավել ևս, որ նա ծով էր դուրս եկել զբոսանալով, ընդամենը մի քանի ռազմանավերի ուղեկցությամբ: Նշենք նաև, որ Կիլիկյան նավատորմի ծովուղիները հուսալիորեն հսկվում էին, և դարանի կազմակերպումը եզիպտացիներից¹ զգալի ժամանակ է պահանջում: Նախապատրաստական աշխատանքն ավարտվում է միայն Լևոն Բ-ի վերադարձի նախօրյակին:

Վերադարձի ճանապարհին Հայոց արքային ուղեկցող նավախմբի առաջապահի դիտորդները նկատում են հակառակորդին, որը, կարծես, սպասողական դիրք էր գրավել (տես սխ. 1): Արագորեն հաջողվում է նավերը հետ շրջել ու հասնել Կիպրոսի ափերին:

¹ Հավանական է, որ եզիպտական նավերից բացի հակառակորդի նավատորմի կազմում եղած լիմեն նաև Ատրիքի Այյուբյանների ուժերը:

Սխեմա 1

Կիպրոսի ծովամարտը (մոտ 1211թ.)

Հաղթանակը

Մեծ հեռավորությունից նկատելով արքայական ուղեկցող նավախմբի առաջապահին՝ հակառակորդը նետվում է հետապնդման: Իր հերթին, արքան անմիջապես տագնապով բաց ծով է դուրս բերում Կիպրոսի ափերի մոտ պարեկուն իրականացնող հայկական նավատորմի գլխավոր ուժերը¹:

Պատմական տեղեկանք. «Լևոնը այս լսելով՝ կրկին ետ դարձավ Կիպրոս, որովհետև ծովի վրա ճանապարհին էր: Վերցրեց իր ռազմական նավերը և եկավ այն դարանը, որ բազմաթիվ նավեր պատրաստել էին նրա համար»:

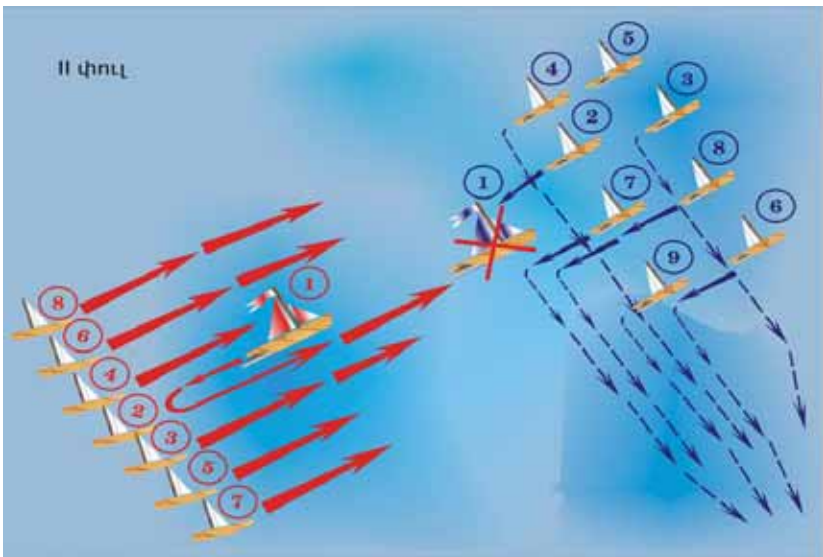
Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 121

¹ Խիստ հավանական է, որ հայկական նավատորմի հետ ծովամարտին մասնակցած լինեն նաև կիպրոսյան նավեր:

Գլխավոր ուժերի տեղ հասնելուց հետո մարտական իրավիճակը փոխվում է, քանի որ հետապնդում սկսած հակառակորդի նավերն են հայտնվում յուրօրինակ ծուղակում: Հայկական ռազմանավերի անակնկալ հայտնվելն իրարանցում է առաջացնում մեծ արագությամբ արշավող հակառակորդի նավավարների շրջանում: Նրանց նավատորմն այնքան մեծ արագությամբ էր իրականացնում հետապնդումը, որ հնարավոր չի լինում շրջել նավերի ընթացքը, և նրանք ստիպված ընդունում են մարտը:

Գլխավոր ուժերի հարվածն ուղղվում է հակառակորդի հրամանատարական նավի վրա (տե՛ս սխ. 2): Հակառակորդի առաջնորդող (հրամանատարական) նավը ենթարկվում է ցռուկով խոյահարման, ժանկվում ու ջրասույգ է արվում: Հրամանատարական նավի խորտակումը խուճապի պատճառ է դառնում, և հակառակորդը դիմում է փախուստի:

Սխեմա 2

Կիպրոսի ծովամարտը (մոտ 1211թ.)

Այսպիսով, Կիպրոսի ծովամարտում Կիլիկիայի հայկական թագավորության նավատորմը տանում է իր կարևոր հաղթանակներից մեկը, որը մի շարք առումներով նաև ամենամշանակալին էր:

Ռազմավարական առումով մեծ մշանակություն ուներ, որ նավատորմը փայլուն կատարում է ամհանգիստ Միջերկրական ծովում պետության ղեկավարի անվտանգության ապահովման բարդ, բայց պատվավոր խնդիրն ու հանդես գալիս որպես ինքնուրույն ռազմավարական առաջադրանքներ կատարելու ունակ, կայացած ուժ:

Մարտավարական առումով կարևոր էին նորաստեղծ նավատորմի իրականացրած համարձակ գրոհը, հակառակորդի հրամանատարական նավի խոյահարումն ու ճանկումը:

Գրականություն

Անանուն Եղեսիացի, Ժամանակագրություն (թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Լ.Յ. Տեր-Պետրոսյանի, Եր., 1982 (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, 12, Ասորական աղբյուրներ, Բ):

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի, Եր., 1988:

Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, *Յակուտ ալ-Համավի*, *Աբու-Ֆիդա*, *Իբն Շադադ*, կազմեց Յ.Թ. Նալբանդյան, Եր., 1965:

Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Թարգմանությունը Վ.Ա. Գևորգյանի, Եր., 1971: *Գրիգոր վարդ. Ակմերցի*, Պատմութիւն թաթարաց, աշխ. Ն. Պողարեանի, Երուսաղեմ, 1974:

Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1978:

Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրական երկեր, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Մաղոյանի, Եր., 2003:

Իբն ալ-Ասիր (թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 1981, (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ):

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Վ. Առաքելյանի, Եր., 1982:

Հովհաննես Սկիլիցես, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ., թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հր.Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հր. Բարթիկյանի, Եր., 1973:

Միքայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1871:

Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, Մոսկվա, 1860:

Սամունլի քահանայի Անեցոյ Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց, աշխատասիրութեանը Արշակ Տեր-Միքայելեանի, Վաղարշապատ, 1893:

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, աշխատասիրությամբ Յ. Սերովբե Վ. Ազըլեանի, Վենետիկ, 1956:

Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմ., ներած. և ծանոթագր. Ա.Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1986:

Վարդանայ Բարձրբերդցոյ, Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:

Վահրամայ Ռարունոյ Պատմութիւն Ռուբենեանց, Փարիզ, 1859:

Ալիշան Դ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

Բարթիկյան Հր., Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հատ. Ա-Բ, Եր., 2002:

Բոզոյան Ա.Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Եր., 1988:

Բոռնազյան Ա.Վ., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, Եր., 1973:

Բոռնազյան Ա.Վ., Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դդ., Եր., 1980:

Կոմնագենացի (Եղիա Քասունի), Փիլարտոս հայր. Կիլիկեան ճոխութեան բուն հիմնադիրը, Հալեպ, 1930:

Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, հատ. III, Եր., 1976:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (Ե-ԺԲ դդ.), Աշխատասիրությամբ Ա.Ս. Մաթևոսյանի, Եր., 1988:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԳ դար), Կազմեց Ա.Ս. Մաթևոսյան, Եր., 1984:

Հարությունյան Հ., Հայաստանը 9-11-րդ դդ., Ե., 1959:

Հովհաննիսյան Ա., Ղրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Եր., հատ. Ա, 1957:

Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հատ. I, Արաբները VII դարից մինչև 1516թ., Եր., 2003:

Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIIIդդ., կազմեց Վ.Ա. Հակոբյանը, Եր., հատ. I, 1951, հատ. II, 1956:

Հ. Միքայել Վ. Հովհաննեսեան, Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները, Վենետիկ, 1989:

Մութաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Եր., 2001:

Չամչյան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Եր., հատ. Գ, 1984:

Պտուկեան Զ., Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963:

Սուքիասյան Ա.Գ., Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Եր., 1987:

Տեր-Ղազարյան Յ., Հայկական Կիլիկիա, տեղագրություն, Անթիլիաս, 1966:

Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965:

Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հատ. Ա, Եր., 2005, հատ. Բ, Եր., 2007:

Заборов М.А., Крестовые походы, М., 1956:

Заборов М.А., Крестоносцы на Востоке, М., 1980:

Каждан А.П., Армяне в составе господствующего класса Византийской империи, Ер., 1975:

Босворт К.Э., Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеологии, М., 1971:

Микаелян Г.Г., История Киликийского армянского государства, Ер., 1952:

Ռազմական տերմինների բառարան

Ա

ԱԳՐԵՍԻԱ, մեկ կամ մի քանի երկրների զինված հարձակում այլ երկրի կամ երկրների վրա նվաճողական նպատակներով:

ԱԳՐԵՍԻԱՅԻ ԱՆՊՎԱՐՈՒՄ, ագրեսորի կողմից պետության ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջության խախտման մտադրությունների ձախողմանն ուղղված զինված ուժերի գործողությունների համալիր:

ԱԳՐԵՍԻԱՅԻ ԿԱՆՆՈՒՄ, պետության կողմից ոչ ռազմական ներազդման միջոցառումների հետ միասին զինված ուժերի կիրառմամբ ագրեսորի կողմից զինված հարձակման դադարեցումն է:

ԱՃՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋ, օտարերկրյա պետության դեմ ճնշված և կախյալ ժողովուրդների ու երկրների զինված պայքարը պետական ինքնիշխանության, ազատ և ինքնուրույն տնտեսական և մշակութային զարգացման համար:

ԱԶԴԱՆՇԱՆՆԵՐ, հրամանատարի (պետի) կողմից հաստատված պայմանական նշաններ՝ ոչ մեծ տարածությունների վրա ենթականերին կարճ կարգադրություններ, հրամաններ և այլ տեղեկություններ հաղորդելու և ստանալու համար:

ԱԿԱՆ (պատմ.), պարսպի (պատի) տակ փորվող անցք՝ գաղտնի կամ բռնի ներս խուժելու համար:

ԱԿԱՆԱՏ, զանազան տիպի պաշտպանական կառույցների ու զրահավոր աշտարակների պատերի մեջ բացված անցք՝ նետածովային կամ հակառակորդին այլ կերպ խցելու համար:

ԱԿԻՆԱԿ (ՆՐԱՆ), հատուկ սահմանափակիչով սկյութական երկար դաշույն (կամ կարճ թուր): Հայտնի է Ք.ա. VII դ. կեսերից: Հայտնի են երկու տեսակի շեղբերով Ա. եռանկյունաձև մի քանի հատվածներով (բնորոշ է արևմտաիրանական շեղբերի համար) և սահուն միավորվող զուգահեռ սայրերով, կողով կամ շեղանկյունաձև կտրվածքով: Ակինակները լայն տարածում էին գտել մեր տարածաշրջանի ժողովուրդների մոտ, որտեղ ուղղակի զենք լինելուց բացի հանդիսանում էին նաև զորականների, զինվորական ազնվականությանը պատկանելու խորհրդանիշ:

ԱԿՏԻՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, պատերազմող կողմերից մեկի կողմից պաշտպանական գործողությունների վարում, ոչ միայն տարածքը պահելու, այլև ինժեներական հակառակորդի խոշոր ուժերը հյուժելու և արյունաքամ անելու նպատակով:

ԱՂԵՂ, սովորաբար 30-250մ (լայնալիճ աղեղով կրկնակի ավելի) հեռավորության վրա նետեր արձակելու համար նախատեսված ձեռքի նետող զենք: Արյունավետ խոցման հեռավորությունը կազմում էր մինչև 200 մետր:

ԱՂԵՂԱՋԵՆ, կատարելագործված աղեղ՝ նետ, քար և այլն նետելու համար:

ԱՄԻՐԱ, 1. անվանում, որը Արաբական խալիֆայության մեջ տրվում էր նահանգների կառավարիչներին և զորահրամանատարներին: Խալիֆայության թուլացումից հետո անկախացած նահանգների մահմեդական կառավարիչների զգալի մասը շարունակեց կրել Ա. տիտղոսը, իսկ մրանց ստեղծած պետությունների մեծ մասը կոչվում էին ամիրայություններ: Հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ Ա-ի կարգավիճակի փոփոխման դեպքում (հարևան ամիրայությունների նվաճման արդյունքում փաստացի կայսերական լիազորությունների ձեռքբերումից հետո) Ա-ն շարունակել է կրել նույն տիտղոսը: Եվ հակառակը՝ ամիրայության անկախության փաստացի կորստից ու Ա-ի հեղինակության անկման հետևանքով պետությունում իշխանությունը Ա-ի խնամակալին (աթաբեկին) անցնելուց Ա-ն կարող էր պահպանել իր գահը: 2. Ձաքարյանների օրոք Ա. էին կոչվում ազատագրված քաղաքների կառավարիչները:

ԱՄՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ, մարտական տեխնիկայի կիրառման արդյունավետությունը բարձրացնելու, գործերի հուսալի կառավարումն ապահովելու և գործերը հակառակորդի խցման միջոցներից պաշտպանելու համար նախատեսված ինժեներական կառույցներ:

ԱՄՐԱՇԻՆՈՒՅՑՈՒՄ, ռազմա-ճարտարապետական գիտություն տեղանքը ռազմական կառույցներով ամրացնելու մասին:

ԱՄՐԱՑՎԱԾ ՃԱՄԲԱՐ, գործերը կենտրոնացնելու (տեղաբաշխելու) և հակառակորդի հավանական հարձակումն անդրադարձնելու համար նախատեսված տեղանքի հատված: Տարբեր խնդիրներ կատարելու համար ելակետ է հանդիսանում: Առաջին դաշտային ամրաշինական կառույցներից է:

ԱՄՐՈՑ, արհեստական կերպով ամրացված դիրք կամ ռազմական կառույց թշնամու հարձակումներից պաշտպանվելու համար:

ԱՄՐՈՑԱՅԻՆ ԹՈՒՍԲ, բարձր հողային լիցք ամրոցում, սովորաբար՝ առջևում փորված փոսով:

ԱՅՐՈՒՂԻ, Հայոց հեծելազորը հին և միջին դարերում: Պեղածո նյութերն ու սեպագիր արձանագրությունները իսկաստույն են, որ Ք.ա. I հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները պատերազմներում օգտագործում էին ինչպես մարտականքեր, այնպես էլ Ա.: Ըստ Քսենոփոնի, Երվանդունիներն ուճեին 8 հազարանոց Ա.: Հայոց Ա. ավելի մեծացվեց և կանոնավորվեց Արտաշեսյանների օրոք:

Հայոց Ա-ի կորիզը Հին աշխարհում հռչակված ծանրազեն զրահավոր հեծելազորն էր, որի համար ընտրվում էին առավել մարմնեղ և ուժեղ ծիեր: Հեծելաշարտիկները կրում էին ծանր հանդերձանք, մետաղե թիթեղներով պատած կան մետաղե զրահներ (սաղավարտ, վզնոց, օղազրահ, ուսակալ, սրունքակալ, լամբապանակ, սոնապան, կրծքակալ ևն): Գլխավոր զենքը երկար միզակն էր: Ջրահավոր Ա. հայկական բանակի զլխավոր հարվածային ուժն էր, որը գրոհում էր սեպածև խիտ շարքերով:

Թեթևազեն Ա., որի համար ընտրվում էին համեմատաբար փոքրամարմին, արագավազ և դիմացկուն մտույցներ, դյուրաշարժության համար չէր զրահավորվում: Հեծյալի հիմնական զենքը նետ ու աղեղն էր: Թեթևազեն Ա. կատարում էր բանակի մարտակարգի քներն ու թիկունքը պաշտպանելու, զլխավոր ուժերի ծավալմանը սպասարկելու, ցրված ուժերը կենտրոնացնելու, հակառակորդին հետապնդելու, հետախուզելու և այլ պարտականություններ: Հարձակվում էր ցրիվ շարքերով:

Հայոց Ա. կարևոր դեր էր կատարում պարթևա-հռոմեական մրցակցությունում. նրա անցումը մեկի կամ մյուսի կողմը հաճախ ունենում էր վճռական նշանակություն: Հռոմը մարտունակ հեծելազոր չուներ: Այդ պատճառով ահեղ հեծելազորատեր Պարթևստանի դեմ մղվող պատերազմներում ձգտում էր շահել Հայաստանի դաշնակցությունը: Արշակունիների ժամանակ Ա., մասնավորապես ծանրազենը, համալրվում էր ազնվատոնիմիկներով՝ ազատներով, որոնց դաստիարակության մասն էր կազմում ձիավարությունը:

Պատերազմի ժամանակ ցածր խավերից նույնպես ստեղծվում էր առանձին հեծելազունը, որը կոչվում էր «ռամիկ Ա»: Ա-ի գերագույն հրամանատարը կոչվում էր «ասպետ», որը միաժամանակ «թագադիր» կամ «թագակալ» իշխան էր: Այդ պաշտոնը Բագրատունիների տոհմի մենաշնորհն էր: Արշակունիները Ա. խիստ մեծացրեցին հատկապես III-IV դդ, երբ Հայաստանի անկախությանն սպառնաց Սասանյան Պարսկաստանը: Տրդատ Գ Մեծի օրոք Հայոց Ա. 70 հազարից անցնում էր, իսկ Արշակ Բ-ն և Պապը այն հասցրին 12 բյուրի (120 հազարի): Արշակունիների օրոք Ա. կազմում էր նախարարական և արքայական հեծելազոններից: Ջորանամակը հավաստում է, որ 86 նախարարություններ ներկայացնում էին 84 հազար ձիավոր մարտիկ, իսկ արքայականը կազմում էր 40 հազար: Ա-ի զինվորական աստիճանների, հրահանգների, կանոնադրությունների, զինանշանների, դրոշների մասին պահպանվել են կցկտուր տեղեկություններ: Աղբյուրներում հիշատակվում են «բյուրավորք», «հազարավորք», «զուամպետք», «հարդարիք մարտի», «աղեղնադրոշք», «ասպարախաղք» կամ «ասպախաղք», «դրոշակակիրք», «վառնունիք», «ճակատամուղք» ստորաբաժանումների անուններ:

Արշակունիների անկումից հետո հայկական Ա-ի թիվը նվազեց: Մարզպանական Հայաստանում (V-VII դդ), ըստ Սեբեոսի և Հովհան Մամիկոնյանի, Ա. 30 հազարից չէր անցնում: Հայաստանի կախվածությունը Սասանյան Պարսկաստանից հիմնականում արտահայտվում էր Ա. նրան տրանզիդրելու մեջ: Պարսկական իշխանությունը աշխարհագրի կատարելիս հաշվառում էր նաև հեծելազորայիներին և նրանց թվի համեմատ ռոճիկ վճարում: Այդպես էր վարվում նաև Բյուզանդիան: 529-ին հատուկ հրովարտակով Հունտրինիանոս կայսրը Հայաստանի Բյուզանդական մասում արգելեց նախարարներին հեծյալ ուժեր ունենալ: Այս վիճակը տևեց մինչև արաբական նվաճումները (VIIդ. կես):

Արաբները շարունակեցին հայ հեծյալ ուժերի գրանցման և նրանց ռոճիկ վճարելու պարսկական կարգը: 652-ի հայ-արաբական պատմագրի համաձայն, Հայաստանը կարող էր պահել 15-հազարանոց Ա., որի ռոճիկը (տարեկան 100 հազար արծաթ) վճարելու էին արաբները: Այս կարգը պահպանվեց մինչև Աբդուլահի խալիֆը (750-775թթ): Բագրատունիների օրոք նույնպես հեծելազորային ծառայությունը գերազանցապես կատարում էին ազատները: Օտար զավթիչների հարատև սպառնալիքները Բագրատունիներին մղում էին մշտական հեծյալ բանակի հզորացմանը: Գագիկ Ա-ի ժամանակ (990-1020թթ.) արքունական զորագնդերում հաշվվում էր 55 հազար, իսկ իշխանականներում՝ 45 հազար զինվոր:

Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո, սելջուկ թուրքերի տիրապետության շրջաններում (XI-XIIIդդ.) հայ «հեծելազորն անտերունչ թափառում էր Պարսից, Հունաց և Վրաց կողմերում: Ազատների սեպուհ գունդը հայրենագրկվեց» (Արիստակեսի Լաստիվերցի): XII-XIIIդդ. հայ հեծելազորը վրաց Բագրատունիների բանակում խոշոր դեր խաղացին ինչպես վրացական պետության պետության, այնպես էլ հայկական հողերի՝ Գուգարքի, Տայքի, Այրուցիքի, Այրարատի, Հս. Տուրուբերանի և Բարձր Հայքի արևելյան մասի ազատագրման գործում: XIII-XIVդդ. թաթար-մոնղոլական նվաճողները վերջ դրեցին հայկական հեծելազորի ինքնուրույն գոյությանը:

Կիլիկյան Հայաստանում Ա. համալրում էին մանր ազնվականները, որի համար կոչվում էին «ծիավորներ» կամ «հեծվորներ»: Նրանք զգեստավորվում ու զրահավորվում էին եվրոպական խաչակիր ասպետների նման, ստանում զինվորական կրթություն: Պատերազմների ժամանակ հատուկ հեծելազունը էր ստեղծվում նաև ցածր խավից, որը կոչվում էր «ցած հեծելվորը» կամ «ցած շինականք հեծվորը»: Կիլիկյան Հայաստանի պետականության վերացումով (XIVդ.) նրա Ա. ևս դադարեց գոյություն ունենալուց:

ԱՆԿԱՆՈՆ (ՈՉ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐ) ՋՈՐՔԵՐ, միասնական, մշտական կազմ չունեցող կամ կանոնավոր զորքերից համալրման և ծառայությունը տանելու կարգով տարբերվող զորքեր:

ԱՇԽԱՐՀԱՋՈՐ, կանավորական հիմունքներով խառաղ բնակչությունից կազմավորված ռազմական ստորաբաժանում:

ԱՇԽԱՐՀԱՋՈՐԱՅԻՆ, աշխարհագրային ստորաբաժանումներում կանավոր ծառայող անձ:

ԱՇԽԱՐՀԱՎԱՆՐ ՀՆԱԳՈՒՅՑ, գլխի վրա, զարգմանակի (արծովի) հետևից կրելու համար: Բառի կազմությունը պարզ չէ: Հայտնի է միայն, որ վերջին վանդը հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում (պարսկերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և այլն) մեր օրերում էլ որպես հագուստի գեղղ կիրառվող «բանդ» կամ «բանտ» բառն է, որը մշտանկուն է հանգույց, կապ: Համարում են, թե դա մի ժապավեն է եղել, որ գլխի հետևը բանտի նման կապում էին և երկու ծայրերը կախ ձգում, ինչպես որ երևում է Տիգրան Բ Մեծի դրամների վրա:

ԱՇՏԱՐԱԿ, շրջանաձև՝ բառակողմ կամ բազմակողմ բարձր ու նեղ կառուցվածք ամրոցի պարիսպների վրա՝ հակառակորդին դիտելու և նրա դեմ կռվելու համար:

ԱՇՏԵ, երկար կոթով նիզակ՝ ձեռքով հարվածելու կամ նետելու համար: Ա-ի կոթունը պատրաստված է փայտից, ծայրը հնում բրոնզից, միջնադարում՝ երկաթից: Հայկական բանակում եղել է աշտեավորների հատուկ զորամաս: Ա. առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին, որն այն նույնացնում է մկուռնի հետ:

ԱՊԱՏԱՏԱՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, իրենց երկրներում քաղաքական, ազգային ազատագրական, կրօնական, գիտական և այլ գործունեության համար հետապնդվող օտարերկրյա քաղաքացիներին իր տարածքում մուտքի և բնակության թույլտվություն տալու պետության իրավունքը:

ԱՊԱՏԵՆԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ, հակառակորդին մուրրեցնելու նպատակով սեփական զորքերի, նրանց խնբավորման, կազմի, սպառազինության, մարտունակության, ռազմական գործողությունների մասին կանխամտածված կեղծ լուրեր տարածելու քողարկման հնարք:

ԱՊԻՋԱԿ ԿԱՍ ԱՊԵՋԱԿ, կրծքի զարդ: Կիրառել է միայն Փավստոս Բուզանդը և միայն Մանունե Մամիկոնյանին ուղարկված պատիվները թվարկելու: Առաջարկվող մյուս բացատրությունները (գիճո, օղ և այլն) բավարար չեն հիմնավորում չունեն:

ԱՋԱԿՑՈՂ ՀՄՐԱՎԱԾ, գլխավոր հարվածի ուղղությունից մեկ այլ ուղղությամբ ուժերի և միջոցների մի մասով հասցվող հարված: Հիմնականում իրականացվում է հակառակորդի ուշադրությունը գլխավոր հարվածի ուղղությունից շեղելու, նրա ուժերի և միջոցների մի մասը կաշկանդելու և ուժերով ու միջոցներով զորաշարժը բացառելու նպատակով:

ԱՌԱՋԱՊԱՐ, գլխավոր ուժերի առջևից մարտական գործողություններ վարող զորամաս, ավանգարդ:

ԱՌԱՋԱՊԱՐԳ ԶՈՎԱՏ, մարտի ժամանակ ինքնուրույն առաջադրանքներ կատարող ուժեղացված ստորաբաժանում: Մարտակարգի տարր է: Հարձակման ժամանակ պահհովում է գլխավոր ուժերի կազմակերպված մարտի մեջ մտնելը (մարտակարգի ծավալվելը): Պաշտպանությունում գործում է ապահովման գոտում: Ա.Ջ. կարող է առանձնացվել նաև ռազմերթի ժամանակ՝ մարտի մեջ մտնելու մտադրության դեպքում (հատկապես հանդիպական մարտի դեպքում):

ԱՌԱՋԱՅԻՆ ԵՐԹԱՅԻՆ ՈՂԵԿԱԼ (ՈԱՋՄԵՐԹԻ ԱՌԱՋԱՅԻՆ ՈՂԵԿԱԼ), երթային պահպանության օրգան, որն ուղարկվում է գլխավոր ուժերի անխափան տեղաշարժը ապահովելու, պահպանվող զորքերի նոտ հակառակորդի հետախուզության ներթափանցումը, նրանց վրա հանկարծակի հարձակումը կանխելու և բացազատվելու ու մարտի մեջ մտնելու նպատակով պայմաններ ստեղծելու առաջադրանքով:

ԱՊԱՏԱԿ, հեծյալ զորամաս, որ պատերազմի ժամանակ և հաղթությունից հետո ուղարկվում էր թշնամու երկիրը՝ գերի և ավար բերելու:

ԱՊԱՐ, պաշտպանական սպառազինություն, որը կռվողները կրում էին թևի վրա՝ հակառակորդի հարվածներից և նետերից պաշտպանվելու համար, վահան:

ԱՊԵՏ, VIII-XVդդ. Արևմտյան Եվրոպայում ազնվական ծանրազեն զրահավոր հեծելազորային:

ԱՊԵՏԱԿԱՆ ԶՈՐՔ, ծանրազեն հեծելազոր, որը VIII-XVդդ. Արևմտյան Եվրոպայում հանդիսացել է ավատատիրական բանակի հիմքը: Ա.Ջ. աշխարհագոր էր, որը հանդիսանում էր անմտանելուրդական բանակների կորիզը: Ասպետի հիմնական սպառազինությունը երկար միզակ էր, երկկայրամի ծանր սուր և տապար: Ա.Ջ-ի ստորից կազմակերպական միավորը (ասպետ, զինակիր, հեծյալ (կամ՝ հետևակային) նետածիզների ոչ մեծ խումբ, 1-2 ծառաներ) կոչվում էր «միզակ»: Ա.Ջ. զորամասերը բաղկացած էին լինում 25-80 «միզակից» (իշխանն իր վասալ ասպետների ստորաբաժանումներով), որոնց կոչվում էին «դրոշ»: ճակատամարտը սովորաբար հանգում էր ասպետների մեծամարտերի, որոնց ելքով էլ վճռվում էր հաղթող կողմը, քանի որ ծանրաշարժ Ա.Ջ-ը սովորաբար ի վիճակի չէր լինում հետապնդել նահանջող հակառակորդին:

ԱՎԱՋԱԿ, խաղաղ բնակչության վրա հարձակվելու նպատակով զինված խմբերի (իրոսակախմբերի) անդամ:

ԱՎԱՋԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, խաղաղ բնակչության կամ կազմակերպությունների վրա հարձակվելու նպատակով զինված խմբերի (իրոսակախմբերի) ստեղծում, ինչպես նաև նմանատիպ խմբերում և գործողություններում մասնակից լինելը:

ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐ, պատմականորեն ձևավորված և սերնդեսերունդ փոխանցվող կանոնների և վարվելակարգի նորմեր:

ԱՎԱՐ (ՈԱԶՄԱՎԱՐ), հակառակորդից զավթած, նրա կողմից մարտադաշտում լքված կան հանձնվելու դեպքում հանձնած գեներ, ռազմական հանդերձանք, տրամապորտի միջոցներ (ծի- եր, մեքենաներ ևն), ռազմական տեխնիկա և այլ նյութական արժեքներ: Ողջ Ա. համարվում է հաղթող կողմի սեփականությունը և օգտագործվում է ինչպես ռազմական, այնպես էլ այլ նպատակներով (որպես պարգև նվիրել մարտում աչքի ընկած հրամանատարներին և մար- տիկներին):

ԱՐԳԵԱՓՎԱԿՑ, զորքերի առաջխաղացմանը խոչընդոտող կառույց, հարմարանք և ավե- րածություններ (փլուզումներ): Ստեղծվում են հակառակորդին կորուստներ պատճառելու, նրա տեղաշարժը և գործողությունները դժվարեցնելու, զորաշարժը կաշկանդելու կամ սեփա- կան զորքերի համար առավել նպաստավոր ուղղություններով նրան շարժվել հարկադրելու նպատակով:

ԱՐՇԱՎԱՆՔ, հարձակողական ռազմական գործողությունների տեսակ: Ներխուժում հակա- ռակորդի կողմից վերահսկվող տարածք՝ առավել նպաստավոր պայմաններում պատերազմ վարելու ակնկալիքով, ինչպես նաև ավարառության կամ ասպատակության նպատակով:

ԱՐՏԱԳՐՈՂ, անակնկալ հարձակում հակառակորդի վրա՝ դիրքից, ամրությունից դուրս նետվելով:

Բ

ԲԱԲԱՆ, պաշարողական մարտական գործիք՝ ամրությունների վրա քարեր նետելու կամ ուղղակի հարվածներ հասցնելու համար:

ԲԱԼԻՍՏԱ, գետնամերձ հրածողության համար նախատեսված հին մետող մեքենա: Գոր- ծարկվել է հյուսված թելերի (ջլերի, պարանների, մազերի ևն) ճկունության շնորհիվ: Նախա- տեսված էր ամրոցների պատերը կործանելու և պաշտպաններին խոցելու համար: Կիրառվել են մինչև 500 կգ զանգվածով քարեր, սրածայր գերաններ, ծանր մետեր ևն: Նետման հեռավո- րությունը 200-1000 մ:

ԲԱՆԱԳԱՑ, հակառակորդի հետ բանակցություններ վարելու լիազորություններով օժտ- ված հակամարտող որևէ կողմ ներկայացնող անձ: Բ. օգտվում է անձեռնմխելիության իրա- վունքից, տարբերանշանը՝ սպիտակ դրոշ:

ԲԱՆԱԿ, որևէ պետության զինված ուժերի ամբողջությունը:

ԲԱՆԱԿԱՏԵՂ, զորքերի կայան, կենտրոնացման շրջան:

ԲԱՐՁ, ունի նույն իմաստը, ինչ *գահը*, ավելին, հաճախ *գահը* արտահայտվում է Բ. բառով: Այն հավանաբար խորհրդանշուն էր գահի վրա դրվող բարձը, իբրև փափկության (առանց խո- չընդոտների և անփորձանք լիխելու) խորհրդանիշ:

ԲԱՐՈՅԱԼՔՈՒՄ, բարոյական քայքայում, բարոյականության, կարգապահության, ոգու ան- կում: Բ. զարգացման խթանիչներ կարող են համդիսանալ այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են պատերազմի անբարենպաստ ընթացքը, անձնակազմի մեծ կորուստները և հոգնածությունը, անբավարար նյութական ապահովվածությունը, հակառակորդի քարոզչական ներգործությունը:

ԲԱՐՈՅԱՂՈՒԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ, անհատի, կոլեկտիվի որակական գնահատական, որը կոլեկտիվում բնութագրում է հոգեբանական գործոնների ուղղվածությունը և դիմամի- կան, միջանձնային հարաբերությունները: Բնութագրում է բանակի հոգեկան և բարոյական ոգու ներուժը:

ԲԵՐՈՂ, մշտական շրջանաձև պաշտպանության համար կառուցված ամրություն, որը լայն տարածում է ստացել միջնադարում, ամրոց:

ԲՅՈՒՋԱՆՂԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄՏԻՃԱՆԱՑՈՒՅԱԿ, X-XIIդդ. Բյուզանդական կայսրու- թյունում գոյություն ունեին աստիճանացուցակի տասնհինգ կարգեր: Իշխանական հիերար- խիկ սանդղակի վերևում *կեսարն* էր, որին հաջորդում էին *սեքաստոսը* (սևաստ), *ճովրեսիմո- սը*, *կյուրապաղատը*, *պրոտոպրեռոդոսը*, *պրոեդրոսը*, *մագիստրոսը*, *վեստարթոսը*, *վեստը*, *անթիպատրոսը* (անթիպատ) և *պատրիկը*: Աստիճանակարգի ստորին հատվածում պատաս-

խանատու պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունք ստացած հրամկազմն էր պրոտոսպաթարը (պրոտոսպաթարիոս), սպաթարիոս-թելնածուն, սպաթարիոսը և թելնածուն, որոնք, սակայն, վարչական լիազորություններ գրեթե չէին ունենում:

Կայսրության ռազմավարչական հիմնական միավոր հանդիսացող բանակաթեմերում կամ պատերազմի ընթացքում մի քանի բանակաթեմ ընդգրկող ռազմավարական ուղղություններում գործող նույն կարգի աստիճանավորներից մեկի նկատմամբ կայսեր բարեհաճությունը շեշտելու կամ զորքում նրա հրամանատարական դիրքը ապահովելու նպատակով շնորհված կարգին կարող էր ավելացվել «պրոտո» նախածանցը (բացի կեսարից և վերևում թվարկված այն կարգերից, որոնցում այն արդեն իսկ կար):

ԲՆԱԳԻԾ, պաշտպանական ամրությունների և ելման դիրքերի գիծը:

ԲՈՆԱԿ, շեղբավոր սառը զենքի մաս, կազմված է բռնակից, խաչարդից, երախակալից ևն:

Գ

ԳԱՅ, պարսկերեն բառացի նշանակում է նստելու տեղ, բազմոց, աթոռ և այլն: Պատմիչներն այդ բառն օգտագործում են նշանակելու համար այն տեղը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը խնջույքների ժամանակ (սահմանված էր Գահնամված կոչվող հատուկ փաստաթղթով): Տարբեր պատճառներով թագավորը կարող էր զրկել նախարարին Գ-ից, կամ այն իջեցնել: Նույն կերպ կարող էր բարձրացվել Գ-ը: Գ-ով սահմանված կարգը խստիվ պահպանվում էր, իսկ նախարարները նախանձախնդիր էին իրենց գահերի պահպանման կամ բարձրացման հարցերում: Եղիշեն, երբ բերում է ցուցակ ուխտապահ նախարարների, որոնք Վարդանի հետ միջազմ քրիստոնեությունը պաշտպանելու համար, չնայելով, որ Վարդանն իր պաշտելի հերոսն է, որ նա առաջնորդն է այս ապստամբության գործում, որ նա բոլոր հայ զորքերի սպարապետն է՝ այնուամենայնիվ նախարարների ցուցակում նրա անունը դնում է երրորդ տեղում՝ առաջին երկու տեղում նշանակելով Արծրունյաց և Խորխոռունյաց իշխաններին, որովհետև որանք Գ-ով ավագ էին: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, թե Սյունյաց Անդրովկ իշխանը պարսից արքունիքում վիրավորանք կրելով նրանով, որ Շապուհը նրան տասնչորսերորդ Գ-ը տվեց հայ նախարարների շարքում՝ դառնացած կերակրի ձեռք չտվեց, և երբ Շապուհը պատերազմի գնաց՝ նա իր զորքերով վրեժխնդրության համար ավերեց նրա ապարանքը, ավար առավ նրա գանձերը և հեռացավ հույների մոտ:

ԳՂՏՆԻՔ, հրապարակման համար չնախատեսված տեղեկություն:

ԳՂՏԼՈՒՍ, երբեմն հատակին սրածայր ցցերով հատած կոնի տեսքով փոս: Հակահետևակային արգելափակոցի տեսակ:

ԳՂՐԳՍԱԿ, ծագումն ու ճիշտ նշանակությունը հայտնի չեն: Բառարանները բացատրում են իբրև սաղավարտի (խույրի) վրայի զարդ: Կարող է կիրառվել Գ-ով գլխանոցն ու սաղավարտը մեկ բառով նկարագրելու համար: Գ-ը ոսկուց կամ արծաթից շինված ածիվ էր, որ գլխի (սաղավարտի) վրա կրում էին իբրև գլխի պատիվ:

ԳԵՏԱՆՈՒՄ, զորքերի կողմից ջրային արգելքի հաղթահարումը:

ԳԵՏԱՆՅԱՆ ՏԵՂԱՍԱՍ, ջրային արգելքը հաղթահարելու տեղանամաս:

ԳԵՐԱԶՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՎԱՌՎՈՐՈՒԻ ԵՎԱՏԱՄԱՐ, գլխավորապես զորքերի (ուժերի) թվաքանակի, նրանց հանդերձանքի և ապահովման, բարոյական վիճակի, մարտական գործողություններ վարելու արվեստով մարտուն և օպերացիայի ժամանակ հակառակորդի նկատմամբ ունեցած առավելությունը:

ԳԵՐԻ, պատերազմի ժամանակ թշնամու ձեռքն ընկած և ազատությունից զրկված մարդ:

ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՈՐՎԱԾ, դիմադրող հակառակորդին ջախջախիչ հարված հասցնելու և օպերացիայում (մարտում) տրված առաջադրանքը կատարելու նպատակով ընտրված ուղղության (շրջանում) զորքերի (ուժերի) հարձակողական գործողություններ:

ԳԼԽԱՅԻՆ ԶՈՎԱՏ, առաջապահ ուժերի կողմից առանձնացվող երթային պահպանության օրգան, որն ուղարկվում է նրա անխափան տեղաշարժը ապահովելու, նրա վրա հանկարծա-

կի հարձակումը կանխելու և բացազատվելու ու մարտի մեջ մտնելու նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու առաջադրանքով: Տեղաճեքի առանձնահատկություններից ելնելով՝ առաջապահ ուժերի հրամանատարը կարող էր հաճախակի փոխել Գ.Ջ. կազմը, որի պատճառով սխեմաներում (սխեմատիկ պատկերներում) չենք առանձնացրել վերջիններիս կազմից:

ԳԼԽԱՎՈՐ ՈՒՇԵՐ, օպերացիայում (մարտում) գլխավոր խնդիրներ կատարելու համար նախատեսված միավորման (գործասի) հիմնական ուժերի և միջոցների խմբավորում:

ԳՐՈՂ, ուժերի գերլարունով վճռական հարձակում հակառակորդի վրա առավելագույն արագությամբ: Այն հարձակման առավել վճռական պահին է և վարվում է բարձր տեմպով՝ գրոհողների ուժերի լրիվ վարմամբ: Գ-ի հաջողությունը մեծապես ապահովվում է համառությամբ, գրոհողների գործողությունների հանդգնությամբ, հարվածի անսպասելիությամբ, զորաշարժի սրընթացությամբ, կրակի (խոցման) և շարժման անընդհատ զուգակցմամբ: Ըստ գործողությունների ժամանակի Գ. լինում է ցերեկային և գիշերային, իսկ ըստ վարման ուղղությունների՝ ճակատային, թևային, ինչպես նաև թիկունքից: Գ-ն սկսվում է ելման դիրքերից կամ Գ-ի անցնելու բնագծից՝ կախված Գ-ի անցնելու եղանակներից:

ԳՐՈՂԱՅԻՆ ԽՈՒՄԲ (ՋՈՎԱՍ), ամրոցների (ամրացված շրջանների) վրա հարձակվելիս, բնակավայրում, լեռներում և այլ պայմաններում մարտ վարելիս՝ լավ ամրացված առանձին հենակետերի, դիմադրության օջախների և կարևոր օբյեկտների ոչնչացման համար կազմավորված ժամանակավոր խմբավորում:

ԳՐՈՂԵԼ, հակառակորդի ամրացված շրջանների, դիրքերի, հզոր պաշտպանական կառույցների (ամրոցների) ուժերի գերլարունով սրընթաց գրավումը:

ԳՐՈՂԻ ԱՆԴՐԱՎՈՐՁՈՒՄ, պաշտպանվող զորքերի կողմից իրականացվող մարտական գործողություններ, որոնք վարվում են գրոհող հակառակորդին կանգնեցնելու, նրան առավելագույն կորուստներ հասցնելու և պաշտպանության ճեղքումը թույլ չտալու նպատակով:

ԳՈՒՍԱԿ, նյութական միջոցները տեղափոխող, պահպանող և մատակարարող ծիաքարչ ստորաբաժանումների հավաքական անվանումը:

ԳՈՒՍԱՐՏԱԿ, զորքի ստորաբաժանում, որը բաղկացած է մի քանի վաշտերից:

ԳՈՒՄԻ (պատմ.), ինքնուրույն մարտական գործողություններ վարող զորական միավոր: Միջնադարյան հայ պատմիչները ինքնուրույն գործողություններ վարող ցանկացած զորամաս, անկախ մեծությունից, կարող էին կոչել Գ. կամ զորագունդ: Այն հաճախ ընդամենը ցույց էր տալիս, որ մարտին (ռազմերթին կամ այլ կարգի գործողությամբ) չի մասնակցում ամբողջ բանակը:

ԳՈՒՋ, հին հարվածային սառը զենք: Կարճ փայտյա բռնակի վրա նստեցված քարե կամ մետաղյա (առանձին դեպքերում սուր ծայրերով) գլխիկ էր:

Դ

ԴԱՇԻՆՔ, համատեղ քաղաքական, տնտեսական, ռազմական կամ այլ գործունեություն կատարելու նպատակով ստեղծվող պետությունների ժամանակավոր միություն:

ԴԱՋՄԱԿԱՆ Դ., կռակիցիոն պատերազմ վարելու նպատակով ստեղծվող պետությունների ժամանակավոր ռազմաքաղաքական միություն:

ԴԱՇՈՒՅՍ, կարճ (մինչև 0,3 մ երկարությամբ) ուղիղ կամ կեռ, մեկ կամ երկսայր սայրով և բռնակով ձակող-կտրող սառը զենք: Կրվում էր պատյանում:

ԴԱՍԱԽՔ, զորամասը կամ ծառայության վայրը ինքնական լքող կամ էլ ծառայությունից խույս տալու նպատակով զինվորական ծառայությունից խուսափող զինծառայող:

ԴԱՍԱՔՈՒԹՅՈՒՆ, զինծառայողի կողմից զորամասի կամ ծառայության վայրի ինքնական լքում կամ էլ զինվորական ծառայության չներկայանալը՝ ծառայությունից խույս տալու նպատակով:

ԴԱՍԱԿ, զորական միավոր (ստորաբաժանում) վաշտի կազմում՝ բաղկացած մի քանի ջոկերից:

ԴՎԱՃԱՆ, միտունճավոր հակառակորդի կողմն անցած և նրան հանձնված զինժառայող: Նման անձինք յուրայինների կողմից բռնվելիս, որպես կանոն, դատապարտվում են որպես ազգի (Հայրենիքի) Դ.: Հնուն Դ-երը պարզապես հրապարակայնորեն մահապատժի էին ենթարկվում:

ԴԱՐԱՆ, թաքնվելու, պահվելու տեղ հակառակորդի վրա հանկարծակի հարձակվելու կամ հեռվից խոցելու համար:

ԴԵՏՔ, պաշտպանության ու հետախուզության համար զորքից առաջ ուղարկվող փոքր ջոկատ:

ԴԵՏՔԱՅԻՆ ԱՏՈՐԱԲԱՃԱՆՈՒՄ, ուղարկվում է հետախուզությունը վարող կամ գլխավոր ուժերից կտրված մարտական խնդիրը կատարող մարմիններից՝ հակառակորդին ժամանակին հայտնաբերելու և տեղանքը հետախուզելու համար:

ԴԻՎԱԴՊՏՈՒԹՅՈՒՆ, զինժառայողների կողմից մարտի դաշտում սեփական, դաշնակից կամ հակառակորդի զոհվածների կամ վիրավորների, ինչպես նաև քաղաքացիական անձանց (խաղաղ բնակչության) իրերի բացահայտ կամ գաղտնի հափշտակում: Դ. է համարվում նաև մարտի դաշտից դուր հանվող վիրավորների իրերի հափշտակումը:

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՁԱՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ, պատերազմող կողմերի դիվանագիտական միջոցների օգտագործումը հակամարտությունը վարելիս իրենց համար նպաստավոր միջազգային իրադրություն ստեղծելու նպատակով:

ԴԻՏԱԿԵՏ (ԴԿ), մարտակարգի այն տարրն է, որտեղից կատարում են հակառակորդի և տեղանքի հետախուզում, հակառակորդի և մեր զորքերի գործողությունների դիտարկում: ԴԿ-ը կարող է լինել. 1) հրամանատարական (ՀԴԿ). 2) օժանդակ (կողային ԴԿ և առաջնային ԴԿ):

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ, ստորաբաժանումների կողմից հակառակորդի գործողությունների հետևելու միջոցով իրականացվող հետախուզություն վարելու հիմնական միջոցն է:

ԴԻՏՈՐ, նշանակվում է հակառակորդին և տեղանքը հետախուզելու, ինչպես նաև բոլոր մարտատեսակներում, տեղաշարժելիս և տեղում տեղաբաշխվելիս յուրային ստորաբաժանումների և ու հարևանների գործողություններն ու դրությունը դիտարկելու համար:

ԴԻՐՔ, մարտ վարելու համար նախատեսված ամրաշինական կառույց կամ այդ նպատակով նախապատրաստված (կարող է լինել նաև չնախապատրաստված, սակայն զորքով զբաղեցված) տեղանքի հատված: Ժամանակակից մարտում Դ. ունենում են անենափոքր ստորաբաժանումները կամ կրակային (խոցման) միջոցները, օրինակ՝ ջրկի Դ., կրակային Դ. և այլն:

Ե

ԵՆԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԿԵՏ, ԲՆԱԳԻԾ), անհրաժեշտ է, որպեսզի ռազմերթի սկզբում զորամասը (ստորաբաժանումը) վերադասավորվի շարասյան, հավաքի սահմանած արագությունն ու կարգավորի ստորաբաժանումների (մեքենաների) միջտարածությունը:

ԵՈՒԺԱՆԻ, երեք ատամ սուր ծայր ունեցող մարտական զործիք:

ԵՐԹ (ՈԱԶՄԵՐԹ), զորքերի (զորամիավորումների, զորամասերի, ստորաբաժանումների) կազմակերպված տեղաշարժը ճանապարհներով կամ երթային ուղիներով նշված շրջան, բնագիծ դուրս գալու համար պահպանելով մարտունակությունը:

ԵՐԹԱՅԻՆ ԿԱՐԳ (ԵՐԹԱԿԱՐԳ), զորքերի դասավորվածությունը ռազմերթ կատարելու համար: Ե. կազմված է պահպանության շարասյունից, գլխավոր ուժերից և տեխնիկական ապահովման ու թիկունքի ստորաբաժանումներից:

ԵՐԹԱՐԵԱԿ, զորքերի (զորամիավորումների, զորամասերի, ստորաբաժանումների) կազմակերպված տեղաշարժը ճանապարհներով կամ երթային ուղիներով նշված շրջան, բնագիծ դուրս գալու համար պահպանելով մարտունակությունը:

Զ

ԶԱԿԹԵԼ, գեների ուժով տիրել, նվաճել:

ԶԵՆՔ, հարծակողական կամ պաշտպանողական ռազմական գործիքների ամբողջություն: Լայն հասկացողությամբ կոչվում են զինված պայքարում հակառակորդին հաղթելու և ոչնչացնելու համար օգտագործվող բոլոր հարմարանքներն ու միջոցները:

ԻՆՔՍԱՇԵՆ Զ., անհատի կամ մի խումբ անձանց կողմից տնայնագործական եղանակներով (զենք արտադրելու համար չնախատեսված սարքավորումների և նյութերի կիրառմամբ) պատրաստված զենք:

ԻՍԲԱԿԱՅԻՆ Զ., անձնակազմի (հաշվարկի) կողմից սպասարկվող զենք, որոնք նախատեսված են հիմնականում մեծ հեռավորության վրա հակառակորդին խոցելու համար: Հին և միջին դարերում Խ.Զ-երը պարսպակրծան, քարանետ ու նիզականետ մեքենաներն էին:

ՅՐԿԻՁՈՂ Զ., հակառակորդի վրա անմիջականորեն հրկիզող նյութերով ազդող և դրանցով հրդեհներ առաջացնող զենք: Ներառում է զինամթերքը (հրահեղուկ խառնուրդը) և նշանակետին հասցնելու միջոցը:

ՃԱՆԿԱՆ Զ., թիակավոր և առագաստային նավատորմերում ճանկումով հակառակորդի նավը զրավելու ժամանակ օգտագործվող սառը կամ հրաձգային զենք:

ՆԵՏՈՂ Զ., հին և միջին դարերում հակառակորդի կենդանի ուժը ոչնչացնելու և պաշտպանական կառույցներն ավերելու նպատակով կիրառվող ռազմական մեքենաներ: Նետող մեքենաների կառուցվածքը հիմնված է դղրված և ձգված թելքերի (ջլեր, մագեր ևն) էներգիայի օգտագործման վրա: Նետող մեքենաները հայտնի էին դեռ Հին Արևելքում (Ատրեստանում, Հնդկաստանում ևն), Հին Հունաստանում և, հատկապես, Հին Հռոմում, որտեղ այդ մեքենաները բաժանվում էին բալիստների և կատապուլտների: V դարում Բյուզանդիայում սկսեցին կիրառել նետող մեքենաների նոր տեսակ՝ ֆրամիիբուլը:

ՍԱՌԸ Զ., ձեռնամարտի զենք: Պայմանականորեն դասակարգվում է. ըստ կառուցվածքի՝ շեղբավոր (դաշույն, թուր, սուր, սուսեր, դանակ, սվին ևն), կոթավոր (սակր, գեղարդ, նիզակ, տեգ ևն) և հարվածային (գուրգ, տապար ևն): Ըստ խոցման՝ ծակող, հատող, ծակող-հատող, ծակող-կտրող, հարվածող-հատող և հարվածող-փշոռող: Ս.Զ. հայտնի է հնուց և մինչև այժմ էլ նրա որոշ մոուլշներ օգտագործվում են զորքերում (դաշույն, դանակ, սվին, սուսեր):

ԶԻՆԱՂԱՂՈՐ, ռազմական գործողությունները պատերազմող կողմերի միջև ժամանակավորապես դադարեցնելու փոխադարձ համաձայնություն: Լինում է ընդհանուր (կնքում են գլխավոր հրամանատարները) և տեղական (կնքում են տեղական հրամանատարները գլխավոր հրամանատարի լիազորությամբ): Ընդհանուր Զ-ի դեպքում պատերազմական գործողությունները դադարեցվում են պատերազմի ողջ թատերաբեմում (հարցերի լայն շրջանակներ ընդգրկելու հետևանքով հաճախ վեր է ածվում հաշտության պայմանագրի), մասնակի Զ-ի դեպքում՝ որոշակի հատվածում:

ԶԻՆԱՒԱՂՆԵՐ, պատամիների, երիտասարդների և զինվորականների մրցություններ:

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ Զ. (բերդախաղեր, լախտախաղեր, մկնդախաղեր, ճիպտներով թրակոիվ, դաշույնակրիվ ևն), ունեցել են ռազմա-սպորտային բնույթ: Սարակիցներին իրավունք էր վերապահված հարվածել հակառակորդին, բայց, դարերով մշակված կանոնների համաձայն, խեղումներ չառաջացնել:

ԵՐԻՏԱՄԱՐՂԱԿԱՆ Զ-ի (սուսերախաղեր, նիզակախաղեր, պարանախաղեր, ավելի ուշ՝ հրազենով մշանառություն) մեծ մասը կատարվում էր ծիակարությամբ: Օգտագործվում էին նաև իսկական զենք ու զրահ (սուր, մետ ու աղեղ, հրազեն, սաղավախտ, վահան, դիմակալ, լամբջապանակ ևն): Զ-ին, որպես ռազմական վարժությունների, պետական կարևոր մշանակություն էր տրվում: Թագավորները և իշխանները խրախուսելու համար պարգևատրում էին երիտասարդներին:

ԶԻՆԱԿԻՐ, ասպետի մոտ ծառայող 14-20 (հազվադեպ՝ մինչև 21) տարեկան երիտասարդ ազնվականի կոչում միջնադարյան եվրոպայում: Սկզբում Զ-ը 5-7 տարի սովորում էր ասպետի

մոտ, ուղեկցում նրան, պահպանում և պաշտպանում մարտի ժամանակ, այնուհետև ասպետ էր ձեռնարդվում:

ՁԻՆԱՄՅԵՐՔ, սպառազինության բաղկացուցիչ մասը, որը նախատեսված է նշանակետը ամմիչքապես խոցելու կամ զորքերի գործողություններն ապահովելու համար:

ՁԻՆՎԱԾ ԱՊՍԱՍՔՈՒՅՈՒՆ, գործող իշխանությունների դեմ քաղաքական իշխանությունը զավթելու նպատակով զենքը ձեռքին որոշակի սոցիալական խմբերի բացահայտ գործողություններ:

ՁԻՆՎՈՐ, զինված ուժերի շարքային անձնակազմի կրտսեր զինվորական կոչում: Հին Հայաստանում կոչել են զենուվոր, զինավոր, զինակիր:

ՁԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՊԱՅՈՒՆՅՈՒՆ, օրենքներով, զինվորական կանոնադրություններով և հրամանատարների հրամաններով սահմանված կարգ ու կանոնի ճշգրիտ պահպանումն է բուլտր զինծառայողների կողմից:

ՁԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՊԵՏԻՎ, զինվորի ներքին բարոյական հատկությունը, որը բնութագրում է նրա վարքը, վերաբերմունքը կոլեկտիվի, զինվորական պարտքը կատարելու հանդեպ: Ձ.Պ. բարձրագույն ցուցանիշը՝ Հայրենիքը զինված պաշտպանելու ժամանակ մարտի դաշտում ցուցաբերած քաջությունն է:

ՁՈՐԱԲԱՆԱԿ, մի քանի զորքերի միավորում, որը գտնվում է մեկ գլխավոր հրամանատարի հրամանատարության տակ և գործում է ռազմաճակատի մի հատվածում:

ՁՈՐԱԹԵՎ (ԹԵՎ), 1) կռվող զորքի աջ, ձախ թևը, մարտակարգի կենտրոնը կամ առանձնացված պահեստագործ: 2) Ձորքերի մարտական դասավորվածության զորասյան կամ շարքի աջակողմյան կամ ձախակողմյան մասը:

ՁՈՐԱՆԱՐ, զորային միավորումն առավելագույնս պատերազմական իրավիճակին մոտեցված մարտավարական պարապմունք: Ձ. զինախաղերի ընթացքում յուրացված հնարքների համալիր կիրառումն է:

ՁՈՐԱՆՈՒՄԲ, զորքի մաս, առանձին զորական խումբ:

ՁՈՐԱԳՐԱՄԱՆՏԱՆՐ, զինված ուժերում բարձր հրամանատարական կամ շտաբային պաշտոն զբաղեցնող զինվորական պետ:

ՁՈՐԱՄԱՍ, հաստատագրված հաստիքներով պահվող զինված ուժերի ինքնուրույն մարտական և վարչատնտեսական միավոր: Ներառում է բոլոր գնդերը, գնդերի կազմի մեջ չմտնող առանձին գումարտակները, գումարտակների և գնդերի կազմի մեջ չմտնող առանձին վաշտերը:

ՁՈՐԱՆԱՍԱԿ, Հին Հայաստանի ռազմական ուժերի քանակի և դասակարգման մասին պետական վավերագիր կամ ուրույն հրովարտակ: Գործադրվել է Հայաստանում մինչև Արշակունյի արքայատան անկումը (IV դ. վերջ – V դ. սկիզբ): Կազմվել է քառաբաժին բոլորակ աղյուսակի ձևով՝ ըստ Մեծ Հայքի չորս կուսակալ զորավարությունների (Հյուսիսային, Հարավային, Արևելյան և Արևմտյան դռներ): Յուրաքանչյուր բաժնում դասվել են 21 կամ 22 մարտարարություն՝ նշելով նրանցից յուրաքանչյուրի զորաքանակը: Ըստ մեզ հասած Ձ-ի, Արշակունիների օրոք Հայոց զորքի ընդհանուր թվականը եղել է 124 հազար մարտիկ, որոնցից 84 հազարը կազմել են մարտարարական կամ սեպուհական, 40 հազարը՝ արքունի (ոստանիկ) և մարդպետական գնդերը: Արտաքին վտանգի ժամանակ մարտարքներն իրենց զինվորական ուժերը գունդեր են Ձ-ով սահմանված զորաթևում, իսկ անհրաժեշտության դեպքում Հայոց արքայի կամ սպարապետի հրամանով օգնել այս կամ այն զորաթևին:

ՁՈՐԱՇԱՐժ, մարտի կարևորագույն բաղադրիչներից է: Ձ-ի ելքումը ուժերի ու միջոցների ամերիաժեշտ խմբավորում ստեղծելու նպատակներով մարտի ընթացքում զորքերի կազմակերպված, ծածուկ և արագ տեղաշարժն է, ինչպես նաև հարվածներն ու կրակը տեղափոխելը կամ վերանշանառելը՝ (կենտրոնացնելը, բաշխելը) հակառակորդին առավել արդյունավետությանը խոցելու համար: Պաշտպանությունում Ձ-ը կիրառվում է հակառակորդի հարվածի (կրակի) տակից դուրս գալու և հակագրոհի անցնելու բնագիծ դուրս գալու համար: Ուժերով և միջոցներով Ձ. տեսակներից են թևանցումը, շրջանցումը, նահանջը:

ՁՐՈՐԱՄԱՐԺԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, շարժական պաշտպանություն: Պաշտպանության տեսակ, որի նպատակն է հակառակորդին վնասներ պատճառել, ժամանակ չափել և տարածքային կորուստների հաշվին պահպանել սեփական ուժերը: Որպես կանոն, կիրառվում է դիրքային պատերազմ մղելու համար բավարար ուժեր և միջոցներ չունենալու դեպքում:

ՁՐՈՐՎԱՐ, պատերազմի ժամանակ պետության զինված ուժերը կամ խոշոր զինվորական կազմավորումներ ղեկավարող և ռազմական գործողությունների ընթացքում մեծ հաջողությունների հասած ռազմական գործիչ կամ զորահրամանատար: Ջ. են համարվում այն անմիջ, ովքեր աչքի են ընկնում ռազմական տաղանդով, ստեղծագործական մտածելակերպով, ռազմական գործողությունների զարգացումը կանխատեսելու ունակությամբ, ամուր կամքով և վճռակամությամբ, մարտական փորձով, հեղինակությամբ, կազմակերպչական բարձր հատկանիշներով:

ՁՐՈՐԱՅԵՆ (ՍՈՐԳԱՅԵՆ), 1) հրամանատարության կողմից զորքերի պաշտոնական ստուգում շքերթի, զորահանդեսի ժամանակ: 2) Ավագ հրամանատարների կողմից զորքերը ստուգելու ձև, նրանց համարվածությունը, շարային պատրաստակամությունը և մարտական ներդաշնակվածությունը, սպառազինության, համազգեստի և հանդերձանքի առկայությունը և վիճակը և՛ն ստուգելու նպատակով:

ՁՐՈՐԱՅԵՍԱԿ, զինված ուժերի բաղկացուցիչ մաս, նախատեսված որոշակի միջավայրում մարտական գործողություններ վարելու համար:

ՁՐՐՔԵՐ, ըստ պատկանելության կամ նշանակության զորամասերի, միավորումների և այլ մշտական կամ ժամանակավոր ռազմական կազմավորումների ընդհանրական անվանումը:

ՁՐՐՔԵՐԻ ԱՌԱՋՆԱԳՆՑՈՒՄ, զորքերի տեղափոխումը թիկունքից մարտական գործողությունների շրջան մոր խմբավորումներ կազմելու կամ գործող խմբավորումները ուժեղացնելու նպատակով:

ՁՐՐՔԵՐԻ ՊԱՍՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, տրված խնդիրները կատարելու համար զորքերի ծավալումը (տեղաբաշխումը):

ՁՐՐՔԵՐԻ (ՈՒՇԵՐԻ) ՊՈՒՐՍ ԳԱԼԸ (ՀԱՆՈՒՄԸ) ՀՆՐԱՎՈՒՄ ՏԱԿԻՑ, մարտունակությունը պահպանելու նպատակով զորքերի կողմից դիրքերի, շրջանների, տեղաբաշխման վայրերի արագ և ծածուկ փոխումը:

ՁՐՐՔԵՐԻ (ՈՒՇԵՐԻ) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ, զինված ուժերի, ռազմական կազմավորումների կառուցվածքը, որն ապահովում է նրանց նպատակահարմար կազմը, զորատեսակների և զինատեսակների առավել նպատակահարմար հարաբերակցությունը, բարձր մարտական պատրաստվածությունը և հաջող մարտական գործողություններ վարելու ունակությունը:

ՁՐՐՔԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՈՒՄ, նշված շրջաններում զորամասերի, զորամիավորումների և միավորումների հավաքը և տեղաբաշխումը:

ՁՐՐՔԵՐԻ (ՈՒՇԵՐԻ) ՂԵԿԱՎԱՐՈՒՄ, հրամանատարության, հրամանատարների և շտաբների գործունեությունը զորքերը մշտական մարտական պատրաստվածության մեջ պահելու, օպերացիաները (մարտական գործողությունները) պատրաստելու և տրված խնդիրները կատարելիս զորքերը կառավարելու համար:

ՁՐՐՔԵՐԻ ՏԵՐԱԲՈՒՄԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԽՆԱՐԱՂ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ), խաղաղ ժամանակ զորամասերի տեղավորումը դրանց համար հատկացված վայրերում:

ՁՐԱՅ, պաշտպանական հանդերձանք: Բաղկացած էր մասնական մասերից (լանջապանակ, թիկնապանակ, ուսակալ, դիմակալ, զանգապան, տրամպան, բազկապան ևն): Հայկական լեռնաշխարհում գտնված հնագույն զրահները (Փարվամա լճի մոտ՝ Ք.ա. III հազարամյակ, Լճաշեն, Արթիկ՝ Ք.ա. XIII-XIդդ., Դիլիջան՝ Ք.ա. VIII-VIIդդ. ևն) բաղկացած են կաշվից կամ հյուսվածքից պատրաստված շապկից՝ վրան բրոնզե կոճակներ, ճարմանդներ կամ թիթեղներ: Բրոնզի դարում բրոնզե լայն գոտիները ևս գրահի դեր էին կատարում: Ավելի ուշ առաջ են գալիս շերտավոր զրահները, որոնց թեփուկանման թերթիկները գործված շապկի վրա կարված կամ հեղել հյուսված են: Միջնադարյան Հայաստանում սրանց զուգահեռ գոյություն են ունեցել նաև ամբողջական (ճոշ, ճոշան), թիթեղյա՝ առանձին մասերից բաղկացած (Գլին, VIII-XIդդ.) և թաղիքե զրահներ: Գործածվել են նաև մետաղալարից հյուսված

գրահները (վերտ, վիրտ) և օղազրահները: Ձիերի խոցելի մասերը ևս պատվել են գրահով: Ձիու բրոնզե բուսամախշերով ընդելուզված երկաթե դիմակալ է գտնվել Սևանա լճի առափնյա ծանծաղ մասում:

Թ

ԹԻՐԱՆ, իրական նշանակետերի հայտնաբերումը և խոցումը ուսուցանելու, հետախուզության և խոցման արդյունավետությունը գնահատելու, ինչպես նաև խոցման արդյունքները համեմատելու համար նախատեսված նմանակող նշանակետ:

ԹՐԱՂԱՇՆՈՒՅՆ, թրի մեծ, բայց ուղիղ ու լայն երկայն շեղբով սառը զենք (տե՛ս ակինակ):

ԹՈՒՐ, կտրող զենք: Բաղկացած է գոգավոր ուռուցիկ կողմից սուր, մերձկված կողմից բութ շեղբից, դաստապանից (երախակալ, բռնակ, կոթ) և կռվանից (շեղբը դաստապանից բաժանող խաչածև մաս), ունի սուր ծայր: Դաստապանը երբեմն ունենում է 1-3 աղեղնակ: Թ. երկարությունը՝ 80-90, լայնությունը՝ 3-3,5 սմ է: Հարմարավետությունը որոշվում է շեղբի այնպիսի կրողությամբ և ծանրության կենտրոնով, որի դեպքում փոքրամուճ է կտրելու անկյունը և մեծամուճ հարվածի ուժը: Միայն կտրող արևելյան Թ-ի շեղբի թեքությունը հասնում է 10, իսկ ծակելու համար հարմարեցված եվրոպականինը՝ 1 սմ: Կրում են պատյանի մեջ, որը լինում է փայտե, մետաղե, փղոսկրե, հաճախ՝ կաշեպատ, թավշապատ, զարդարված ոսկյա, արծաթյա (երբեմն՝ թանկագին քարերից) վերադիր զարդերով և փորագիր նախշերով: Ենթադրվում է, որ Թ. միջնադարյան Հայաստանում եղել է հեծելազորի հիմնական զենքը: Պատմիչները երբեմն Թ. նույնացրել են սրի հետ:

ԹԵՎ (ՁՈՐԱԹԵՎ), շարքի աջ (ձախ) կողմը: Ձորքերի մարտակարգի աջ (ձախ) կողմը: Թ. սովորաբար համարվում է մարտակարգի առավել խոցելի տեղը:

ԹԵՎԱՅԻՆ ՀԱՐԿԱԾ, հարված հակառակորդի մարտակարգի թևին, հետագայում նրա գլխավոր խմբավորման թիկունք դուրս գալու նպատակով:

ԹԵՎԱՆՑՈՂ ՁՈՎԱՑ, հակառակորդին թիկունքից հարվածներ հասցնելու, նրա տեղաբաշխման խորքում կարևոր օբյեկտներ գավթելու և պահելու նպատակով, նրան թևանցելու համար ստեղծված հատուկ կազմավորում:

ԹԵՎԱՆՑՈՒՄ, հարվածի համար հակառակորդի թև դուրս գալու նպատակով ստորաբաժանումների կողմից կատարվող զորաշարժն է:

Ժ

ԺԱՍԱՊԱՀ, հանձնարարված կետը (պահակակետը, օբյեկտը) պահպանող զինված պահակ, զինվորական պահակ:

Ի

ԻՆԺԵՆԵՐԱԿԱՆ ԱՊՐԱՅՈՒՄ, նպատակն է ստորաբաժանումների համար ստեղծել ժամանակին և քողարկված ձևով դրանց առաջխաղացման, ծավալման և զորաշարժի, անձնակազմի, սպառազինության ու տեխնիկայի պաշտպանությունը բարձրացնելու բոլոր խոցամիջոցներից, ինչպես նաև հակառակորդին կորուստներ պատճառելու և նրա գործողությունները դժվարացնելու պայմաններ: Ինժեներական ապահովումը ներառում է ինժեներական հետախուզությունը, ամրաշինական կառույցները, քողարկման ինժեներական միջոցառումները, ինժեներական արգելափակոցների տեղադրումը, արգելափակոցներում և փլվածքներում անցումներ բացելը, արգելքների վրայով անցուղիներ սարքավորելը, անցատեղերի տեղադրումն ու պահպանումը, ջրի հայթայթումն ու մաքրումը և ջրապահովման կետերի սարքավորումը:

ԻՆԺԵՆԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ, կառուցվում են տեղանքի ինժեներական կառուցապատման ժամանակ: Ի.Կ. պատկանում են. ամրաշինական կառույցները, ռազմական ճամպարիները, կամուրջները և կեղծ շինությունները:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՋՈՎԱՏ(ՆԵՐ), օտարերկրյա պետության և գաղութատիրության դեմ ճնշված և կախյալ ժողովուրդների կողմից ազգային, կրոնական կամ լեզվային հատկանիշներով կազմավորված զինված խմբավորումներ՝ ինքնորոշման, պետական ինքնիշխանության, ազատ և ինքնուրույն տնտեսական և մշակութային զարգացման համար:

ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ, գործակալություն միջնադարյան Հայաստանում: Համապատասխանում էր Արշակունյաց ժամանակաշրջանի հազարապետին: Արաբական տիրապետության շրջանում Ի.Ի.-ը Արմինիա մահանգի ոստիկանի տեղակալն էր, որին ենթակա էին Հայոց, Կրաց և Արվանդից իշխանները: Ի.Ի.-ը վերահսկում էր հարկահավաքումն ու շինարարական աշխատանքները, հետևում այրուձիի մշտական պատրաստակամությանը:

Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ սպարապետի հետ թագավորից հետո կարևորագույն դեմքն էր: Ի.Ի. էր կարգվում թագավորի եղբայրներից մեկը կամ թագաժառանգը, որին ենթարկվում էին տարբեր պաշտոնյաներ՝ գործակալները և հարկահանները: Նա պատասխանատու էր նաև բոլոր վասալների վարքի ու կատարած գործերի համար:

Հետագայում Ի.Ի.-ի լիազորություններն էլ ավելի մեծացվեցին: Ի.Ի. տիտղոսն էին կրում 1060-ական թթ. սկսած Փոքր Ասիայում ու Կիլիկիայում ձևավորվող հայկական իշխանապետությունները: Նշանավոր է «Ի.Ի.» կամ «մեծ իշխան» տիտղոսը կրող Մարաշի և Քեսունի իշխան Գող Վասիլը (1085-1122թթ.):

Կիլիկյան Հայաստանում (մինչև 1198թթ.) այդ տիտղոսն էր կրում Ռուբինյան իշխանապետը, ապա (մինչև 1375թթ.) ավագ պարոնը: Վերջինս, փաստորեն հանդիսանում էր պետության «երկրորդ արքան»:

ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ, մարտական գործողությունների պատրաստման և անցկացման վրա ազդող գործոնների և պայմանների ուսումնասիրում և վերլուծում:

L

ԼԵԳԵՆ, 1) Հին Հռոմի բանակի հիմնական կազմակերպչական և մարտավարական միավորը: Մինչև Ք.ա. VIդ. ամբողջ հռոմեական բանակի անվանումը: Ք.ա. IVդ. երկրորդ կեսից Լ. կազմված էր 10 մանիպուլներից և 10 թուրմերից, Ք.ա. IIIդ. առաջին կեսից՝ 30 մանիպուլներից և 10 թուրմերից: Այդ ողջ ըմբացքում Լ-ի կազմը անփոփոխ էր՝ 4500 մարդ (այդ թվում 300 հեծյալ): Ք.ա. IIIդ. վերջից Լ. կազմված էր 10 կոիրտաներից: Նրա կազմում մտնում էին նաև պարսպակործան և նետող մեքենաները և գունակը: IIդ. Լ-ի կազմը հասավ 6-7 հազարի (այդ թվում 800 հեծյալ):

ԼՈՔ, Հին հունական (նաև՝ մակեդոնական) բանակում նվազագույն կազմակերպչական միավորի անվանումը: Թվականը 12-16 մարդ: Փաղանգը շարելիս Լ. կազմում էր մեկ շարայուն:

ԼՐՏԵՄ, օտար պետության կամ կազմակերպության (նրանց գործակիցներին) հանձնելու նպատակով պետական կամ ռազմական գաղտնիք հանդիսացող, ինչպես նաև երկրի անվտանգությանը ի վնաս օգտագործվող այլ տվյալներ հափշտակող, գողություն կամ հայթայթում կատարող անձ:

ԼՐՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, պետական կամ ռազմական գաղտնիք հանդիսացող, ինչպես նաև երկրի անվտանգությանը ի վնաս օգտագործվող այլ տվյալների հափշտակում, գողություն կամ հայթայթում օտար պետության կամ կազմակերպության (նրանց գործակիցներին) հանձնելու նպատակով:

Խ

ԽԱՂԱՂ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, պատերազմող կողմերի զինված ուժերին չպատկանող և մարտական գործողություններին անմիջական մասնակցություն չունեցող անձինք:

ԽԱՆՆԱԿ, պարիսպների շուրջը փորված խրամ պաշտպանության համար:

ԽԱՉԱՐԴ, շեղբավոր սառը գենքի երախակալի (բռնակի) մաս, որը նախատեսված է ձեռքի մատերը հարվածից պաշտպանելու համար:

ԽՅԱՆՆԵՐ, հեծայի կոշիկի կրունկներին ամրացվող մետաղական հարմարանք ձին դեկավարելու համար:

ԽԻՏ (ԽՏԱՑՎԱԾ) ՇԱՐՔ (ԽԻՏ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳ), շարք, որտեղ զինծառայողները տողանցեցողում տեղավորված են ճակատով, կողք կողքի՝ մեկը մյուսի արմունկից ձեռքի թաթի լայնության վրա:

ԽՈՂՆՈՂԵԼ, սառը գենքով խոցելով խոցոտելով սպանել, մահացու խոցել, խոցոտել:

ԽՈՑ, 1) հին պաշարողական գենք, որը կիրառվում էր անրոցների դարպասները ջարդելու և պատերում և աշտարակներում անցքեր բացելու համար, 2) թիակավոր կամ գրահակիր նավատորմների նավերի ջրագծից ներքև նավի ցուռի (թթամասին, ֆորշտվեյն) հավելում՝ նախատեսված հակառակորդի նավերը խոյահարելու համար:

ԽՈՑԵԼ, գենքով կամ ծակող գործիքով վերք հասցնել:

ԽՈՑՈՒՄ, զինված պայքարի տարբեր ուժերով և միջոցներով ազդեցություն հակառակորդի վրա, որի արդյունքում նա ամբողջությամբ կամ մասնակի կորցնում է մարտունակությունը:

ԽՈՒՃԱՊ, առանձին մարդու, մարդկանց խմբի կամ զանգվածների հոգեբանական վիճակ, որն առաջանում է իրական կամ թվացյալ վտանգի դեպքում և բնութագրվում է հույզերի ուժեղ խառնաշփոթով, իրավիճակը սթափ և ճիշտ գնահատելու ունակության կորստով:

Ծ

ԾԱՆԾԱՊՈՒՏ, գետի սակավաջուր հատված, որտեղից կարելի է գետը հաղթահարել հատակով:

ԾԱՎԱԼՎԱԾ ՇԱՐՔ (ԾԱՎԱԼՎԱԾ (ԲԱՑԱՋԱՏՎԱԾ) ՄԱՐՏԱԿԱՐԳ), զորայուններով զորքերի (զինծառայողների, ստորաբաժանումների, զորամասերի) դասավորվածությունը համատեղ գործողություններ կամ տեղաշարժ կատարելու համար: Ծ.Շ. կարող է լինել խիտ կամ բացազատված:

ԾԱՎԱԼՄԱՆ ԲՆԱԳԻԾ, տեղանքի պայմանական բնագիծ, որտեղից ստորաբաժանումները, զորամասերը և զորամիավորումները երթային կամ նախամարտական կարգից վերադասավորվում են մարտակարգի:

ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԻ, ստորաբաժանումների, զորամասերի և զորամիավորումների երթային կամ նախամարտական կարգից վերադասավորումը մարտակարգի:

ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ ՆԱԽՄԱՐՏԱԿԱՐԳԻ, ստորաբաժանումների, զորամասերի և զորամիավորումների երթային զորայունների հաջորդաբար տարաբաժանումը զորայունների՝ արագ մարտակարգ ծավալելու նպատակով:

Կ

ԿԱՄՎՈՐՈՎԱՆ (ՄԱՐՏԻԿ), սեփական ցանկությամբ զինվորական ծառայության անցած անձ:

ԿԱՅԱԶՈՐ, քաղաքում, բերդում կամ պաշտպանական շրջանում մշտական կամ ժամանակավորապես տեղավորված զորք:

ԿԱՆՏՈՂ ԳՆՐՎԱԾ, պատերազմի ժամանակ հակառակորդին նախօրոք հասցված հարված, նախքան նրա ակտիվ գործողությունների սկսելը: Հասցվում է հակառակորդի համկարծակի բերելու, նրան մեծ կորուստներ պատճառելու և նախաձեռնությունը նրա ձեռքից խլելու նպատակով:

ԿԱՊՄԱՐԸ, մետերը և մետովոլ կարճ միզակները կրելու պատյան:

ԿԱՏԱՊՈՒՆՏ, 1) հյուսված թելերի (ջլերի, պարանների, մագերի ևն) ճկունության շնորհիվ գործարկվող պաշարողական ռազմական գործիք՝ ամրությունների վրա մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա զագաթնահար հետագծով մինչև 500 կգ զանգվածով քարեր կամ զնդեր նետելու համար: Կիրառվել են մինչև XVդ.:

ԿԱՐԳ, որևէ ամբողջություն կազմող մասերի կամ միավորների հաջորդականությունն ու ընդհանուր դասավորություն (օրինակ՝ զորքերի մարտական (ճախամարտական, երթախիմ) Կ.):

ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՄԱՆ ՇՐՋԱՆ, տարածք, որի վրա տեղաբաշխվում են զորքերը: Կ.Շ-ում զորքերը տեղաբաշխվում են ապակենտրոնացված, այնպես, որպեսզի արագ մարտի մեջ մտնեն կամ էլ դուրս գան զբաղեցրած շրջանից: Միջնադարում Կ.Շ.-ը հրամանատարական վրանը շրջապատող տարածքն էր:

ԿՈՂԱՅԻՆ ԵՐԹԱՅԻՆ ՈՒՂԵԿԱԼ, երթի ժամանակ զորքերը պաշտպանող օրգան (խումբ): Մեկ կամ երկու քևերի ուղղությամբ ուղարկվում է առաջնային ջոկատից (առաջապահ ուժերից) կամ էլ անմիջապես գլխավոր ուժերի կողմից: Կ.Ե.Ու-ի նպատակն է թույլ չտալ հակառակորդի հանկարծակի հարձակումը գլխավոր ուժերի վրա, ինչպես նաև նրա հետախուզության ներթափանցումը պահպանվող զորասյան մոտ և գլխավոր ուժերի համար արագ բացագատվելու և մարտի մեջ մտնելու պայմաններ ստեղծել:

ԿՈՂԱՆՈՐՈՇԻՉ, առանձնացող, լավ երևացող և տեղանքում ճանաչվող առարկա կամ տեղանքի ռելիեֆ, որը զորքերի կողմից օգտագործվում է իրենց դիրքը և նշանակետերի տեղաբաշխումը, շարժման ուղղությունը որոշելու, նպատականշանա, ստորաբաժանումները մարտում ղեկավարելու համար:

3

ՀԱՋԱՐԱՊԵՏ, հազար զինվորից բաղկացած զորական միավորի պետ՝ հրամանատար: **ՀԱՎԱԳՐՈՂ**, պաշտպանվող կողմի հանդիպական գրոհը հակառակորդի հարձակումը հետ մղելու կամ հակահարձակման անցմելու համար, գրոհի դեմ ձեռնարկվող գրոհի: 3-ն անցկացվում է բարենպաստ պայմաններում՝ պաշտպանության մեջ սեպված հակառակորդին ոչնչացնելու կամ պաշտպանության համար բնագծեր նվաճելու նպատակով:

ՀԱՎԱԳՐՈՂԻ (ՀԱՎԱՀԱՐՎԱԾԻ) ԱՆՊՐԱՎԱՐՉՈՒՄ, հարձակվող զորքերի կողմից իրականացվող մարտական գործողություններ, որոնք վարվում են հակագրոհող (հակահարվածող) հակառակորդի խմբավորումներին ջախջախելու և հարձակվող զորքերի օպերատիվ դասավորվածության (մարտակարգի) մեջ նրա ճեղքումը թույլ չտալու, հարձակումը շարունակելու համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով:

ՀԱՎԱՀԱՐՉԱՎՈՒՄ, հակառակորդի հարձակողական գործողություններին պատասխան հարձակում:

ՀԱՎԱՈՒԿՈՐԴ, 1) ախտյան: 2) Պատերազմում պետությանը (պետությունների դաշինք) ընդդիմադիր կռվող պետության (պետությունների դաշինքի) զորքերի ընդհանուր անվաճումը:

ՀԱՂՈՑԱՆԻՆԵՍ, հաղթանակին նվիրված հանդես, հաղթանակի տոնակատարություն:

ՀԱՄԱՐՈՒՄ, զորքերը ուժեղացնելու նպատակով ստացվող ուժեր և միջոցներ:

ՀԱՆԻՊԱԿԱՆ ՄԱՐՏ, հարձակողական մարտի տարատեսակներից է: Դա հարձակում է այն հակառակորդի վրա, որը նույնպես ձգտում է իր խնդիրները լուծել հարձակմամբ: Նպատակն է կարճ ժամկետներում հարձակվող հակառակորդի ջախջախումը, ճախձեռնության խլումը և հետագա գործողությունների համար նպաստավոր պայմանների ստեղծումը:

ՀԱՆԿԱՐՉԱՎԻ ՀԱՐՉԱՎՈՒՄ, հակառակորդի՝ ավելի վաղ ընտրված օբյեկտի վրա հանկարծակի հարձակումն է: Կատարվում է հետախուզական կամ մարտական ապահովման նպատակով առանձնացված ստորաբաժանումների ուժերով՝ գեղիներ վերցնելու, հակառակորդի վրա հոգեբանական ազդեցություն գործելու նպատակով, ինչպես նաև կարևոր օբյեկտ ոչնչացնելու համար: Ի տարբերություն որոնման, որը կատարվում է հնարավորության սահմաններում անաղմուկ, հետախույզների գործողությունների հիմքում ընկած է կրակի, հանկարծակիության և սրընթաց հարվածի խելացի զուգակցումը, իսկ սրընթաց հարվածն ավարտվում է, որպես կանոն, կարճ ձեռնամարտով:

ՀԱՆԿԱՐՉԱՎԻՈՒՅՈՒՆ, ռազմարվեստի սկզբունքներից մեկը, հակառակորդի համար անակնկալ գործողություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս նրան անակնկալի բե-

րել և հաջողությամբ հասնել մարտում, օպերացիայում, իսկ որոշ դեպքերում նաև պատե-
րագմունք:

ՀԱՐՁԱԿԱՆ ԽԱՓՈՒՆՈՒՄ, հակառակորդի վրա գործողությունների ամբողջություն, որոնց արդյունքում նա հարկադրված է լինում դադարեցնել հարծակողական գործողությունները կամ էլ հրաժարվում է տվյալ ուղղությամբ նախատեսված նպատակներին ձգտելուց:

ՀԱՐՁԱԿՈՒՄ, համագորպիյն մարտի հիմնական տեսակներից է: Հ. նպատակն է՝ արագըն-
թաց առաջխաղացումով ներթափանցել հակառակորդի մարտակարգի խորքը, ոչնչացնել և
գերի վերցնել նրա կենդանի ուժը, գրավել տեղանքի նախատեսված շրջանները (բնագծե-
րը): Հ. կարելի է վարել պաշտպանվող, հարծակվող, նահանջող հակառակորդի վրա: Հար-
ծակվող հակառակորդի վրա Հ. են *հանդիպական մարտով*, նահանջող հակառակորդի վրա՝
հետապնդմամբ: Պաշտպանվող հակառակորդի վրա կարելի է Հ. նրա հետ անմիջական
չլիման պայմաններից կամ ընթացքից:

ՀԱՐՁԱԿՈՒՄ ԱՆԻՔԱԶԵԿ ԱՌԱՅՆԱՐԱՑՈՒՄՆԵՐՈՎ, ճառագայթածև հարծակման տարատե-
սակ է: Միաժամանակ մի քանի ուղղություններով ռազմավարական հարծակում ծավալելու
համար բավարար ուժեր չունեցող հարծակվող (նախաձեռնությամբ տիրող) կողմը ճառագայ-
թածև հարծակումն իրականացնում է մի քանի փուլերով՝ համեմատաբար փոքր «ցատկե-
րով», որոնք կոչվում են այլքներ:

ՀԱՐՅՈՒՅԱԿ, սովորաբար 100 մարդուց կազմված զինվորական ստորաբաժանում, կազ-
մակերպչական և մարտական միավոր:

ՀԱՐՅՈՒՄՊԵՏ, հարյուր զինվորից բաղկացած ստորաբաժանման պետ, հրամանատար:

ՀԱՐՎԱԾ, մարտի բաղադրամաս է: Հակառակորդի խմբավորումների և օբյեկտների
միաժամանակ խցումն է եղած բոլոր միջոցների և ուժերի հզոր ներգործությամբ: Հ. կա-
րող է լինել:

ԱՑԱԿՑՈՂ, գլխավոր հարվածի ուղղությունից մեկ այլ ուղղությամբ ուժերի և միջոցների մի
մասով հասցվող հարված: Հիմնականում իրականացվում է հակառակորդի ուշադրությունը
գլխավոր հարվածի ուղղությունից շեղելու, նրա ուժերի և միջոցների մի մասը կաշկանդելու և
ուժերով ու միջոցներով զորաշարքը բացառելու նպատակով:

ԳԼՆԱԿՈՐ, դիմադրող հակառակորդին ջախջախիչ հարված հասցնելու և օպերացիայում
(մարտում) տրված առաջադրանքը կատարելու նպատակով ընտրված ուղղությամբ (շրջա-
նում) զորքերի (ուժերի) հարծակողական գործողություններ:

ԹԵՎԱՅԻՆ, հարված հակառակորդի մարտակարգի (օպերատիվ դասավորվածության)
թևին, հետագայում նրա գլխավոր խմբավորման թիկունք դուրս գալու նպատակով:

ԿԱՆՏՈՂ, պատերազմի ժամանակ հակառակորդին նախօրոք հասցված հարված, նախ-
քան նրա ակտիվ գործողությունների սկսելը: Հասցվում է հակառակորդին հանկարծակի բե-
րելու, նրան մեծ կորուստներ պատճառելու և նախաձեռնությունը նրա ձեռքից խլելու նպա-
տակով:

ՀԱՏՈՂ Հ., հարծակվող զորքերի գործողությունների ձև, որը սովորաբար օգտագործվում
է հակառակորդի խմբավորումը մասնատելու և հետագայում առանձին-առանձին նրանց ջախ-
ջախելու նպատակով:

ՀԱՐՎԱԾԻ ՏԵՂԱԾՈՒՆՈՒՄ, զորքերի գլխավոր խմբավորման հարվածի ուղղության փոփո-
խություն: Իրականացվում է, որպես կանոն, վերախմբավորում կամ զորաշարք կատարելով:

ԴԵԾԵԱԶՈՐ, զորատեսակ: Եգիպտոսի, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Միջագետքի երկրնե-
րի բանակներում, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհում մինչև Հ-ի երևան գալը կիրառվել
են ձի լծած մարտակառքեր: Հ. որպես զորատեսակ երևան է եկել Ք.ա. II հազարամյակի վեր-
ջում: Ք.ա. Vկդ. Պարսկաստանում այն հիմնական զորատեսակ էր (ծանր և թեթև): Կանոնավոր
Հ. Հիմն Հունաստանում առաջին անգամ օգտագործվել է Ք.ա. IVկդ. և ավելի կատարելագործ-
վել Ալեքսանդր Մակեդոնացու բանակում (ծանր, միջին և թեթև Հ.):

Իր մարտունակությամբ և հզորությամբ հռչակված էր հայկական Հ.: Հին հռոմեական բանա-
կում Հ. օժանդակ զորատեսակ էր լեգեոնի կազմում: Եվրոպայում ֆեոդալական զորքերի

զլխավոր ռազմական ուժը կազմել է ասպետական 3. (ծանրագեն, զրահակիր): Իր բարձր մարտունակությամբ XIII-XIVդդ. աչքի է ընկել մոնղոլական թեթև 3.: XIVդ. հրազենի երևան գալով և հետևագորի դերի ուժեղացմամբ ասպետական ծանր 3. կորցրել է իր մշանակությունը:

ԹԵԹԵՎԱԶԵՆ 3. թեթև զինված զինվորներից կազմված հեծելազորի տեսակ: 3ին աշխարհի բանակներում ի հայտ է եկել անկանոն հեծելազորի տեսքով:

ԾԱՆՐԱԶԵՆ 3. ծանր զինված զինվորներից կազմված հեծելազորի տեսակ: Որպես առանձին տեսակ լայն կիրառում է գտել 3ին Սակեղոնիայի բանակում (Ք.ա. IVդ.): 3րագենի տարածմանը զուգահեռ Ծ.3. կորցրել է իր մշանակությունը:

ՔԵՆԱՊԱՇՏ (ՈԱԶՄԱՆՔԵՆԱՊԱՇՏ), մարտական գործողությունների ընթացքում զորքերի կողմից զավթված և պահվող տեղանքի հատված, հետագա մարտական խնդիրների կատարումն ապահովելու նպատակով: 3այոց ռազմարվեստում 3-երի ստեղծումը հազարամյակների պատմություն ունի, սակայն առավել լայնորեն կիրառվել է XII-XIIIդդ.: 3-երի ստեղծումով հաջողությամբ գաղթացման ռազմավարությամբ հայոց ռազմարվեստում աչքի են ընկել Վահան Մամիկոնյանը, Աբաս Բագրատունին, Վահրամ Պահլավունին և Ջաքարիա Ջաքարյանը:

ՔԵՏ ԶԱՇՎԵԼԸ (ՆԱԿԱՆՋ ՆԱՍԻՕՐՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ ԲԱՍԳԻԾ), գերակշռող հակառակորդի հարվածի տակից զորքերի կողմից զբաղեցված բնագծերի (շրջանների) հարկադրյալ կամ կանխամտածված լքումը և նրանց հետքերումը ավելի նպաստավոր դիրք հետագա գործողությունների համար:

ՔԵՏԱՍԽՈՒՋԱՎԱՆ ՊԱՐԱՆ, հետախուզության ձև: Կատարում է հետախուզական դետքը՝ գերիներ, հակառակորդի փաստաթղթեր, սպառազինության ու տեխնիկայի մուշներ վերցնելու նպատակով: Դրա էությունն այն է, որ խմբի ստորաբաժանումը նախօրոք ու թաքուն տեղաբաշխվում է հակառակորդի շարժման սպասվող կամ հավանական ուղիների վրա՝ նրա վրա հանկարծակի հարձակվելու համար:

ՔԵՏԱՍԽՈՒՋԱՎԱՆ ԽՈՒՄԲ (ՋՈՎԱՍ), ստեղծվում է զորային հետախուզության ստորաբաժանման հատուկ նախապատրաստված անձնակազմից: Նախատեսված է հակառակորդի թիկունքում օբյեկտներ բացահայտելու համար:

ՔԵՏԱՍԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ, զորքերի գործողությունների մարտական ապահովման կարևորագույն տեսակն է: Կազմակերպվում է հակառակորդի և տեղանքի մասին տեղեկություններ հավաքելու համար:

3. դերի բարձրացմանը զուգընթաց բարձրանում են նաև դրան ներկայացվող պահանջները, որոնցից հիմնականներն են. նպատակալացությունը, անընդհատությունը, ակտիվությունը, ճիշտ ժամանակին լինելն ու օպերատիվությունը, գաղտնիությունը, կորորդիմատները որոշելու ճշգրտությունը: Տվյալները հայթայթվում են տարբեր ձևերով: Դրանցից հիմնականներն են դիտարկումը, գաղտնալսումը, հետախուզական դարաններն ու հարձակումները, տեղացի բնակիչների հարցումներն ու գերի փախստականների հարցաքննությունները, հակառակորդից բռնագրավված փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը:

ՔԵՏԱՍԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՏՈՎ, 1) հետախուզության ձև: 2) 3ատուկ առանձնացված ստորաբաժանումների կողմից հակառակորդի մասին տվյալների հայթայթումը: Մարտով հետախուզությունը կատարվում է այն դեպքում, երբ հետախուզության մյուս եղանակները չեն կարող հրամանատարությանն ապահովել հակառակորդի մասին անհրաժեշտ տվյալներով, կամ երբ չկա դրանք այլ եղանակներով ձեռք բերելու հնարավորություն: Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում մարտով կատարվող հետախուզությունը լայն կիրառություն է գտել և, որպես կանոն, տվել է դրական արդյունքներ:

ՔԵՏԱՍԽՈՒՅՋ, գործող և հավանական հակառակորդի մասին տվյալներ հայթայթող, ուսումնասիրող և ընդհանրացնող անձ:

ՔԵՏԱՊՆՊԱՄ, հարձակողական մարտի տարատեսակներից է: Իրականացվում է հակառակորդի պաշտպանության խրդում՝ նահանջող հակառակորդի վրա հարձակվելիս:

ՔԵՏԵՎԱԿ (ՔԵՏԵՎԱՋՈՐ), ցամաքային զորքերի տեսակ: Նախատեսված է մարտում հակառակորդին ջախջախելու և նրա տարածքը գրավելու համար: Մարտ է մղում օրվա բոլոր ժա-

մերին, տարվա բոլոր եղանակներին, ամենատարբեր տեղանքում: Ամենահին զորատեսակն է, որը հասարակության զարգացմանը զուգընթաց զգալի փոփոխություններ է կրել: Հին աշխարհում (Եգիպտոս, Հունաստան, Հռոմ նև) Հ. եղել է գլխավոր զորատեսակ: Միջին դարերում Հ-ի նշանակությունը նվազել է: Տարբերվում էր ծանր և թեթև Հ:

ԹԵԹԵՎԱՋԵՆ Հ., թեթև զինված զինվորներից կազմված հետևակի տեսակ: Նախատեսված էր մարտը սկսելու, մարտի ընթացքում հիմնական ուժերի թևերը և թիկունքը պաշտպանելու, հետախուզություն վարելու և այլ խնդիրներ կատարելու համար: Հին աշխարհում կազմված էր նետածիզներից, պարսատիկավորներից ևն:

ՕՍԼՐԱՋԵՆ Հ., հետևակի տարատեսակ: Նախատեսված է մարտում (ճակատամարտում) հակառակորդին վճռական հարված հասցնելու համար: Գոյություն է ունեցել Հին աշխարհի երկրներում: Ի տարբերություն թեթև հետևակի, այն գործել է խիտ սեղմված շարքերով:

«ՀՈՂԵՔԱՆԱԿԱՆ» ԳՈՐՀ, պաշտպանվող հակառակորդին սարսափեցնելու (վախեցնելու), նրա հոգեվիճակը կտրուկ և խիտ սպալալայունացնելու, դիմադրելու կամքը ճնշելու նպատակով իրականացվող գրոհ: Ներառում է արտաքին էֆեկտի տարրեր, նոր զինատեսակների անակնկալ կիրառում ևն:

ՀՈՂԱԹՈՍԲ (ՀՈՂԱՊԱՍՆԵՇ, ԲՐՈՍՎԵՐ), հողային լիցք խրամատի կամ խրամուղու առջև, որը ծառայում է իրազեմից կրակելու հարմարավետությունը, իրածիզներին իրածգային զենքերի զնդակներից, բեկորներից պաշտպանելու և հակառակորդի դիտարկումը ապահովելու համար:

ՀՈՂԼԻՏՆԵՐ, Հին հունական քաղաք-պետությունների բանակների հիմքը կազմող զինվորներ: Սպառազինված էին երկար ծանր նիզակներով, կարճ սրով և լրիվ մետաղական պաշտպանական համդերձանքով (սաղավարտ, վահան, զրահ, սռնապաններ): Մարտնչում էին փաղանգի մարտակարգում (շարքում):

ՀՐԱԿԱՍՏ, բաց (երբեմն կափարհչով ծածկվող) մեղ ճեղք պաշտպանական կառույցներում, խրամուղու հողաթմբի, գրահամբեքնաների, գրահավահանի, ամրոցի պատի վրա կրակի վարման և դիտարկման համար:

ՀՐԱՄԱՆ, ենթակամներին ուղղված հրամանատարի գրավոր կամ բանավոր կարգադրություն, որը պահանջում է կոնկրետ գործողությունների, այս կամ այն կանոնների կատարում կամ հրամանատարի կողմից հաստատագրված կարգ, դրություն:

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱՎԱՆ ԿԵՏ (ՎՐԱՆ), մարտադաշտին (տեղաբաշխման ժամանակ՝ սեփական զորքին) հետևելու համար հարմար վայր, որտեղ գտնվելով՝ հրամանատարն արդյունավետորեն կազմակերպում է զորքի կենսագործունեությունը:

ՀՐԿԻԶՈՂ ԶԵՆՔ, հակառակորդի վրա անմիջականորեն հրկիզող նյութերով ազդող և դրանցով հրդեհներ առաջացնող զենք: Ներառում է զինամթերքը (հրահեղուկ խառնուրդը) և նշանակետին հասցնելու միջոցը:

ՀՐԿԱԿԱՆ ԿՐԱԿ, հին հրկիզող խառնուրդ, կիրառվել է ծովամարտերում և ամրոցները պաշարելիս: Հավանաբար կազմված է եղել ազոտից, ծծմբից, նավթից, խեժից և ջրում չհանգչող այլ նյութերից: Նետելու համար օգտագործվել են պղնձյա խողովակներ (նավերի վրա), ձեռքի սիֆոններ, «բոցավառ եղջյուրներ», ինչպես նաև նետող մեքենաքաներից նետվող տակառներ և կավե կճուճներ: Հույների կողմից Հ.4-ի կիրառման մասին առաջին հիշատակումները պատկանում են 673թ., վերջինները՝ 1453թ.:

2

ՉԵՆԱՍԱՐՏ, ձեռնակռիվ, սվինամարտ:

ՉԻՎՈՐՆԵՐ, ձիավորք, ձիավարք, հեծելվորք, ասպետք, մանր ու միջին ազնվականների դաս Կիլիկյան Հայաստանում: Հասարակական-տնտեսական վիճակով գտնվել են ավատապետական սանդուղքի երրորդ աստիճանում: Համապատասխանում են Արշակունյաց և Բագրատունյաց Հայաստանի ազատների (ոստանիկներ, սեպուհներ) դասին: Հողի գեղազույն տե-

րերից՝ թագավորներից և ավատառու բարձրադաս ազնվականներից ստանալով կալվածներ և ռոճիկ (հոռոզ), վասալ Ձ. նրանց համար կատարել են զինվորական ծառայություն (զերազամ-ցապես հեծելազորային), վարել գործակալական մանր պաշտոններ: Պարտավորությունները խախտելու դեպքում ավատատերն իրավունք է ունեցել հետ գրավել պայմանով ձիավորին հատկացված կալվածը, դատել նրան: Ըստ «ձիավորեցման հրահանգի», ձիավոր ասպետի աստիճան ստանալու համար Ձ. հրապարակայնորեն քննություն են հանձնել ձիավարությունից, զինախաղերից: Ձիավորեցման արարողությունները սովորաբար կատարել են նշանավոր իրադարձությունների ու տոնահանդեսների ժամանակ: Ձ. խաղաղ ժամանակներում բնակվել են իրենց հատկացված կալվածքներում, զբաղվել տնտեսությամբ, զինախաղերով: Կրել են կապույտ համազգեստ՝ ոսկեգույն խաչի և հայկական այրուձիի նշաններով:

Ճ

ՃԱԿԱՏ, ռազմական միավորի դասավորվածության առջևի գիծը, տարածությունը:

ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏ, ռազմական գործողություն, կռիվ:

ՎՃՈՒՎԱԼՆ Ծ., պատերազմող կողմերի զլխավոր ուժերի վճռական ընդհարումը տեղանքի ասինանափակ շրջանում, որտեղ հակառակորդներից մեկի բանակի ջախջախումով կարող է որոշվել ողջ պատերազմի ելքը:

ՃԱՄԲԱՐ, գորքերի մշտական տեղակայման վայրից դուրս գտնվող ժամանակավոր կայան:

ՃԱՌԱԳԱՅՅԱԶԵԿ (ԳՈՎԳՄԱԶԵԿ) ԳՆՐՉԱԿՈՒՄ, մեկ կենտրոնից (ռազմավարական բազա-յից) միաժամանակ մի քանի ուղղություններով իրականացվող հարձակում՝ հակառակորդին ապակողմորոշելու և նրա ռեզերվները զլխավոր հարվածների ուղղությամբ կենտրոնացնելու հնարավորություն չտալու նպատակով: Հեռահաղորդակցության միջոցների անկատարու-թյան պատճառով գորավարները ղվարանում էին փոխգործողություններ կազմակերպել տարբեր ուղղություններում գործող գորքերի (գորամասերի) միջև, որի պատճառով հին և մի-ջին դարերում հազվադեպ է կիրառվել:

ՃԱՌՔՈՒՄ (ՄԱՐՏԱԿՐԱԳԻ, ՁՈՐՔԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿԱՄ ԵՐԹԱՅԻՆ ԴԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ), ճակատի նեղ տեղամասում հակառակորդի պաշտպանության երկփեղկումն է:

Մ

ՄԱՐՏ, գորքերի, ինչպես նաև օդուժի, նավատորմի ուժերի մարտավարական գործողու-թյունների հիմնական ձևն է: Ջրամիավորումների, գորամասերի ու ստորաբաժանումների կազմակերպված և նպատակով, տեղով ու ժամանակով համաձայնեցված հարվածներն է, կլանել (խցոցումը) և զորաշարժը՝ հակառակորդին ոչնչացնելու (ջախջախելու), նրա հարված-ները հետ մղելու և ասինանափակ շրջանում կարճ ժամանակի ընթացքում այլ խնդիրներ կա-տարելու նպատակներով: Ժամանակակից Մ. կարող է լինել համազորային, հակաօդային, օդային և ծովային: Մ. երկկողմանի երևույթ է, որտեղ հակամարտում են ուժերի և միջոցների երկու խմբավորումներ միևնույն նպատակով՝ հաղթել հակառակորդին: Մ-ում հաղթանակի հասնելու միջոցներն են զենքը, տեխնիկան ու մարդիկ: Այդ դեպքում զենքի ու տեխնիկայի արդյունավետությունը կախված է մարդու կողմից դրանք գրագետ ձևով կիրառելուց (իրավի-ճակի բոլոր առանձնահատկությունների հաշվառմամբ):

ՄԱՐՏԱԴԱՇՏ, տարածք, որի ասինաններում անց են կացվում (վարվել են) մարտական գործողություններ:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՊԱՐԱՔ (ԽՆԴԻՐ), մարտում նշված ժամկետում որոշակի նպատակի հասնելու համար գորքերին կամ առանձին զինծառայողին տրված առաջադրանք:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՎՂՎԱԴՈՒՄ, գորքերի մարտական գործողությունների համակողմանի ապա-հովումը անհրաժեշտ միջոցներով և տվյալներով: Մարտական ապահովման տեսակներն են՝ *հետախուզություն, պահպանություն, քիմիական ապահովում, պաշտպանություն* զանգվածա-

յին խոցման զենքից, ռադիոէլկտրոնային պաշտպանություն, մարտավարական քողարկում, ինժեներական ապահովում:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԱՎԱՆՈՒՅՈՒՅՆԵՐ, մարտական առաջադրանքների, զինվորական ծառայության հետ կապված բանակում պատմակառուցման ձևավորված և սերնդեսերունդ փոխանցվող կանոնների, ավանդույթների և զինծառայողների վարվելակարգի նորմեր:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ստորաբաժանումների, զորամասերի, միավորումների, զինված ուժերի բոլոր զորատեսակների միավորման կազմակերպված գործողությունները մարտական առաջադրանքները կատարելու համար: Մարտական գործողությունների հիմնական ձևերն են պաշտպանությունը և հարձակումը: Դրանք վարվում են օպերացիաների, ճակատամարտերի և մարտերի տեսքով:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՂՂԱՐԵՑՈՒՄ, մարտական գործողությունները դադարեցնելու կամ կանգնեցնելու ձևերից մեկը: Առավելապես օգտագործվում է տեղական զինադաշտի պայմաններն ապահովելու համար և սահմանափակվում է ըստ ժամանակի, տարածքի և նպատակների: Օգտագործվում է մասնակի խնդիրներ լուծելու համար. վիրավորներին հավաքելու և նրանց փոխանակելու, բանազմացներ ուղարկելու և այլ նպատակների համար: Առանձին անձանց կողմից Կ.Գ-ի պայմանների խախտումը դիտարկվում է որպես պատերազմի օրենքների և ավանդույթների խախտում:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՑԿԱ, գործոնների և պայմանների ամբողջություն, որոնցում իրականացվում է մարտի նախապատրաստումը և վարումը:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿՍՅՈՒ (ՏՄՊԱՐ), հնագույն կտրող-հարվածող սառը զենք: Փայտե բռնակի վրա ամրացված ձգված սեպ կամ լայնաբերան սայր էր:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԶԵՐՊԱՐԱՂՈՒՅՈՒՆ, բարձր մարտական պատրաստակալության մեջ զոնվող պլանավորված կամ հանկարծակի ծագող խնդիրները և մարտական գործողությունները վարելու համար հատուկ առանձնացված ուժերի և միջոցների կողմից հերթապահության հատուկ ձև: Իրականացվում է հակառակորդի հարձակման սկիզբը ժամանակին բացահայտելու, առավել կարևոր օբյեկտներն անհապաղ խոցելու, պետական սահմանի խախտումը կանխելու նպատակով:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀՅՈՒՆԹՅՈՒՆ, զորքերի (ուժերի) անձնակազմի գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների համալիր, նրա բարոյահոգեբանական և ֆիզիկական հատկությունները, ստորաբաժանումների, զորամասերի, միավորումների, կառավարման օրգանների պատրաստվածությունը և ներդաշնակությունը, ինչպես նաև տարբեր իրավիճակներում մարտական գործողություններ վարելու կամ առաջադրված այլ խնդիրներ կատարելու նրանց կարողությունը:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆ, մարտի (օպերացիայի) նախապատրաստման ժամանակ զորքերին (ուժերին) առաջադրվող մարտական խնդիրների ձև: Մ.Հ. բոլոր ձևակերպումներն արտահայտվում են հակիրճ և միանշանակ: Մ.Հ. կարող է տրվել բանավոր և գրավոր, տեղանքի վրա կամ էլ քարտեզով:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄ (ՀԱՎԱՈՎՈՐՈՒԻ ԴԵՏ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄ), կռվող կողմերի զորքերի փոխադարձ տեղաբաշխումը, որի դեպքում նրանք խոցման միջոցներով կարող են ազդել միմյանց վրա:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱԳՂԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մարտում զորքերը պահպանելու համար հատկացվող ուժեր և միջոցներ, մարտական և նախամարտական կարգերի տարածք հակառակորդի հետախուզության մուտքը թույլ չտալու, պահպանվող զորքերի վրա հակառակորդի հանկարծակի հարձակումը կանխելու համար:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱԿ, զորամասի անհապաղ բերումը մարտական խնդիրներ կատարելու պատրաստվածության:

ՄԱՐՏԱԿԱՆՔ, ռազմակառք, հատկապես ռազմական նպատակներով օգտագործվող երկաթիվ կամ քառանիվ մարդատար թեթև կառք: Մ-ին լծում էին մեկ կամ երկու և ավելի զույգ ձի (մասամբ նաև ջրի): Մարտիկի պաշտպանության նպատակով Մ. առջևից և կողերից պատվում էր 0,5 մ և ավելի բարձր թափաքակողերով: Մ-ում տեղավորվում էին հիմնականում մար-

տիկը և կառավարը: Մ-ի թափքուն ամրացվում-պահվում էին նետերի կամ տեգերի կապարճը, միզակը և անհրաժեշտ այլ զենքեր: Հին աշխարհի զորքերում Մ-երի մարտիկները կազմում էին հատուկ ջոկատներ, որոնք գործում էին հետևազորի առջևից կամ թևերից: Մ-երի ջոկատների հարվածները խառնաշփոթություն էին առաջացնում հակառակորդի շարքերում հետևազորի համար ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ: Մ-երն օգտագործվում էին նաև հաղթական կամ հանդիսավոր շքահանդեսներում ու մարզական մրցույթներում: Հայկական լեռնաշխարհում Մ-երի պեղածոներ են հայտնաբերվել Ք.ա. XIV-VIII դդ. ժամանակաշրջանին վերաբերող դամբարաններում: Արդեն Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներից ռազմավարվեստում, որպես առավել ճկուն ու հարվածային զորատեսակ, առաջնակարգ դիրք է գրավում հեծելազորը (այրուձին)՝ աստիճանաբար փոխարինելով Մ-երի ջոկատներին:

ՄԱՐՏԱԿԱՐԳ, զորքերի դասավորվածությունը մարտ վարելու համար: Այն պետք է համապատասխանի իրավիճակի պայմաններին և նպաստի մարտի նպատակին հասնելուն:

ՄԱՆԴՐԱՉԵԿ Մ., առաջին գծում անհարթ (կենտրոնը կամ թևերից մեկը առաջ կամ հետ ընկած) դասավորություն:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀԱՅՏՈՐԱԹՅՈՒՆ, մարտական գործողությունների հետևանք, որի արդյունքում ամբողջությամբ և ժամանակին կատարվել են ստորաբաժանումներին, զորամասերին և միավորումներին մարտում տրված մարտավարական առաջադրանքները:

ՄԱՐՏԱԿԱՐՎԱԿԱՆ ՔՈՂԱՐԿՈՒՄ, նպատակն է հասնել ստորաբաժանումների գործողությունների անսպասելիության և դրանց մարտունակության պահպանման: Քողարկման խնդիրները սեփական ստորաբաժանումների գաղտնիությունն ապահովելն ու հակառակորդին մոլորության մեջ զգեցնելն է դրանց կազմի, դրության և մարտի մտահղացման վերաբերյալ:

ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ռազմավարության բաղկացուցիչ մասերից է, որն ուսումնասիրում է զորքերի դիրքը, զորաշարժն ու գործողությունները տարբեր մարտատեսակներում: Այլ կերպ ասած, մարտավարությունն ուսումնասիրում է մարտի բնույթն ու դրան զինված ուժերի մասնակցությունը: Ընդգրկում է բոլոր տեսակի մարտական գործողությունների (հարձակում, պաշտպանություն, հանդիպական մարտ, մարտավարական վերախմբավորում և այլն) ուսումնասիրումը, մշակումը, նախապատրաստումը և վարումը: Մարտավարությունը բաժանվում է ընդհանուր մարտավարության և զորատեսակների ու հատուկ զորքերի մարտավարության:

ՄԱՐՏԻԿ (ՎՈՒՄՔԱՆԱՏ), պատերազմող կողմերի զինված ուժերի կազմի մեջ մտնող և մարտական գործողություններում անմիջականորեն մասնակցություն ունեցող, այսինքն՝ կռվող անձ: Մ. են նաև աշխարհազորի և կամավորական ջոկատների անդամները: Մ. պարտավոր է պահպանել պատերազմի օրենքները և ավանդույթները: Մ. են համարվում նաև ռազմաթշկական, ռազմափրավաբանական, թիկունքի անձնակազմը, զինվորական հոգևորականները և ռազմական լրագրողները:

ՄԱՐՏԻ ՄՏԵԿԵԼՈՒ ՔԱՆԳԻԾ, տեղանքի պայմանական գիծ (տեղանքի գոտի), որից երկրորդ էշելոնը կամ համագորային ռեզերվը սկսում են մարտական գործողությունները:

ՄԱՐՏԻՑ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼԸ, զորքերի մարտական գործողություններ, նրանց հետքաշունը կամ այլ ուղղությամբ զորաշարժը ապահովող հեռավորության վրա հակառակորդից պոկվելու նպատակով: Մ.Գ.Գ. իրականացվում է ծածուկ և համակրծակի, սովորաբար գիշերը կամ սահմանափակ տեսանելիության այլ պայմաններում:

ՄԱՐՏՈՎ ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ, հետախուզության ձև: Հատուկ առանձնացված (հին և միջին դարերում՝ թեթևազեն կամ միջին հեծելազորի) ստորաբաժանումների կողմից հակառակորդի մասին տվյալների հայթայթումը: Մ.Հ-ը կատարվում է այն դեպքում, երբ հետախուզության մյուս եղանակները չեն կարող հրամանատարությանն ապահովել հակառակորդի մասին անհրաժեշտ տվյալներով, կամ երբ չկա դրանք այլ եղանակներով ձեռք բերելու հնարավորություն:

ՄԵՆԱՄԱՐՏ, զենքի կիրառմամբ կամ առանց զենքի հակառակորդ երկու մարտիկների կռիվը՝ սահմանված կանոնների պահպանմամբ:

ՄԻՋՆԱԲԵՐՈՂ, ինքնուրույն պաշտպանությանը հարմարեցված և խիստ ամրացված կառույց քաղաքի կամ ամրոցի մեջ:

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻՄՈՎ, արտաքին և ներքին պարիսպների միջև գտնվող պարիսպ:

ՄԿՈՆԵՂ, Ջենքի հնագույն տեսակ է՝ մեծ գեղարդ (նիզակ կամ տեգ): Սկզբում պատրաստել են քարե, ապա՝ պղնձե, բրոնզե և երկաթե շեղբերով, որոնք ամրացվել են փայտե կոթերին: Շատ տարածվել է միջին դարերում: Մ. կրող զինվորները կոչվել են մկոնդավորներ:

ՄՇՏԱԿԱՆ ՔԱՆԱԿ, մշտապես պահվող բանակ (խաղաղության և պատերազմի ժամանակ), ի տարբերություն աշխարհագորի և միլիցիոն բանակի, որոնք կազմավորվում են միայն պատերազմի ժամանակ:

ՄՈՐԻԼԻՋԱՑՈՒՄ, ռազմական ուժերը խաղաղ իրադրությունից պատերազմականի բերելը, պատերազմի համար զորահավաքի կատարումն է:

ՄՏԱՀԱՅՑՈՒՄ (ՄԱՐՏԻ), զորքերի (ուժերի) խմբավորման կողմից տրված մարտական առաջադրանքի կատարման գլխավոր մտահղացումը: Մարտի որոշման հիմքը: Մ.Մ. որոշվում են. հիմնական ջանքերի կենտրոնացման շրջանները (գլխավոր և այլ հարվածների ուղղությունները), հակառակորդին ջախջախելու ձևերը (որ խմբավորումները, որտեղ, ինչ հաջողակաճանությամբ և ինչպես ջախջախել, հակառակորդին խոցելու և խաբելու (մոլորեցնելու) կարգը), զորքերի (ուժերի) խմբավորումը և նրանց մարտակարգը:

Ն

ՆԱԽԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ, ստորաբաժանումների, զորամասերի, զորամիավորումների դասավորվածությունն է՝ մարտակարգի ծավալվելու համար: Ն-ը պետք է ապահովի հարծակվող ստորաբաժանումների, զորամասերի, զորամիավորումների միաժամանակյա դուրս գալը գործի անցման բնագիծ և մարտակարգի ծավալումը հարծակման ողջ ճակատում:

ՆԱԳԱՆՋ, հակառակորդի գերակշռող ուժերի հարվածների տակից սեփական ստորաբաժանումները հետ քաշելու, ժամանակ շահելու և ավելի նպաստավոր դիրք (բնագիծ, շրջան) գաղտեցնելու նպատակով կատարվող զորաշարժն է:

ՆԵՏ Ու ԱՂԵՂ, հնագույն հեռահար զենք: Գործածվել է որսորդության և ռազմական նպատակներով: Օգտագործել են աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդները (բացի Ավստրալիայի և Միկրոնեզիայի բնիկներից)՝ միջին քարի դարից մինչև XVIII դ., որոշ ժողովուրդներ մինչ այժմ: Հասարակ աղեղը բաղկացած է փայտյա (երբեմն մետաղյա) ճկված ձողից և ծայրերը պիրկ կապող լարից (բուսական թել, աղիք), նետը եղեգնյա կամ բարակ փայտյա ձողից (մի ծայրին սլաք, մյուսին փետուր ազուցված): Կատարելագործված աղեղի փայտե հիմքը արտաքինից պատվել է ջլերով, ներսից՝ եղջյուրից պատրաստված թիթեղներով: Բռնակի միջին մասը և ծայրերը երբեմն ամրացվել են ոսկրե վրադիրներով:

Աղեղնափայտի և լարի միջև եղած տարածությունը կոչվում է լիճ: Որքան լայնալիճ է աղեղը, այնքան այն առածոգական է և հեռանետ: Նետերն ունեցել են ոսկրե, քարե հետազայում մետաղյա սլաքներ: Պահվել են պատյանում, որը կոչվում է կապարճ, աղեղնարան, աղեղնաբուն: Միջին դարերում ՆՈՒԱ երկար ժամանակ գործածվել է հրազենին զուգահեռ:

Հայկական լեռնաշխարհում ՆՈՒԱ-ի մեծ ու փոքր տեսակներ օգտագործվել են հնագույն ժամանակներից: ՆՈՒԱ է պատկերված Հայաստանի տարածքում գտնված մի շարք հնագույն առարկաների վրա (Կիցեղիե, բրոնզե գոտիներ են): Հայաստանի տարբեր հնավայրերում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ երկաթե նետասլաքներ, որոնք բաժանվում են վեց խմբի (ճանկավոր, եռանիստ ակոսավոր, տերևաձև տափակ, կոնաձև քառանիստ, սրածայր երկարավուն և անկանոն սրածայր): Դրանք ունեն տարբեր չափեր ու գործածվել են որոշակի նպատակներով (մարմնի վրա խոր վրքե բացելու, զրահներ ծակելու են): Գործածվել են նաև թունավոր նետասլաքներ: Հին և միջնադարյան բանակներում գործել են նետածիգների զորամասեր: Ք.ա. V դ. հույն հեղինակ Քսենոփոնը գովեստով է խոսում Հայաստանում տարածված լայնալիճ (3 կանգուն) աղեղի և երկար (2 կանգուն) նետերի մասին, որոնց դեմ անգոր են եղել հույն զինվորների զրահները: Միջին դարերում նույնպես հայերը հռչակված են եղել որպես քաջ աղեղնավորներ և հմուտ նետածիգներ:

ՆԵՏԱԶԻԳ, նետեր արձակող թեթևազեն զինվոր:

ՆԵՏՈՂ ԶԵՆՔԵՐ (ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ), հին և միջին դարերում հակառակորդի կենդանի ուժը ոչնչացնելու և պաշտպանական կառույցներն ավերելու նպատակով կիրառվող ռազմական մեքենաներ: Նետող մեքենաների կառուցվածքը հիմնված է ոլորված և ձգված թելերի (ջլեք, մագերև) և ներգիայի օգտագործման վրա: Նետող մեքենաները հայտնի էին դեռ Հին Արևելքում (Ատրեստանում, Չոկլաստանում ևն), Հին Հռոմում և, հատկապես, Հին Հռոմում: Այդ մեքենաները բաժանվում էին բալիստների և կատապուլտների: IV դարում սկսեցին կիրառել նետող մեքենաների նոր տեսակ՝ ֆրանդիբոլը:

ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄ, մեկ կամ մի քանի պետությունների զինված ուժերի մուտք գործումը մի այլ պետության տարածք՝ առանց նրա կառավարության հետ համաձայնության: Ն. համարվում է ագրեսիայի ակտ և, որպես կանոն, իրականացվում է հանկարծակի:

ՆԻՋԱԿ, մոտիկից և հեռվից (մետամաք) խոցող հնագույն զենք: Գործածվել է որսի ժամանակ և մարտերում: Սկզբում Ն. սրածայր փայտե ձող է եղել: Հետագայում 1,5 մ-ից մինչև 5 մ երկարությամբ ձողի ծայրին ամրացրել են սուր շեղբեր (քարե կամ ոսկրե, հետագայում՝ մետաղյա):

Հայկական լեռնաշխարհում տերևածև և դաշունածև շեղբերով բազմաթիվ մեծ ու փոքր միզակներ են գտնվել բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների հնավայրերից: Հայաստանում եղել է ծանրազեն (զրահակիր) հեծելազորի զլխավոր զենքը: Հնուն միզակը իշխանության խորհրդանիշ է համարվել: Պատերազմում պարտված հակառակորդին ու գերիներին միզակներից պատրաստված յուրահատուկ «լծի» տակով անցկացնելու հին սովորույթը համարվել է անարգանքի ու ստորացման նշան: Հայ պատմիչները վկայում են պարտված երկրում, որպես քաջության նշան, արքայի կամ գորավարի միզակը կանգնեցնելու հին հայկական սովորույթի մասին:

ՆՇԱՆԱԿԵՏ, օբյեկտ, որն ընտրվել է կամ պետք է ընտրվի խոցելու համար:

ՈՂՆՉԱՅՆՆԵՆ Ն., ամբողջությամբ զրկել մարտունակությունից:

ՃՆՇԵՆ Ն., այնպիսի կորուստներ հասցնել նրան, որոնց դեպքում այն ժամանակավորապես կորցնում է մարտունակությունը, սահմանափակվում է զորաշարժը կամ խախտվում է կառավարումը:

ԿՈՐԾԱՆԵՆ Ն., շարքից հանել Ն-ը:

Ե

ՇԱՐՎԱՅԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ, անձնակազմին շարային կեցվածքի, ձգվածության, ճարպկության և դիմացկանության, հրամանների և զենքով ու առանց զենքի շարային վարժածների ճիշտ և հստակ կատարման, ինչպես նաև ստորաբաժանումների, զորամասերի ներդաշնակ գործողությունների ուսուցանում: Շ.Պ. զգալիորեն ներագրում է զրբերի առօրյա և ընդհանուր գործունեության բոլոր կողմերին՝ կոփում է զինծառայողների կամքը, կատարելագործում իրենց մարմնին տիրապետելու ունակությունը, շարային կեցվածքը, զարգացնում ուշադրությունը, դիտողականությունը, կոլեկտիվիզմի զգացողությունը, համառությունը: Վարժածների հստակ, համաձայնեցված և միաժամանակյա կատարումը ոգեշնչում է զինծառայողներին, վստահություն ներշնչում սեփական գործողությունների նկատմամբ, ամրապնդում կատարողական կարգապահությունը: Ստորաբաժանումների անձնակազմին համատեղ գործողությունների նախապատրաստելու հիմքը եղել և մնում է շարքը: Ուսուցման ոչ մի այլ ձև պետի կարգադրությունն ու հրամանը այնքան արագ, հստակ ու միասնաբար կատարելու հնարավորություն չի ընձեռում, որքան շարքը:

ՇԱՐԱՅՈՒՆ (ՁՈՐԱՅՈՒՆ), շարք, որտեղ զինծառայողները տեղավորված են մեկը մյուսի թիկունքում ծոծրակի ուղղությամբ, իսկ ստորաբաժանումները իրար հետև՝ կանոնադրությամբ կամ հրամանատարի կողմից սահմանված հեռավորության վրա: Շ. կարող են լինել միաշարասյուն, երկշարասյուն, եռաշարասյուն և ավելի: Շ. կիրառվում են ստորաբաժանումներն ու զորամասերը երթային կամ ծավալուն շարքով շարելու համար:

ՇԱՐՔ, զինժառանգողների, ստորաբաժանումների ու զորամասերի կանոնադրությամբ սահմանված դասավորությունը հետիոտն ու մեքենաներով՝ համատեղ գործողությունների համար:

ՇԵՂԲ, կտրող, հատող և ծակող շեղբավոր զենքի մարտական մասը: Շ. կարող է լինել ուղիղ և ծոված, մեկ և երկսայրանի, տափակ, օվալաձև, եռանիստ ևն:

ՇՐՋԱՆՑՈՒՄ, զորաշարժի տեսակ, որի ժամանակ ստորաբաժանումը դուրս է գալիս հակառակորդի թիկունք:

ՇՐՋԱՊԱՏՈՒՄ, հիմնական զորքերից (ուժերից) հակառակորդի խմբավորման մեկուսացումը, ոչնչացնելու կամ զերեվարելու նպատակով:

ՇՐՋԱՊԱՏՈՒՄԻՑ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼԸ, շրջապատման ճակատը ճեղքելու և շրջապատված զորքերը դուրս բերելու նպատակով իրականացվող մարտական գործողություններ: Իրականացվում է ինքնուրույն կամ շրջապատումից դուրս գտնվող զորքերի աջակցմամբ:

ՇՐՋԱՓՎԱԿՈՒՄ, օբյեկտը մեկուսացնելուն, նրա արտաքին կապերը խզելու միջոցով, ուղղված մարտական գործողություններ: Շ. օբյեկտ կարող են հանդիսանալ առանձին պետություններ, քաղաքներ, զորքերի խոշոր խմբավորումներ, տնտեսական շրջաններ, կղզիներ ևն: Շ. նպատակ կարող են լինել. պետության ռազմատնտեսական հզորության քայքայումը, հակառակորդի զինված ուժերի շրջափակված խմբավորման ուժերի և միջոցների հյուծումը, նրա հետագա ջարհջախման համար նպաստավոր պայմանների ստեղծումը, հակառակորդին կապիտուլացվելու (հանձնվելու) հարկադրումը, ինչպես նաև մի այլ ուղղությամբ զորքերի (ուժերի) տեղափոխում թույլ չտալը: Շ. կարող է լինել լրիվ կամ մասնակի: Ռազմավարական մասշտաբների շրջափակմանը սովորաբար նախորդում է (կամ իրականացվում է միաժամանակ) տնտեսական շրջափակումը:

ՇՔԵՐՑ, պաշտոնական տոնակատարությունների, պետական և ռազմական նշանակության կարևոր միջոցառումներին նվիրված տոնակատարությունների և այլ միջոցառումների ժամանակ, ինչպես նաև զորավարժությունների ավարտից հետո զորքերի հանդիսավոր ստուգատես:

Ո

ՈՐՈՆՈՒՄ, հետախուզության ձև: Կազմակերպվում է զերիներ վերցնելու նպատակով և անցկացվում է, որպես կանոն, հարձակումից առաջ, առավելապես գիշերն ու սահմանափակ տեսանելիության այլ պայմաններում: Խումբը (ստորաբաժանումը) գաղտնի մոտենում է օբյեկտին, հանկարծակի հարձակվում է դրա վրա՝ զերիներ, փաստաթղթեր, սպառազինության ու հանդերձանքի նմուշներ վերցնելու նպատակով և արագորեն նահանջում է դեպի յուրային զորքերի դիրքեր:

ՈՐՈՇՈՒՄ (ՍԱՐՏԻ), հրամանատարի կողմից որոշված մարտական առաջադրանքների կատարման կարգը և ձևերը: Ներառում է մարտի մտահղացումը, զորքերի (ուժերի) խնդիրները, փոխգործողության հիմնական հարցերը, ղեկավարման կազմակերպման հիմունքները և ապահովման հիմնական տեսակների խնդիրները: Մ.Ո. հանդիսանում է զորքերի (ուժերի) ղեկավարման հիմքը:

Պ

ՊԱՅՆՎԱԽՈՒՄ, պահակություն անող զինվորների խումբ:

ՊԱՅՆՎԱԿԵՑ, պահակային հսկողության տալ գտնվող կետ, օբյեկտ:

ՊԱՂԵՏՍԱԶՈՐ (ՈՒՋԵՐՎ), տարբեր զորատեսակների կազմավորումներ, մարդկային ռետուրսներ, սպառազինություն և այլ նյութական միջոցներ, որոնք նախատեսված են նոր զորախմբեր ստեղծելու և գործող զորախմբերը ուժեղացնելու (համալրելու), պատերազմի (պատերազմաշրջանի), օպերացիայի և մարտի ժամանակ ծագող նոր խնդիրներ կատարելու, գործող բանակը համալրելու համար:

ՊԱԴՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, նպատակն է թույլ չտալ հակառակորդի հետախուզության, նրա օղային դեհամտի (աերոմոբիլային խմբերի) թափանցումը սեփական ստորաբաժանումների գործողությունների (տեղաբաշխման) շրջան, պահպանվող ստորաբաժանումներին ապահովել ծավալման (մարտական պատրաստության բերելու) և մարտի մեջ մտնելու ժամանակվա ու ձեռնարկ պայմաններով: Կախված կատարելիք խնդիրների բնույթից՝ ստորաբաժանումները պահպանվում են. մարտում՝ *մարտական*, երթում՝ *երթային*, տեղում տեղաբաշխվելիս՝ *պահակային* պահպանությամբ: Բացի դրանից, բոլոր դեպքերում կազմակերպվում է *ամնիջական* պահպանություն:

ԱՆՍԻԶԱԿԱՆ Պ., կազմակերպվում և իրականացվում է իրար կամ իրար հանդեպ, մշտապես անկախ գործողությունների բնույթից, հակառակորդի հեռացումից, տարվա եղանակից և օրվա ժամանակից:

ԵՐԹԱՅԻՆ Պ., կազմակերպվում է ճակատից, թևերից և թիկունքից: ճակատից ստորաբաժանումները պահպանվում են *դետաչային ջոկերի (տանկերի)*, *գլխամասային դետաչերի* և *գլխամասային երթային ուղեկալների* կողմից: Գլխավոր ուժերը պահպանելու համար սպառնալից թևերից ուղարկվում են *կողային երթային ուղեկալներ*, ստորաբաժանումների պահպանությունը թիկունքից իրագործվում է *թիկունքային երթային ուղեկալների* կողմից:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ Պ., որպես կանոն, ուղարկվում է հակառակորդի հետ շփման բացակայության պայմաններում, երբ պաշտպանվող զորքերի դիմաց չեն ստեղծվում ապահովման ու առաջավոր դիրքի գոտիներ:

ՊԱՅՆԱԿԱՅԻՆ Պ., նախատեսված է տեղում տեղաբաշխվելիս ստորաբաժանումները պահպանելու համար:

ՊԱՇԱՐՈՒՄ, ամրոցը (ամրացված քաղաք) կամ ամրոցատիպ այլ կետ գրավելու համար վարվող մարտական գործողության ձև: Ամրոցը շրջապատվում էր զորքերով, նրա շուրջ պաշարողական ամրակառույցներ էին կառուցվում, պաշարող զորքերի համար պատրաստվում էր ամրացված ճամբար: Պ., սովորաբար ավարտվում էր ամրոցի գրոհով:

ՊԱՇԱՐՈՂԱԿԱՆ ՏԵՆԻՆԿԱԿԱՆ, գրոհողներին պատասպարելու, ինչպես նաև պարիսպը գրոհելու և կործանելու նպատակով ամրոցները պաշարելու ժամանակ օգտագործվող տեխնիկական միջոցներ: Պ.Տ-ի մեջ մտնում էին տեղափոխվող և տեղաշարժվող վահաններ, մի քանի հարկանի հետզոցվի կամրջակներով պաշարողական աշտարակներ, գրոհային աստիճաններ, մետոդ զենքեր, բաբաններ, խոյեր ևն:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅՈՒՆ, պաշտպանվող զորքերի անընդհատ ներազդեցությունը հարձակվող հակառակորդի վրա: Պաշտպանությունը կազմակերպելու և վարելու հիմնական պահանջներից է: Պ.Ս-ը կայանում է մարտի (ճակատամարտի) ընթացքում հակառակորդի հարձակմանը պատրաստվելու և գրոհի, ինչպես նաև առավել վտանգավոր տեղամասերում պահեստազորով զորաշարժի ժամանակ նրան հարվածներ հասցնելու մեջ:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՆՅՈՒՆ ԵՃՐԸ, հակառակորդին մոտիկ առաջին էշելոնի ուժերի դիրքերը միավորող պայմանական գիծը:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՏՐՈՒՄ, հարձակողական գործողություններ վարելու ձև: Իրականացվում է հակառակորդի կողմից զբաղեցված ամրացված բնագծեր (գոտիները, դիրքերը) երկփեղելու համար, հետագայում պաշտպանության խորքում հարձակումը զարգացնելու և թևերի ուղղությամբ զորաշարժ կատարելու նպատակով:

ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑ, զորքերը, մարտական տեխնիկան և նյութական միջոցները հակառակորդի խոցման միջոցներից պաշտպանելու համար նախատեսված ամրաշինական կառույցներ:

ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄՊՈՒԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔ), մարտում զինվորին և նրա ծիւն պաշտպանելու անհատական միջոց, ասպազեն: Նախահրազենային շրջանում Պ.Ս-ը հիմնականում նախատեսված էր մետոդ և սառը զենքից պաշտպանելու համար: Պ.Ս-ին պատկանում էին. վահանները, սաղավարտները (գլխամոցները), մարմինը պաշտպանող ասպազենը (օդագրահիք, թեթագրահիք, զրահի ևն), հագուստի որոշ տարրեր (բազկակալ, երեսակալ, ձեռնոցներ, կրծքակալ, սոնապան, ոտնազրահներ ևն): Ձիւն պաշտպանելու համար օգտագործում էին մետաղյա թիթեղներով կարված խիտ կտոր կամ կաշի:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մարտի հիմնական տեսակներից է: Նպատակ ունի կասեցնել հակառակորդի գերազանցող ուժերի հարձակումը, առավելագույն կորուստներ պատճառելով նրան, պահել տեղանքի կարևոր շրջաններն ու դրանով իսկ ստեղծել պայմաններ վճռական հարձակման անցմելու համար: Կարող է կազմակերպվել կամխանտածված կամ ստիպողաբար, հակառակորդի հետ անմիջական շփման բացակայության կամ նրա հետ անմիջական շփման պայմաններում: Պ. կարող է լինել դիրքային և զորաշարժային:

ԱԿՏԻՎ Պ., պատերազմող կողմերից մեկի կողմից պաշտպանական գործողությունների վարում, ոչ միայն տարածք պահելու, այլև հիմնականում հակառակորդի խոշոր ուժերը հյուժելու և արյունաքան անելու նպատակով:

ԴԻՐՔԱՅԻՆ Պ., հիմնական տեսակն է: Հիմնվում է զբաղեցրած շրջանների սահմաններում ստորաբաժանումների ստեղծած մի շարք պաշտպանական դիրքերը պահելու, ստորաբաժանումների խոցող հնարավորություններն առավելագույնս օգտագործելու և տեղանքի ավելի ամբողջական ինժեներական սարքավորման վրա:

ԶՈՐԱՇԱՐՇԱՅԻՆ Պ., վարվում է հակառակորդին կորուստներ հասցնելու, ժամանակ չափելու և սեփական ուժերը պահպանելու նպատակներով, մասխորք նշված ու դեպի խորքը էշելունացված բնագծերում հետևողական պաշտպանական մարտերի միջոցով՝ զուգակցած կարճատև հակահարձակումների կողմ:

ՊԱՏԱՆՂ, հակառակորդի հետմիջ բռնությամբ կալանված և պահվող քաղաքացի, որի ազատագրումն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կապված է պատերազմող կողմին պարտադրվող պայմանների ընդունումից:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ, զինված ընդհարում երկու կամ ավելի պետությունների միջև:

ԶՈՐԱՇԱՐՇԱՅԻՆ Պ., լայնամասշտաբ զորաշարժային գործողություններով առանց կայուն ռազմաճակատի և արագ փոփոխվող իրադրությամբ բնութագրվող պատերազմ: Կարող է կիրառվել ամբողջ պատերազմի կամ էլ նրա որոշ էտապներում:

ՏԵՆԱՅՆԱԿԱՆ Պ., սահմանափակ քաղաքական նպատակներով, ռազմական գործողությունների ծավալման տարածքով, կիրառվող զինված ուժերի և միջոցների քանակով և որակով բնութագրվող պատերազմ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՇՐՋԱՆ, ընդհանուր մտահղացմամբ միավորված և պատերազմի կարևոր քաղաքական ու ռազմավարական նպատակներին նպատակաուղղված ռազմական գործողությունների թատերաբեմում տարակազմ զորախմբերի օպերացիաների, մարտերի, հարվածների և մարտական գործողությունների ամբողջություն: Որպես կանոն, ընդգրկում էր համեմատաբար ակտիվ մարտական գործողությունների (վաղ գարունից մինչև ուշ աշուն) մեկ կամ մի քանի շրջափուլ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ, որևէ կողմի հայտարարությունը պետության կամ պետությունների դաշինքի հետ խաղաղ հարաբերությունները դադարեցնելու և պատերազմական վիճակի անցմելու մասին:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՆՔՆԵՐ ԵՎ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, պատերազմող կողմերի և չեզոք պետությունների իրավունքները և պարտականությունները կանոնակարգող միջազգային իրավական նորմերի և բարոյական սկզբունքների ամբողջություն:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ, գիտություն, որն ուսումնասիրում է անցյալի պատերազմները, ընդհանրացնում է անցած պատերազմների նախապատրաստման, կազմակերպման և վարման փորձը: Որպես հասարակության հատուկ երևույթ ուսումնասիրում է պատերազմի սոցիալական էությունը, բացահայտում է նրա ծագման պատճառները և սոցիալ-տնտեսական պայմանները, կոնկրետ պատերազմների քաղաքական և ռազմավարական նպատակները, բնույթը և առանձնահատկությունները, գնահատում է կողմերի ուժերը և վրանները, դիտարկում է պատերազմաշրջանների, օպերացիաների և մարտերի ընթացքը, վերլուծում է դրանց արդյունքները, որոշում է հասարակության զարգացման վրա տվյալ պատերազմի թողած ազդեցությունը: Պ.Պ. բացահայտում է պատերազմների օրենքները, օրինաչափությունը և հարուստ նյութ տալիս ռազմական տեսության ժամանակակից խնդիրները հիմնավորված լուծելու, եզրահանգումներ անելու և դասեր քաղելու համար:

ՊԱՏԵՐԱԶՍՈՂ ԿՈՂՄ, միջազգային իրավունքում պատերազմի կամ զինված ընդհարման մասնակից, որը հետևում է պատերազմի սահմանված օրենքներին և ավանդույթներին:

ՊԱՏԻՎ, արտաքին մի նշան, իբրև մի հայտնի զարդարանք կամ զգեստի մասը և այլն, որը թագավորը պարգևում էր նախարարներին, գահի հետ միասին, և որ այդ նախարարի սերունդները ժառանգաբար կրում էին: Պ-ի և նրա տեսակների մասին մեզ հասած տեղեկությունները քիչ են, այնպես որ դժվար է որոշել Պ-ներ բաշխելու օրենքները և նրանց տեսակները: Խորենացին հիշում է Բագարատին շնորհված Պ-ը՝ երեք շաբթ մարգարիտներից վարսակալ՝ առանց ոսկու և արծաթի: Ուրիշ տեղ Խորենացին հիշում է Արտաշեսի շնորհած Պ-ը Մուրացան նախարարին՝ պսակ հակնթապատ, երկու ականջներին զինդեր, մի ոտքին կարմիր կոշիկ, ոսկեղեն գոլալ, պատառաքաղ և ոսկեղեն բաժակ: Նույն Պ-ը Արտաշեսը շնորհում է Սմբատին՝ բացի զինդերից և կարմիր կոշիկներից: Եղիշեն ավելի մանրամասն նկարագրում է Վասակի ունեցած Պ-ները, որ նա հազավ թագավորի մոտ ընթրիքի գնալու համար:

ՊԱՏՄԻՆՃԱՆ, տղամարդու երկար ու լայն թիկնոցաման վերնազգեստ:

ՊԱՐԵՎ, զինծառայողների խումբ, նշանակված հակառակորդին հետևելու, որոշակի շրջան (գոտի, տեղամաս) պահպանելու և ծածկելու համար:

ՊԱՐՄԱՏԻՎ, հակառակորդի վրա քար նետելու ձեռքի զենք: Պատրաստվել է կաշվե փոկից (նաև բրոյա կամ բուսական թելերից), որի լայնացող միջնամասում դրել են քար կամ կապարագունդ: Պ. թափով պտտեցնելով գլխավերևում, ապա մի ծայրը բաց թողնելով, պարունակությունը նետել են դեպի նշանակետ: Պ. գործածել են որսորդության մեջ, ինչպես նաև մի շարք երկրների բանակներում: Պ-ով շուրջ 200 մ տարածությունից կարելի էր լքորեն վնասել անգամ զրահավոր հակառակորդին:

ՊԱՐՄՊԱՄԱՐՏ, պարսպի համար մղվող մարտ, պարիսպներից ներս թափանցելու՝ պարիսպները գրավելու համար մղվող մարտ:

Ջ

ՋԱՐՂ, հակամարտող կողմերի մեծաքանակ զորքերի ճակատամարտ, որն աչքի է ընկնում զանգվածային կորուստներով և ավարտվում է կողմերից մեկի լիակատար հաղթանակով:

ՋՈՎԱՏ, զորքերից առանձնացված հատուկ զինված խումբ, զորախումբ, ինքնուրույն զինված խումբ:

ՄՈՒՋԱՊՈՒՂ Ջ., մարտի ժամանակ ինքնուրույն առաջադրանքներ կատարող ուժեղացված ստորաբաժանում: Մարտակարգի տարր է: Հարձակման ժամանակ ապահովում է գլխավոր ուժերի կազմակերպված մարտի մեջ մտնելը (մարտակարգի ծավալվելը): Պաշտպանությունում գործում է ապահովման գոտում: Առաջապահ ջոկատ կարող է առանձնացվել նաև ռազմերթի ժամանակ մարտի մեջ մտնելու մտադրության դեպքում:

ԳՐՈՂՄԱՅԻՆ Ջ., ամրացված շրջանների վրա հարձակվելիս, քաղաքում (քնակավայրում), լեռներում և այլ պայմաններում մարտ վարելիս լավ ամրացված առանձին հենակետերի և կարևոր օբյեկտների բռնագրավման և ոչնչացման համար կազմավորված ժամանակավոր խմբավորում:

ԹԵՎԱՆՅՈՂ (ՇՐՋԱՆՅՈՂ) Ջ., հակառակորդին թևից (թիկունքից) հարվածներ հասցնելու, նրա տեղաբաշխման խորքում կարևոր օբյեկտներ գավթելու և պահելու նպատակով ստեղծված հատուկ կազմավորում:

Ռ

ՈԱՋՄԱԲԵՐՊ, ռազմական բերդ, պատերազմի համար ամրացված և զենքով ու զինամթերքով ապահովված բերդ:

ՈԱՋՄԱԳԵՐԻ (ԳԵՐԻ), պատերազմի ժամանակ թշնամու ձեռքն ընկած զինված ուժերի մեջ մտնող անծիցք (այդ թվում պարտիզաններ, Դիմադրության շարժման մասնակիցներ և այլ մարտիկներ): Ռ-ի շարքին են դասվում նաև որոշ ոչ մարտիկներ՝ զինվորական թղթակիցներ, առևտրական մավատորմի և քաղաքացիական ավիացիայի անձնակազմի անդամներ ևն:

ՈԱՋՄԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ, կյանքի ներքին և միջազգային պայմանների իրավիճակ, որոնք չեզոքացնում կամ բացառում են անհատին, հասարակությանը, պետությանը ռազմական բռնության միջոցներով վնասումը:

ՈԱՋՄԱՐՎԵՍՏ, ցամաքում, ծովում և օդում ռազմական գործողություններ նախապատրաստելու և իրականացնելու տեսություն և պրակտիկա: Ռ-ի տեսությունը ռազմագիտության կարևոր ճյուղն է: Ռ-ի բաղկացուցիչ մասերն են ռազմավարությունը, օպերատիվ արվեստը և մարտավարությունը: Ռ-ի զարգացումը բնորոշվում է հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով: Վաղ փուլում Ռ. հիմնվել է ստրկատիրական տնտեսության վրա, որը հնարավորություն էր տալիս ստեղծել համեմատաբար փոքրաթիվ, սառը զենքով զինված բանակ: Հիմնական զորատեսակը հետևակն էր: Հին Արևելքի երկրներում հետևակից զատ կիրառվել են նաև հեծելազոր, մարտակառքեր, փղեր, ուղտեր: Հին Արևելքում, Հին Հունաստանում, Հին Հռոմում սաղմնավորվել է ռազմական տեսությունը, երևան են եկել պատերազմների ու ճակատամարտերի փորձն ընդհանրացնող աշխատություններ: Ավատատիրական պետություններում բանակի զվխավոր ուժը ժողովրդական աշխարհագրոն էր, որ միջուկը ավատատիրոջ (այդ թվում ամենամեծը համարվող՝ արքայի) ջոկատն էր: VIII-XIIIդդ. Արևմտյան Եվրոպայում ռազմական հիմնական ուժը ծանր (ասպետական) հեծելազորն էր, հետևակը դարձել է օժանդակ զորատեսակ:

ՈԱՋՄԱԿԱՆ ԲԱՋԱՆ (ԴԵՆԱԿՆ), զինված ուժերի միավորումների և զորամասերի (ուժերի և միջոցների), տեղաբաշխումը, մարտական և ամենօրյա գործունեությունն ապահովող, ռազմական տեսանկյունից հարմար տեղավորված և հատուկ կահավորված շրջան (տեղանքի հատված):

ՈԱՋՄԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՄՈՒՄ, պետության ռազմական կազմակերպության նկատելի ձևափոխությունների ամբողջություն՝ ուղղված փոփոխված արտաքին պայմաններին նրա համապատասխանելիությանը: Ռ.Բ. պայմանավորվում է օբյեկտիվ պայմաններով, որպես կանոն՝ պատերազմում կրած պարտությանը կամ էլ հաղթանակով, պետության հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի ձևափոխմամբ և միջազգային իրադրության փոփոխություններով, սպառազինության նոր տեսակների հայտնվելով, տնտեսական դրդապատճառներով, զինված պայքարի միջոցների և ձևերի, դրանց արտադրության մակարդակի փոփոխմամբ ևն:

ՈԱՋՄԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆՄԵ, հրապարակման համար չնախատեսված ռազմական բնույթի տեղեկություն: Ռ.Գ-ի բացահայտումը, ձեռքբերումը և տարածումը համարվում է պետական հանցագործություն և քրեորեն խիստ պատժվում է:

ՈԱՋՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, գիտելիքների համակարգ պետությունների, պետությունների խմբավորումների պատերազմների բնույթի, օրենքների, վարման եղանակների մասին: Ռ.Գ. սովալներն օգտագործվում են ռազմական տեսություններ մշակելու ժամանակ: Ռ.Գ. կառուցվածքն ու բովանդակությունը կապված է պետության ազգային գաղափարախոսության և ռազմական հայեցակարգի (դոկտրինի) հետ: Ռազմական պատմության և տեսության առաջին ուսումնասիրությունները երևան են եկել Զ.ա. Մդ.: Ռազմական գիտելիքների զարգացման գործում կարևոր մշամակությունն ունեցել Հին Հռոմի մղած պատերազմների փորձի ընդհանրացումը: Միջին դարերում պատերազմներն իրենց նպատակներով և մասշտաբներով սահմանափակ էին, և ռազմատեսական միտքը մեծ զարգացում չի ստացել:

ՈԱՋՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, 1) կողմերի հակամարտությունը պատերազմում: 2) Քաղաքական և ռազմական նպատակներին հասնելու համար զինված ուժերի, ռազմավարա-

կան և օպերատիվ խմբավորումների կազմակերպված կիրառումը: Ռ.Գ. վարվում են օպերա-ցիաների, ճակատամարտերի, մարտական գործողությունների ձևով, այդ թվում մարտերի և հարվածների, կարող են լինել պաշտպանողական և հարձակողական:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՂԱԴԱՐԵՑՈՒՄ, պատերազմող կողմերի միջև ամբողջ ճակատով կամ նրա որևէ մասում ռազմական գործողությունների (օպերացիաների) դադարեցում: Դադարեցվում են մարտական գործողությունները, բայց կողմերը մնում են պատերազմական դրության մեջ: Ռ.Գ.Դ. հիմնական ձևերն են համընդհանուր կամ տեղային մարտական գործողությունների դադարեցումը (հրադադարը) և հաշտության կամ խաղաղության կնքումը (կապիտուլացումը):

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԻՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆ, գործոնների և պայմանների ամբողջություն, որոնցում իրականացվում է մարտի նախապատրաստումը և վարումը:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ, պետության իրավական համակարգի մի մասը, որը կարգավորում է ռազմական համակարգի և զինված ուժերի գործունեության հասարակական հարաբերությունները:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՓՎԿՈՄ, օբյեկտը մեկուսացնելուն, նրա արտաքին կապերը խզելու միջոցով, ուղղված մարտական գործողություններ: Ռ.Շ. օբյեկտ կարող են հանդիսանալ առանձին պետություններ, քաղաքներ, գործերի խոշոր խմբավորումներ, տնտեսական շրջաններ, կղզիներ ևն: Ռ.Շ. նպատակ կարող են լինել. պետության ռազմատնտեսական հզորության քայքայումը, հակառակորդի զինված ուժերի շրջափակված խմբավորման ուժերի և միջոցների հյուծումը, նրա հետագա ջախջախման համար նպաստավոր պայմանների ստեղծումը, հակառակորդին կապիտուլյացվելու (հանձնվելու) հարկադրումը, ինչպես նաև մի այլ ուղղությամբ գործերի (ուժերի) տեղափոխում թույլ չտալը: Ռ.Շ. կարող է լինել լրիվ կամ մասնակի: Ռազմավարական մասշտաբների շրջափակմանը սովորաբար նախորդում է (կամ իրականացվում է միաժամանակ) տնտեսական շրջափակումը:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, 1) ռազմական գործի զարգացման ընթացքը ինն ժամանակներից ցայտօր: 2) Գիտություն, որն ուսումնասիրում է անցյալի պատերազմները և զինված ուժերը, ռազմարվեստի և ռազմական մտքի զարգացումը, ընդհանրացնում է անցած պատերազմների վարման և նախապատրաստման փորձը: Այս տեսակետից Ռ.Պ. ռազմական գիտության, ինչպես նաև պատմական գիտության մի մասն է: Ռ.Պ. կարևորագույն բնագավառներն են պատերազմների պատմությունը, զինված ուժերի շինարարության պատմությունը, ռազմարվեստի պատմությունը, ռազմական մտքի պատմությունը: Ռ.Պ., իբրև որոշակի գիելիքների ամբողջություն, ծագել է Հին աշխարհում: Ռազմական իրադարձությունների մասին առաջին տեղեկությունները հանդիպում են Հին Արևելքի գրավոր հուշարձաններում (Ք.ա. III հազարամյակ):

Հունա-հռոմեական, բյուզանդական, հայ և այլ հեղինակների ստեղծագործություններում ընդարձակ նյութ կա Ռ.Պ. խնդիրների վերաբերյալ: Դարերի ընթացքում կուտակվել է ռազմապատմական հսկայական նյութ, զրվել են պատերազմների և ռազմարվեստի վերաբերյալ բազմաթիվ աշխատություններ, սակայն միայն XIX. է Ռ.Պ. դարձել ինքնուրույն գիտություն, որի մեջ, պատերազմների պատմությամբ զուգընթաց, առանձնացվել են ռազմարվեստի պատմությունն ու մյուս բնագավառները:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ԴԱՍԻՄԱՐԿՎՈՒԹՅՈՒՆ, երկրի քաղաքացիների մոտ Հայրենիքի հանդեպ սիրո, նրա զինված պաշտպանության պատրաստակամության նպատակաուղղված ձևավորումն է: Իրականացվում է պետության սահմանադրության, «Պաշտպանության մասին» օրենքի և երկրի պաշտպանության հարցերը կանոնակարգող այլ օրենսդրական ակտերի համաձայն: Ռ.Դ. հիմնական խնդիրներն են քաղաքացիների հայրենասիրության ինքնագիտակցության ձևավորումը, բանակի մարտական և հերոսական ավանդույթների հանդեպ վստահության դաստիարակությունը: Այն իրականացվում է ընտանիքի, դպրոցի, աշխատանքային կոլեկտիվի, պետական իշխանության մարմինների, հասարակական կազմակերպությունների, զանգվածային լրատվամիջոցների, ստեղծագործական միությունների համատեղ ջանքերով: Երիտասարդության ռազմահայրենասիրական դաստիարակության, նրանց առաջիկա զինվոր-

րական ծառայությանը նախապատրաստելու գործին զգալի աջակցություն են ցուցաբերում գործառնասերի հրամանատարությունը և ամբողջ անձնակազմը:

ՈԱԶՄԱՎԱՐ (ԱՎԱՐ), հակառակորդից զավթած, նրա կողմից մարտադաշտում լքված կամ հանձնվելու (կապիտուլացման) դեպքում հանձնած, զենք, ռազմական հանդերձանք, տրանսպորտի միջոցներ (ծիեր, մեքենաներ ևն), ռազմական տեխնիկա և այլ նյութական արժեքներ: Ողջ Ու-ը համարվում է հաղթող կողմի սեփականությունը և օգտագործվում է ինչպես ռազմական, այնպես էլ այլ նպատակներով (որպես պարզև նվիրել մարտում աչքի ընկած հրամանատարներին և մարտիկներին):

ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ (ԱՌԱՋԱՐԱՆՔ), պատերազմի ժամանակ որոշվող խոշոր առաջադրանք, որի կատարումը կարող է վճռել պատերազմի ելքը կամ կտրուկ փոփոխություններ մտցնել ռազմական գործողությունների թատերաբեմում:

ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՆԱՍՏԱՐԱՆՑ, պաշտպանության գլխավոր շերտի (երկրի կենտրոնական կամ տնտեսական ու քաղաքական առումով առավել կարևոր նահանգների), ամրացված շրջանի և սահմանային ամրությունների առջևում հակառակորդին ընդհարման մեջ ներքաշելու համար նախապատրաստված տարածք՝ նրա առաջխաղացումը դանդաղեցնելու, ուժերը վաղօրոք հյուսժելու և պաշտպանական գլխավոր շերտում (ռազմավարական առումով կարևոր շրջանում) վճռական ընդհարման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու նպատակով:

ՈԱԶՄԱՎԱՐՈՅՈՒՆ, ռազմարվեստի բարձրագույն ոլորտն է, որն ընդգրկում է երկրի և նրա զինված ուժերի՝ պատերազմին նախապատրաստվելու տեսական և գործնական սկզբունքները, պատերազմի և ռազմավարական օպերացիաների կազմակերպումն ու վարումը:

ՈԱԶՄԵՐԹ, շարժունակ հեծյալ գորախմբերի թափանցումը հակառակորդի թիկունք նրա կարևոր օբյեկտները (կամուրջներ, անցումներ ևն) ոչնչացնելու, մատակարարումը խափանելու, հակառակորդի ուժերը շեղելու նպատակով: Տես նաև՝ ԵՐԹ:

Ս

ՍԱՐՐԱՆՔ (ՈԱԶՄԱՎԱՆ), պետության կամ քաղաքականության այլ սուբյեկտի կողմից սահմանափակ քանակությամբ զինված ուժերի կամխանտածված կիրառումը ռազմաքաղաքական իրադրությունը սրելու, հակառակորդի զինված ուժերի մարտունակությունը ստուգելու, այլ պետության ներքին գործերում իր միջամտությունն արդարեցնելու, պատերազմ սկսելու համար ռազմական միջադեպ ստեղծելու և այլ նպատակների համար:

ՍԱԿ, կացնատիպ կտրող սառը զենք: Ունի փայտե կարճ կոթ և կիսալուսնի ձևի 0,2-0,3 մ երկարությամբ սայր:

ՍԱՂԱՎԱՐՏ, 1) մետաղյա գլխաման սառը զենքի հարվածներից պաշտպանվելու համար:

2) Հատուկ ձևի մետաղյա գլխարկ, որը պատում է զինվորի գլուխն ու ծոծրակը:

ՍՊՈՒԱԲԻՒՈՅՈՒՆ, 1) պատերազմ վարելու միջոցների կամ որոշակի ըշանակության տարրերի (պաշտպանական Ս. ևն) ամբողջություն:

ՍՍՈՒ ԶՆՆՔ, ձեռնամարտի զենք: Պայմանականորեն դասակարգվում է.

ՀՍՏ ԿՈՌԻԹՎԱԾՔԻ՝ շերտավոր (դաշույն, թուր, սուր, սուսեր, դանակ, սվին ևն), **կոթավոր** (այեթարդ, սակր, զեղարդ, միզակ, տեզ ևն) և հարվածային (գուրգ, մարտական կացից ևն):

ՀՍՏ ԽՈՑՄԱՆ՝ ծակող, հատող, ծակող-հատող, ծակող-կտրող, հարվածող-հատող և հարվածող-փշոռող:

Ս.Զ. հայտնի է հնուց և մինչև այժմ էլ որոշ նմուշներ օգտագործվում են զորքերում (դաշույն, դանակ, սվին, սուսեր):

ՍՊՐԱՐՊԵՏ, սպահապետ, սպայապետ, ասպահապետ, ասպարապետ, սպարապետության գործակալի՝ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի անվանումը հին և միջնադարյան Հայաստանում: Ամմիջապես ենթարկվել է թագավորին և գործել է նրա հրամանով: Դեկավարել է ինչպես արքունի գորաբանակը, այնպես էլ իշխանական (նախարարական) գործառնասերը:

ՄՊՐԱՊԵՏՈՅՈՒՆ, զինված ուժերը կառավարող արքունի գործակալություն հին և միջ-նադարյան Հայաստանում: Գործակալը գլխավոր հրամանատարը, կոչվել է սպարապետ: IV-Vդդ Ս. ժառանգաբար վարել են Մամիկոնյանները: IX-XIդդ. Ս. վարել են Բագրատունիների, ապա Պաղապարտիների ներկայացուցիչները: Կիլիկյան Հայաստանում Ս. հիմնականում վարել են Ռուբինյանների և Չեթունյանների ներկայացուցիչները, սակայն այն չի եղել այդ տներին մենաշնորհը:

ՍԿԻՆ (պատմ.), նիզակի ծայրին ագուցվող սլաքածև խոցող ծայրակալ:

ՍՈՂԱԲԱՇԱՆՈՒՄ, որպես կանոն, մշտական և միատարր կազմ ունեցող զինվորական կազմավորում: Մտնում է ավելի խոշոր Ս-ի կամ զորամասի կազմի մեջ:

ՍՈՒԼՅԱՆ, գերագույն կառավարչի տիտղոս մահմեդական երկրներում: X-XIIIդդ. Ս-ի տիտղոսը սովորաբար կրում էին կայսերական իշխանություն ունեցող կամ տրոհված սուլթանության տիտղոսակիր տոհմի կրտսեր ներկայացուցիչների կողմից ստեղծված պետությունների տիրակալները:

ՍՈՒՐ, երկար, դանակի նման երկսայր սառը հատող և խոցող զենք: Ձեռնամարտում գործադրվող հատող և ծակող սառը զենք: Բաղկացած է միսայրի կամ երկսայրի, սուր կամ բութ ծայրով պողպատյա շեղբից և երախակալից (դաստապան): Երբեմն շեղբը երախակալից բաժանվում է խաչածև կռվանով: Սուրը կրել են կողքից կախվող պատյանի մեջ: Սրի նորքարեղարյան մախառիպերը եղել են ոսկրե կոթերին ամրացված վանակատե շեղբերը: Ք.ա. II հազարամյակում տարածված են եղել բրոնզե սրերը: Մետաղյա հնագույն սրերը բաժանվում են հատողների և ծակողների, ավելի ուշ ծակող-հատողների: Ք.ա. I հազարամյակում երևան են եկել երկաթյա (հաճախ բրոնզե երախակալով) երկար սրերը: Սկյութները գործածել են կարճ սրեր: Ք.ա. I հազարամյակի 2-րդ կեսից հետևակը և ծանրագնե հեծելազորը գործածել են երկար (հռոմեական հետևակը գործածել է կարճ և լայն) հատող սրեր: Հայկական լեռնաշխարհում բրոնզե տարատեսակ սրեր հայտնաբերվել են մ.թ.ա. II հազարամյակի հնավայրերից: Միջին դարերում պողպատյա սուրը եղել է Հայոց զորքերի հիմնական զինատեսակներից: Հայ պատմիչները սուրը հաճախ անվանել են «երկսայրանի», «պողովատ», «պողովատիկ»:

Վ

ՎԱՀԱՆ, հատող, հարվածող կամ խոցող սառը զենքերից պաշտպանվելու հնագույն զինատեսակ: Մարտիկը կրել է սովորաբար ձախ ձեռքին (ներսի կողմից հարմարեցված կաշվե, փայտե կամ մետաղե հատուկ բռնակի միջոցով), իսկ աջ ձեռքով գործադրել է հարձակողական զենքը: Տարբեր ժողովուրդների մոտ հանդիպում են տարբեր ձևերի (կլոր, ձվադիր, եռանկյուն, ուղղանկյուն, բազմանկյուն ևն) ու չափերի Վ-ներ: Հնագույն Վ-ները պատրաստվել են փայտից կամ հյուսվել ծառի դալար ճյուղերից, դիմացվել են համար դրանք պատել կաշվով, ավելի ուշ՝ նաև մետաղյա թիթեղներով: Ք.ա. II հազարամյակում տարածում են գտել նաև բրոնզե Վ-ները: Վանի թագավորության զորաբանակում կաշեպատ ու թիթեղապատ փայտե Վ-ներից բացի, օգտագործվել են նաև բրոնզե շրջանաձև Վ-ներ: Վանի արքաների բրոնզե Վ-ները, որոնք ունեն 0,7-1 մ տրամագիծ, արտաքին կողմից դրվազված են կենդանիների (առյուծ, ցուլ) բարձրաքանդակ պատկերներով, սեպածև արձանագրությամբ (արտահայտում են կրողի անունը): Դրանք ներսի կողմից ունեն մեկ մեծ և երկու փոքր բռնակներ (մեծը բռնելու, փոքրերը կաշեփոկերով բազկին ամրացնելու համար): Ծանրագնե հետևակայինները կրել են երկար (մարդահասակ) Վ-ներ, որոնք (վահանափակ շղթաներ ստեղծելու եղանակով) հակառակորդից պատմե՞ն են զորաճակատը և յուրայինների համար հարձակվելու կամ պաշտպանվելու հնարավորություն ստեղծել: Միջնադարյան զորաբանակներում տարբեր չափերի ու ձևերի Վ-ներ կրել են թե՛ հետևակային, թե՛ հեծելակ մարտիկները: Ձենք ու զրահի կատարելագործման հետ Վ-ներն աստիճանաբար փոքրացվել են: Գործածությունից աստիճանաբար դուրս են մղվել հրազենի զարգաց-

ման ընթացքում: Այժմ Վ. գործադրվում է ոստիկանական. հատուկ նշանակության ստորաբաժանումներում: Վ. համարվել է զինվորական պատվի ու հարթաճակի խորհրդանիշ: Յնուն Վ-ի վրա երդվել են ռազմիկները: Վիրավոր կամ զոհված մարտիկներին մարտադաշտից տարել են Վ-ի վրա: Մարտի ժամանակ Վ-ի կորուստը դիտվել է մեծագույն անպատվություն: Մարտիկի Վ-ին դիպչելը նշանակել է մենամարտի հրավեր: Մարտում զոհվածի դին ծածկել են Վ-ով:

ՎԱՐԻ (ԾԿԻՈ), երկար շեղթով կացնաձև զենքի տեսակ: Կրել են ազդրի վրա: Միջնադարյան Հայաստանում եղել են վաղրավորների զորամասեր: Մովսես Խորենացու վկայությամբ Վ-ով է սպանվել Հայոց Երվանդ վերջին թագավորը:

ՎԱՌ, ծագում է պահլավերեն զրեթե նույն ձևով արտասանվող բառից և նշանակում է ասեղնագործած զարդարուն արքայական դրոշակ կամ նրբաթել թղ: Միջնադարյան հայ պատմիչների կողմից բազմիցս կիրառված «խաչ-վառ» ձևը, որը նշանակում էր խաչակիր կամ խաչի դրոշակ, ևս Վ. բառի կիրառության օրինակ է:

ՎԱՐՉԿԱՆ ԲԱՆԱԿ, զինվորական ծառայություն կատարելու համար արհեստավարծ զինվորներից հավաքագրվող բանակ: Ծագել է Ք.ա. III հազարամյակում Եգիպտոսում: Հիմնականում համալրվում էր օտարերկրացի վարձկաններով:

ՎԵՐԿԱՍԱՎՈՐՈՒՄ, զորաշարժի տեսակ, զորքերի կողմից իրականացվում է կարգը (երթային և մարտական), որում նրանք մինչ այդ գտնվում էին, փոխելու նպատակով:

ՎԵՐՋԱՊԱՐ, երթային պահպանության օրգան: Գլխավոր ուժերի հետքաշումը ապահովելու նպատակով հիմնական ուժերից առանձնացվող ստորաբաժանում: Վ. կազմը և գլխավոր ուժերից նրա հեռավորությունը որոշում է գլխավոր հրամանատարը՝ ելնելով պահպանվող զորքերի կազմից, տեղանքի պայմաններից, հակառակորդի դիրքից և գործողությունների բնույթից: Վ-ի խնդիրն է՝ դիմակայել հարձակվող հակառակորդին՝ ապահովելով նրանից գլխավոր ուժերի պոկվելը և նրանց կազմակերպված հետքաշումը:

ՎԻՐՎՈՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ, մարդու մկանային համակարգի, կմախքի և ներքին օրգանների վնասվածություն (ամբողջության խախտում), որը կարող է խախտել դրանց ձև ու ֆունկցիան (գործունեությունը):

ՎՐԱՆ, դաշտային պայմաններում արագ հավաքվող կտորե շինություն, անձնակազմը, պահեստները, մարտական տեխնիկան, բուժաստատությունները, արհեստանոցները ևն տեղավորելու համար:

S

ՏԱՐԱԾՆԵՐԱՆՍ, ռազմավարական շրջանի մաս, որի սահմաններում տեղավորված է պետության (պետությունների) ռազմատնտեսական ներուժը, և ռազմական գործողությունները (ագրեսիայի) սկսելու դեպքում կարող են մեծամասշտաբ մարտական օպերացիաներ վարվել:

ՏԵԳ (ՆԵՏԱՆԻՁԱԿ), նետելու միգակ, միգակի նման նետողական զենք:

ՏԵՂԱՋՆՈՒԹՅՈՒՆ, հրամանատարի կողմից հակառակորդի և տեղանքի տեսողական ուսումնասիրումը որոշում կայացնելու կամ այն ճշտելու համար անհրաժեշտ տվյալներ ստանալու նպատակով: Մարտը կազմակերպելու հրամանատարի աշխատանքի բաղաճոցից մասերից է:

ՏԵՂԱՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ռելիեֆի, բուսականության և տեղի առարկաների առանձնահատկությունները, որոնք թույլ են տալիս նվազեցնել խցման միջոցների ազդեցությունը: Առավել լավ պաշտպանական հատկություններով օժտված է ձորակներով ու իջվածքներով կտրտված լեռնային տեղանքը:

ՏՈՐԱՆ, շարք, որում զինծառայողները տեղավորված են կողք կողքի մեկ գծի վրա, միմյանցից կանոնադրությամբ որոշված կամ հրամանատարի կողմից նշված հեռավորության վրա:

Ց

ՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ՋՈՐՔԵՐ, զինված ուժերի տեսակ, որոնք կոչված են լուծելու ռազմավարական և օպերատիվ մարտավարական խնդիրներ գործողությունների ցամաքային թատերաբեմում: Իրենց մարտական հնարավորություններով Ց.Ջ. կարող են ինքնուրույն կամ զինված ուժերի այլ տեսակների հետ համագործակցելով հետ մղել հակառակորդի ներխուժումը, ճեղքել հակառակորդի պաշտպանությունը և իրականացնել ռազմավարական հարծակում: Հին աշխարհում Ց.Ջ. կազմված էին հետևակից և հեծելազորից կամ մեկ զորատեսակից, առավել զարգացած երկրների Ց.Ջ. ունեին նաև պաշարողական և մետող տեխնիկա: Միջնադարյան եվրոպայում (IX-XIVդդ.) Ց.Ջ-ի գլխավոր զորատեսակը ասպետական ծանր հեծելազորն էր, հետևակը կատարում էր օժանդակ դեր:

ՑՐՎԱԾ ՀԱՐՔ (ՆՈՒՐ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳ), ճակատով կտրտված (տարաբաժանված) մարտակարգ: Սովորաբար այն կիրառել են գլխավոր ուժերի աջչույն գործող հետևակի ջոկատները (ստորաբաժանումները, զորամասերը): Նրանց մարտական նշանակությունը սահմանափակվում էր հակառակորդի հետ մարտի (ճակատամարտի) մեջ մտնելը և գլխավոր ուժերի գրոհի նախապատրաստումը: Ց.Շ. հայտնի է հին ժամանակներից (մետածիզները, պարսատիկավորները, միզակներ նետողները գործել են Ց.Շ. կազմում):

ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, մարտական և այլ գործողություններ, հակառակորդին մոլորեցնելու, սպասվող մարտական գործողությունների բնույթի, գլխավոր հարվածի ուղղության (հիմնական ջանքերի կենտրոնացման շրջանի) մասին նրան ապատեղեկացնելու և նրա ուժերը կեղծ ուղղությանը շեղելու նպատակով:

ՑՈՒԿ, նավի առջևի մասում սարքված հարմարանք էր, որի սայրը նախատեսված էր խոյահարում իրականացնելու համար: Խոյահարման նպատակն էր հակառակորդի նավը ջրի մակերեսից ցածր վճատելով ջրասույգ անել:

Ո

Ուժերի Կենտրոնացում, նշված շրջաններում ուժերի (զորամասերի, զորամիավորումների և միավորումների) հավաքը և տեղաբաշխումը:

Ուժերի Եվ Միջոցների Բաշխում, իրականացվում է հրամանատարի կողմից մարտի որոշման ժամանակ: Ընդ որում, որոշվում են գլխավոր և այլ ուղղություններում գործող զորախմբերը (ուժերի խմբավորումները), առաջին և երկրորդ էշելոնների, ռեզերվի կազմը և մարտակարգի այլ տարրեր:

Փ

ՓԱՂԱԳ, Հին Հունաստանի, Հին Մակեդոնիայի, ինչպես նաև Հին Հռոմի բանակների մարտակարգ (թ.ա. VI-Ք.հ. IՎդդ.): Ծանր սպառազինված հետևակի խիտ դասավորված տողան էր, ուներ 8-16 տողան (որոշ դեպքերում մինչև 25), յուրաքանչյուրում՝ 800-1000 ծանրազեն զինվոր: Օժտված էր մեծ հարվածային ուժով, բայց դանդաղաշարժ էր և կարող էր գործել միայն հարթ տեղանքում: Փ-ի խոցելի տեղերը եղել են թևերը և թիկունքը: Դրանց ապահովումը դրվում էր հեծելազորի և թեթևազեն հետևակի վրա:

Փոխգործողութուն (Փոխգործողութուններ), մարտի նպատակներին հասնելու համար ստորաբաժանումների, զորամասերի, միավորումների և զորատեսակների, մարտակարգի տարրերի և տարբեր զինատեսակների համաձայնեցված համատեղ գործողություններն են ըստ խնդիրների (օբյեկտների), ուղղությունների, բնագծերի (շրջանների), տեղի և տրված առաջադրանքները կատարելու ձևերի: Կախված մարտական գործողությունների մասշտաբից՝ տարբերում են ռազմավարական Փ., օպերատիվ Փ. և մարտավարական Փ.:

Ք

ՔՈՂԱՐԿՈՒՄ, մարտական ապահովման տեսակ: Միջոցառումների համալիր՝ ուղղված զորքերը և օբյեկտները հակառակորդից թաքցնելու և նրան զորքերի (ուժերի) առկայության, տեղաբաշխման, կազմի, վիճակի, գործողությունների և մտադրությունների, ինչպես նաև հրամանատարության պլանների մեջ մոլորեցնելու համար:

Օ

ՕՂԱԶՐԱՅ, տարբեր երկարությամբ թևերով կամ էլ առանց թևերի շապիկի տեսքով օդակներից հյուսված պաշտպանական սպառազինություն: Հայտնվել է Հին Արևելքի երկրներում Ք.ա. I հազարամյակում:

Պայմանական նշաններ

Հետևակի (մի քանի զորատեսակներից բաղկացած բանակների) հարձակում (գրոհ)¹

Հեծելազորի հարձակում (գրոհ)

Մարտական գործողությունները երկրորդ փուլում (հեծելազորի գրոհը՝ միաթև սլաքով)

Մարտական գործողությունները երրորդ փուլում (հեծելազորի գրոհը՝ միաթև սլաքով)

Հետևակի գրոհի կամ զորաշարժի շարունակման ուղղություն (հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Հետևակային ուժերի նահանջ (Հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի նահանջի նշանը համապատասխան գույնով, հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Հարձակումը կասեցվել է (Հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի նշանը համապատասխան գույնով, հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Հետևակի մարտակարգը մարտադաշտում (Հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի մարտակարգի նշանը համապատասխան գույնով), եթե ճակատամարտի սխեմայի վրա նշված է մարտակարգը ճակատամարտի (փուլի) վերջում, ապա ցույց է տալիս միայն սկզբնական մարտական դասավորությունը

¹ Մարտավարական բոլոր նշանների գունավորված են հետևյալ սկզբունքով՝ Հայոց բանակ և համատեղ ուժեր՝ կարմիր, Հայոց բանակի դաշնակիցներ՝ նարնջագույն, հակառակորդ՝ կապույտ:

Չեժեղագործի մարտակարգը մարտադաշտում (Հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի մարտակարգի մշանը համապատասխան գույնով), եթե ճակատամարտի սխեմայի վրա մշված է մարտակարգը ճակատամարտի (փուլի) վերջում, ապա ցույց է տալիս միայն սկզբնական մարտական դասավորությունը

Չետևակի գրոհի անցման բնագիծն ու գրոհի ուղղությունը (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Թեթևազեն հետևակի կամ ծանրազեն հետևակի երկրորդական մշանակություն ունեցող զորամասերի ուժերով հասցվող ոչ մեծ հարվածների ուղղությունը

Չեժեղագործի կենտրոնացման տեղամաս

Չարձակում իրականացնող հետևակային զորամասի (մի քանի զորատեսակներից բաղկացած բանակի) ջախջախում (հեժեղագործը միաթև սլաքով)

Պայմանագրի կնքման վայր

Ամրոցի կամ այլ տեսակի ամրության պաշարում (միայն բարտեզների վրա): Նշվում է պաշարվողի գույնով

Լեռներ (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Չրամանատարական դիտակետ (զորավարի վրան)

Ամրոց կամ ամրացված բնակավայր (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

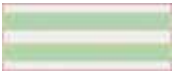
ճակատամարտի վայր (միայն քարտեզների վրա)

Սայրաքաղաքներ (ներառյալ՝ այդ պատմական ժամանակաշրջանում մայրաքաղաք չհանդիսացող քաղաքներ)

Այլ բնակավայրեր

Առաջին պատերազմաշրջանում կողմերից մեկին անցած կամ գրավումից հետո՝ նույն պատերազմի ընթացքում վերադարձված տարածքը: Նշվում է վիճարկող պետությունների գույներով

Վիճելի (կամ՝ ռազմական գործողությունների հետևանքով ռազմակալված) տարածք: Բազմափուլ ռազմական գործողությունների նկարագրություն պարունակող քարտեզում ուղղահայաց շերտերով ցույց է տրվում երկրորդ պատերազմաշրջանում (պատերազմի արդյունքում) փոփոխված տարածքը:

Բանակի երթակարգը (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում): Կարող են առանձին ցույց տրված լինել մարտավարական առումով կարևոր այլ բաղկացուցիչներ, որոնց առանձնացումը կարևոր է իրավիճակի առավել ամբողջական բացատրության համար

Չետևակի (մի քանի գորատեսակներից բաղկացած բանակի) հարձակման մոտակա խնդիր (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

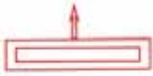
Չետևակի (մի քանի գորատեսակներից բաղկացած բանակի) հարձակման հետագա խնդիր կամ հարձակումը շարունակելու ուղղություն (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Չետևակի (մի քանի գորատեսակներից բաղկացած բանակի) խմբավորումը կամ անկանոն դասավորությունը գրոհ իրականացնելու նպատակով (Հայոց բանակի, դաշնակից ուժերի և հակառակորդի նշանը՝ համապատասխան գույնով, հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Չվ. Չս.

Չորիզոնի կողմերը (միայն այն ճակատամարտերի սխեմաների վրա, որոնցում ընդունված կարգը (հյուսիսը՝ սխեմայի վերևի կողմում) խախտված է)

Չետևակի հարձակումը (գրոհը) մարտական գործողության (ճակատամարտի նշված փուլի) ավարտին (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

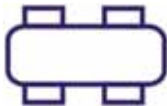
Նետածգության (տեգածգության, պարսաքարերի նետման և թեթևագեն հետևակի ստորաբաժանումների կողմից հասցվող այլ կարգի խոցման) հիմնական ուղղություն (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Չրամանատարական նավ (միայն սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում): Նշվում է մարտակարգում նավի համարը և այլ կարևոր տեղեկատվություն: Առագաստը և հրամանատարական դրոշը գունավորվում են ըստ ընդունված կարգի

Մարտին մասնակցած մյուս նավերը (միայն սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում): Մարտակարգում նավի համարից բացի կարող է նշվել նաև նավում գտնվող ստորաբաժանման կազմը, ցույց տրվել նավի ցռուկը և այլն

Գունակ: Բեռներ տեղափոխող ու անասնահոտեր արածեցնող անձնակազմի տեղը գործի երթակարգում (ներառյալ՝ բեռների անվտանգությունն ապահովող զինված ստորաբաժանումները): Գունավորվում են ըստ ընդունված կարգի

Բովանդակություն

Նախաբան.....	3
--------------	---

ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՄԻՆԵՐԻ ԹԱԳՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ

Ուղղամբարաբանության հրավորություններ XI դարի սկզբին ԿԵՄԻՆ.....	5
ՂԱՎԻԹ ԱՆՅՈՂԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆ ԱՔՈՒ-Լ-ԱՍՎԱՐԻ ՂԵՄ 1040Թ.....	6
ԹՈՌՆԱՎԱՆՈՒՄ ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՀՐՈՍԱԿԱԽՄՔԵՐԻ ԶԱԽՋԱԽՈՒՄԸ 1042Թ.....	13
ԱՆԻԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1042-1044ԹԹ.	21
ԱՆԻԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՆՈՐ ՓՈՒԸ 1044Թ.	29
ԾՈՒՂԱԿ ՍՈՒՐՄԱՐԻՈՒՄ 1053Թ.	36
ՏՈՒՐԻԼ ԲԵԳԻ ԶՈՐՔԵՐԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ՄՈՏ 1054Թ.	41

Ուղղամբանության արժրոհի-քաբանության հիանաՊեսություններ

Արժրոհի-քաբանության հիանաբան ՏՈՒՐՄԸ.....	51
ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶՈՐՔԵՐԻ ՂԵՄ 1185-86ԹԹ.	55
ՇԱՄՔՈՐԻ ՃԱԿԱՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ԱՄՔԵՐՂԻ ԱՋԱՍԱԳՐՈՒՄԸ 1195-1196ԹԹ.	58
ԻՎԱՆԵ ԶԱԽՋԱՆԻ ԳԵՂԱՐՔՈՒՄՅԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ 1197Թ.	64
ՇԻՐԱԿԻ ԵՎ ԱՐԱՐԱՅԱՆ ՂԱՇՏԻ ԱՋԱՍԱԳՐՈՒՄԸ 1199-1203ԹԹ.	68
ԱՐԱՐԱՅԱՆ ՂԱՇՏԻ ԱՋԱՍԱԳՐՈՒՄԸ 1203Թ.	71
ԲԱՍԵՆԻ ՃԱԿԱՍԱՄԱՐՏԸ 1204/05ԹԹ.	75
ՎԱՆԱՆՂԻ ԱՋԱՍԱԳՐՈՒՄԸ 1206/07ԹԹ.	84
ԱՏՐՊԱՍԱԿԱՆՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ 1208Թ. ԵՎ 1212Թ.	88
ՊԱՏԵՐՈՋՄ ԶԱԼԱԼ ԱՂ-ՂԻՆԻ ՂԵՄ 1226-28ԹԹ.	98
ԻՇԱՆԱԲԵՐՂԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1236Թ.	103

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԻՇԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՎԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ուղղամբանության ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԵԼԻՏԵՆՈՒՄ ԳԵՐՎԱԾ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՋԱՍԱԳՐՈՒՄԸ ԹՈՌՆԻԿ ԻՇԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ 1059Թ.	109
ՈՒՐՅԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1070Թ. ՄԱՐՏԻ 10 - ԱՊՐԻԼԻ 29.....	116
ԱՆՏԻՈՔԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՎԱՅՐԱՄ ՎԱՐԱԺՆՈՒՆՈՒ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ 1077Թ.	132

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԻՇԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

ՍԵԼՁՈՒԿՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅԱՆ ՍԿԻՋՔԸ ԵՎ ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ.....	138
ՈՒՐՅԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1095Թ.	143
ՎԱՅՎԱՅԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՈՒՐՔԻՆՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԱՆՈՒԹՅԱՆԸ 1098Թ.	150

ՄԱՐԱՇԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 1100Թ.	155
ՄԵԼԻՏԵՆԵԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 1100Թ.	159
ՄԻՍ ԵՎ ԱՆԱԿԱՐՁԱ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԻԱՑՈՒՄ	
ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ 1104Թ.	163
ԲԵՐԴՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ 1107Թ.	168
ՀԱՐՍԱՆ-ՄՍՈՒՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ 1108Թ.	174
ԹՈՐՈՍ Ա-Ի ԱՐՇԱԿԱՆՔ ԴԵՊԻ ԿԻՋԻՍՏՐԱ 1111Թ.	179
ԿԱՐԿԱՌԻ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄ 1124Թ.	185
ՊԱՅՔԱՐ ԿԻԼԻԿԻԱ ՆԵՐԽՈՒԺԱԾ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ	
ԵՎ ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ 1130Թ.	189
ԿԻԼԻԿԻԱ-ԱՆՏԻՈՔՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ 1132-1136ԹԹ.	197
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԱԽՁԱԽՈՒՄ ՄԱՄԵՏՏԻԱՅԻ ՄՈՏ 1152Թ.	205
ԻԿՈՆՍՏԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄ 1153-1154ԹԹ.	213
ՄԱՍՈՒՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔ 1153Թ.	215
ԹՈՐՈՍ Բ-Ի 1154Թ. ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔ.....	217
ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՍՈՒՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ 1154Թ.	219
ՌԱՋՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ 1160-ԱԿԱՆ ԹԹ.	225
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՅԻՆԵՐԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐՈՒՄ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՑ 1172Թ.	227
ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԲՈԼՈՐ ՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ 1173Թ.	230
ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՄԱՀՄԵԿԱԿԱՆ ՄԻԱՅՅԱԼ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ 1180Թ.	234
ԿԻԼԻԿԻԱ ՆԵՐԽՈՒԺԱԾ ՌՈՒՍԱՄ ԱՄԻՐԱՅԻ ԶՈՐՔԻ ԶԱԽՁԱԽՈՒՄ 1187Թ.	240

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՌԱՋՄԱՐԿԵՏՏ

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱԼԵՊԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱԿՈՐԱԾ ՌԱՋՄԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԶՈՐՔԵՐԻ ԴԵՄ 1203-1206ԹԹ.	247
ԱՄԿ ԼՃԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ 1205Թ.	248
ՂԱՐԲՍԱԿԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ 1205Թ.	254
1205-1206ԹԹ. ՀԱՂԹԱՐՇԱԿ ԿՍՈՐԻՔՈՒՄ.....	258
ԱՆՏԻՈՔ-ԻԿՈՆՍՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԶՈՐՔԵՐԻ ԶԱԽՁԱԽՈՒՄ 1225-1226ԹԹ.	261
ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԻԿՈՆՍՏԱՅԻ ԴԵՄ 1246-1249ԹԹ.	267

ԾՈՎԱՅԻՆ ՌԱՋՄԱՐԿԵՏՏ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԾՈՎԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	273
ԾՈՎԱՅԻՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔ ԴԵՊԻ ԿԻՊՐՈՍ 1156Թ.	279
ՊԱՅՔԱՐ ԾՈՎԱՅԵՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.....	282
ԿԻՊՐՈՍԻ ԾՈՎԱՄԱՐՏ ՄՈՏ 1211Թ.	289
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	294
ՌԱՋՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ.....	296
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ.....	330

ՄԵՐ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ
ՀԱՏՈՐ Գ

ԵՐԵՎԱՆ-2011

«Մեր հաղթանակները» նախագծի ղեկավար և հեղինակ՝
Գագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հատորի հեղինակ՝
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ

Գիտական խմբագիր՝
Էդուարդ Լ. ՂԱՆԻՇՆՅԱՆ
պատմ. գիտ. դոկտոր

Ուսանողական խմբագիր՝
Վահան ՎԱՐԿԵՏՅԱՆ

Բառարանի հեղինակային խումբ՝
Սամվել ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Հրաչյա ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ
Գագիկ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Արեգ ՎԱՐԿԵՏՅԱՆ
Արեգ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Հատորի ռազմական քարտեզների, սխեմաների
և սխեմատիկ պատկերների հեղինակ՝
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ

Քարտեզագիր՝
Տիգրան ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Քարտեզագրական հիմք՝
Վազգեն ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Զենքերի գծանկարիչ՝
Թադևոսի ՀԱՅՏԱԿՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիրներ՝
Խոնարհիկ ՔԱՐՎՈՒՂԱՆՅԱՆ
Լուսինե ԲԱՐՈՍՅԱՆ

Ձևավորում և էջադրում՝
Արմեն ԲԱՐԻՇՅԱՆ

Տպագրված է «ԳԱՍՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ: Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ:
Ծավալը՝ 21 տպ. մամուլ: